İÇİNDEKİLER

Sunuş • **Kudret EMİROĞLU**
4
Korkuya Başkaldıran Homo Risus • **Şebnem PALA**
5-17
Bir Politika Adamının Biyografisinin Yazılması Üzerine Düşünceler:
Celal Bayar (1883-1986)
Camilla DAWLETSCHIN-LINDER Çeviren: Nuran Tezcan
19-30
Yaşamöyküsü Olarak *Seyahatnâme* • **Günil Ö. AYAYDIN-CEBE**
31-38
Sarhoş Bir Denizciyi Ne Yapalım?
Bir Ölçülülük, Amerikan Kurulu ve Smyrna Öyküsü
Brian JOHNSON Çeviren: Işık Demirakın
39-45
Ütopyaların Nostaljiye Dönüştüğü Süreçte Bir Simgenin Öyküsü: Ankara
Güvenlik Anıtı ve Heykeltraş Anton Hanak
Y. Emre GÜRBÜZ – Can ERTUNA
47-73
Atatürk Döneminde Demokrasi Üzerine Bir Polemik
(Şevket Süreyya Aydemir - İsmail Hakkı Baltacıoğlu) • **Temuçin F. ERTAN**
75-94
Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı • **Fatma ACUN**
95-118

• DOSYA •

Biyolojik Çeşitlilik ve Türkiye'nin Durumu • **Selim Süalp ÇAĞLAR**
119-138
Türkiye'nin Sulak Alanları ve Su Kuşları • **Alpay TIRIL**
139-157
Türkiye'nin Yüksek Sıcakta Yaşayan Balık Türlerinden Örnekler:
Kaplıca'ya Giren Balıklar • **F. Güler EKMEKÇİ**
159-165
Antropolojik Etnobotanik: Yerelin Penceresinden Nebâtât Dünyasına Bakış ve
Türkiye'de Etnobotanik Çalışmalarının Niteliği Üzerine Değerlendirmeler
Erhan Gürsel ERSOY
167-180
Etnobotanik Çalışmaları ve Türkiye'de Yeni Açılımlar • **Füsun ERTUĞ**
181-187
Türkiye Florası Yazılırken • **Tuna EKİM**
189-206
Anadolu'nun Yerlisi: Haşhaş, Sakini: Kenevir
Süha ÜNSAL - H. Murat GÖÇMEZ
207-219

Türkiye'de Yaşayan İki Yer Sincabı Türü Aracılığıyla Alttür Kategorisine Bir Yaklaşım • **Hakan GÜR**
221-225
Kangal Köpeği • **Orhan YILMAZ**
227-255
Biyokriminal Böcek Bilimi (Entomoloji) Nedir? • **Osman SERT**
257-259
Avcılığın Kısa Öyküsü ile Türkiye'de Avcılık Hakkında Kısa Bir Özet
Aydın AKIN
261-272
XIV. - XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları • **Zafer ÖNLER**
273-301
Bazı Eski Kaynaklarda Fındık • **Mustafa DUMAN**
303-316
Van'da Güvercin Yetiştiriciliğinde Kullanılan Sözcükler • **Bedri SARICA**
317-332
1530'da Aydın Livasında Vergilendirilen Nebatât, Hayvanât ve Cisimât Hakkında • **Bülent ÇELİK**
333-342
Osmanlı Devleti'nde Meyan Kökü Tarımı ve Ticareti (1840-1922)
Günver GÜNEŞ
343-361
XIX. Yüzyıl Sonlarında İzmir-Aydın Demiryolu Güzergahında Amerikalı Bir Seyyahın Gözüyle Aydın Ovası'nda İncir Tarımı ve İzmir'de İncir Ticareti
Çeviren Tanju DEMİR
363-375

•

"Osmanlı ve Balkan Ulusçuluğunun Yükselişi, 1789-1832: Çatışma, Dönüşüm, Uyarlanma" (13-14 Aralık 2003) • **Elias KALAVAS**
377-379
"*Bektaşilik Tedkikleri*" Üzerine • **Hasan YÜKSEL**
381-393
Korsanlıktan Kaynaklanan Zararın Tazmini Konusunda Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya Vermiş Olduğu Senet • **Şenay ÖZDEMİR**
395-406
Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği • **Bekir KOÇ**
407-415
Kuruluşundan Günümüze Balıbey Mahallesi (Balibey - Bali Bey - Balbey Mahallesi) Antalya Kentinde Bir Mahallenin Tarihi Gelişimi
Muhammet GÜÇLÜ
417-427

Kebikeç'in bu sayısı hem hayvanat ve nebatat dosyasının ikincisi olarak hem de dosya dışı yazılarla dopdolu biçimde çıkıyor. Dolar, Euro ve YTL dolu şu günlerde belki insanın hayvan yanı yeterince vurgulanmadı ama kaydî hayatımızda 'doğal yaşam' olarak adlandırılan tarih ve emanetle üretim konusu olan canlılara daha özenle bakma konusunda uyarımızı aldık ve bilim/uzmanlık denilen düşünme ve çalışma biçiminin aktüel ve medyatik olanla ilişkisini gördüğümüzden bir kez daha tövbe istiğfar getirerek vallahi îman – ve nikah – tazeledik. Gerçi *Kebikeç*'in her sayısında ve dosyasında biraz arife tarif gerekmez yollu konu ve makaleler seçmeye gayret gösteriyoruz ama ağzı var dili yok canlıların serencamını dile getirirken, artık kıza değil doğrudan geline seslenmenin zamanı gelip de geçmiş şu ihtiyar dünyamızda yepyeni bir geleceğe kaç canlının ne biçimde kalacağı sorusu kafamızda sallandığından, daha da biyoloji, sistematik ve örgütlenme demekten kendimizi alamıyoruz...

Dosya dışı on yazımız, Yunanistan'da yapılan ve Osmanlı tarihine özellikle Balkan milliyetçiliği ile malul bakışları aşmaya çalışan tarihçilerin çabalarını dile getiren konferansın değerlendirilmesi, son dönemde başını alıp giden Osmanlıca'dan çevrimyazı veya sadeleştirme yoluyla yapılan yayınlardaki başıboşluğu örnekleyen *Bektaşi Tedkikleri* adlı yayının eleştirisi, tersine bir örnek olarak Robert Dankoff'un *The Intimate Life of An Ottoman Statesman* adlı çalışmasının yaşamöyküsü olarak seyahatnameleri konu edinişinden çıkarılan derslerle, bunlara eklemlenen Celal Bayar biyografi ve otobiyografisinden yola çıkarak Doğu ve Batı'da biyografi tarzının gelişimi hakkında notlar- ön okumalarla başlıyor. *Yeni Adam* ve *Kadro* dergilerindeki polemik de sanırız demokrasi ile liyakat arasındaki bağlantıyı kuran okuyucularımızca, yaygınlaşan yanlış yapma cesareti ile biyografi tarzının tarihçesi üzerine yeniden düşünme vesilesinin pekiştirilmesi olarak anlaşılacaktır. "Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı" adlı yazı da, bilimsellikle medyanın gücü bağlamında denk düşen bir yöntem incelemesi oldu. O zaman gülen insanın korkuya nasıl baş kaldırdığını da Şebnem Pala'dan okuyabiliriz. Antalya Balbey Mahallesi'nin tarihçesi, İzmir'in sarhoş denizcileriyle Amerikan misyonerlerinin kafesi, Garp Ocaklarının korsanlığı karşısında Osmanlı Devleti'nin zararın tazmini için Avusturya'ya vermek zorunda kaldığı 'Senet' konularının işlendiği makaleler ise dosya dışı yazılarımızın çeşitliliğini gösteriyor.

Gelecek sayımızda dosya konusu olarak 'çocukluğu' belirledik. Kavram olarak çocukluktan başlayarak çeşitli bilimsel dallara çocuğun konu oluşu kadar çocukluğu anlamlandıran ve aktaran anı yazılarına da açık olan dosyamıza katkılarınızı bekliyoruz.

Sonraki yazımızın konusu ise 'delikanlılık', yani 2005 sonbahar dosyamızda konu, 12 Eylül 1980 öncesinde yaşanan siyasal boyutuyla 'mahalle'miz. Bu dosyadan amacımız, siyaseten ya da bilimsel olarak yapılması gerekip de yapılmayan hesaplaşma ve çözümleme değil, herkesin yaşadığı ve yaşattığı boyutuyla, 'o dönem'i yaşadığı mahalle çevresinde anlatmaya çalışması ve siyaset, sosyoloji, ekonomi, folklor vb konularında merkez/taşra, kimlik/örgüt, örf/bilinç gibi toplumsal ve coğrafi dikey ve yatay kesişmelerden örneklemelerle insani malzeme – kıssalar oluşturulması.

Sonraki sayılarımızda da buluşmak dileğiyle, saygılarımızla.

Kudret Emiroğlu

Korkuya Başkaldıran Homo Risus

Şebnem PALA

Her kültürde mizah duygusunun
iyileştirici bir gücü vardır.
Bizler küçük yaratıklarız; kendimizi
çok ciddiye almanın gereği yok.
Umberto Eco

İnsana özgü duygu durumlarından biridir neşe ve onu gülme edimi ile tanırız. İnsan, bağlama göre değişen anlamları ile gülmesini, gülümsemesini, kahkaha atmasını bilmeyle tanımlanır (*Homo risus*)[1]. Bir bakıma gülme, neşenin ayrılmaz bir parçası, tanımlayıcı yüz ifadesidir.

Huizinga (1970: 24), insanın oyun oynayan bir tür (*Homo ludens*) olma kapasitesinden yola çıkarak yasa ve düzen, ticaret ve kâr, zanaat ve sanat, şiir, akıl ve bilimin hepsinin kökenlerinin oyunun toprağında yeşerdiğini iddia eder. Oyun, ciddiyetin karşıtı olarak değerlendirilir, tıpkı gülmek gibi. Gerçekten de insanın neşelenmesini sağlayan her araç komedi, mizah, oyun ve gülme, aptallık, ciddiyetsizlik kategorisinde değerlendirilmiştir. Gülmenin oyunla bağlantılandırılmadan da ciddiyetsizlikle bir tutulduğu görülür. Ne ki, insan her zaman gülünç bulduğu şeylere gülmez; hakikatin

1 Kuşkusuz gülme yalnızca neşenin bir dışavurumu değil, çağrışımları bağlamsal olarak değişen bir edim. Sinirlilik, küçümseme, nefret, alay hatta acı bir taşlamanın ifadesi olabileceği gibi sevinç, coşku, keyif, anlayış ve dostluğun da bir dışavurumu olabilir. Burada yalnızca neşenin dışavurumu olarak gülme ile ilgileniyorum.

gülünesi yanlarını ortaya çıkaran ve dilimizde gülmenin düzdeğiştirmecesi olarak algılanan mizah aslında güldürmesiyle düşünmeyi teşvik eden bir türdür.[2]

Dolayısıyla bu yazı, neşenin dışavurumu olan gülmenin tarihi üzerine bir çeşitlemedir. Aslında bu çeşitlemenin ardında, örtük olarak, neden neşenin yaşamda kapsadığı alanın giderek azaldığı sorusu yatıyor. Ciddiyeti olumlama ve teşvik etmenin kökenleri modernitenin tarihsel ve kültürel oluşumu sürecinde bulunabilir. Bu süreç, beden ruh ikiliğinin yarattığı düşünsel zeminden, zaman ve mekanının işbölümüne, çalışma ve kazanmaya odaklanan zihniyete kadar Batı merkezli bir düşünce sisteminden etkilenmektedir. Bu bakımdan bu yazıda, neşe ve gülmenin gündelik yaşamın yalnızca eğlenilen ve keyiflenilen mekanlarına hapsedilme sürecinin, karnaval mantığının, ona özgü düşünsel ve pratiklerin tarihsel süreklilikte kültürel dönüşümüyle gerçekleştiği iddiasının izi sürülmektedir.

Gülmenin tarihi ve anlamı, insanlık tarihi boyunca farklı kültürlerin insanın niteliklerinden *gravitas* (ciddiyet) ile *levitas*'a (hafiflik) atfettikleri değer arasındaki gerilim ile ilişkilendirilebilir. Nitekim, İlkçağda Yunanlıların yaşamın trajik olan yanı ve anlamı üzerine teffekküre dalma eğiliminde oldukları; buna karşılık Romalıların yaşamı ciddiye almakla birlikte, ortada bir trajedi görmedikleri düşünülmektedir (Cipolla 2000: 51). Ancak her iki kültürde de insanın nitelikleri arasında gravitas (ciddiyet) taçlandırılırken, levitas (hafiflik) pek hesaba katılmıyordu. Belki de bu nedenle neşeyle birlikte gülmenin insanın hafif, delice, hercai hatta zayıf yanına göndermede bulunduğu düşüncesi bugün hâlâ yaygınlığını korumaktadır.

Ne var ki, ilk çağlarda gülme tanrılara da atfedilen bir özelliktir, hatta dünyanın tanrıların gülme edimiyle yaratıldığı görüşü eski Mısır kaynaklarında yer bulmuştur.[3] Homeros tanrıları gülebilen ve komik davranabilen karakterler olarak betimlemiştir. *İlyada*'da tanrıların bastırılamayan güçlü kahkahalarının gökleri salladığından söz eder. Aristoteles'i anımsayarak söylersek, gülmek, canlılar arasında yalnızca insana bahşedilmiştir ve insan ancak gülmeye başladığında insan olur. Diğer bir deyişle gülme onun diğer canlıların sahip olmadığı en yüksel tinsel ayrıcalığıdır.

İlkçağlardan beri şenlikler insanların neşeyi ve gülmeyi bağdaştırdığı ortamlar olarak tanımlanabilirler. Günümüzden yaklaşık dört bin yıl önce eski Mısır'da, hasadı izleyen aylarda güneşin yeniden doğuşunun kutlandığı, on iki gün süren festivaller düzenlendiği

2 Cippola (2000: 52), mizahın bir başka işlevinin, ölçüsünde ve doğru zamanda kullanıldığında gerilimleri ortadan kaldırmak, son derece üzücü durumları çözmek, insan ilişkilerini ve bağıntılarını kolaylaştırmak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, "alay edildiği zaman insan başkalarına güler. Mizah söz konusu olduğunda insan başkalarıyla birlikte güler." Kanımca, neşe ile mizah arasındaki yakın ilişki de bundan kaynaklanmaktadır. Neşe de başkaları ile birlikte gülebilme yeteneğidir.

3 Mısırlı bir simyacının papirüsünde şöyle dendiğini aktarmaktadır: "Yaradan güldüğünde dünyayı yönetmek için yedi tanrı doğdu... Kahkahalarla güldüğünde her yer aydınlandı... İkinci kez güldüğünde sular yaratıldı ve yedinci gülüşünden ruh ortaya çıktı" (Bakhtin 1968: 71).

bilinmektedir. *Sacaea* ise bu şenliğin Pers versiyonudur ve Babil'de kutlanan yenilenme festivalinden uyarlanmıştır. Bu şenliklerde köle ve efendisi yer değiştirir, sahte bir krala taç giydirilir, sokaklar maskeli eğlencelerin yeri olurdu. Eski Mısır'da tanrıça İsis'in oğlu Horus'un doğumunun kutlandığı kış ortası şenliklerinin, Hıristiyanlıkla birlikte İsa'nın doğumundan sonraki on iki günün kutlanmasına dönüştüğü söylenebilir. Yunan kültüründe de yaşamın kaynağı diye görülen ışığın, yokluğuna yönelik korkunun bir ölçüde kaynaklık ettiği bu törenlerin, daha sonraki dönemlerde de devam ettiği bilinmektedir. Nitekim bu eski Mısır ve Pers geleneğinin antik Roma geleneğiyle iç içe geçtiği görülür. Roma geleneğine özgü gülme özgürlüğünün damgasını vurduğu *Saturnales*[4] festivalinde, insanların neşeden kendinden geçtiği, eğlendiği, birbirlerine hediyeler verdiği söylenmektedir. Aralık ayı ve yıl sonuna rastlayan bu şenliklerde halk, hiçbir sınır ve ölçü tanımaz, sınıflar birbirine karışır, köleler efendilere buyurur, soylular kölelerine hizmet ederlermiş (Erhat 1984:292). Bir bakıma alışılmış düzen askıya alınır, kin ve çekişmeler unutulur, savaşalar ya da kavgalar ertelenirmiş. Mumlar ve lambalar karanlığın ruhlarını uzaklaştırırmış.

Antik Yunan'daki gibi günümüzde de on iki gün süren Noel'de yılın geri kalan bölümünde yer altında tutulan iblislerin rahatça dolaşabildiklerine inanılmaktadır. Eski pagan inanç ve pratikleri orta çağda Hıristiyanlığın mitolojik öğelerine eklemlenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Antikiteden miras kalan belirli dinsel kültlerin, ortaçağda yerel pagan ayinlerden, özellikle bereket ayinlerinden etkilenerek dönüştüğü ve gündelik yaşamın bir parçası haline geldiği söylenebilir. Vaftiz, evlilik ve diğer dini tören ve ayinlerde baskın pratik, yeme içme; baskın duygu durumu neşe ve gülmedir. Karnaval gülmesinin zaman ve mevsim dönümleriyle bir bağlantısı vardı. Mevsim değişiklikleri, güneş ve ayın evreleri, bitki örtüsünün ölümü ve dirilmesi, mevsimlerin birbirini izlemesi ile hasat zamanı ve tohum zamanına ilişkin kutlamalar arasında bir bağlantı ortaya çıkmaktadır. Bu ardışıklıkta yenileyen her şey, yaklaşmakta olan her şey olumlu bir öğe olarak vurgulanmaktadır. İnsanların daha mutlu bir geleceğe, daha adil bir toplumsal ve ekonomik düzene, yeni bir hakikate dair umutlarının ifadesidir. Karnavalların ve kutlamaların neşeli boyutu, tıpkı Roma dönemi Saturnales kutlamalarının Altın Çağa dönüşü bildirmeleri gibi, genel bir maddi zenginlik eşitlik ve özgürlükten oluşan daha mutlu bir geleceği ifade ettiği söylenebilir.

Bakhtin (1968: 77-80), bu kutlamalardan bazılarını şöyle özetlemektedir:

4 Roma tanrılarından sayılan Saturnus, Zeus tarafından Olympos'dan kovulunca, daha sonra Roma'nın kurulacağı yere giderek orada Saturnia diye bir yerleşim yeri kurar. Oradaki halka tarım ve bağcılığı öğretir, bolluk ve mutluluk içinde yaşamalarını sağlar. Altın çağ olarak da adlandırılan Saturnus çağının anısına Roma'da *Saturnales* denilen bayramlar kutlanırmış (Erhat 1984: 292).

Deliler bayramı: Kilisede başlayan ancak ortaçağın sonunda kiliselerde tamamen yasaklanan bir gelenekti. Bakhtin' e göre içerdiği maskeli balolar, açık saçık danslarla resmi kültün bir parodisi ve taklidi olarak kabul edilebilir. Sunakta yiyip içme, içkili seks alemleri, açık saçık jestler ve soyunma gibi faaliyetlerle kendini gösteren Deliler Bayramı neredeyse tüm ritüelleri muhtelif kilise ritüellerinin ve simgelerinin grotesk bir biçimde maddi bedensel dünyaya aktarılmasından ibaretti.

Eşek Bayramı: Meryem'in bebek İsa ile Mısır'a kaçışının dışavurumudur. Merkezdeki örüntü olan eşek ve onun anırması ayinin her bölümünde kendini gösterir. Dinsel törenin dışında rahip anırmayı yineler; sondaki aminin yerini de anırma almıştır. Eşek hem küçük düşüren hem yeniden hayat veren maddi bedensel yapının en eski ve değişmez simgelerinden birisi olarak kutlamada yer alır.

Risus paschalis: Gülmenin uzak tutulduğu kilisede Paskalya boyunca gülme ve şakaya izin veriliyordu. Büyük perhiz dönemini takiben papaz cemaatin neşeyle gülmesini, şen şakrak bir yenilenme olarak teşvik edebiliyordu. Yapılan şakalar maddi, bedensel yaşamla ilgili oluyordu ve karnaval tipindeydi. Gülme izni, et yeme izni ve Büyük Perhiz boyunca yasaklanan cinsel ilişki ile aynı zamanda başlıyordu.

Noel Gülmesi: Neşeli şarkılarla dışa vurulan kutlamanın içeriği dünyevi ezgilerle ve maddi bedensel alçalma öğeleri ile birleşiyordu. Yeninin doğuşu teması, organik olarak neşeli ve küçük düşürücü bir düzeyde eskinin ölümü temasıyla karnavala özgü soytarıca bir alaşağı etme imgelerine bağlıydı.

Aşırı yemeyi, safahatın ve israfın eşlik ettiği her türlü eğlenceyi barındıran bu yöresel kutlamalarda, gülme ve bedenin maddiliği öğesinin eski pagan kutlamaların öğeleri ile birleştiği söylenebilir. Burada oburluk ve sarhoşluk, simgesel olarak maddi bolluk, büyüme ve yenilenmenin zaferi şeklinde ütopik bir anlam kazanmaktadır. Bir başka deyişle, bu kutlamalar gündelik yaşamın idareli harcama sürecini askıya alarak israfın odağa taşındığı ve tasarruftan geçici süre uzaklaşıldığı bir zemin yaratır (Burke1995: 202).

Hıristiyan kültünde insanın bedensel yanı ile ilgili olduğu düşünülen gülme, delilik, çılgınlık olarak algılanır; bu bedensel yan insanın ikinci doğası olarak tarif edilir. İnsanın ikinci doğasının bir parçası olan gülmenin odağa yerleştirildiği ve insanın bedensel yanının abartılı bir biçimde vurgulandığı bir kanal yaratma ihtiyacı aslında bu resmi yaşam alanında yer alan ciddiyetin tek yanlı niteliğinden kaynaklanmaktadır. Böylesi

kutlamalar yılın belirli dönemlerinde boşalım kanalı yaratırken, onunla bağlantılı maddi bedensel ilke de bu yolla geçici ama eksiksiz bir özgürlüğe sahip oluyordu (Bakhtin 1968: 75).

Bakhtin, Ortaçağ yaşamındaki resmi ve gayrıresmi ikiliğin Janus'un iki yüzünü (**Janus Bifrons**)[5] barındırdığı fikrindedir. Gündelik yaşamın resmi ve dinsel yüzü mevcut düzeni onaylamakta, pazar yerindeki halka ait yüzü ise eğlenmekte ve gülmektedir. Pazar yerindeki karnavalda, durağanlığa, değişmeyen yerleşik düzene ve ideolojiye karşı çıkılarak, değişim ve yenilenme öğesi vurgulanmaktadır. Bu iki örüntüyle kendini göstermektedir:

> 1. Taklit: Giysilerin ve toplumsal imgenin benzetime dayalı olarak temsil edilmesi ve yenilenmesi karnavalın vazgeçilmez öğesidir.
> 2. Tersine çevrilme: Karnaval, toplumsal yapının hemen hemen bütün rollerinin, simgelerinin ve hiyerarşik düzeylerin tersine çevrildiği ve bunun meşru kılındığı bir ortam yaratır. Soytarının kral ilan edilmesi, elbiselerin tersyüz edilmesi, pantolonların başa giyilmesi, dalga geçilen sahte kralların ve papaların seçilmesi gibi etkinliklerde aynı topolojik mantığın etkili olduğu söylenebilir. Yukarıdakini alaşağı etme, yüce ve eskinin yerine yeniyi, ölümün yerine yeniden doğumu geçirme ve bunu bedeni vurgulayarak yapma tersine çevirmenin bir parçasıdır. Böylelikle zaman, toplumsal ve tarihsel değişim temel bir ilişki içine yerleştirilerek, ortaçağ hiyerarşisinin yerinden oynatılamaz ve zamandışı değişmezliğine karşı görelilik ve oluş öğesi vurgulanmaktadır.

Karnavallar, Hıristiyan ritüelleri ve Kilise'nin hiyerarşisine karşı tümüyle bir başkaldırı olarak değerlendirilemez. Kutlamaların bitiminde kaotik ortam yerini gündelik yaşamın düzenliliğine bırakmaktadır. Alaycı öğe, bedensel yeniden üretim ve yenilenme temasına derinden derine kök salmıştı. Bir bakıma gülmekte olan, yemede içmede ifrata kaçan, kendini resmi kült ve ideolojide ifade edemeyen bedensel aşağı katmandır.

Hıristiyanlığın gündelik yaşamda etkisini belirgin bir biçimde sezdirdiği Ortaçağda gülmenin yaşam ve ideolojinin her resmi alanında yasaklandığı görülür. Bu alanların dışında kalan pazar yerleri, festivaller ve karnavallarda insanlara olağandışı serbest ve kuralsız olma ayrıcalığı verilmiştir. Katı, taviz vermeyen, yasakçı bir ciddiyet havasına koşut olarak Ortaçağ ideolojisinde çilecilik, kadercilik, günah, ceza, ıstırap gibi öğeler vurgulanmaktadır. Doğru, iyi, yaşamsal önemi olan ve anlamlı olan her şey ciddiyetle ifade ediliyor, buna korku, korkuyla karışık huşu, tevazu eşlik ediyordu (Bakhtin

5 Romalıların Ocak ayının birinci gününü adadığı eski Roma tanrılarından olan Janus (Ianus), kapı ve geçişlerin tanrısıdır. Kendine özgü bir kafa yapısına sahiptir. Kafanın bir yüzü öne diğer yüzü arkaya bakar; dolayısıyla aynı anda geçmiş ve geleceği görebilen bir tanrıdır.

1968: 73). Diğer bir deyişle, gülme dinsel kültten, feodal törenlerden, resmi törenlerden, adab-ı muaşeretten soyutlanmıştı (Bakhtin 1968: 94).

Aslında daha ilk dönemlerinden gülmeyi yasaklayan Hıristiyanlığın düsturu ciddiyetti; bir Hıristiyan'a sadece sürekli ciddiyet, çile, pişmanlık ve günahlarından duyduğu keder yakışırdı. Eco, *Gülün Adı* romanında bu yaklaşımı çok çarpıcı bir biçimde dile getirir. Romanın olay örgüsü, zengin bir kitap koleksiyonuna sahip bir Ortaçağ manastırı ve orada meydana gelen gizemli bir cinayeti çözmek için manastıra giden Baskervilleli William ve çömezi üzerine kuruludur. Manastırda kütüphanecinin en çok korktuğu şey, manastırın en ulaşılmaz dehlizlerinde kilitli tutulan kayıp bir kitabın insanların eline geçmesidir. Hatırlanacağı üzere, uğruna cinayetler işlenen, rahip Jorge'un öldürücü bir titizlikle sakladığı kitap, Aritoteles'in *Poetika*'sının komedyadan söz ettiği ikinci cildidir. Bu kitapta Aristoteles, poetik bilimlerden biri olan komedyadan söz eder. Gülme edimini olumlu ve yaratıcı bir güç olarak tanımlar ve mizahın, güldürünün felsefi gücüne dikkat çeker.

Romanın sonlarına doğru Aristoteles'in kitabını, Hıristiyanlığın yüzlerce yıllık bilgi birikimini yıkan, Tanrı imgesini ve kilise otoritesini sarsan bir tehdit olarak algılayan ve gülmeyi lanetleyerek, gülme aleyhine sürekli vaazlar veren rahip Jorge ile Baskervilleli William'ın diyaloğu Hıristiyan Ortaçağ Avrupa'sının neşe ve gülme hakkındaki görüşlerinin bir özeti gibidir.[6]

Rahip Jorge şöyle der:

> ... gülme bedenimizin güçsüzlüğüdür, yozlaşması, yavanlığıdır. Köylünün eğlencesi, sarhoşun özgürlüğüdür... Basit insanların savunmasıdır... Aristoteles gülmeyi sanat düzeyine yükseltiyor, bilginler dünyasının kapıları gülmeye açılıyor, böylece gülme felsefe ile tanrıbilimin konusu oluyor. Gülmek köylüleri şeytan korkusundan kurtarır; çünkü aptallar şenliğinde şeytan da bir aptal olarak belirir, bu yüzden de denetim altına alınabilir. Ama

6 Gülmeyi sapkınlık, dince kabul olunmuş inançlara aykırı bir şey olarak kabul eden Jorge'un kitap boyunca gülmeye ilişin çarpıcı ifadeleri vardır. Örneğin: "'Sorabilir miyim', dedi William, 'İsa'nın gülmüş olabileceği fikrine niçin bu kadar karşısınız? Gülmenin tıpkı banyo gibi bedendeki sıvıları, özellikle nedensiz can sıkıntısını sağaltmaya yarayan iyi bir ilaç olduğuna inanıyorum ben.' 'Banyolar iyidir' dedi Jorge, 'bedendeki sıvıların dengesini yeniden kurar. Oysa gülme bedeni sarsar, yüz çizgilerini bozar, insanı maymuna benzetir.' 'Maymunlar gülmez, gülmek insana özgü ussallığın belirtisidir' dedi William. 'Gülmek delilik belirtisidir. Güldürüler kafirler tarafından seyircileri güldürmek için yazıldı. İnsan güldüğü şeye inanmaz, ama ondan nefret de etmez. Bu yüzden kötü bir şeye gülmek onunla savaşma isteği duymamak anlamına gelir. İyi bir şeye gülmekse iyiliğin kendiliğinden yayılmasını sağlayan gücü yadsımak demektir. Gülmeceler ister saçma sapan sözler olsun, ister gülme olsun sonsuza dek set çekilmeli, her yerde kınanmalı. Gülme kuşkunun kışkırtıcısıdır. İsa'nın gülmeyişinin nedeni buydu işte..."

> bu kitap insanın kendisini şeytan korkusundan kurtarmasının bilgelik olduğunu öğretebilir..." demiştir (Eco 1993: 534-535).

Dolayısıyla roman boyunca, espri dahil gülme edimini çağıracak her türlü etkinliğin günaha bir çağrı olduğu fikrinin egemen olduğu manastır yaşamı ile ciddiyetin nasıl kanonlaştırıldığı betimlenir. Şüphesiz Eco'nun örtük amacı, mizahın özgür düşünce ile nasıl yakından ilintili olduğunu çerçevelendirmektir. Resmi kilise ideolojisinin katı ve soğuk ciddiyeti ve bunun korkuya dayalı bir biçimde kanonlaştırılabilmesi, neşe ve güldürünün gündelik yaşamın doğal bir parçası olduğu bir ortamda olanaklı değildi. Buna bağlı olarak ortaya resmi biçimlere koşut sivil neşelenme ve gülme tarzları çıkmıştır. Dolayısıyla, kilisedeki ve resmi törenlerdeki davranış kalıplarındaki neşe ve bunun dışavurumu olan gülme ve jestlerle, gündelik yaşamın sivil alanlarındaki jestler arasında giderek derinleşen bir yarılma ortaya çıkmaya başlar. Ancak bu yarılmanın önceleri o kadar da derin olmadığını söylemekte yarar var. Bunda kilisenin halk arasında yaygın olan kutlamalara, kendi kutlamalarını eklemlemesinin büyük rolü olduğu söylenebilir.

Papa Büyük Gregory'nin 6. yüzyılda ilan ettiği Yedi Ölümcül Günah (oburluk, açgözlülük, tembellik, şehvet, kibir, öfke ve gıpta), genellikle insan bedenine yönelik yasaklar üzerine kuruludur. Antikitenin pagan geleneği ile eklemlenen Hıristiyan insan kavramında beden ruh ikiliği ve buna paralel ruhun yüce, bedenin aşağılık ve kötü olduğu düşüncesi Plotinos'un yaptığı varlıklar hiyerarşisine[7] kadar götürülebilir. Beden ve ruh arasındaki karşıtlık, Fransızların şişko bir adamla (jours gras) kişileştirdikleri karnaval ve zayıf bir kadın olarak kişileştirdikleri perhiz (jours maigres) arasındaki karşıtlıkta da kendini gösterir. Oruç ve sakınma ile ifade edilen perhiz, kilisenin et ve yumurta gibi bazı yiyeceklerden, cinsellikten tiyatro ve diğer oyunlardan ve eğlenceden oluşan bir dizi bedensel zevkten geçici bir süre mahrum olmak demekti. Oysa, bedensel zevklerin oburluğun, cinselliğin had safhaya eriştiği karnaval yardımıyla "başaşağı edilen dünya"da (le monde renversé) yaş, cinsiyet, statü farklarının, dinsel yasakların ve sınırlamaların geçici bir süre ortadan kalktığı bir eğlence ve neşe havası egemendi (Burke 1995: 214).

---

7 Plotinos (M.Ö. 204-270), Aritoteles'in ruhun beden olmadan varolamayacağı fikrini reddetmiş, Platon'un izinden giderek zihnin insanın bedeninde hapis olduğunu savunmuştur. Ruh, zihnin ölmeyen parçasıdır, bedenin ölümü ile birlikte bir bedenden diğerine göç eder. İnsanlık durumunun sabit gerçekliği ruhtur. Yeni-Platonculuğun merkezine yayılma, meydana çıkma (*emanatio*) kavramını koyan Plotinos'a göre önce Bir'den zihin meydana gelir, "*Bir'in taşması/fışkırması sonucu evrensel akıl (nous) oluşmuştur*"; nous'dan ruh doğar; dünya ruh'u ve bundan insan, bitki ve hayvanların zihni çıkar. Dünya ruhundan da madde doğar. Bu yayılışta her türlü kötülük ve eksikliğin kaynağı maddedir. Tek tek ruhlar, evrensel ruhun birer parçasıdır. Ruh bedenin ölümü ile evrensel ruha dönmektedir. Diğer bir deyişle, görünenlerin, ortaya çıkanların tümü Bir'in kendisinden çıkar.

Ortaçağ'ın başlarında gülme edimi, kutlamalar ve karnavalların yarattığı zeminde neşeyle gülünen ortamlar sağlamasının yanında, korkuların gizlendiği ya da geçici süre askıya alındığı ortamları olanaklı hale getirir. Bakhtin (1968:109), festival ya da karnavalların tüm yasaklamaları ve hiyerarşik engelleriyle resmiyetin ve ciddiyetin kanonlaştırıldığı sistemin geçici olarak askıya alınması anlamına geldiği görüşündedir. Kısa bir süre yaşam, Hıristiyanlığın alışıldık düşünce ve pratikleri ile meşrulaştırılmış ve kutsanmış akışından çıkıp, ütopik özgürlük alanına giriyordu. Tam da bu özgürlüğün kısalığı, geçiciliği, imgelerin festival atmosferinden doğan fantastik mahiyetini ve ütopik radikalizmini arttırıyordu. Başka yazarlar kuşkuyla karşılasalar da, Bakhtin için Ortaçağ ve Rönesans toplumunun kendine özgü ikili bir ideolojisi vardır. Resmi ideoloji bütünüyle ciddidir; resmi olmayan ideoloji ise buna mizahla karşı gelir.

Öte yandan katı kuralları ve davranış kodları ile özgül bir yaşam biçimi dayatan kilisenin, etkisini bu kadar uzun süre devam ettirebilmesinde gülmeye dayalı neşeyi, kolektif bir ayin haline getirebilmesinin büyük rolü vardır. Kilisenin kendisinin böylesi kutlamalara öncülük etmesi, belli ölçülerde onun gücünü yeniden üretmesine ve ola ki otoritesini sağlamlaştırmasını da beraberinde getirmiştir. Ortaçağın resmi ve sivil yaşam tarzları arasında sıkışan gülme, karnavalların olduğu dönemde resmi ideoloji tarafından yadırgansa da halk arasında kendine meşru bir yer açmıştır. Hıristiyanlığın ağırlığını giderek daha fazla hissettirdiği ilerleyen dönemlerde gülme, iyiden iyiye resmi ideolojiden soyutlanırken, değişemeye başlayan zihniyete farklı davranış kodları da eklemlenecektir.

Ortaçağın feodal ve teokratik düzeninin çözülmesine bağlı başka etmenler de resmi ve gayri resmi alanların birbiriyle eklemlenmesine neden olmuştur. Yüzyıllar boyu biçimlenen ve insanın yaratıcılığının gayri resmi biçimleri olan sözlü anlatım veya pazar yeri gösterilerinde korunmuş olan halk mizahı, mutlak monarşi ve yeni resmi düzenin oluşum dönemlerinde türler hiyerarşisindeki yerini, köklerinden koparak, yozlaşıp daralarak yitirmiştir.

Ortaçağ insanını en fazla etkileyen şey, gülmenin korku karşısındaki zaferidir. Bu, Tanrı'nın iktidarının, otoritesinin, emirleri ve yasaklamalarının, ölüm ve ölümden sonraki cezalandırmanın, cehennemin ve yeryüzünün kendisinden daha korkutucu olan her şeyin yenilgisiydi. Bu zafer sayesinde gülme insanın bilincini arıtıp insana yaşama dair yeni bir bakış açısı kazandırıyordu. Bu hakikat kısa ömürlüydü; gündelik yaşamın korkuları ve baskıları bunu izliyordu, ama bu kısa anlardan, başka bir gayri resmi hakikat doğdu (Bakhtin 1968: 90). İnsanların korkularını yendiklerinin ciddi bir şekilde bilincinde olmaları ortaçağ gülmesinin temel öğesidir. Bu imgelerde gülünç ve ürkütücü biçimlerde korkunun yenilgisini, tersyüz edilmiş güç ve şiddet simgelerini, neşeyle parçalanmış bedenlerin ve ölümün komik yüzünü buluruz daima. Korkutucu olan her şey grotesk hale gelir.

Gülün Adı'nda Rahip Jorge'nin korkusu da budur:

> "Gülmek köylüyü bir an için korkudan kurtarır. Ama yasa korku aracılığıyla kendini kabul ettirir; yasanın gerçek adı Tanrı korkusudur. Oysa bu kitaptan tüm dünyayı yeni bir ateşle tutuşturacak iblisçe bir kıvılcım çıkabilir; ve gülme Prometeus'un bile bilmediği, yeni bir korkuyu yok etme sanatı gibi tanımlanacaktır. Gülen bir köylü için o anda ölmek önemli değildir ama sonra, gülme özgürlüğü sona erince, dinsel tören yeniden tanrısal tasarıma göre içine ölüm korkusu salacaktır. Oysa bu kitaptan, korkudan kurtularak ölümü yok etmek için yeni ve yıkıcı bir umut doğabilir ... Eğer gülmek halktan insanların eğlencesiyse, halktan kimselerin özgürlüğü dizginlenip aşağılanmalı, sertlikle yıldırılmalıdır." (Eco 1993: 535-536).

Ortaçağı izleyen dönemler boyunca Rahip Jorge'un bu tavsiyesi tutulmuştur. Rönesans döneminde gülmenin folk kültürünün derinliklerinden yeniden doğduğu düşünülmektedir (Bakhtin 1968: 72). Rönesans'ta, özellikle edebiyat alanında gülmenin derin ve felsefi bir anlam kazandığı söylenebilir. Bir bütün olarak dünyaya ilişkin temel hakikat biçimlerinden biridir gülme; dünyaya dair özel bir bakış açısıdır; gülmeyle dünya yeni bir şekilde görülür. Ama ciddi bakış açısıyla göründüğünden daha az derinlikli değildir dünya. Gülme evrensel sorunlar ortaya atan yüksek edebiyatta ciddiyet kadar kabul görür. Dünyanın bazı temel yönlerine gülme aracılığıyla ulaşılabileceği fikri savunulur. Bu dönemin en önemli kalemlerinden biri olan Rabelais (2000), *Gargantua*'nın girişinde söze şöyle başlamaktadır:

> Bu kitabı okuyan okur dostlar,
> Atın içinizden her türlü kuşkuyu
> Okurken de irkilmeyin sakın
> Ne kötülük var içinde ne muzırlık
> Doğrusu güldürmekten başka da
> Bir hüner bulamayacaksınız pek
> Başka yola gidemiyor gönlüm
> Sizleri dertler içinde görürken
> Gülen kitap yeğdir ağlayan kitaptan
> Gülmektir çünkü insanı insan eden.

Yine de Rönesans ve Reform'un kilisenin kurallarının toplumsal yapıda daha yoğun olarak kendini hissettirmeye başladığı bir dönem olmuştur. Özellikle Katolik ve Protestan ayrışması yaşama yönelik iki zıt bakışı beraberinde getirmiştir. Bu iki yaklaşımın Hıristiyanlık yorumları, birbirinden farklı yaşam tarzları, simgesel anlam

dünyaları ve ideolojileri de beraberinde getirmiştir. Protestanların bedenden çok ruhu, dinlenmek ve eğlenmekten çok çalışmayı vurgulayan yaklaşımlarının, günümüzdeki gülme ve neşelenme pratiklerinin dayandığı damar olduğu söylenebilir. Hatırlanacağı gibi, Weber kapitalizmin oluşumunda Protestan yaşam görüşünün içerdiği asketik birey profili ile Püriten yaşam tarzının önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır.[8]

17. yüzyılla birlikte neşeye yönelik davranışta kökten bir yaklaşım farklılığı gözlenmektedir. 17. yüzyılda artık gülme, evrensel ve felsefi bir biçim değildir. Toplumsal yaşamın tek tek ve tipik tekil olgularına gönderme yapabilir yalnızca. Önemli ve temel olan komik olamaz. Tarih ve tarihi temsil eden önemli kişiler komik bir şekilde resmedilemez; onlarla dalga geçilemez. Artık, komiğin alanı dar ve özgüldür; dünyaya ve insana dair temel hakikat gülmenin diliyle ifade edilemez hale gelmiştir. Gülme, komedi ve mizah, hafifliğin ifade biçimleri olarak algılanır olmuştur.

Buna bağlı olarak gülme dini ve resmi törenlerde, adab-ı muaşerette ve gündelik yaşamda sınırlı bir yer işgal etmeye başlar. Elias'a dayandırarak söylersek, bu davranış değişikliği, orta sınıfın kendini bir sınıf olarak gösterebilmesinin ön koşulu olan kendine özgü yaşam tarzı ve davranış kodlarını erginleştirmesinde bulunabilir. [9]

Burke'ün (1995: 303), 1500'de halk kültürünün herkesin kültürü olduğunu, 1800'de ise ruhban sınıfı, soylular, tüccarlar, meslek sahibi erkekler ve eşlerinin kendilerini halk kültüründen soyutlayarak bu kültürü alt sınıflara terk ettiklerini söylemesi boşuna değildir. Toplum yaşamında kendilerine özgü erk alanları yaratarak birbirinden ayrılan üst ve alt sınıfların kültürlerindeki bu ayrışma, daha çok yaşam tarzlarında gözlemlenebilir hale gelecektir.

Yaşam tarzlarını belirleyen davranış biçimleri ve bunları belirleyen adab-ı muaşeretin sınıfsal içeriği, giderek kendini gülme pratiklerinde de gösterecektir. Sınıfsal topluma özgü kültürün ciddiyetini gösteren en önemli unsurlar resmiyet ve otoriterliktir. Bu kültürün yeşermesi şiddete, yasaklamalara, sınırlamalara bağlıdır. Bireysel alandan

8 Weber (1997), Protestanlığın değer ve inanç sisteminin kapitalizmin doğmasına yol açan etmenlerden biri olduğunu vurgularken kapitalizmin ruhunu Protestan ahlakının oluşturduğu fikrini savunmaktadır. Bir Protestan daha doğmadan yüklendiği ilk günahın bedelini ödemek, bu yükten kurtulup Tanrı'ya yaklaşmak için bedensel zevkleri bir yana bırakarak sürekli çalışarak, iyi bir Protestan olmayı hedefler. Dolayısıyla bir Püriten'in yaşamında gülmek ve eğlenmeyle ifade edilen neşeye neredeyse yer olmadığı söylenebilir.

9 Uygar olarak adlandırılan davranış kalıplarının tarihsel olarak yer yer süreklilikler ve kırılmalar gösteren bir süreç olarak ele aldığı kitabında Elias, bu sürece zemin hazırlayan siyasal, iktisadi ve toplumsal dönüşümler üzerinde durmaktadır. Elias (2002: 324), duygu düzenleme şemalarının gösterdiği benzerliklere ve kendini tutma konusuna değinirken "davranış değişiminin bütündeki yönü, uygarlaşma hareketinin 'trend'i her yerde aynıdır... ilk önceleri küçük uç tabakalar, daha sonra da Batı toplumunun gittikçe daha geniş tabakaları bu zorunluluğa kapılır." Modernleşme ve Batılılaşma sürecine dayalı duygu düzenleme sürecinin kültürümüzdeki yansımaları ve davranış biçimlerimizin aldığı görünümün değerlendirilmesi ise bir başka yazının konusu.

toplumsal kültürel alana genişleyen bir korku ve sindirme öğesi içerir. Oysa gülme korkuyu alt eder çünkü hiçbir engelleme, hiçbir sınırlama tanımaz (Bakhtin 1968: 90). Tam da bu yüzden giderek artan oranda toplumsal yaşamdan soyutlanır ve giderek kişinin özel alnına dahil bir edim halini almaya başar. Kamusal alanın resmiyetinde temsil ayrıcalığı kazanan gülme ise fazlalıkları, aşırılıkları törpülenmiş, yapmacıklı bir nezaket ifadesi olarak o dönemde dondurulmaya başlar.

Sonuç olarak, günümüzde hâlâ kutlanan karnavalların, yerel gelenekler ve yöresel halk eğlenceleriyle birlikte sürekli bir değişim geçirmekte olduğunu söyleyebiliriz. Eskisi ile karşılaştırıldığında, kışın ölümü ve baharla birlikte yeniden canlanmanın vurgulanması, yiyecek ve içeceklerin bolluğu, neşe ve eğlencenin çokluğu gibi benzer karnaval örüntüleri varlığını sürdürmektedir. Yine toplumsal rollerin tersine çevrildiği sınıf ve toplumsal statü farklarının geçici olarak askıya alındığı ortamlar mevcuttur. Ancak bu uygulamaların ardında yatan saik değişmiştir. Modernitenin gelişme ve değişmeye dayalı işleyiş mantığı yaşam tarzlarının, buna bağlı eğlenme pratiklerinin ve dolayısıyla gülmenin dayandığı düşünsel ve pratik artalanı neredeyse hepten değiştirmiştir.

Modernitenin ve Aydınlanma'nın merkezcil gücünden kaçamayan toplumsal ve kültürel çevrelerin ciddiyeti ve ağırbaşlılığı olumlamasının temelinde, ortaçağlardan taşınan Hıristiyanlığın kanonlaştırdığı beden ruh ikiliği ile onun yarattığı zihniyet yatıyor belki de. Kâra ve tüketime dayalı global kapitalist sistemin toplumsal ilişkileri ilerleyen ölçüde materyalistleştirmesi, zaman ve mekanın da niteliklerini dönüştürmektedir. Bourdieu'ye atfen söylersek, mekansal ve zamansal değişimler, toplumsal ilişkilerin kodlanmasını ve yeniden üretimini de kökten bir biçimde değiştirecektir. Tıpkı çalışma mekanları ve zamanları gibi, neşenin dışavurulduğu eğlenilen yer ve zamanlar da dönüşüme uğramıştır. Yılın belli dönemlerinde hemen hemen herkesin katılımıyla, toplumsal statü ve sınıf farklarının geçici süre ertelendiği bir ortamda gerçekleştirilen karnaval gülmesi, toplumsal bir boşalma kanalı yaratma amacından çıkarak bireyin özel alanına sıkıştırılmaya başlanmıştır. Sennet'i (2002) hatırlayarak söylersek, giderek toplumsal ilişkiler yoluyla toplumsal olarak gülmek, eğlenmek ve buna dayalı toplumsal etkileşim dönemi sona ermiştir. Birebir karnavala katılıp, gülen bireyler olmak yerine, medyanın yarattığı kamusal alanda, üretilen karnaval görüntüleri seyrederek, sadece gözlemci ve pasif katılımcı bireyler olmak teşvik edilmektedir. Günümüzde karnaval mekanı pazar yerleri dönüşerek, büyük alışveriş merkezleriyle yer değiştirmiştir. Ne var ki, gücün ve prestijin göstergesi aşırı oburluk ve israf örüntüleri baki kalmıştır. Karnaval zamanı tatil zamanı olarak algılanır olmuştur. Dünya, artık geçici olarak bu dönemlerde ve ancak hedonist bir eğilimle tüketerek başaşağı edilmektedir. Eksik olan şey ise *karnaval gülmesi*dir.

Yaşam doğum ve ölüm arasındaki yer yer ciddi, bazen acıklı, bazen de gülünesi süreçte gerçekleşir. Hayatta kalabilme ile ölüm arasındaki gerilimi yok saymak bir ölçüde korkuyu askıya alma, erteleme çabasıdır. Yaşamda karşılaştığımız zorlukların kaynaklık ettiği korkuları da yok saymak bir bakıma özgürlükten feragat etmek demektir. Korkularımızla yüzleştiğimiz ölçüde özgürüz. Korkularımıza yenildiğimizde özgürlüğümüzü yitiririz. Ne var ki, neşe ve gülmenin merkezkaç güçleri, bize her geçen gün Homo risus olma ayrıcalığının beden ve ruhun birliğinden kaynaklandığını hatırlatmaktadır. Belki de bu nedenle, amacı yaratma olan poetik bilimlerden biri olarak komedyayı ele alan Aristoteles'in kayıp kitabına bu gün hiç olmadığından daha çok gereksinimimiz var, çünkü Baskervilleli William'ın dediği gibi "... o kitap, belki de gerçekten kölesi olmayalım diye tüm gerçeklerin yüzünü nasıl değiştirebileceğimizi öğretiyordu. Belki de insanları sevenlerin görevi onları gerçeklere güldürmektir; gerçeği güldürmektir; çünkü biricik gerçek, gerçeğe duyulan çılgınca tutkudan kendimizi kurtarmayı öğrenmektir" (Eco,1993: 553). Eco'nun dediği gibi gülmek korkuyu yok eder ne de olsa...

Kaynakça

BURKE, Peter. 1995. *Yeni Çağ Başında Avrupa'da Halk Kültürü* (çev. Göltuğ Aksan). Ankara: İmge Kitabevi.

CIPOLLA; Carlo. 2000. *Neşeli Öyküler* (çev. Tülin Altınova). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

BAKHTIN, Mikhail. 1968. *Rabelais and His World* (çev. Helene Iswolsky). ABD: MIT Press.

ECO, Umberto. 1993. *Gülün Adı* (çev. Şadan Karadeniz). İstanbul: Can Yayınları.

ECO, Umberto. 1995. "Caosmos: the return of the Middle Ages." *States of Mind* (ed. Richard Kearney). New York: New York University Press.

ERHAT, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

HUIZINGA, Johan. 1970. *Homo Ludens*. Great Britain: Paladin.

ELIAS, Norbert. 2002. *Uygarlık Süreci*. II. Cilt (çev. Erol Özbek). İstanbul: İletişim Yayınevi.

RABELAIS, François. 2000. *Gargantua* (çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Vedat Günyol). İstanbul: İş Bankası Yayınları.

SENNET, Richard. 2002. *Kamusal İnsanın Çöküşü* (çev. Serpik Durak ve Abdullah Yıldırım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

WEBER, Max. 1997. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (çev. Zeynep Gürata). Ankara: Ayraç Yayınevi.

Özet:
Bu yazıda insana özgü duygu durumlarından biri olan neşenin en temel dışavurumu gülme ele alınmaktadır. Yazının temel izleğini neşe ve gülmenin modernitenin merkezcil gücünün etkisi ile geçirdiği dönüşüm oluşturmaktadır. Bu dönüşümün izleri ilkçağlardan beri değişime uğrayan karnaval düşüncesi ve pratiklerinde aranmaktadır.

Anahtar sözcükler: gülme, karnaval, Bakhtin, Eco

Abstract:
This paper explores laughter as the basic expression of joy, which is one of the moods intrinsic to human beings. The main track of the paper follows the transformation joy and laughter has undergone under the centripetal force of modernity. The traces of such transformation are inqured in the thoughts and practices of carnaval which has also been transformed since the Antiquity.

Key words: laughter, carnaval, Bakhtin, Eco

Faruk Benli

Lazuri-Turkili / Turkili-Lazuri
Ansiklopedik Laksiyoni
Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca
Ansiklopedik Sözlük

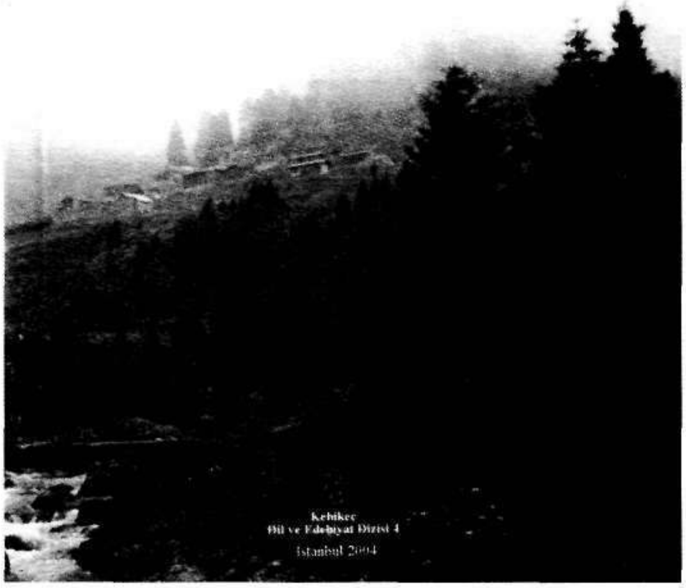

Bu kitabı satın almak için tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Bir Politika Adamının Biyografisinin Yazılması Üzerine Düşünceler: Celal Bayar (1883-1986)[1]

Camilla DAWLETSCHIN-LINDER*

Celal Bayar'ın biyografisini yazma projesine başladığımda benim için önemli iki nokta vardı.[2] Biri Celal Bayar'ın kişiliğine duyduğum ilgi, diğeri yeni Türk tarihinin özel önem taşıyan önemli bir dönemine, devrimler dönemine başka bir açıdan bakma ve başka ağırlık noktası seçme denemesiydi.

Celal Bayar, politik kariyerinde Atatürk'ün ölümünden sonra da uzun bir süre boyunca, onun çağdaşı ve taraftarı olarak mücadele eden bir şahsiyetti. O politik kişiliğini, İttihat ve Terakki'de aktif bir politikacı olarak çalıştığı sırada kazandı ve genç Türk Cumhuriyetinin ekonomi politikasını geniş ölçüde belirledi ve Atatürk'ün ölümünden sonra iktidarın İsmet İnönü'ye 2. Cumhurbaşkanı olarak olay çıkmadan problemsiz bir şekilde verilmesinde onun önemli rolü oldu. 1950'de bizzat kendisi Cumhurbaşkanı seçildi ve Cumhuriyetin ilk askeri darbesi olan 1960'ta devrilinceye kadar bu görevi 10 yıl boyunca sürdü, bu darbeden sonra ölüme mahkûm edildi, daha sonra affedildi, fakat bu sadece hukuken idi, fiilen asla rehabilite olmadı.

Bayar, olağandışı uzun politik kariyerinde her zaman ön sırada yer almayan ve kendi ülkesinin tarihinde birçokları, belki de çoğunluk tarafından biyografisi araştırılmaya değer görülmeyen bir politikacı oldu. Bayar, kendi dönemlerinin biçimlenmesinde katkısı olan şahsiyetler kategorisine sokabileceğimiz bir kişidir. Bu

1 Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümünde 28 Nisan 2004'te yapılan konuşmanın metnidir. Almancadan çeviren Doç. Dr. Nuran Tezcan.

2 Camilla Dawletschin-Linder, *Diener seines Staates. Celal Bayar (1883-1986) und die Entwicklung der modernen Türkei*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2003.

gibi kişiler her bakımdan olmasa da birçok bakımdan başkalarına göre temayüz etmiş olmakla birlikte olağanüstü bir konumları yoktur.

Projemin başında ilk önce Yakındoğu kültür çevresindeki biyografi ve otobiyografi yazma geleneği anlayışı ile ondan oldukça farklı olan kendi yetiştiğim kültür çevresindeki biyografi ve otobiyografi yazma anlayışlarını ele aldım. Bunu kısaca şöyle özetlemek istiyorum.

Bütün Yakındoğu geleneksel biyografi literatüründe biyografi, öznenin örnekliği üzerinden bir ibret olarak nasihat ve bilgi verme amacıyla yazılmıştır. Bu, modern Avrupa'nın esasta şahsın birey olarak ele alınmasına öncelik veren biyografi literatürüyle örtüşmemektedir.

Bunun yanısıra Yakındoğu tarih ve coğrafya kapsamına giren biyografilerde bir kişinin bütün hayatını içeren tarih olarak otobiyografiye az rastlanır, daha çok anılara, hatıralar ve yaşantı hikâyelerine yer verilir.

Kısaca tarih yerine daha çok olayların hikâyeleri anlatılır. Yakındoğu kültür çevresinde bu tür geleneksel tarzda bir ya da birçok amaca hizmet etmek için hatıralar yazılmıştır. Meselâ:

Kendini övmek ve kendi gerçekleriyle hesaplaşmak için;

Ötekilere örnek olmak ve önderlik etmek için;

Veya aynı zamanda sonraki kuşakların bilgiyi kendi gerçekleri açısından öğrenmesi yoluyla ölümsüzlüğü sağlamak için.

Bu amaçlar Batı'da yazılmış biyografilerde de bir rol oynayabilir. Fakat Yakın ve Ortadoğu'da yazılmış olan bu tür anılar, söz konusu bireyle ilgili olarak bizi bugün özellikle ilgilendirebilecek hususlar üzerine ancak nadiren bilgi içerirler. Bugün bizi özellikle ilgilendirebilecek hususlarla kasdettiğim örneğin: Duyguların kişisel biçimde dile getirilişi, kişinin kendi iç çelişkileri, kuşku ve kaygıları, kişisel kararlar alma süreçleri, kendi aldığı kararların eleştirisi gibi hususlardır.

Yakındoğu biyografi ve hatıra yazma geleneğini belirleyen iki ayırıcı unsur şudur: Birincisi Yakındoğu kültür çevresinde insanın bireyselliğine o kadar fazla değer verilmeden sadece onun belli bir sosyal gruba aidiyeti gözönünde tutulur; Batı kültür çevresinde ise bireyin kendine özgülüğünü esas alan biyografiler yazılır. Bu tarzda geleneksel biyografi ve otobiyografi yazını Yakındoğu kültür çevresinde bugün de yaygındır.

İkincisi ise Yakındoğu ve Ortadoğu toplumlarında genellikle tek tek kişilerin – yani erkeklerin - kahraman olarak onurlandırılması amacıyla biyografi yazılır. Bu durum Batı'yla tam bir zıtlık göstermektedir. Ve bu kahramanlık çoğu zaman silahlı bir mücadele ve politik önderliğe dayanır. Birçok örnek verilebilir. Çeşitli yazarlar tarafından biyografisi yazılan şahsiyetlerden biri kuşkusuz Atatürk'tür. Atatürk'ün ciddi biyografi yazarlarından biri olan Şevket Süreyya Aydemir buna ilaveten akılcı bir

gerekçeye dayanmayı denemiştir: "Normal bir demokraside Devlet Başkanının vazife ve hizmet sınırlarını kanunlar ve şekiller tayin eder. Bu sınırlar ve şekiller içinde bir Devlet Başkanı, ne bir millî kahraman, ne de bir millî şef olur. O sadece, kanunların ve şekillerin emrinde bir Reisicumhurdur. Fakat bir ülke, eğer bir inkılap geçirmiş ve bu inkılap eğer henüz son sözünü söylememişse, o ülkede kahramanlar devri sona ermemiş demektir. O zaman ve bu şartlar içinde, o inkılabın tarlasını hazırlayan, tohumlarını saçan ve bu tohumların ilk mahsullerini devşiren, bir millî Şef, sadece bir Reisicumhur değil, bir Önderdir. Yahut bizim millî kurtuluş mücadelemizde olduğu gibi, bir Tek Adam'dır." [3]

Kahramanlık olgusu! Bu, benim motivasyonumun tam karşıtı idi; yani bir kişiyi kahraman olarak yüceltmeden yazmak.

Celal Bayar, Türkler tarafından kaleme alınmış tarihlerde önemli bir yer almaz. Hatta birkaç yıl öncesine kadar hemen hemen ondan hiç söz edilmemiştir. Yukarıda sözünü ettiğim Cumhuriyetin önemli biyorafi yazarı Şevket Süreyya Aydemir Atatürk'ün (*Tek Adam*) ve İnönü'nün (*İkinci Adam*) hatta Enver Paşa gibi tartışılan bir kahramanın biyografisini ayrıca çeşitli renkli şahsiyetlerin hayatı üzerine pek çok kitaplar kaleme alıp yayınlamış olmakla birlikte Bayar'ı yazmayı hiç de gerekli görmemiştir. Bu durum Türkiye'nin resmî tarih yazıcılığının tipik bir göstergesidir.

Kuşkusuz bunda Aydemir'in politik nedenlerden dolayı Bayar'a kişisel karşı tutumunun da rolü vardır. Atatürk'ün ölümünden sonra Bayar'ın politikayı yeniden yönlendirmesi, Aydemir'in üyesi olduğu CHP'nden ayrılması ve ellili yılların sonunda ortaya çıkan, 1960 darbesine yol açan olayların suçunu bizzat taşıyanlardan biri olarak görülmesi onu yazılmaya değer olmayan bir şahsiyet yapmıştır.

Tahliye edilip serbest bırakılmasından ve Yassıada mahkemesiyle kendisinden alınan vatandaşlık haklarının geri verilmesinden sonra da Bayar, Türkiye'de istenmeyen kişi olmuş ve bugüne kadar da öyle kalmıştır.

Önemli bir politika adamının bu şekilde atlanması ve Demokrat Parti'nin iktidar dönemi üzerinde yeterince durulmaması, 1960 öncesi ve sonrası olayların bugüne kadar Türkiye'de ele alınıp işlenmemiş olduğunun da bir göstergesi olabilir.

Ayrıca Bayar'ın öne çıkarılacak bir kahraman olarak görülmemesi düşüncesinde Bayar'ın geçmişinde askeri eğitim ve askeri çevre olmamasının da rolü vardır. Bu eksiklik yaşam boyu onu bırakmamıştır.

Biyografi yazarı malzeme toplarken elbette öznenin kendi kültür ortamında yazılmış olan biyografilere dayanır. Fakat bu biyografi metinlerini ve yazarlarını iyice irdelemek gerekir. Bayar'ın en önemli biyografi yazarı olan Cemal Kutay, tarihi yakından bilen bir gazeteci fakat aynı zamanda biyografisini yazdığı öznenin arkadaşı ve hayranı idi. Kutay'dan, "değerlendirmesinin her zaman tasdik anlamına gelmediği ilkesine bağlı

3 Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*, İstanbul 1967, s. 51.

kalması" istenseydi, o bunu zaten anlayışla karşılayamazdı. O, Bayar üzerine ilk eserini Bayar'ın başbakanlık görevinden çekilmesinden sonra yazmıştır. *Celal Bayar* adı altında yayınlanan ve 4 ciltten oluşan bu eserde Bayar'ın 1932 ila 1939 yılları arasındaki politik görevlerinin her türlü belgenin verilmesine dayanan bir raporu ortaya konur. Onun biyografisinin bu şekilde yazılması ve yazılış zamanı Bayar'ın Kutay'ı o sırada görevlendirdiği düşüncesine götürür.

1938'de Atatürk'ün ölümünen sonra İnönü'nün Cumhurbaşkanlığında geçici hükümeti başbakan olarak yürüten Bayar, çok kısa zamanda politik kariyerini İnönü'yle sürdüremeyeceğini anlamıştı. Bayar istifa eder ve hemen kendisi hakkında otuzlu yıllardaki görevine ilişkin soruşturma açılır. Bayar kendisini bir politika çukurunda ve hesaplaşma baskısı altında bulur. Bu durumda herhangi bir şekilde tekrar politikaya dönmeyi planlar. Kutay'ın Bayar'ın iktisat bakanı olduğu ve başbakanlık yaptığı dönemleri son derece ayrıntılı olarak kaleme alması herhalde buna dayanır.

1950 yılında Demokrat Parti şaşırtıcı bir şekilde seçimi kazanır ve hemen ardından Bayar, Türkiye'nin 3. Cumhubaşkanı olarak görev alır. Aynı yıl Cemal Kutay tarafından tekrar Bayar'ın başlangıçtan 30'lu yıllara değin (30'lu yıllar da dahil) hayatını içeren kısa bir biyografisi yayınlanır ve kitaba konan ekte, o dönemde Bayar'ın çeşitli arkadaşlarının onun hakkındaki düşüncelerine, elbette olumlu düşüncelerine, alıntı olarak yer verilir.[4] Daha sonra Bayar'ın biyografik hatıralarını ve bunlara ilişkin ayrıntı ve notları içeren ciltler yayınlamış olan Kutay[5], öznesine olan hayranlığını açıkça dile getirir ve onun yaptıklarının açıklama ve hesaplaşmasını amacına oturtur. Böylece "saray biyografi yazarı" geleneğine bağlı kalmıştır. Bununla birlikte Kutay'ın Bayar'la doğrudan doğruya bağlantıda olması onun başkalarının sahip olamayacağı bir avantajdı. Onun bilgileri, daha sonraki biyografi yazarlarının hiçbir zaman ulaşamayacağı, öznesiyle olan pek çok yaşantı ve görüşmelere dayanmaktaydı. Kutay, aynı zamanda bizim için mümkün olamayan doğrudan doğruya şahsa ve devlete ilişkin belgelere de sahipti.

Kutay'ın yazdığı biyografilerden başka İsmet Bozdağ ve Ziya Şakir tarafından da daha Bayar hayattayken kısa fakat onun tüm hayatını içeren biyografiler yazılıp yayınlanmıştır. Bunlar arasında da eleştirel bir değerlendirme bulunmamaktadır.

Bir biyografi yazarı için en önemli kaynak, varsa öznenin otobiyografisi, anıları, hatıraları ve notlarıyla mektuplarıdır. Öznenin kendisi tarafından kaleme alınmış olan bu tür belgeler elbette süzgeçten geçmiş ve sınırlandırılmış bir anlatıma tâbi tutulmuştur. Dolayısıyla bunların tam olarak analiz edilmesi gerekir.

---

4 Kutay, Cemal. *Celal Bayar. Bir Türk'ün Biyografisi.*

5 Kutay, Cemal. *Celal Bayar'ın Yazdığı, Yazmadığı, Yazamadığı, Yazamayacakları. Tarih Sohbetleri.* İstanbul 1966. s. 58-109; Kutay, Cemal. *Üç Devirden Hakikatlar.* İstanbul 1982.

Büyük İngiliz tarihçisi A.J.P. Taylor otobiyografi yazılmasının getireceği probleme karşı şöyle yazar[6]:

> Gerçekte ne yaptığının yerine sık sık ne yapması gerektiğini düşünen insanın belleği seçicidir; geriye bakıldığında herşeyin, özellikle insanın kendi yararı açısından açıklanabilir; eğer insan çağdaşları üzerine yazıyorsa çoğu zaman eskiden nasıl olduğu bakış açısından değil, şimdiki noktadan nasıl göründüğü açısından yazar; yazılmış olan hatıralar çoğu zaman biyografi yazarının ilgisiyle tam örtüşmez. Özne sadece kendisinin hatırlatmaya ve dikkat çekmeye değer bulduğu belli bir zamanı anlatır.

Böyle olmakla birlikte otobiyografinin subjektifliği de son derece önemlidir, anlamlıdır ve belki de bir olayın herhangi bir objektif değerlendirmesinden çok daha fazla anlam çıkarma gücüne sahiptir. Bu durumda biyografi yazarı, bu malzemeye hangi soruları yönelteceğini ve hangi cevapları bekleyemeyeceğini bilmelidir. Türkiye'de son onlu yıllarda genellikle tüm hayatı kapsamayan yazar, asker ve politikacı olarak bir kişinin aktif hayat dönemlerini ortaya koyan, biyografi olmaktan çok anılar olan hayat hikâyelerini anlatan pek çok eser yayınlanmıştır. Bunların büyük bir kısmı Kurtuluş Savaşı yıllarıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarına yani dönüm noktaları olan zamanlara aittir. Türk hatıra literatürü hakkında kesin bir değerlendirme yapabilmek için sorulacak soru şudur:

Ne zaman yazılmıştır, ne zaman yayınlanmıştır? Bu tarihler çoğu zaman birbiriyle örtüşmemektedir. Bu gerçek son derece önemlidir. Yazar özellikle hangi olayı veya hangi zaman dilimini ele alıyor ve anılarını yazmakla neyi amaçlıyor ve bunları ne amaçla yayınlıyor? Yazdıklarında yazdığı dönemi mi, yoksa onları yayınladığı zamanki dönemi mi anlatmak istiyor. Ayrıca sadece yazılmış olanlar değil, yazılmadan geçilmiş olanlar da, yani yazılmayıp satır aralarında sezilenler de ışık tutar; sadece mesel olarak sözü edilen ya da hiç söylenmemiş olan şeyler de önem taşır.

Bütün bu soruların karşılıkları için Bayar'ın anılarında örnek bulunabilir. Bayar, arkasında 8 ciltlik bir hatıralar dizisi bıraktı. 9. cilt de el yazısı halinde mevcuttur ve bazı bölümleri 1974'te *Günaydın* gazetesinde tefrika olarak yayınlandı. 1976 yılında hatıralarını yazmaya devam ettiğine bizzat şahit oldum. Artık 93 yaşına gelmiş olan Celal Bayar'a her gün aynı saatte 1-2 saat boyunca onun anlattıklarını yazan bir sekreter geliyordu. Bu durum son derece etkileyiciydi. Doksan yaşını aşmış bir insanın disiplinine ve düşünme yeteneğine hayran olmamam mümkün değildi. Bu tablo onun anılarının hangi koşullar altında ortaya çıktığını açıkça göstermektedir. Örneğin anlatılanlara olan uzaklık artık 50 yıldan fazladır ve Bayar'ın hatıralarını kendisinin kaleme alamaması gerçeği onları kulaktan işitilen tarih kategorisine iter.

---

6 A.J.P.Taylor: "The Historian as Biographer." In: G.Klingenstein; H.Lutz; G.Stourzh (ed.): ***Biographie und Geschichtswissenschaft. Aufsätze zur Theorie und Praxis biographischer Arbeit.*** München 1979, s. 260.

Bayar'ın anılarının ortaya konması 40 yıldan fazla sürmüştür. Kendisi 40'lı yılların başında politik hayatın dışında kaldığı sırada yazmaya başlar ve kızının söylediğine göre Cumhurbaşkanı olarak görevde bulunduğu dönemde de buna devam eder. İlk cildin planlanan yayını 1960 askeri darbesi nedeniyle engellenmiş ve bu 1965'e kadar gecikmiştir. Cildin kapak metninde Bayar, aslında prensip olarak hiçbir zaman yapmadığı halde kendisini böyle odak noktaya yerleştirdiği için özür diler ve hatıralarını yazmasındaki motivasyonunu şöyle açıklar:

Atatürk bir akşam o ünlü akşam sofralarından birinde, orada bulunanlara kendisiyle ilk karşılaşmalarına ilişkin hatıralarını sorar. Bayar, kendi karşılaşmasını anlattığında Atatürk ona, o zamana ait hatıralarını yazıp yazmadığını sorar. Bayar, hayır dediğinde ondan bunu yapmasını rica eder ve Bayar kendisi için karakteristik bir tarzda şöyle devam eder:

> "...O zaman bu, benim için bir emirdi. Nur içinde yatsın, irtihalinden sonra bir vasiyet olmuştu. Bunun içindir ki bu kitabı yazmağa başladım ve "Ben de Yazdım" adını verdim. "Ben de Yazdım" kitabı Mütareke'den bu yana, Milli Mücadele'yi, Büyük Millet Meclisi'ni ve Hükümetini, Cumhuriyet'in ilk devirlerini, Atatürk'ü ve devrimlerini bütün yönleri ile alacaktır. Ayrıca, genç neslimiz için faydalı olacağı düşüncesi ile bütün bunların, özellikle inkılaplarımızın meydana gelmesini zaruri kılan tarihi sebep ve amillerin üzerinde durdum. Yakın tarihimizden, Genç Türklerden ve Meşrutiyet Devri olaylarından istidrat suretiyle seçme bilgi verdim."[7]

Ne yazık ki Bayar, Cumhuriyetin ilk dönemini ve devrimleri yazamadı. Onun çok ayrıntılı üslubu ve bazı konu dışına çıkışlar nedeniyle şimdiye kadar yayınlanmış olan 2800 sayfalık 8 ciltte ancak Erzurum Kongresi'ne kadar kronolojik tablonun verilmesi mümkün olabilmiştir. Başka bir yerde 4. cildin önsözünde Bayar, yazma motivasyonunu tekrar şöyle dile getirir:

> "... Ben de bu konuda bana düşeni yapmak için şimdiden bilgi ve belge toplamak suretiyle hazırlığa başladım. Eski programımı değiştirmeden hayatta kalacağım son ana kadar bizzat karıştığım ve şahidi olduğum gerçek vak'aları sırasıyle yazıp tarihe mal etmeğe karar verdim."

Onun hatıralarını birinci okuyuşumda Bayar'ın kendisinin yaşamadığı fakat genelde bilinen pek çok olayların uzun soluklu betimlemelerini vermesi beni şaşırtmıştı. Bayar'ın hatıralarından kişiye ilişkin daha çok bilgi edinmek ve başka çeşitli sorular yöneltmek amacıyla 2. okuyuşta birçok ilginç şeyler de çıkarılabilir. Nitekim ilk okumamda dikkatimi çekenlerden çok daha fazlasını ikinci okuyuşumda satır aralarında buldum.

Bayar'ın, 1908-1920 arasındaki Türk tarihçiliğinde ve hatıra literatüründe yüzlerce defa yazılmış olan politik olayları tekrar okuyucuya sunmaktaki amacı neydi? Yazdıklarından bilgi edinmeyi bir tarafa bırakıp daha çok onun motivasyonunu sordum

7 Bayar, Celal. *Ben de Yazdım*. İstanbul 1965, kapak metni.

ve aradım. Yazdıklarının seçimi ve seçilenlerin hangi bakış tarzıyla yazıldığı onu anlamakta bir anahtar görevindeydi. Anılarının ana konusu Kurtuluş Savaşı'nı hazırlayan olaylardır. Fakat Bayar, önce Jön Türk hareketinin başlangıcına kadar giden uzun bir çıkma yapar. Bayar, 1908-1913 arasındaki politik olayları daha çok İstanbul'daki İttihat ve Terakki'nin beklentisinde son derece ayrıntılı olarak verir. Kendi memleketi olan Bursa'daki yerel olaylar üzerine ve daha sonra İttihat ve Terakki'nin taşradaki sekreteri olarak politik gelişmeleri yönlendirdiği İzmir ve çevresindeki olaylar üzerine bir biyografi yazarı için çok az bilgi verir. Bayar'ın 1. Dünya Savaşı yıllarına ilişkin kişisel betimlemelerini olabildiğince kısa kesmesi biyografi yazarını tamamen şaşırtır ve hayal kırıklığına uğratır. Sadece o döneme ilişkin bütün Türk biyografilerinde heyecanla tekrar tekrar anlatılan bir iki olay zikredilir ve savaş sırasında Batı Anadolu kasabalarındaki önemli gelişmeler hakkında doğrudan doğruya bazı bilgiler edinilebilir. Buna karşılık hemen İzmir'in yakınında vuku bulmayan fakat İzmir'deki günlük hayatı etkilemiş olan askeri olaylara ilişkin bilgiler ise tamamen eksiktir.

Onun hatıralarını yazmasının asıl nedeni Bayar'ın daha Kurtuluş Savaşı'nın başında 1919/1920 yıllarında çetecilerle başından geçen olayları anlatmasıdır. Hatıralarının bu konuya ayırdığı 6. ve 7. ciltleri elbette biyografi yazarı için son derece verimlidir.

Eskiden olduğu gibi Türk Kurtuluş Savaşı'nın tarihinin yazılması Atatürk'ün CHP'nin 1927'deki Kurultayında yaptığı konuşmayla yönlendirilip biçimlendirilmiştir ve "Nutuk" adıyla tarih kitaplarına kadar girmiştir. Ancak bu son yıllarda Türkiye'de eleştirel olarak irdelenmiştir. Örneğin, Atatürk 19 Mayıs'la Kurtuluş Savaşı'nı başlatmasına karşın daha 1918'in sonlarında Batı Anadolu kasabalarında direniş başlamıştı. Celal Bayar 18 Mart 1919'da evini ve ailesini terk edip çetecilerle birleşmeye karar verdiğinde kesinlikle bunu yapan ilk kişi değildi. Nitekim Bayar'ın hatıralarında ilk muhalefet hareketinin bilinmeyen yönlerini gözler önüne seren bir tablosu görülmektedir.

Gerçekten neyin, nasıl olduğunu anlatmak Bayar'ın anılarını yazmasındaki en etken motivasyondu. O sadece olayları değil, aynı zamanda ve özellikle olayların içinde kendi şahsını anlatmak istiyordu. Çünkü politik yaşamının ilerleyen yıllarında sürekli olarak "haklılığını" ıspat etme baskısı altında kalmıştı. Çünkü o, yukarı da belirttiğim gibi tartışmasız önde gelen bir kahraman değildi. Özellikle 1960 darbesinden sonra ve onu izleyen yıllarda ölüme bile mahkûm edilmiş olan Bayar, vatandaşlık haklarını yeniden elde etmek için mücadele ettiği sırada "olayların gerçeğini aydınlatma" mecburiyetinin baskısı altındaydı. Hatıralar onun için çeşitli zamanlarda ve çeşitli şekillerde karşılaştığı suçlamaları reddetmek için tek forumdu.

Bayar, 1919 yılı bahar ve yaz aylarında propaganda amacıyla Galip Hoca adında "gezici imam" kıyafetiyle önce İngiliz politikasına karşı ve İstanbul'daki kukla sultanın talimatlarına karşı sonra Ege Bölgesindeki Yunanlı işgalcilere karşı direniş tertipler.

Aydın ve Denizli'deki çatışmaları anlatır, bunlar hep kendi haklılığını göstermek içindi. 7. cildin sonunda Galip Hoca olarak dolaşması sırasında etrafa yayılmış olan dedikodular ve suçlamalar üzerinde durur.

Bayar, olayların kendi açısından görünüşünü ortaya koyar, bütün iddiaların gerçeklere uymadığını gösterir ve bütün olup bitenleri çok ayrıntılı bir şekilde verir. Onun anavatana ve millî davaya bağlılığı için en sağlam ve kesin ispat Atatürk'ün Nutku'ndaki Bayar'la ilgili sözleri olmuştur.[8] Çok kısa bir şekilde dile getirilmekle beraber Atatürk'ün bu 5 satırlık takdiri Bayar'a sunulan bir ödül olmuştur. Ve aynı zamanda söz konusu görevinin sadakat ve hakkaniyetinin damgası olmuştur.

Bu nedenle Bayar'ın hatıralarında en yüksek mahkeme olarak sık sık Atatürk'e göndermeler yapması tipik bir durumdur. Hatıralarında daha bu büyük insanla henüz karşılaşmadığı dönemlerinde de Atatürk'ün kişiliğine ve tarihi rolüne geniş bir yer verir. Aydın cephesinde yaşadıklarını anlattıktan sonra şöyle özetler:

> "İşleri dış yüzünden görüp mütalaa edenlerden bazıları derler ki Mustafa Kemal Paşa'nın beşyüz kişilik bir kuvveti yok iken bizim Aydın cephesinde beş bin oranında silahlı kuvvetimiz vardı. Bu, sayı bakımından doğrudur. Hatta yüksek sayıdaki kuvvetimiz intizam altına alınmaya, askeri eğitime tabi tutulmaya da başlanmıştır. Milletimizin fedakârlığından, vatanseverliğinden doğan bu millî kuvvetin toplanmasında, düşmana karşı koymasında, benim de bu uğurda çalışanlardan eksik olmayan hizmet payım vardı.
>
> Bu sıfatla iddia edebilirim ki, o büyük adamın memleket çapında tutumu, umumî bir görüş ve ilhamı, millî kuvvetleri kendi mihverinde toplama gayret ve mahareti olmasa idi; düşmanların ve saltanat idaresinin entrikaları yüzünden bizler ve bizim gibiler erir giderdik."[9]

Anılarının çeşitli yerlerine serpiştirilmiş olarak beklenmedik konulardaki ek bölümlerin yer alması da yazar ve motivasyonu hakkında pek çok şey ifade etmektedir. Bunun için 4. cildin içine 70 sayfalık bir bölüm olarak yerleştirilmiş olan Dreyfus olayı bir örnek olarak verilebilir. Bayar, konuyu olağanüstü yargılama sistemine getirir ve buna ek olarak 19. yüzyıl sonunda Fransız tarihinde askeri mahkeme tarafından haksız yargılanan Dreyfus olayını yazar. Kendisinin yazdığına göre, bu olayı, bizzat askeri mahkeme tarafından yargılanmasından sonra Kayseri hapisanesindeyken ayrıntılı olarak incelemiştir. Anılarında Dreyfus davasını tamamen kendi durumu ve Yassıada davasıyla paralelleştirerek son derece ayrıntılı olarak anlatır. Bayar kendisini teğmen Dreyfus'la o kadar özdeşleştirir ki bazı yerlerde sadece ad değiştirmek yeterlidir. Bu Fransız devlet skandalının aslında antisemitik siyaset unsuru olduğu son derece

---

8 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk/Söylev*. 4 cilt. Ankara 1989-1993, cilt 2, S. 15.

9 Bayar, Celal. *Ben de Yazdım*. C.7, s. 2303.

belirgindir, fakat Bayar'ın bundan hiç söz etmemesi dikkat çekicidir. Aynı şekilde sona ermekte olan 19. yüzyıl Fransa'sındaki bu politik tartışmaların tarih içerisindeki yerine hiç değinmez. Onun görüşü sadece Dreyfus olayında vatana ihanet davasını, bir suçsuzun haklılığı için mücadele ve namus meselesi olarak görmeye izin verir. Dreyfus olayını içeren 4. cildin önsözünden 1960 sonrası olayları ve özellikle Demokrat Parti hükümetinin yüzlerce üyesiyle yan yana suçlu sandalyesinde oturduğu Yassıada davasını şifrelendirilmiş olarak ortaya koyduğu çıkartılabilir. Aynı önsözde kendi umudunu da şu sözlerle dile getirir: "Türkiye de, diğer ileri ve medeni memleketler gibi tarihi hakikatlerin yazılmasının, doğrunun söylenmesinin ve masum vatandaşların kendilerini savunmalarının suç olmıyacağı bir devreye elbette kavuşacaktır."[10]

Otobiyografilerin, anıların, kendi notlarının hatta öznenin malzemesini kendisinin yönlendirdiği modern tarzda belgesel bir filmin, kaçınılmaz tehlikeyi içerdiği gerçeği açıktır. Benim amacım hem öznenin kendi çevresindeki kişiler tarafından anlatılmasının, hem de elbette öznenin kendisi tarafından anlatılmasının eleştirel açıdan biyografi yazarı için önemli yararları olduğunu göstermekti. Bu ancak onların ortaya çıktığı kültürel, tarihsel ve politik çevre ve bağlamlar içinde değerlendirilmesi koşuluyla gerçekleşebilir. Şayet, söz konusu işleri yapmış kişinin, kendi ölçütlerimize uygun düşecek eleştirel bir tasvirini ortaya koyabileceğimiz yanıtlar almak istiyorsak, soracağımız sorular, bu alanın ve bu bağlamın spesifik sorunlarına ilişkin eleştirel bilgiyle sorulmalıdır.

Sonuç olarak benim biyografi yazarı olarak ele aldığım özneyi nasıl değerlendirdiğime gelince:

Bir politika adamı olarak Celal Bayar'ı nasıl kavradığımı ve tarihi politik süreçteki yerini nasıl değerlendirdiğimi göstermek için çok kısa bir özet vermek istiyorum:

---

10 Bayar, Celal. *Ben de Yazdım*. C. 4, Ön Söz.

Celal Bayar'ın 103 yıllık yaşamı Osmanlı Devleti yıllarından 2. Cumhuriyete değin uzanır. 20. yüzyılda hiçbir politikacı bu kadar uzun yaşamadı ve bu kadar çok şey görmedi. Bu sürede Türk toplumu yüzyıllardır yaşadıklarının en ağırı olan bir dönemi yaşadı; bir halkın ve ülkenin savaşı, yıkımı ve yeni bir toplum düzenini kuran devrimler, birçok toplum refah şansları ve birçok olanaksızlıklar ve başarısızlıklar.

Celal Bayar, bütün bunları bizzat yaşadı; bazılarında kendisi girişimde bulundu, fakat birçoğunda 2. dereceden katkıda bulundu. Onun hayatı ve politik icraatı için, Türkiye'yi kalıcı bir şekilde biçimlendiren iki çağdaşı Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'nün gölgesinde geçirmiş olması belirleyici oldu. Kemal Atatürk, üstünlüğü ve erişilmezliği tartışmasız kabul edilmiş bir kahramandı ve Bayar, onun ölümünden sonra da onun sadık bir takipçisiydi. Celal Bayar, yaşamının son yıllarında tüm hayatına geriden baktığında Atatürk'le geçirdiği yılların en değerli yıllar olduğunu görmüştü. İnsan bu değerlendirmeyi belki sadece sözde söylenmiş sanabilir. Fakat o gerçekten Atatürk'e inanmıştı. Buna karşılık İnönü'yle daha Cumhuriyetin ilk yıllarında aralarında ortaya çıkan antipati ve düşmanlık hayat boyu süren mücadeleye dönüştü. Bu gerçek belki yalnız Bayar'ın hayatını değil, belki de bir şekilde Türkiye'nin politik kaderini belirledi.

Hayatına bakılınca Bayar'ın kişiliğini güçlü bir hırs ve onu ne olursa olsun gerçekleştirme yeteneğinin belirlediği görülür.

Babasının karşı olmasına rağmen memleketini terk eder, kendisini mesleğine verir ve başlangıçta üyeliği çok tehlikeli olan bir politik topluluğa katılır. Daha sonra ailesini terk ederek direnişçilere katılır. Politik mücadelesinin uzun süren yıllarında hiç de öyle kolay ve hazır şeyler elde etmez. Ve özellikle ardarda yenilgiye uğrar. Buna bir örnek olarak Atatürk'ün ölümünden sonra belki kendisi onun yerine geçmeyi umut etti, ama İnönü'yü destekledi ve bu herhalde kolay bir duygu değildi. Bayar'ın gerçekleşmesi için bizzat büyük bir girişimle mücadele ettiği çok partili sistem 1960'ta önce bir yıkımla ve kendisinin asker karşısındaki yenilgisiyle sona erdi. Yaşı çok ilerlediğinde bile o, bir politika savaşımcısıydı. Yassıada'da yargılanmasından sonra o, önce kendisi ve parti arkadaşlarına politik haklarının verilmesi için ve politik rehabilitasyon için mücadele etti. Fakat tarihe karşı kaybetti. O, eylem, tutum ve motivasyonu için destek ve 50'li, 60'lı yıllardaki olaylara kendi bakışında tasvip bulamadı.

Onun politik hayatı boyunca ülkesine yapmış olduğu büyük hizmetler, hâlâ daha eleştirel olarak üzerinde durulmamış olan Yassıada davasının 1960 darbesinin ve 50'li yılların sonundaki olayların arkasına sokulmuştur.

Bu nedenle benim biyografi başlığı olarak "Devletinin Hizmetkârı" sözünü seçmiş olmam Türkiye'de birçok okuyucu için anlaşılmaz olabilir. Özellikle kendilerini Kemalist olarak gören elit aydınlar tarafından onun ülkenin kaderi üzerindeki her türlü olumlu etkisi reddedilmektedir.

Benim kanımca "Devletinin Hizmetkârı" başlığı, Bayar'ın olmak için uğraştığı ve

kendi vicdan muhasebesine göre olabildiği, her zaman öyle kaldığı devlet hizmetkârlığı ötesinde onun gerçekte oynadığı role de uygun düşmektedir: Şöyle ki o, devletine, halkına, ülkesine hizmete amade olmayı görev bildi. Çünkü sadece buna inanmıştı.

Elbette hırslı bir kişiliğe sahipti ve elbette iktidarda ve etkili olmak için uğraştı, bu yönden öteki politikacılardan daha farklı değildi. Fakat Atatürk'ün ölümünden sonra gösterdiği gibi asla her ne pahasına olursa olsun anlayışında değildi. Devletin selâmeti onun için herşeyden önce geliyordu.

Kişisel maddi çıkarları için uğraşmadı. Bu yönüyle Bayar, kendisinden sonra gelen birçok Türk politikacısından kesin bir şekilde ayrılır. Onun devlete yaptığı hizmetlerinden özellikle 30'lu yıllarda iktisat politikasını formüle edip uygulamaya koyması ve 40'lı yılların sonunda da çok partili sistemi başlatıp yerleştirmesi uzun ömürlü olmuştur. Bayar'ın iktisat bakanı olduğu dönemde özellikle dünya ekonomik kriz koşullarında Türkiye için uygun bir iktisat politikası uyguladığı ve Türkiye'nin ekonomisi için yeni yollar bulduğu kabul edilir, fakat daha sonra Cumhurbaşkanlığı dönemindeki Demokrat Parti hükümetinin ekonomi politikasının sonuçları olumsuz olarak değerlendirilir. Bütün ekonomik sorunlara ve 50'li yılların yanlışlarına rağmen halkın çoğunluğunun yani özellikle kırsal kesimin durumu Demokrat Parti sürecinin sonunda 1950'den daha iyi idi. Herşeye rağmen bu gerçeği görmek gerekir. Türkiye'nin Bayar'ın politik mücadelesiyle çok partili demokrasiye girdiği gerçeği tartışılmaz. Buna karşılık bu sistemdeki eksikler özellikle 50'li yılların ikinci yarısında Bayar'ı ve onun tarafından görevlendirilen Menderes hükümetini ağır yük altında bırakmıştı. Bunun nedenleri çok yönlüydü. En sonunda çok partili sistemi Demokrat Parti'ye karşı savunmuş olanlar da sistemin temeline mayın koymuşlardır. 1960'taki geri tepmeye rağmen Türkiye'deki çok partili sistem artık vazgeçilmezdi. Bu arada birkaç askeri müdahale olsa da bu çok partili hayatı uzun süre durdurmamıştı

Özet:

Makale Yakın Doğu'da biyografi yazımının bazı temel nitelikleriyle bu bağlamda Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın biyografisi yazılırken karşılaşılan sorunlara değinmekte ve Bayar konusundaki kaynaklarla otobiyografisinin değerine eleştirel bir yaklaşım geliştirmektedir.

Anahtar sözcükler: biyografi, Yakın Doğu, Celal Bayar, Cumhuriyet dönemi tarihyazımı

Abstract:

The article looks at some aspects of biography writing in the Near Eastern context in general and at those encountered while writing a biography of former President

of the Republic Celal Bayar in particular. It includes a critical look at the sources and at the value of autobiographical writing.

Keywords: biography, Near East, Celal Bayar, Republican era historiography.

Yaşamöyküsü Olarak *Seyahatnâme*

Günil Ö. AYAYDIN-CEBE*

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sini bir özel yaşam anlatısı olarak okumak, Robert Dankoff'un 1991 yılında yayımladığı *The Intimate Life of An Ottoman Statesman* (Bir Osmanlı Devlet Adamının Özel Yaşamı) adlı çalışmasının ana fikri. Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıldaki toplumsal, kültürel, siyasal ve fiziksel coğrafyasının günümüze kadar ulaşmış belki de en önemli belgesi olan *Seyahatnâme*'deki yaşamöyküsü boyutu, Dankoff'un çalışmasında su yüzüne çıkarılıyor. Bu çalışma yoluyla, şimdiye dek daha çok tarihsel bir kaynak olma özelliği ve dilsel nitelikleri üzerinde durulan *Seyahatnâme*'nin farklı bir katmanı araştırmacıların dikkatlerine sunuluyor.

Chicago Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü'nde Türk İslam Araştırmaları Profesörü olan Robert Dankoff, yaklaşık on beş yıldır Evliya Çelebi ve *Seyahatnâme* üzerinde çalışmaktadır (Loupis). Makalelerinde çoğunlukla *Seyahatnâme*'yi dilbilimi ve üslûp özellikleri açısından incelemiş olan Dankoff'un yayınları arasında *Evliya Çelebi in Bitlis* (Evliya Çelebi Bitlis'te) adlı bir kitap, Prof. Semih Tezcan'ın dilimize kazandırdığı bir Evliya Çelebi sözlüğü çalışması ve *Seyahatnâme*'yi görsel sanatlar açısından bir kaynak olarak değerlendiren bir makale de bulunmaktadır (Dankoff "Özgeçmiş"). Yazar, ayrıca, *Seyahatnâme*'nin Yapı Kredi Yayınları'nca yeniden yayımlanması projesindeki görevini sürdürmektedir (Loupis).

The Intimate Life of An Ottoman Statesman adlı çalışma, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinin Melek Ahmed Paşa ile ilgili olan bölümlerine odaklanmaktadır. Yapıtın büyük bir çoğunluğu *Seyahatnâme*'den yapılan bir seçkinin İngilizce çevirisinden oluşmaktadır.

* Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü doktora öğrencisi. gunil@bilkent.edu.tr

Bunun yanı sıra, Robert Dankoff'un "The Author and His Subject" (Yazar ve Konusu) başlıklı önsöz niteliğindeki makalesinde ve Rhoads Murphy tarafından kaleme alınmış "The Historical Setting" (Tarihsel Arka Plan) başlıklı bölümde, *Seyahatnâme* hakkında değerli yorumlar bulunmaktadır.

Dankoff, makalesinde *Seyahatnâme*'nin bir yolculuk anlatısı olmasının yanı sıra tarihsel metin, özyaşamöyküsüne dayalı bir günce ve menakıbnâme niteliği taşıdığını vurgulamaktadır (12). *Seyahatnâme*'yi Melek Ahmed Paşa'nın yaşamöyküsü olarak okuma düşüncesini Dankoff'a esinleyenin de metnin bu çok boyutlu yapısı olduğu anlaşılmaktadır. On ciltlik *Seyahatnâme*'nin yüzde beş gibi önemli bir bölümünün Evliya'nın kendi yaşamı hakkında olduğunu belirten yazar, bu özyaşamöyküsünde Melek Ahmed Paşa'nın yaşamı üzerine bir anlatı zinciri oluştuğuna dikkat çekmektedir (7). Buradan yola çıkarak Dankoff, Melek Ahmed Paşa'yı, *Seyahatnâme*'nin diğer baş karakteri olarak değerlendirmektedir (6). Evliya'nın hâmisi olmuş birçok devlet büyüğü arasında Melek Paşa'nın en önemli yeri işgal ettiğine değinen yazar, bu nedenle paşayı, ünlü seyyahın "kahraman"ı olarak görmektedir (7). Dankoff'un verdiği bilgilere göre, Evliya, "Risale-i Menakıb-ı Melek Ahmed Paşa" başlıklı bir eser yazmayı düşünmüştür. Ne var ki, böyle bir çalışma henüz bulunamamıştır (7).

Seyahatnâme'yi çağdaşı olan tarih metinleriyle, özellikle *Naima Tarihi* ve *Sicill-i Osmanî* ile karşılaştıran Dankoff, *Seyahatnâme*'nin dil ve üslûp özelliklerinin altını çizer. Dankoff'a göre, *Sicill-i Osmanî*'de Melek Ahmed Paşa hakkında onun yalnızca sadrazamlık dönemini içeren özet bilgilerin bulunmasına karşılık, Evliya'nın anlatımındaki ayrıntılar, okura bu devlet adamının özel yaşamının kapılarını açmaktadır (7-8). *Seyahatnâme*'de anlatılan Melek Paşa, korkuları, umutları, düşleri, tutkuları, kahramanlıkları ve yenilgileri, dinî ve ev içi yaşamı ile resmî bir görevliden ziyade bir "insan" olarak gerçekçi bir tutumla resmedilir (8). Paşanın yaptığı iki evlilik ve eşleriyle olan ilişkilerinin yanı sıra, devlet yönetiminin kulis arkası da paşanın yaşamının anlatımı yoluyla, başka kaynak metinlerde rastlanmayacak bir ayrıntı zenginliğiyle işlenmiştir. Dankoff'un bu konuda verdiği örneklerden özellikle Melek Paşa'nın çağdaşı olan İpşir Paşa ve Köprülü Mehmed Paşa ile yaşadığı rekabetin anlatımı ve Evliya'nın bu konudaki yorumları çok ilginçtir (11).

Seyahatnâme'yi *Naima Tarihi* ile karşılaştırmalı biçimde okuyan Dankoff, Evliya'nın dil ve üslûbundaki farklara dikkat çekmektedir (12-15). Evliya'nın hikâyeleme tekniğinde yerel ağızların sıkça kullanıldığından söz eden yazar, bu kullanımın komik bir etki yarattığı yorumunu yapmaktadır. Anlatıda özellikle tansiyonun yükseldiği bölümlerde yerel ağız kullanıldığını gözlemleyen Dankoff, bu yöntemin ön bildirim (İng. foreshadowing) işlevi taşıdığını öne sürmektedir (15). Başka bir deyişle, Dankoff'a göre, Evliya, heyecanın arttığı yerlerde yerel ağızla yazmak gibi dönemin okuruna komik gelen bazı teknikleri kullanarak anlatıda bir denge yaratmaktadır (15).

Seyahatnâme'nin nereye kadar tarihsel gerçeklere dayalı, nereye kadar kurmaca bir metin olduğunu da sorgulayan Dankoff, bazı bölümlerin bütünüyle kurmaca olduğunu belirtmektedir (16). Bununla birlikte, Dankoff'a göre, Evliya'nın metninde gerçek ile kurmacayı ayırt etmek çok kolay değildir. Bunun doyurucu bir biçimde yapılabilmesi için *Seyahatnâme*'nin yanı sıra Osmanlı kültürü ve tarihi hakkında da çok daha ayrıntılı çalışmalara gereksinim duyulmaktadır (17).

Seyahatnâme'nin böyle çalışmalara kaynaklık edecek zengin bir metin olduğu, Rhoads Murphy'nin "The Historical Setting" (Tarihsel Arka Plan) başlıklı makalesinde vurgulanmaktadır. Murphy'ye göre, Melek Ahmed Paşa'nın yaşamının son on iki yılının anlatımına ağırlık verildiği *Seyahatnâme*, Osmanlı iktidar yapısını inceleme açısından paha biçilmez bilgiler sunmaktadır (21). Murphy, Evliya'nın eğitimlilere özgü uzlaşmaz tavrı ve dürüstlüğü nedeniyle kişisel bir pencereden anlattığı *Seyahatnâme*'nin tam da bu nedenle Osmanlı'ya bakışımızı saptırmak yerine zenginleştirdiğini öne sürmektedir. Bunun bir nedeninin de Evliya'nın, çelişkili bir biçimde ama aynı zamanda içtenlikle dönemindeki olaylar hakkında görüşlerini dile getirmesi olduğunu belirtmektedir (24).

Makalesinde *Seyahatnâme*'nin tarihsel arka planı hakkında özlü bilgiler de veren Murphy, yapıtın özellikle iki ana tema hakkında kaynaklık ettiğine dikkat çekmektedir. Yazar, bu temaları "yönetim ahlakı" ve "siyasî ittifak sağlama ve saray evlilikleri" başlıkları altında toplamaktadır (27). Evliya'nın Osmanlı sarayındaki ahlakî çöküntüden sık sık yakındığını ve yozlaşmaya karşı direnenleri de övdüğünü gözlemleyen Murphy, buradan yola çıkarak Osmanlı devlet yönetiminde ahlakın önemli bir rol oynadığını savlamaktadır (27-28). Murphy'ye göre, İslam devletinde hizmet ahlakının rolü o kadar önemlidir ki, padişahlar bile bu ahlaka zıt davranışlarda bulunmaktan kaçınırlar. Yönetim ahlakını, yani halkı ilgilendiren töreleri hiçe saymak, "biat"i bozmak anlamına gelir (31).

Murphy'nin makalesindeki bir diğer önemli nokta ise, Osmanlı toplumunun "kendi kendini yetiştirmiş" insanlardan oluştuğuna dair yorumdur. Evliya Çelebi'nin bu insan tipine örnek oluşturduğunu söyleyen Murphy, böyle bir sistemin ancak halka hizmeti öngören, cömert bir hamilik kurumuna ve himaye edilenlerin sadakatine dayalı evrensel bir yönetim ahlakı yoluyla işleyebileceğinin altını çizmektedir (30-31).

Murphy'nin değerlendirmeleri, Osmanlı devlet yapısı hakkındaki bilgilerimizi gözden geçirmeye bir çağrı olarak düşünülebilir. Özellikle Duraklama Dönemi'nde başına buyruk ve despotça yönetimleri ile anılan padişahların "yönetim ahlakı" gibi kökleri İslam'a dayanan önemli bir ilkeye tabi olmaları, gerçekte tümden bağımsız olmadıklarını ve devlet yönetimi ile kamunun yargısı arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Bu toplumsal ve politik kodu sağlıklı bir biçimde çözümlemek, örneğin Türkiye Cumhuriyeti'nin temelindeki yapı taşlarından biri olan Tanzimat

dönemindeki eleştiri anlayışını da aydınlatmaya yardımcı olabilir. Dolayısıyla, böyle bir çözümleme günümüz Türkiye'sine de ışık tutabilir.

Murphy, makalesinin "Siyasî İttifak Sağlama ve Saray Evlilikleri" başlıklı bölümünde ise Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıla kadarki siyasî ittifak sağlama yollarından birinin saray evlilikleri olduğuna dikkat çekmektedir. Bu konuda verdiği tarihsel bilgilerden sonra Melek Ahmed Paşa'nın evliliklerine odaklanan yazar, paşanın evliliklerinin dönemine göre tipik sayılamayacağı yorumunu yapmaktadır (31). Melek Ahmed Paşa, 1644'te 4. Murad'ın kızı Kaya Sultân'la evlenmiştir. Kaya Sultân'ın ölümüyle noktalanan bu birliktelikten sonra, Paşa, 1662'de 1. Ahmet'in kızı Fatma Sultân'la zorunlu bir evlilik gerçekleştirmiştir. *Seyahatnâme*'de Kaya Sultân ile Paşa'nın ilişkilerine yer veren Evliya, onların mahremiyetine misafir olmaktadır. Özellikle, çiftin birbirlerine anlatıp yorumladıkları rüyaların anlatımı çok ilginçtir.

Evliya, *Seyahatnâme* boyunca pek çok rüya anlatır ya da aktarır. Evliya'nın rüya tahkiyesine ve tabirine verdiği önem, *Seyahatnâme*'yi seyyahlığının kişisel bir seçimden çok yazgısal bir dil sürçmesiyle başladığını anlattığı bir rüya ile açmasından da anlaşılmaktadır. Dankoff, *Seyahatnâme*'deki rüyaları, anlatıda çeşitli etkiler yaratmak için kullanılmış teknik araçlar olarak görür ve bazılarının kurmaca olabileceğinden söz eder (16). Bununla birlikte, 5. ciltte yer alan Melek Ahmed Paşa ile Kaya Sultân'ın rüyalarında öyle özgün ayrıntılar ve öyle zengin psikolojik çağrışımlar vardır ki, Dankoff, bunların kurmaca olması ihtimalini zayıf bulur (16).

Gerçekten de, ilk ikisi Kaya Sultân'a ait olan bu üç rüyanın anlatımı çok etkileyicidir (bkz. 5. cilt, 130-34 [*76a-78b*]. İlk rüyada Kaya Sultân, dedesi Sultân Ahmed Hân'ı onu cennet bahçelerine çağırırken görür. Rüyada, Sultân Ahmed'in yanında bulunan Sultân Murad, Kaya'nın bir kız çocuğu doğururken öleceğine dair bir kehanette bulunur. İkinci rüyada Kaya Sultân, imamın karısının "kanlı" olduğu için erkeklerden oluşan bir kalabalık tarafından evinden alınıp beyaz bir çuvala konarak padişaha götürüldüğünü görür. Kaya Sultân, önce, tanıdığı bu kadını kurtarmak için onu götürenlere para teklif eder. Bu işe yaramayınca aklına kadının bir kızı olduğu ve kadın ölürse bu kızın bakımını üstlenebileceği gelir. Üçüncü rüya ise Melek Ahmed Paşa'ya aittir. Paşa, rüyasında karısının ısrarla kendisini boşamasını istediğini görür.

Her şeyden önce, Kaya Sultân'ın yakın gelecekteki ölümüne yorulan rüyaların gerçeklikle böyle dolaysız bir ilişki kurması şaşırtıcıdır. Şaşırtıcı olan bir diğer şey ise, rüyaların hep öncelikle iyiye yorulması, kötü yorumun rüya sahibinden gizlenmeye çalışılmasıdır. Toplumca paylaşılan bir inancın göstergesi olan bu tavrın anlatımı, edebî düzlemde, dramatik ironinin yaratılmasına olanak vermektedir; böylece, okurun metnin içine çekildiği bir çeşit "gösterim" etkisi oluşmaktadır.

Evliya, rüyaları izleyen bölümde Kaya Sultân'ın ölümünü anlatırken geçmişteki bir kehaneti anımsar (134 [*78a-78b*]. Sultân'ın bazı "yakın arkadaşları" (musâhibeleri)

ona Melek Paşa'dan bir kız çocuk doğurursa öleceğini söylediğinden Kaya Sultân evliliğinin başlangıcında Paşa'yı yanına yaklaştırmamıştır. Evliya'ya göre, bu süreç yedi yıldır; Kösem Sultân'ın araya girmesi ve Melek Paşa'nın bir topuzla Kaya Sultân'ın başına vurarak onu hamile bırakması ile sonuçlanır. Buradaki abartı ve gerçekdışı motifler, kehanet hikâyesinin gerçekliğini şüpheye düşürüyorsa da Evliya'nın yalnızca yalınkat bir bildirim ile yetinmediği, Kaya Sultân'ın ölümü gibi tarihsel bir olayı dramatik ironi, beklenti, geriye dönüş gibi tekniklerin kullanıldığı edebî bir anlatıya dönüştürdüğü anlaşılmaktadır.

The Intimate Life of An Ottoman Statesman'de yer alan çeviri seçkisindeki son bölümde ise Melek Ahmed Paşa'nın ikinci eşi olan Fatma Sultân'dan söz edilmektedir. Evliya, Fatma Sultân'ın yaşamının ve kişiliğinin anlatımı yoluyla dönemin devlet yönetimindeki aksaklıkları da eleştirir.

Öncelikle, Melek Ahmed Paşa'nın Fatma Sultân ile kendisi seferde iken İstanbul'da verilmiş bir karar yoluyla evlenmeye mecbur edilmesi (6. cilt, 48 [*28b-29a*]), Osmanlı devlet yönetiminin işleyişi hakkında önemli ipuçları sağlamaktadır. Buna göre, saraya ve padişaha bağlılığın ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Padişah, emrindeki yöneticilerle yalnızca resmî ilişkiler kurmakla kalmayan, onların tüm yaşamlarında (ve ölümlerinde) söz sahibi olan insanüstü bir iktidarın temsilcisi olmaktadır. Paşanın padişahın kararları karşısında boyun eğmesi de sadakat ilkesinin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

"Der-beyân-ı menâkıb-ı garîbe vü acîbe-i Melek Ahmed Paşa" ve "Menâkıbu'l-iber-i Melek Ahmed Paşa" başlıklı bölümlerde ise paşanın özel yaşamının ayrıntılarına tanık olmaktayız (6. cilt, 74 [*43b*]). İstemediği bir evliliği yapmak zorunda bırakılan Paşa, bu durumla başa çıkmak için Evliya'yı da yanına alarak kutsal saydığı bir mekâna gider. Burada namaz kıldıktan sonra sakalını toprağa gömmek gibi ilginç bir ritüel ile Allah'a yakarır. Evliya'nın da yakarısına tanıklık etmesini ister. Paşa, Allah'tan ya canını almasını ya da kendisini Fatma Sultân'dan kurtarmasını diler. Bu duasında Paşa'nın içtenliği ve bu olayın onu ne kadar etkilediği Evliya'nın anlatımında bütün ayrıntıları ile okura sunulmuştur:

> "Yâ Rab, yâ Rab du'âm kabûl eyle" deyüp hayli tazarru' u nâlişler edüp bir hayli murâkeb[ey]e varup kalkup oturdukda vech-i hüsnüne nazar etdim. Yüzü ve gözleri ve sakalı sâfî çamurlu toprak olmuş. Meğer gözü yaşı seyl-vâr revân olup ol hâk-i amber-pâk tîn-ı mahtûm hıtâm olup rûy-ı münevveri tîn-âlûd olup yüzüme kağan arslan gibi aları aları nazar edüp bir kere bir âh [u] enîn çekdi kim Dershâne bâğçesinde olan eşcârâtlar gûyâ lerzenâk olup bu hakîrin vücudu berk-i hazân gibi dir dir ditreyüp vücûdumda her ser-i mû haberdâr olup hareket etdiler. (74 [*43b*])

Bu alıntıda, Evliya, Melek Paşa'nın çok özel bir ruh durumunda yanında bulunmakta ve bu ruh durumunu, doğa benzetmeleri ile kendi duygularının nasıl etkilendiği de katarak çarpıcı biçimde betimlemektedir. Bu üslûp yoluyla okur, Melek Paşa'nın bir güçlük karşısında insancıl çözüm yolları arayışına tanıklık ederken paşanın dinî yaşamı ve Evliya ile ilişkisinin boyutları da gözler önüne serilmektedir.

Birlikte dua ettikten sonra "Şikâyet-i Melek berâ-yı Fâtıma Sultân binti Ahmed Hân" başlıklı bölümde Paşa, evliliğin ilk gecesinde Fatma Sultân'ın kendisine nasıl davrandığını Evliya'ya anlatır (6. cilt, 74-76 [*44a-44b*]. Yeni eşinin yanına giren Paşa, ona güzel sözler söylemiş, iltifatlar etmiş ve Fatma Sultân'dan kendisine karşılık vermesini beklemiştir. Fatma Sultân ise, Paşaya güler yüz göstermek yerine onunla geçinmesini istiyorsa harcamalarını karşılaması gerektiğini söyleyip aylık giderlerinin dökümünü yapmıştır. Paşa, "gûyâ dilli defter gibi bir masrûf kelimâtları" (75) olarak yorumladığı bu döküm karşısında saygıyı elden bırakmayarak gelirinin bunları karşılayamayacağını bildirir. Kaya Sultân'ın harcamaları ile Fatma Sultân'ınkileri kıyaslayan Paşa, yeni eşinin beş kat daha "pahalı" olduğundan yakınır. Bu kıyaslamadan rahatsız olan Fatma Sultân, kendisinin sultan kızı olduğu söyleyerek "Baka şu babam kölesini beni Kaya kız ile bir dutar" diye paşaya sitem eder (75).

Bu söz üzerine, Melek Paşa'nın Kaya Sultân'ın gençliğini ve iffetini öven, Fatma Sultân'ın ise geçkinliğini ve on iki koca değiştirmiş olmasını vurgulayan karşılığı dikkate değerdir. Paşa ile Fatma Sultân arasında geçen bu diyalogda yalnız Paşanın özel yaşamına tanıklık etmekle kalmayıp saray içi ilişkiler, devletin üst kademesindeki iktidar sahiplerinin günlük yaşamları, evliliğin anlamı ve evlilik âdetleri hakkında da başka kaynaklarda bulunamayacak derecede zengin bilgilere ulaşmaktayız.

Bu tanıtım amaçlı yazıda Dankoff ve Murphy'nin sözü edilen görüşlerinin yanı sıra Melek Ahmed Paşa'nın Fatma Sultân'la evliliği hakkında pasajın özet biçimindeki incelemesinden de anlaşılacağı üzere, Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'si Osmanlı kültürü, devlet yönetimi, Osmanlı insanının yaşam biçimi ve psikolojisi hakkında eşsiz bir kaynak niteliğindedir. Ayrıca, rüyaların anlatımı incelenirken değinildiği gibi, *Seyahatnâme* aynı zamanda edebî bir metindir; rüyalar dışında da edebî açıdan çözümlenmeyi bekleyen zengin bir malzeme barındırmaktadır.

Robert Dankoff'un kılavuzluk özelliği taşıyan *The Intimate Life* çalışması *Seyahatnâme* araştırmalarından keşfedilmeyi bekleyen birçok bakir konunun bulunduğunu göstermektedir. Bu çalışma, *Seyahatnâme*'yi henüz tanıma aşamasında olan bir doktora öğrencisine keşfetme merakı ve heyecan aşıladı. Çalışmanın en azından baştaki makale bölümlerinin Türkçe'ye kazandırılması, yerli uzmanlara engin bir araştırma alanının kapılarını açacak ve yeni araştırma konuları esinleyecektir.

Kaynakça

Dankoff, Robert, (1991), *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*, Sources of Oriental Languages and Literatures 14, Ed. Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Cambridge, Massachusetts: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

——. (1990), *Evliya Çelebi in Bitlis*, Leiden: Brill.

——. "Evliya Çelebi's Book of Travels as a Source for the Visual Arts". *Turkish Studies Association Bulletin* 16.1 (1992): 39-50.

——. (2004), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü: Seyahatnâme'den Eskicil, Yöresel, Yabancı Kelimeler, Deyimler*, Çev. Semih Tezcan, İstanbul: Türk Dilleri Araştırma Enstitüsü.

——. "Özgeçmiş". İnternet. 20 Mayıs 2004. <http://humanities.uchicago.edu/depts/nelc/facultypages/dankoff/>

——. (1991), *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662), as portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels (Seyahat-name)*, New York: State University of New York Press.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, (1996), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 5. kitap, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

——. (1996), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 6. kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Loupis, Dimitris. "Prof. Dankoff'un *Seyahatnâme* ile Yolculukları". Çev. Hakan Atay. *Kanat* 8 (Kış 2002): 11. İnternet. http://www.bilkent.edu.tr/~kanat/k081101.html

Özet:

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si şimdiye dek daha çok tarihsel bir kaynak olma özelliği ve dilsel nitelikleri açısından incelenmiştir. Türk İslâm Araştırmaları Profesörü olan Robert Dankoff'un 1991 yılında yayımladığı *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662), as portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels (Seyahat-name)* adlı çalışmada *Seyahatnâme*'deki yaşamöyküsü katmanı araştırmacıların dikkatlerine sunulmuştur. Bu yazı, öncelikle, Dankoff'un henüz Türkçe'ye kazandırılmamış yapıtını tanıtma amacıyla kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra, Melek Ahmed Paşa'nın eşleriyle ilişkilerindeki bazı ayrıntılar üzerinde durularak *Seyahatnâme*'nin edebî boyutu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Robert Dankoff, Rhoads Murphy, Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa, yaşamöyküsü, evlilik, rüya.

Abstract:
The *Seyahatnâme* (Book of Travels) of Evliya Çelebi (17th century) has hitherto been analyzed mainly as a valuable source of Ottoman history and language. In *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662), as portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels (Seyahat-name)*, published in 1991, Robert Dankoff, Professor of Turkish and Islamic Studies, reveals the biographical layer of the collection. This article initially aims at introducing Dankoff's book to Turkish speaking researchers. Besides, it focuses on some important details of Melek Ahmed Paşa's marriages, and seeks to highlight the literary in the *Seyahatnâme.*

Key Words: Robert Dankoff, Rhoads Murphy, Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa, biography, marriage, dream.

Sarhoş Bir Denizciyi Ne Yapalım?

Bir Ölçülülük, Amerikan Kurulu ve Smyrna Öyküsü

Brian JOHNSON*

İnsanın hayatıdır viski
Dünyanın başlangıcından beri

Ondokuzuncu yüzyılın Amerikan Kurulu[1] misyonerleri bu keyif verici içkinin ve onun zararlarının Yaratılış'tan beri var olduğu konusunda aynı fikirde olsalar da, bu bilindik denizci şarkısının açılış dizelerine katılmazlardı.[2] Kurul'un kadın ve erkek üyelerine göre şişe için tek bir kural vardı: perhiz. Yeşilaycılık onların akidesiydi.

Amerikan Ölçülülük Derneği 1827'de ilk yıllık toplantısını yaptığında Kurul'un gazetesi *The Missionary Herald* olayı etraflıca haber yapmıştı. Derneğin amaçları misyonerlerinkiyle aynıydı:

> "... bu sert içkinin tehlikeli ve korkunç kötü yanlarını gençlerin akıllarına sokmak için gayretle çalışmak; tüm diğer kişilere şefkatle ve samimiyetle

* Çeviren: Işık Demirakın.

1 Amerikan Yabancı Misyonlar Üyeleri Kurulu (AYMÜK) (American Board of Commissioners for Foreign Missions) 1810'da Birleşik Devletler'de kurulan ilk Protestan misyondu. 1820'de Osmanlı İmparatorluğu'nda dini, toplumsal ve eğitimle ilgili çalışmalar yapmaya başladı.

2 "Viski Johnny" karma uyarlama. Yelken Çağında söylenen bir çalışma şarkısı. Nakaratı şöyledir:

Viski o Johnny-o
John onu derinlerden çıkar
Viski, viski, viski o
Bu seren yukarıya yükselmeli
John onu derinlerden çıkar.

> seslenmek ve alkollü içkilerin sağlıkları, ünleri, dünyevi ve ruhani yaşamları üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymak ve kendilerini bu sinsi ve yok edici düşmandan uzak tutmaları için ısrar etmek..."

Orada viski, burada viski
Neredeyse her yer viski

Müslümanların alkol kullanımının yasaklanmasının Kurul'un takdirlerini kazandığı Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bile misyonerler kadehe teslim olmuş pek çok kişiyle karşılaştılar. İnatçılar çoğunlukla Hıristiyanlardı. Genellikle Amerikalılarla birlikte çalışanlar yoldan çıkıyordu.

1869'da Kurul üyesi J. W. Parsons Akhisar'da Rum Protestanlara hizmet veren küçük bir şapeli ve okulu ziyaret ettiğinde öğretmenin şarap ve brendi yapmakta olduğunu görerek şaşırdı. "Kurul tarafından dua ve ibadet için alınan bu yerin tüm havası alkolün leş gibi kokusuyla dolmuştu, diğer bir tabirle burası bir içki imalathanesi idi ve imalatçı ayda dört lira para alıp kira vermeyen bir Smyrna istasyonu çalışanıydı."

"Rezilane işini" yaparken yakalanan talihsiz Rum "adeta açık, mavi gökyüzünden gelen bir yıldırım onu çarpıp dilsiz kılmış gibi" söyleyecek tek bir kelime bulamamıştı. Çabucak aklını başına toplayan Rum, ilk kez bir yılan ve bir elma ağacıyla ilgili öyküde kullanılan bir bahaneye başvurmuştu: "Günaha yenildim, bu benim karımın bağının ürünü, hepsini bir kenara atacağız, bağları satacağız ve kendimizi Tanrı için çalışmaya adayacağız."

Kimi viski sever, kimi bira
Keşke bir fıçı olsaydı burada

Zamanın hikayeleri ondokuzuncu yüzyıl Orta Doğusu ve komşu bölgelerinde fıçı sıkıntısı olmadığını göstermekte. Misyonerlerin şaşkınlığına rağmen kendi vatandaşları bunların satışından kâr etmekteydiler. Kurul üyeleri Eli Smith ve Harrison Dwight geniş Anadolu, Gürcistan ve İran gezileri sırasında 1830'da Tiflis'e ulaştıklarında şehrin pazarlarında tek bir Amerikan malı buldular:

> "Girdiğimiz ilk kervansarayda bir büyük fıçı New England romuna rastladık! Misyonerlerine çalışacakları alanlar bulmak isteyen Amerikalı Hıristiyanlar için Amerikalı tüccarların zehirlerini pazarlamak üzere ne kadar erken davrandıklarını gösteren ne büyük bir ders! İnsan sevgisi ne zaman kazanç için girişim yapmak sevdasından daha kuvvetli bir dürtü haline gelecek?"

1. İzmir Liman Bölgesi, 1890. The Smyrna Rest duvar nişlerinde heykellerin bulunduğu üç katlı bir binada yer almaktaydı (fotoğrafın ortasında hafifçe sağa doğru). Giriş kapılarının üzerindeki tabelada şöyle yazmakta: "The Smyrna Rest- Denizciler Girebilir."

1800'lerin başında her yıl milyonlarca galon damıtılmış içki, özellikle rom, Yankiler tarafından Türkiye'ye ihraç ediliyordu. ABD elçilik heyetine göre içinde 50-100 küçük fıçı olmadan İzmir (Smyrna) limanına ulaşan Amerikan gemisi yok gibiydi. Çoğu, gemiyle İran'a ya da Rusya'ya aktarılıyordu ama yerel tüketim için özellikle İzmir'de bolca içki vardı.

Viski yukarı, viski aşağı
Viski kasabanın her yanında

Anadolu'nu en verimli topraklarının yakınında bulunan ve muhteşem bir körfezle kutsanmış olan Türkiye'nin ticari ambarı gerçekten de "Doğu Akdeniz'in incisi" ve "Asya'nın süsü"ydü. Ancak refah seviyesi ve çekiciliğine rağmen İzmir, pek çok ünlü liman gibi, düşkünlüğüyle de ünlüydü.

2. *Maria West. Amerikan Koleji Enstitüsü'nün ve the Smyrna Rest'in kurucusu.*

Şehrin Anadolu'nun ve dünyanın dört bir yanından gelmiş etnik ve dini gruplardan oluşan karma ve durmadan yolculuk eden nüfusu, dünyeviliği ve aşırı eğlenceleriyle tanınıyordu. Hata listesinin başında şişeye olan düşkünlük gelmekteydi. İzmir özellikle kordon boyunca sıralanmış sayısız barları ve birahaneleriyle övünüyordu. Amerikan Kurulu misyoneri Cornelia "Nellie" Storrs Bartlett[3] 1800'lerin sonuna doğru "Bu rıhtım Smyrna'nın nefes alma yeri ve zengin ve fakirler için bir nimet; ancak, halka açık tüm mesire yerlerinde olduğu gibi Şeytan büyük bir güçle buraları ele geçirmiş, iki millik sahilin büyük kısmı meyhanelerle dolu ve hemen hepsinden içki alınabiliyor," diye anlatıyordu.

Dahası, Nellie tüm şehirde toplam 2000 meyhane olduğunu söylemekteydi. Bu tahmin biraz fazla. Yakın zamanda yapılan bir araştırmanın daha aklı başında sonuçlarına göre bunların sayısı 226.

İkinci kaptan viski, reis rom sever
Denizciler ikisini de sever ama bana vermezler

Eğlenceden ve içecek bir damla içkiden uzakta geçen haftalar veya aylardan sonra seferden yeni gelip limana demir atmış gemilerin mürettebatları İzmir'in salonlarının çekiciliğine çabucak teslim olmuş olmalılar. Ve her arzuyu ve zevki tatmin edebilecek alkolü bulma konusunda sıkıntı yoktu.

3 Cornelia Storrs Bartlett (1860-1940) 1885'te İzmir'deki Huntington Anaokulu ve Meslek Okulu'nu kurmasıyla tanınmaktadır. Türkiye'deki ilk anaokulu olduğu söylenen bu okul, AYMÜK'e bağlı Misyonlar Kadın Kurulu (Women's Board of Missions-WBM) tarafından desteklenmekteydi. Okul 1902'de Amerikan Koleji Enstitüsü (American Collegiate Institite-ACI) ile birleşene dek bağımsız olarak işledi.

Eski bir deyişe göre "Baküs Neptün'den fazla adam boğmuştur", ancak İzmir'de yerleşmiş olan Protestan misyonerler her doğru sözü İncil olarak kabul etmiyorlardı ve bir kenarda öylece oturup denizcilerin kayıtsızlığa dalmalarını izleyemezlerdi. 1879'da Amerikan Kurulu'ndan Maria West, İngiliz Bayan Jaffray ve Bayan Grimston ile beraber kendi içecek barlarını açtılar. Bayan West burayı şöyle anlatıyordu:

> "Bunaltıcı bir yaz akşamı; çıkmaz, dar sokaklarıyla kalabalık şehrin harareti her iki cinsiyetten, her ırktan ve sınıftan çok sayıda insanı güzel deniz kıyısına çekmiş. Işıldayan meyhaneler ve şarap dükkanları, cezbeden müzik ve danslarıyla neşeli sahilde dizilmişler ve gezenleri her adımda bir selamlamaktalar, eğlencenin sesi gece yarısını geçene kadar kesilmeyecek.
> Ama yeni yapılmış heybetli binaların yanından geçerken dikkatler adeta büyülenmiş gibi bir yere toplanıyor ve pek çokları daha önce Doğu'da bilinen hiçbir şeye benzemeyen bir manzarayı görmek için duruyor. Mağrur ve asil bir odanın üç büyük kapısı ardına kadar açık durmakta. Ortadaki kemerin üstünde İngilizce olarak "The Smyrna Rest" yazılmış ve diğerlerinin üzerinde Yunanca "Kahvehane" ve "Okuma odası" yazılı."

Bir Amerikan Kurulu kuruluşu olmamasına rağmen Smyrna Rest Kurul misyonerlerinin gönülden desteğini kazanmıştı. En dikkate değer destekçi İzmir Amerikan Koleji Enstitüsü'nü kuran Maria West[4]'ti ve Kurul'un İstanbul'daki yetkililerine yazdığı mektupta şöyle demişti: "Smyrna Rest benim kendi gayretlerimin meyvesidir: eğer ben kuruluşu için gerekenleri harekete geçirmeseydim açılmazdı."

Rıhtımda, sahilin en popüler üç birahanesi olan Café Poseidon, Brasseries Gratz ve Budapeşte'nin yakınında konumlanmış olan Rest sarhoşluk denizinde bir ölçülülük adasıydı. Denizcilerin ruhlarına tekrar hayat vermek kadar susuzluklarını da gidermeye adanmış olarak Şeytan Rom ve yoldaşı içkiler yerine kahve, çay, kakao ve dini inançları kuvvetlendirecek toplantılar sunmaktaydı. Yirmi yıl sonra yazan Nellie Bartlett "Smyrna'nın tüm içki salonları" arasındaki "tek Hıristiyan Ölçülülük Salonu"ndaki tipik bir sahneyi söyle betimlemekteydi:

> "...(kapıda) iri ve neşeli bir denizci tarafından içtenlikle karşılanmaktayız... Bir zamanlar denizde ve karada şeytanın sadık bir hizmetçisi olan bu denizci şimdilerde denizciler arasında İsa için hevesle çalışmakta... Hıristiyan elinin sıcak kavrayışı düşmüşler ve taşkınlar için çalışmak üzere bize cesaret veriyor. Davetini kabul ederek "Rest"in içine bakalım... Okuma odasının duvarları

4 Maria West (1827 1894) 1853-1864 yılları arasında sağlığının kötüleşmesi sonucu Amerika Birleşik Devletleri'ne geri çağrılana kadar Türkiye'nin çeşitli yerlerinde Amerikan Kurulu için çalıştı. Uzun bir iyileşme döneminden sonra, 1876'da Kurul tarafından İzmir'de çalışmak üzere atandı. İki yıl sonra Bayan West, Basmane bölgesinde bugün Göztepe'de bulunan Amerikan Koleji Enstitüsü'nün temeli olan küçük bir gündüz okulu açtı.

İncil'den pek çok dilde metinle süslenmiş. Masaların çevresinde gruplar halinde sessizce kendi dillerindeki en son haberleri okuyan her milletten genç adam oturmakta. Burada isteyen herkes ferahlatıcı bir fincan kahve, çikolata, çay ya da limonata içebilir ve iyi bir yemek yiyebilir. Burada, denizci (şişeden vazgeçmesi için) bir taahhüt imzalamaya davet ediliyor ve yine burada her akşam, içerideki bir odada, İngilizce olarak İncil toplantıları yapılıyor."

Oh, sek viski, sert viski
Bana biraz viski verin, size bir şarkı söyleyeyim

Bir fincan kakaonun daimi müşterilerinin ilahi söylemeleri için yeterli olduğu Smyrna Rest'te değil tabii ki. Zamanın dalgaları arasında sürüklenen bu melodinin düşüncesiyle bu öyküyü son bir dizeyle bitirelim:

3. *İzmir rıhtımı ve the Smyrna Rest (gözeçarpan bir tabela ve tente ile), 1900 civarı. The Rest'in hemen solundaki ağaçlar sahildeki birahanelerden üçü olan Café Poseidon, Brasseries Gratz ve Budapeşte'nin yerini işaret etmekte.*

Bir bardak viski herkese
Şarkıcıya dolu bir şişe

İşte buna içerim! - Kahve tabii ki!

4. *The Smyrna Rest, 1900 civarı, bir kartpostaldan.*

Özet:
Akdeniz'in önemli limanlarından İzmir'de 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında meyhaneler çoğalmıştır ve özellikle denizcilerin içkiciliği ünlüdür. Misyoner faaliyeti yürüten Amerikan Yabancı Misyonlar Üyeleri Kurulu içkiyle de mücadele etmek istemektedir. Symrna Rest adlı kafe bu mücadelenin küçük ve hoş bir parçası olarak İzmir tarihinde yerini almıştır.

Anahtar sözcükler: İzmir, Amerikan Kurulu, içki tüketimi, İzmir meyhaneleri ve Smyrna Rest.

Abstract:
At the end of the 19th century and the early years of the 20th, Izmir was famous for its saloons and drunken sailors as the city became an important Mediterranean port. American Board of Commissioners for Foreign Missions were doing their best against alcohol, and the refreshment cafe, the Smyrna Rest, had a peculiar place in the history of the city as well as in this struggle.

Key words: Izmir, American Board, alcohol drinking, Izmir bars and the Smyrna Rest.

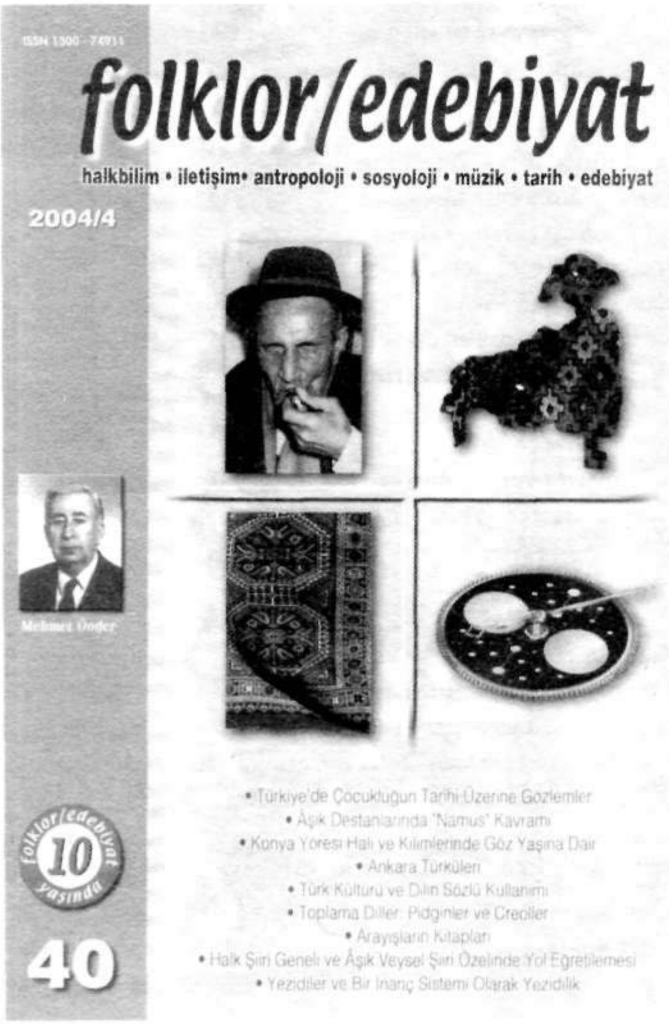

Folklor/Edebiyat'ı satın almak için tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Ütopyaların Nostaljiye Dönüştüğü Süreçte Bir Simgenin Öyküsü: Ankara Güvenlik Anıtı ve Heykeltraş Anton Hanak

Y. Emre GÜRBÜZ*
Can ERTUNA**

Ankara'nın en merkezi yerindeki Güvenlik Anıtı, gerek yapımında rol alan taraflar gerekse farklı dönemlerin Ankaralıları tarafından değişik şekillerde algılanmış bir anıttır. Anıtın yapıldığı dönem olan 1930'ların ilk yarısında Türkiye bir ulus-devlet olarak doğuşunun, Ankara ise cumhuriyete örnek bir başkent oluşunun sancılarını çekmekteydi. Bu arada, 1929 bunalımının etkisiyle dünyada ve Türkiye'de güçlenen devletçi eğilimler hayatın her alanında etkisini göstermekteydi.

Bu yazıda, önce anıtın yapıldığı dönem, nasıl bir projenin parçası olarak oluştuğu ve anıtın yapımında yer alan tarafların kendi tasarılarının anıtın oluşumuna nasıl yansıdığı anlatılmaya çalışılacaktır. Daha sonra, kısaca anıtın yapıldığı dönemden günümüze anıtın Ankaralıların algısındaki değişimi üzerinde durulacaktır.

Ankara'nın İmarı

Ankara, Cumhuriyet'in ilanından iki hafta önce, 13 Ekim 1923'te başkent ilan edilmiş ve birkaç yıl içinde dev boyutta bir şantiyeye dönüşmüştü. Bu tarihte küçük bir Anadolu kenti olan Ankara, Cumhuriyet kurumlarına ev sahipliği yapmanın yanında, modern yaşam biçiminin günlük yaşamın her aşamasında deneyimleneceği ve Ankaralıların genç ulus devletin örnek kentlileri olarak tüm ülke için kent ve kentli kültürünün taşıyıcısı olacakları bir mekan olarak tasarlanıyordu. Anadolu'daki pek çok kent, uzun yıllardır ekonomik, sosyal gelişimin dışında kalmış, savaş yıllarında yıkılmış, yakılmış

* ODTÜ Avrasya Çalışmaları ABD, gurbuz@metu.edu.tr
** canertuna@hotmail.com

ve nüfusunu kaybetmişti. Ankara yalnızca mimari olarak değil, Cumhuriyet'in ideallerini de yeniden yapılanacak kentlere taşıyacak örnek bir kent olacaktı.

Bu projenin sahipleri; büyük bir bölümü İstanbul kökenli olan ve kente Kurtuluş Savaşı yıllarında gelen rejimin kurucu kadrosuydu ve projeyi gerçekleştirmek için seçilenler de çoğu Alman ve Avusturya kökenli olan planci, mimar ve mühendislerdi. Savaş yıllarından beri çekim merkezi olan Ankara, başkent ilan edildikten sonra daha da yoğun bir göç baskısı altında kalmaya başlamış, kalenin içi ve dışındaki birkaç mahalleyle sınırlı olan kent dokusu, ölçeği ve niteliğinden ötürü bu baskıyı karşılamak için yetersiz kalmıştı. Kentin büyümesini bir plan dahilinde yürütmek için çalışmalar 1924 yılında başlamış, kentin büyüme şeması ve alacağı görünüm ilk olarak Alman mimar Carl Lörcher tarafından 1924-25 yıllarında yapılan planla belirlenmişti. Ancak Lörcher planı uygulanmaya konmamış ve Ankara 1927 yılında açılan imar planı yarışmasını kazanan Hermann Jansen'in hazırladığı plan doğrultusunda gelişmişti. Jansen, Lörcher'in belirlediği temel noktaların birçoğunu kendi planında da kullanmış, örneğin Bakanlıklar bölgesinin yanı başında kurulacak konut bölgesi, "Yenişehir", tasarımını Lörcher'den "ödünç almıştı".[1] Yenişehir, doku itibariyle eski kent merkezi yani Kale-Ulus-Samanpazarı'ndan farklı olacak, buradaki az katlı, bahçe içindeki modern yapılarda dönemin önde gelen bürokrat kadrosu ve seçkinleri yaşayacaktı.

Yenişehir'deki "derebeyi şatolarını" andıran villalar birbiri ardına yükselirken[2], buradaki sosyal hayat da gitgide çeşitlenmiş, buranın sakinleri ve Ulus civarından "uzun" bir otobüs yolculuğuyla buraya gelen insanlar, Kızılay binasının hemen önündeki Kızılay Parkı'nda bir araya gelmeye başlamışlardı. Kentin gitgide önem kazanan bu noktasındaki en dikkat çekici kamusal alan olan Kızılay Parkı, yerini bir süre sonra, tam karşıda inşa edilmekte olan Güvenpark'a bırakacak, kentliler randevu ve gezintilerini kentte yer alacak olan en büyük anıt heykelin çeperindeki bu alana taşıyacaklardı.

Anıt Heykel Yapımı

Anıt heykeller, tarih boyunca sanat ve ideoloji ilişkisi içinde bir dönemin egemen ideolojisinin ürünü olan kodları, sanatsal ölçütler doğrultusunda yansıtmaya en uygun sanat biçimlerinden biri olarak kentlerin vazgeçilmez dekorları oldular. Bu eserler, toplumsal benlik geliştirmeye ya da mevcut benliği dönüştürmeyi hedefleyen iktidar mekanizmalarının büyük önem atfettiği simgelerin de başında geldi. Nitekim Mustafa Kemal, henüz Cumhuriyet ilan edilmeden; 22 Ocak 1923'te Bursa'da yaptığı konuşmada: "...Anıtlardan söz açan arkadaşımızın amacı heykel olsa gerektir. Dünya'da

1 Cengizkan,Ali, Kurgu, "Tasarım ve Kullanım: Cumhuriyet Dönemi Kamusal Mekanları için Bir Çalışma Programı", *Başkent Üzerine Mekan Politik Tezler* içinde, s. 220, 2002.

2 Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Ankara*, İletişim Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, s. 127, 2002.

uygarlığa ulaşmak, ilerlemek, gelişmek isteyen bir ulus ister istemez heykel yapacak ve heykelci yetiştirecektir" diyerek Osmanlı'da gözardı edilen bu "sanat" biçiminin modern Türkiye'de sıkça görüleceğini ifade etmişti. Elbette, Cumhuriyet'in anıtları, hem birer uygarlık simgesi olarak algılanacak hem de İslam ve Osmanlı imgelerinin yeni tesis edilmiş olan Türk ulusu kimliğinden ayrıştırılmasında önemli rol oynayacaklardı.[3]

Anıtların yer alacağı en gözde mekan kuşkusuz yeni rejimin kentsel sahnesi konumunda olan Ankara'ydı. Kentte henüz pek çok kamu binasının inşaatı dahi tamamlanmamışken birbiri adına anıtlar yükselmeye başlamış, 1927 sonbaharı adeta bir anıt mevsimi olmuştu. Bu yıl, Etnografya Müzesi önündeki Atatürk Anıtı ve Sıhhiye'deki Zafer Anıtı'nın inşası tamamlandı. Her iki anıtın da heykeltıraşı İtalyan Pietro Canonica'ydı. Yine 1927'de, 24 Kasım'da görkemli bir törenle açılan Ulus Anıtı, tüm bu heykel projeleri arasında en çok ses getireniydi. Heykel o dönemde *Yenigün* gazetesinin sahibi ve başyazarı olan Yunus Nadi Bey'in üstlendiği bir kampanya ile halktan da çeşitli yardımlar toplanarak tamamlanmış, büyük bir kalabalığın toplandığı ve heyecanlı nutukların atıldığı bir törenle açılmıştı. Ankaralıların diğer pek çok şey gibi kendilerine yabancı olan bu anıtlara alışmaya başladığı yıllarda Yenişehir'in silueti de yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Jansen planı doğrultusunda bu bölgeye inşa edilen ve mimari özellikleri bakımından anıtsal karakter taşıyan devlet yapılarının mimarı Avusturyalı Clemens Holzmeister'di.[4]

1929 bunalımının Türkiye'yi de olumsuz etkilemesine karşın Ankara'nın imarı, Cumhuriyet'in ideallerinin cisimleşeceği "sağlıklı, temiz, modern kültürlü" bir toplum ve Cumhuriyet'in yeni sembollerini yaratmak için merkezi bir öneme sahipti. Bu nedenle, Jansen'in hazırladığı plan 1932 yılında kabul edilerek çalışmalara başlandı.[5] Jansen'in planının önemli bir parçası, Ankara'nın merkezini oluşturmaya devam etmesi öngörülen Ulus ile Çankaya arasında Yenişehir adı verilen bir yerleşim birimi oluşturulması ve burada devlet kurumlarının toplanacağı "Vekâletler Mahallesi" adlı bir konut alanı inşa edilmesiydi. TBMM ve Bakanlıklar bu bölgede yer alacak, buralarda görevli memurlar ise, Yenişehir'de yapılacak konutlarda oturacaklardı. Bir üçgen şeklinde planlanan Vekâletler Mahallesi bölgesinin dar ucu (kuzeyi) Sıhhıye-Ulus'a bakacaktı ve burada bir park olması planlanmıştı. Bu parkla ilgili proje yine Clemens Holzmeister'e verilmişti.

---

3 Sargın, Güven Arif. "Kamu Adına 'Örgütlü' Unutma ve Yeniden-Anımsama", *Arredamento Mimarlık*, Sayı 100+52, s. 47, Kasım 2002.

4 Cengizkan, Ali. "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Bakanlıklar", *Bir Başkentin Oluşumu*, TMMOB, M.O. Ank. Şb. Yay., Ankara, s. 80, 1994.

5 Elbette ki, Cumhuriyet'i kuranların kararlılığı, planı sorunsuz biçimde gerçekleştirilmesini sağlamadı, ancak bu burada konumuz dışındadır.

Bu park, hem vekaletlerde çalışan memurlar ve onların aileleri için rahatlatıcı bir mekan, hem de bir anlamda Cumhuriyet'in vitrinini oluşturacaktı. Burası hem Ankara'nın yeni merkezi, hem de Ulus'tan ya da trenle kente gelenlerin istasyondan Cumhuriyet'in merkezine giriş yaptıkları mekan olacaktı.

Holzmeister, bu bölge içinde yer alacak parkta büyük bir anıtın yapımını da üstlenmişti. Aslında burası için bir anıt yapılması uzun zamandır gündemdeydi. 2 Aralık 1929 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Yenişehir'deki havuz başında bir "Zabıta Abidesi" yapılacağını yazıyordu. "Sükun ve saadet" içinde yaşayan bir aile, etrafını çevreleyen ve onları kötülüklerden koruyan jandarma kuvvetleri ile birlikte betimlenecekti.[6]

> Abidede halkın, cemiyetin höcresi olan aile ile temsili düşünülüyor. Ortada sükun ve saadet içinde yaşıyan bir aile ve etrafında da bunların o saadetini temin için bir taarruza karşı koyan ve cürüm yapanlarla mücadele eden jandarma alegorik gruplarla temsil edilecek.

İki yıl sonra, Holzmeister planladığı parkın içinde yer alacak bu anıt için de çalışmalara başlayacak ve Avusturyalı ünlü heykeltıraş Anton Hanak'ı bu projeye davet edecekti. Proje Hanak'a önerildiğinde anıtta betimlenmesi istenen tema "polis ve jandarma"ydı. Holzmeister, bu parkın merkezinde "polis ve jandarmanın devletin pekiştirilmesinde oynadıkları rolü göz önüne serecek" ve "vazifeleri uğruna canlarını feda eden yeni kuvvetleri ve vazifesini ifa eden Mustafa Kemal'i halka yakınlaştıracak bir anıt yaptırmayı düşünüyordu (21 Şubat 1932).[7]

İlk tasarıda, halkı temsil eden ailenin ön planda olduğu ve onu koruyan polisle jandarmanın ikincil planda yer aldığı projenin yerini, 1929 bunalımı ve yükselen devletçilik söylemiyle birlikte gittikçe artan oranda güvenlik güçleri almaya başlıyordu. Holzmeister, anıt projesi için 1924'ten beri tanıdığı ve birlikte çeşitli projelerde yer aldığı Hanak ile anlaşmıştı. Heykelin yapım aşamasıyla devam etmeden önce, kısaca Anton Hanak'ın yaşamını özetleyelim.

6 Batuman, Bülent, "Mekan, Kimlik Sosyal Çatışma: Cumhuriyet'in Kamusal Mekanı Olarak Kızılay Meydanı", *Başkent Üzerine Mekan Politik Tezler* içinde, s. 50, 2002 ve "Zabıta Abidesi Nasıl Olacak", *Hakimiyet-i Milliye*, 2 Aralık 1929, s. 2.

7 Krug, Wolfgang, "Werke fir den Öffentlichen Raum. Grabdenkmäler, Krigergedenkstätten und politische Denkmäler", Grassegger, Friedrich, Krug, Wolfgang (der.), *Anton Hanak 1875-1934*, içinde s. 288, 1997 ve *Neues Wiener Journal*, 21 Februar 1932.

Güvenlik Anıtı'nın Heykeltıraşı: Anton Hanak

Heykeltıraş Anton Hanak, 1875'de Avusturya İmparatorluğu'na bağlı küçük[8] bir kent olan Brünn'de (bugün Çek Cumhuriyeti içinde bulunan Brno) doğdu. Henüz on dört yaşındayken (1889) ahşap yontucusu/mobilyacı olmak için geldiği Viyana'da 1904 yılında Viyana Akademisi Heykel bölümünü bitirdi. 1905'ten itibaren Viyana merkezli Sezession topluluğunun sergilerinde boy gösterdi ve bir sene sonra da *art nouveau* akımını temsil eden bu topluluğun üyesi oldu. Bu grubun üyelerinden olan mimar Josef Hoffmann ve ressam Gustav Klimt ile yakın ilişkiler kurdu. Bir süre sonra sanatı Avusturya sınırları dışına da taştı ve pek çok Avrupa kentinde açılan sergilere katıldı.[9]

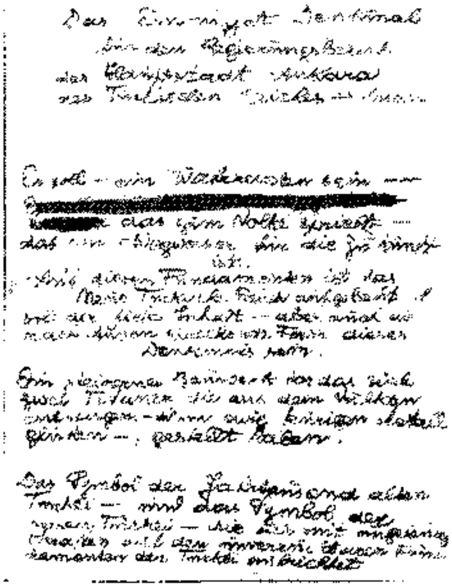

Anton Hanak'ın Elyazması: Ankara ziyareti sonrası notları

Hanak kısa zamanda kazandığı pek çok başarıya rağmen, taşralı bir zanaatkar olarak gelip hızla yükseldiği Viyana'da yazı ve konuşma yeteneklerinin yetersizliği nedeniyle, entelektüel çevrelerde kabul göremedi. Geldiği çevreyi, basitliği hep özlemiş, ancak sanat dünyasıyla ilgili gelişmeleri izleyebilmek için de kendini Viyana'da kalmak zorunda hissetmişti. Bu dışlanmışlık ve çocukluğundan ölümüne kadar peşini bırakmayan yoksulluk sık sık sinir krizleri geçirip kliniğe yatırılmasına neden olacaktı. Heykeltıraş, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce (özellikle Hoffman ve Klimt üzerinden kurduğu bağlantılar sayesinde) Viyana'da pek çok zengin sanayici aile (Wittgenstein, Primavesi aileleri) için eserler üretmeye de başlamıştı. Ancak, savaş başladıktan sonra kendisini destekleyen ailelerin yoksullaşması Hanak için büyük bir darbe oldu. Hayata geçirmeyi hedeflediği projeler tek tek sekteye uğramaya başladı.

Holzmeister, Hanak'la işte böylesi bir dönemde, 1924 yılında Viyana Güzel Sanatlar Akademisi'nde tanıştı.[10] Hanak, 1925 yılında, mimarlığını Holzmeister'in üstlendiği

8 1857 nüfusu 60.000 (Wagner, Manfred, Anton Hanak. Zur Migration aus Böhmischen und Mährischen Landen nach Wien" Grassegger, Friedrich, Krug, Wolfgang (der.), *Anton Hanak 1875-1934*, içinde s. 24, 1997).

9 Kozanoğlu, Kemal. "Güven Anıtı", *Toplumsal Tarih* (3/17), s. 30-31, 1995.

10 Mayer, Monika, "Wider den Dilettantismus. Anmerkungen zur Lehrtätigkeit von Anton Hanak", Grassegger, Friedrich, Krug, Wolfgang (der.), *Anton Hanak 1875-1934*, içinde s. 503, 1997.

Anton Hanak Yaşlı Türk Çalışmasının Yanında

Katolik "Hıristiyan Sanat Topuluğu"nun "Hıristiyan Sanatı ve Zanaati" sergisine heykelleriyle katıldı ve ikili 1925-26 yıllarında Viyana Sanatçılar Evi için yine birlikte çalıştılar.

Hanak, savaş sonrası dönemde ağırlıklı olarak Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'nin desteklediği projelerde yer aldı. 1910'dan itibaren partiyle ilgili çeşitli binalardaki (parti merkezi ve yayın organı *Vorwärts*'in matbaa ve basın binası) heykeller ve sosyal demokratların elindeki Viyana Belediyesi'nin kimi projelerindeki (halk konutları, *Magna Mater* ve savaştaki kayıplar için inşa edilen *Schmerzensmutter*) heykeller onun tarafından yapıldı. Hanak, kendini sosyal demokrat olarak tanımlamıyordu, ancak kendini yoksul bir işçinin el emeğiyle geçimini sağlayan oğlu olarak gördüğünden işçilere yakın hissediyordu. Sosyal demokratların eşitlik hedefleri ona çekici geliyordu ve özellikle de Avusturya Marksistlerinin "yeni insan"a yaptıkları vurgu onun da heykellerinde ortaya koymak istedikleriyle benzeşiyordu. 1931'de, Holzmeister tarafından "polis ve jandarma" anıtı projesinde çalışmak üzere davet edilmeden hemen önce *Kunst und Volk* dergisinde "Wozu brauchen wir Arbeiter die Kunst" ("Biz işçiler sanata niçin ihtiyaç duyuyoruz") adlı bir makalesinde şunları yazıyordu:[11]

> "Tüm bu figürler insanın varoluş savaşının yüzeye yansımasıdır. (...) Gerçek sanat, artık yaşamın bir resmidir. Bazen daha açık bazen daha kapalı, ama hep onda insan ruhunun özlemi vardır. Ve işte bu da biz işçilerde eksik olandır."

Hanak, heykellerinde kullandığı, içinde bulunduğu acılardan sıyrılıp ileriye doğru atılan/uzanan insan figürlerinde, işçilerin kendilerini bulmalarını istiyordu. Bu, kendi

11 Grassegger, Friedrich, "Anton Hanak und das 'Rote Wien'. Der Wille zum "neuen Menschen" und Hanaks Denkmäler, Kriegergedenkstätten und Hanaks Denkmäler und Bauplastiken für sozialdemokratische Auftraggeber" Grassegger, Friedrich, Krug, Wolfgang (der.), *Anton Hanak 1875-1934*, içinde s. 306-307, 1997.

bireysel idealleriyle ilgili olduğu kadar Avusturya Marksistleri tarafından dile getirilen "yeni toplum", "yeni insan" idealleriyle uyumluydu.[12]

Tüm bunlara rağmen Hanak tam anlamıyla bir sosyal demokrat (sosyalist) heykeltıraş değildi. Sözü edilen idealler ve sosyal demokratların o dönem sahip oldukları güç nedeniyle en önemli işveren olmaları dışında Hanak'ı onlarla birlikte çalışmaya iten fazla neden yoktu. Heykeltıraş, yapmak istediği anıtsal, insanlar için esin kaynağı olacak heykelleri ancak sosyal demokratların idealleriyle ortaklaştığı ölçüde yapabilirdi. Hanak, dindar bir Katolik olarak "ateistlerin semboller yaratmaları"na ve "Hıristiyanların ve diğer inançlı insanların artık kült figürlere sahip olmamaları"na da üzülmekteydi. Böylece bir yandan da Hıristiyanlıkla ilgili heykel çalışmalarına da girişmekteydi.[13]

Anton Hanak Güvenlik Anıtı İçin Çalışıyor

Yukarıda belirtildiği gibi, Hanak'a gelmeden önce tasarlanmış olan projede amaç, bu anıtla ulusun polisine ve jandarmasına duyduğu güvenin yansıtılmasıydı. Ancak süreç içinde Ankara'dan gelen değişiklik istekleri ve Avusturyalı heykeltıraş Anton Hanak'ın "hayatının eseri" olarak gördüğü bu anıtta cisimleştirmek istediği yarım kalmış projelerinin etkisi gibi faktörler, heykelin oluşumunda yansımasını bulacaktı. Bu anlamda, anıt yalnızca yeni kurulan bir cumhuriyetin yeni yönetim merkezinde cumhuriyet ideolojisinin bir göstergesi değil, Hanak'ın da yarım kalmış projelerinin – ve aslında yine yarım kalacak – bir cisimleşmesi olacaktı.[14]

Yalnızca genç Cumhuriyet'in Ankara'yla ilgili hedefleri değil, Hanak'ın da bu anıtla gerçekleştirmek istedikleri sınırsızdı. Bu proje, Hanak için sonsuzluğa miras bırakacağı kendi anıtıydı. Ekonomik sorunları ve sağlık sorunlarına karşın tüm enerjisini bu projeye vermeye çalışmış ve öldükten sonra başyapıtı olarak düşündüğü bu eserin içine gömülmeyi arzulamıştı.[15]

Hanak anıtla ilgili ilk önerilerini 1931 yılında Holzmeister ile geldikleri Ankara'da Atatürk'le yaptıkları görüşme sırasında aktarmıştı. Hanak'tan beklenen: "Türkiye Cumhuriyeti'nin üstünde yükseldiği sarsılmaz temelleri", "genç Türkiye Cumhuriyeti'ni düzen ve güvenliği, Türk halkının saadetine giden yolun her bir taşını kontrol eden korkusuz yapı işçileri" ve "Türk halkının onu gelecekte de takip edecek kudreti"nin

12 Grassegger, Friedrich, 307: 1997.

13 Grassegger, Krug, 307-308: 1997.

14 Heykelin oluşum/değişimine, Hanak'ın erken ölümü (1934) nedeniyle, projeye sonradan katılan ve gerek sanat, gerekse siyasi anlayışı açısından farklı bir konumda olan Alman heykeltıraş Josef Thorak'ın etkisini de eklemek gerek.

15 Krug, Wolfgang, "Das 'Emniyet-Denkmal'. Hanaks monumentales Werk", Grassegger, Friedrich, Krug, Wolfgang (der.), *Anton Hanak 1875-1934*, içinde s. 303, 1997.

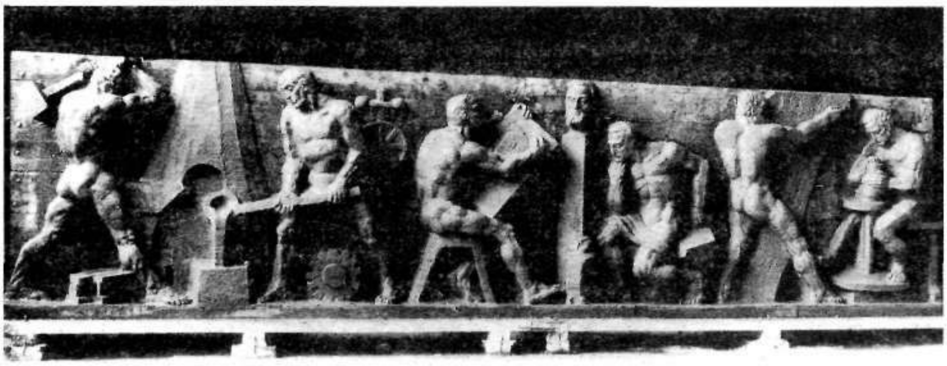

Anıtın Arka Yüzü İçin Anton Hanak'ın Rölyef Çalışması

tasvir edilmesiydi. Hanak'ın bunu yansıtmak için önerdiği ise, "bir yanardağdan fışkıran, asla soğumayan bir lav içinde ışıldayan genç ve yaşlı Türkiye'yi temsil edecek iki dev tunç figür"ün yapılması olacaktı.

Hanak "Türkiye Cumhuriyeti'nin Asya'daki başkenti Ankara'nın yeni yönetim bölgesi için Emniyet Anıtı" başlıklı notunda, Anıt'ın üzerine inşa edileceği kavramsal çerçeveyi çiziyor ve farklı yıllardaki notlarında sürekli tekrarlanan şu cümleleri yazıyordu:

> Halka seslenen, gelecek için yol gösteren bir işaret olmalı.
> Anıtın hem derinlerde yatan içeriği hem dışarıya seslenen biçimi "yeni Türkiye Cumhuriyeti bu esaslar üstüne inşa edilmiştir" olmalı. Bir volkandan yükselen, kor halindeki metalin sönmeyen alevinde ışıldayan, iki devin önünde durduğu taş bir mimarî yapıt.
> Bin yıllık yaşlı Türkiye'nin sembolü ve muazzam bir güçle Türkiye'ni sarsılmaz temelleri üstünde doğrulan genç Türkiye'nin sembolü.
> İki sembol de yan yana duruyor ve bir bütün oluşturuyor. Anıtın taş ana duvarının arkasında, hareketleriyle Türk halkının hayattaki tehlikeler karşısındaki mücadelesini ifade eden, vakur, güvenli ve yaşam sevinciyle gelişimini sürdüren figürler oyuldu.

Anlaşıldığı üzere Hanak tasarladığı "iki dev"in salt boyutlarıyla değil, aynı zamanda anıtsallığın önde gelen koşullarından biri olan formların yaratacağı içkin "ritim" duygusuyla da görkemli olmalarını öngörüyordu.[16] Ulus, Sıhhiye ve Etnografya Müzesi'nin önündeki Atatürk anıtları, klasik anıt heykel anlayışına giren, "ölçülü" ve izleyenler tarafından kolay yorumlanabilir eserlerdi. Ne Ankaralılar ne de Ankara'yı

16 Leong, Albert. Space, *Time and Synthesis in Art*, Mosaic Press, s. 85, 1990.

yönetenler, sanatsal anlayışı Krippel ve Canonica gibi heykeltıraşlardan oldukça farklı olan Hanak'ın ürünlerine henüz tam anlamıyla hazır değillerdi. Bu anlayış farkı heykeltıraş ve proje sahipleri arasındaki ilk yazışmalardan itibaren su yüzüne çıkacaktı. Hanak kendisine sipariş edilen polis ve jandarma figürlerini sembolik anlamlar içeren insan figürüne dönüştürerek sanatsal anlayışını Ankara'da da sürdürmeyi istemişti. Heykeltıraşın yaptığı ilk modeller Kasım 1931'de incelendi ve çeşitli değişiklik talepleriyle birlikte kabul edildi. İçişleri Bakanlığı tarafından iletilen ilk değişiklik isteklerine göre (ki dönemin İçişleri bakanı Şükrü Kaya anıt projesiyle bizzat ilgileniyordu), özellikle önem verilen, tasvir edilen kişilerin "Türk" tipinde olması idi ve Hanak'ın Türk halkının görünümü üzerine çalışması isteniyordu.

1932 yılına gelindiğinde Hanak Viyana Akademisi'nde profesörlüğe atanmış ve Çağdaş Avusturya Heykeli Sergisi'nde altın Madalya kazanmıştı.[17] Heykeltıraş 1932 yılının Ekim – Kasım aylarını Holzmeister ile birlikte Ankara'da geçirdi.[18] Bu zaman süresince birlikte taş ocaklarında yaptıkları gezilerde Hanak eserini hayata geçirmek için uygun malzemeyi aradı. Sonunda mavi – mor renklerde olan ve Ankara taşı olarak da adlandırılan siyenitin kullanılmasına karar verildi. Hanak'ın bu gezide edindiği izlenimler şöyleydi:

> Dünya Savaşı'nın çıkışından sonra yeniden kurulan Türk Devleti'nin devrim çağında, temellerin yeniden atıldığı bu ülkeyi bir sanatçının gözleri ve kalbiyle izledim.
> Bu anıt için ilk öneriyi daha Ankara'da bulunmadan önce yapmıştım.
> Oraya yaptığım yolculuk benim için büyük bir serüvendi – Kendi kendime sürekli şöyle söyledim: Sen buraya aitsin – burada kendi evindesin.
> Ekselansları, sanatçılar ve mimarlar anıt önerisinin büyük ebatlarında bir değişiklik yapılamayacağını vurguladığında, bu bana yeterince açık ifade edilmişti.

---

17 Bu başarılarına karşın, Hanak'ın sıkıntıları da devam etmekteydi. 1932 Temmuz'unda geçirdiği bir sinir krizi sonunda altı haftalığına hastaneye yatırıldı. En büyük isteklerinden biri müzisyenlerin heykellerini yapmaktı. 1926'dan beri üstünde çalıştığı Gustav Mahler Anıtı'nın yapımına bir türlü başlayamaması ve Mahler'in Musevi olması nedeniyle aldığı tehditler onu bir sinir krizine sürükledi. Ağustos ayında kaleme aldığı notlarında hastanede dahi Nazilerden tehdit mektupları aldığından yakınmaktadır. 1933 yılında bu çalışmasını rafa kaldırmak zorunda kalır (Krug, Wolfgang, "'Plastische Musik'. Hanaks Projekte für Komponistendenkmäler und ain Denkmal der Musik", Grassegger, Friedrich, Krug, Wolfgang (der.), *Anton Hanak 1875-1934*, içinde s. 403-406, 1997). Aynı yıl 1927'den beri üstünde çalışmakta olduğu Richard Wagner Anıtı'nı da bırakmak zorunda kalır. Ağustos 1933'te not defterine şunları yazmaktadır: "Şu an bizde tüm Almanya Almanları "Nazi"ler yüzünden yasaklı. Avusturya'da aslında Nazi yok, ama güvenlik nedeniyle Richard Wagner heykelini dikmeyeceğiz. (...) Şimdi rüzgar başka taraftan esiyor ve artık yalnız uslu Avusturyalılar heykel sahibi olacak." (Krug, Wolfgang, s. 410, 1997.)

18 Kozanoğlu, s. 31, 1995.

> Mekandaki organik yapıyı hissettim – halk ve onun önderi arasındaki –
> Eskinin yanında – ya da üstünde yeniyi inşa etmek halkın ve önderinin büyük vazifesi...
> Yeni Ankara yollarından geçen, eski dağ şehri Ankara'yı tüm yönlerden gören biri, yeni yaşayan bir şeyleri inşa etmenin benzersiz gücünü görür.
> Ankara yolculuğumun sonucu, tüm bu izlenimleri tespit etmek ve onlardan canlı inşa gayretini ödünç almak oldu.
> Bana verilen ölçekler ve kübik sınırlar çerçevesinde bir plastik deneme yaptım ve ikimiz de Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük kurucusu ve önderinin rüyalarındaki tasarıma yaklaşan bir şey yaratmış olmamız karşısında hayretler içinde kaldık.

Hanak'ın taslağı beğeniyle karşılandı ve Hanak büyük bir sevinçle, genç bir cumhuriyetin yeniden kurulan kentinde, "Türk halkının onu gelecekte de takip edecek kuvvetini açığa çıkaracak" bir anıt yapacak olma arzusuyla Viyana'ya döndü. Ancak uzun süre Ankara'dan çalışmaya başlaması yönünde bir haber gelmeyince umutsuzluğa kapıldı. O dönemde üzerinde çalıştığı, Viyana'da gerçekleştireceği diğer projeleri için de olumlu yanıt gelmemekteydi. Geç de olsa Ankara'dan gelen olumlu yanıt onun tekrar anıt çalışmasına başlamasını sağladı.

> Bu duygular içinde bir gün tekrar Viyana'ya döndük.
> Herkes kendi işine döndü – ve ses seda yoktu.
> Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük kurucusunun umutlarını – beklenti ve dileklerini karşılayamamıştık.
> Özelikle de benim, yorgun ve yıpranmış bir heykeltıraşın, artık başlamak istemesi şaşırtıcı değildi.
> En sonunda muazzam bir görev ve Viyana'da neredeyse tükenmiş olan teknik yeterliliğe sahip gerekli çalışma arkadaşlarının eksikliği. Bu loncadan bir usta ve iş arkadaşı olarak birini yanıma almak ve bana yardım etmesi gereken öğrencilerden sihirli değnekler yaratmak...
> Benim heykeltıraşlık çevreme girdiler – çalışıyorlar – ve benimle sonraki hayatımızda ihtiyacımız olacak bir şeyi sırtlanıyorlar.
> Okulumda bir canlılık oluştu. Yerine getirilmek zorunda olan bir vazifemiz var ve bunu başaracağız.

Anıt ile ilgili resmi anlaşma 7 Kasım 1932'de Viyana I. Schillerplatz No: 3'te Mimar Holzmeister ve Ankara Valisi Tandoğan arasında imzalandı. Bu tarihte anıtın kaidesinin inşaatı devam etmekteydi ve heykellerin de bir an önce yetiştirilmesi gerekiyordu. Kısa süre sonra anıtın nihai tasarımı da belirmeye başladı. Hanak heykele dair kapsamlı açıklamaları, "Ankara Emniyet Anıtı heykel çalışmaları üstüne masraf önerisi" başlıklı

Daha Sonra Değiştirilen Genç ve Yaşlı Türk Figürleri

notlarında yapmıştı. Buna göre; dev tunç figürler "savunma iradesi içindeki askeri kuvvetleri ve Türk halkının iyilikseverliği ve kutsallığını" simgeleyecek, Anıtın ön yüzündeki tunç figürlerin soluna ve sağına yerleştirilecek yüksekliği 7 m., uzunluğu 6 m. olan rölyeflerde ise "polis ve jandarma tehlike dolu ve halkın güvenliğine hizmet eden görevlerini yerine getirirken" betimlenecekti. Anıttaki büyük blokun arka yüzündeki ana figürde "Gazi, halkın koruyucusu olarak – halkın emniyetini muhafaza eden, yol gösteren deha olarak" tasvir edilirken, alt rölyeflerde de "halk huzur içinde çalışırken" betimlenecek ve buraya çiftçi, sanayici, dokumacı, zanaatkar, yazar, sanatçı figürleri yerleştirilecekti.

Güvenlik Anıtı, eğer yapıldığı dönemde devletin yönetim merkezinin girişindeki bir anıt olarak değerlendirecekse, buradan bu devletin nasıl görünmesinin istendiğini de çıkarsanabilir. Ancak burada yalnızca devletin vatandaşın gözündeki konumu değil, devletin vatandaşını nasıl gördüğü de okunabilir. Yukarıda belirtildiği gibi başlangıçta ana figür "aile" ve onu koruyan güvenlik güçleri iken, 1929'dan sonra ana figürler devletin temsilcileri olarak polis ve jandarma olmuştu. Ancak bu iki figürün merkeze

alınması da yeterli olmamış, "önemli görülen" başka sembollerin de anıtta yer almaları istenmişti.

Hanak'ın yolladığı taslaklar için Mayıs 1932'de Ankara'dan yeni değişiklik ve ekleme talepleri geldi. "Cumhuriyet", "huzur içinde çalışan halk", "Gazi" sembolleri ve "Emniyet" yazısının da anıta eklenmesi istenen temalar arasına girdi. Hanak "Emniyet" yazısını ön taraftaki iki dev figürün kaidesine yazmayı önerdi. Diğer önerisi ise arka taraftaki "aile" temasının yanındaki rölyeflerde kullanmasıydı. "Halk", yani "köylü, sanayici, dokumacı, zanaatkar, yazar ve sanatkar" "barış içinde çalışırken" ve "Gazi, halkın koruyucusu, halkın güvenliğini sağlayan önder olarak" tasvir edileceklerdi.

Emniyet yazısının ön cepheye konması önerisi üstüne, Ankara'dan bu yüzde ulusun kurtuluş ve bağımsızlığının korunması mücadelesinde çok önemli bir yeri olduğu düşünülen ordunun da anıta eklenmesi talebi geldi. Hanak, önce Ankara'daki Holzmeister aracılığıyla, ordunun nerede tasvir edilmesinin istendiğini sordu. Ancak sonra yeni bir figür eklemeyi reddedip yerine iki ana figürü soyutlaştırmayı önerdi. Eğer polis ve jandarma üniforma ve teçhizatı olmadan yalnızca ellerinde silahlarıyla tasvir edilecek olurlarsa, genel olarak "silahlı kuvvetleri" temsil edeceklerinden orduyu da aynı iki figürde projenin içine katmak mümkün olabilecekti. Bu öneriyi Ankara da olumlu karşıladı.

Hanak'ın çalışmalarına bakıldığında genelde insan heykellerini tüm doğallıkları içinde, "modern dünyanın sahteliklerinden sıyrılmış" (çıplak) olarak yapmayı ve bunlarda kendi ideal insan ölçülerini sunmayı tercih ettiği görülebilir. Bu figürler, kendi ideal insan formlarını yansıttığından "Türk tipi" diye nitelenen özelliklerde figürler yapmak da onun için ikincil önemdeydi.

Hanak bu iki figürü "eski ve yeni Türkiye"yi, kendi anlayışına göre "yaşlı ve genç Türk insanını" temsil edecek biçimde değiştirdi. Yaşlı Türk'ü sakallı, bereli ve şalvarlı, genç Türk'ü ise bıyıklı olarak tasvir etti.

Başta, heykellerin elde silah, (yarı) çıplak yapılması, dolayısıyla ülkeyi savunacak polis ve jandarmanın tasvir edilmesi amaçlanırken, üniformaların çıkarılmasıyla, heykeller yalnızca polis, jandarma ve orduyu değil, yaşlısıyla genciyle her kesimden ülkeyi savunacak tüm vatandaşları sembolize etmeye başladı.[19]

19 Elbette bu farklı değerlendirmelere de açıktır. Ancak en azından bir kısım insan tarafından böyle görülmüş, anıtın baştaki amacının dışında bu biçimde yapılmasını itirazsız hatta coşkuyla kabul etmiş olan kişiler için anıtın böyle bir anlamı da olmuş olmalıdır. O dönemde ordunun "halkın içinden çıkmış", halkın "kendi kahraman çocukları"olduğu yönünde Kuvva-i Milliye deneyiminden güç alan ordu değerlendirmeleri olduğu gibi, Bursa konuşmasında açık ifadesini bulan, ilke ve inkılapları koruma içgüdüsüyle hareket etme yönünde halka verilen görevi bir adım daha ileri götüren örnekler de mevcuttur. Yeni Cumhuriyet'in kurucularının böyle bir bakış açısına sahip olmaları, bir "polis ve jandarma anıtı"nın daha ilk taslaklarında silahlı iki insana dönüşüvermesini kolaylaştırmış olmalı. Polis ve jandarma elbette ki anıttan tamamen çıkarılmış değildir, ancak ana figürlerin yanında yardımcı figürlere dönüşmüştür.

Atatürk'ün Anıtı Ziyareti (1 Kasım 1934)

Aslında bu, Hanak'ın Ankara'da Atatürk'e anlattığı ilk tasarımıyla da uyum içindeydi. Ayrıca, heykeltıraş salt bu boyutlarda bir eser yarattığı için bile mutluydu ve tutkuyla çalışmasını sürdürüyordu. Bu nedenle, zaman zaman sözleşme sahiplerinin değişiklik talepleri konusunda esnek davranıyor, ancak her değişiklik talebine de sıcak bakmıyor, figürlerin içerdiği anlamları etkileyecek olan değişiklikler konusunda oldukça hassas davranıyordu. Örneğin Viyana'daki Türk Büyükelçiliği sekreteri Bedri Tahir Bey'e yazdığı bir mektupta kendisine iletilen değişiklilik isteklerini "sanatsal ve teknik nedenlerle reddettiğini" kesin bir dille belirtmişti. Proje ilerledikçe yapılan müdahalelerin artması, heykeltıraşı oldukça sinirlendiriyordu. Heykeltıraş 1 Mayıs 1933'te şu satırları yazmıştı:

> Kendimi iyi hissetmiyorum. Ruh sağlığım bozuldu.
> Ama -
> Hâlâ iş için yaşıyorum. Her zamankinden daha çalışkan – ve kesinlikle daha tutkulu. 1:3 ölçeğinde yapılan iki Türk tasvirine bakın – yani 6 metre yüksekliğe ulaşacak ve bu büyüklükte on metre yüksekliğinde bir taş duvarın önünde tunç dökümleri duracak olan tasvirlere.
> Tabi ki, gerçek yerinde – yeni Türk başkenti Ankara'da.

> Şu ana değin hiç kuşku, hiç değişiklik talebi olmadı ve ben de şahsen biraz dinlenebildim – güç topladım – büyük rölyefler için...

Ancak bu gelişmeler değişiklik taleplerinin sona erdiği anlamına gelmemekteydi. Yukarıdaki satırlar kaleme alındıktan bir hafta sonra, Holzmeister Hanak'a bir mektup yazmış ve tunç figürleri kastederek: "Giysinin ortadan kaldırılması dahice ancak halk da dikkate alınmalı. Giysi kıvrımları, adalelerin görüntüleriyle karışmamalı, gencin erkeklik organı da örtülmeli" demişti[20]. Hanak'ın pek çok heykeli için normal olsa da, bu Cumhuriyet'in kurucuları için kabul edilebilir gibi değildi. Gencin tüm atılganlığı, enerjisi, gücü vs. cinsel organının tasviriyle pekiştirilmekteydi.[21]

Diğer önemli talepler ise, yaşlı adamın "geleneksel" başlığının çıkarılması, Hanak'ın "Türk tipi" üstüne çalışması ve genç erkeğin elindeki silahı tutuş şeklinin değiştirilmesiydi.

"Genç Türk"ün elindeki aletin gerçekten silah mı olduğu, yoksa Hanak'ın aslında anıta bir müzik aleti (ve bir müzisyen) mi eklemiş olduğu anıtla ilgili görüş belirten kişiler arasında bir tartışma konusu olmuştu. Hanak için söz konusu iki figürde aslolan "yeni Türkiye'nin inşası" olduğuna göre, müziği çok seven biri olarak pekala silahtan çok müzik aletini "yaratıcılık" "yaratı gücü" ile özdeşleştirmiş olabilirdi. Değiştirilmesi istenen tasarımdaki figürün silahı tutuşu gerçekten göğüs-omuz hizasında tuttuğu gitarıyla ileri atılan bir –orta çağ- halk ozanını andırmaktaydı. Figürün sol el parmakları akort basar gibi aleti kavramakta, sağ el parmakları ise henüz tellere dokunmuş gibiydi.

Hanak'ın yaşamına baktığımızda da anıta bir müzisyen eklemek istediğini düşündürtecek unsurlar vardır. Hanak küçük yaşlarından itibaren, müzikle iç içe olan, iyi gitar çalan, her arkadaş toplantısında gitarıyla şarkı söyleyen, onu destekleyen, yanında çalıştığı varlıklı ailelerin evinde "evin müzisyeni" olarak anılmayı tercih eden biriydi.[22] Gerçekleştirmeyi istediği projelerden biri büyük bir anıt inşa etmekse, diğeri de sevdiği müzisyenlerin heykel ve portrelerini yapmaktı. Güvenlik Anıtı üstüne çalıştığı dönemde bu amacına da ulaşmak üzereyken, başladığı iki projenin farklı siyasî nedenlerle gerçekleşememesi[23], onu bu arzusunu da yaşamının son noktası olacağını

20 Krug, Wolfgang, s. 298, 1997.

21 Bu tür tepkiler, Türkiye'ye özgü değildir. Hanak benzer tepkilerle Avusturya'da önerdiği heykellerde de karşılaşmaktadır. Örneğin yine 1932 yılındaki Mahler anıtı önerisindeki "Viyanalıların burnuna dayanan" çıplaklık da Viyana Belediye Meclisi üyesi Profesör Tandler tarafından eleştirilmiş ve öneri derhal reddedilmişti. Hanak'ın sunduğu taslakta arkası dönük çıplak bir kişi yukarıya uzanıyor/tırmanıyordu (Krug, Wolfgang, s. 405, 1997).

22 Krug, Wolfgang, s. 373, 1997.

23 Hanak yaşamı boyunca Mahler, Schubert, Mozart, Brahms, Beethoven, Wagner gibi müzisyenlerin heykel ve büstlerini yapmayı tasarlamış ancak ya gerekli mali desteği bulamamış ya da değişen siyasî koşullar onu bundan alıkoymuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1932 1933 yıllarında Ankara'daki proje üstünde çalışırken Mahler ve Wagner'in anıtlarını yapma projesinin reddedilmesi onu büyük düşkırıklığına uğratmıştır (Krug, Wolfgang, s. 372-423, 1997).

Anton Hanak'ın Anıtın Arka Yüzü İçin Yaptığı Öneri

düşündüğü Güvenlik Anıtı projesinde gerçekleştirmeye itmiş olabilirdi. Nitekim, değiştirmesi istenen genç erkeğin silah tutuş şekli de 1925-27 yıllarında üstünde çalıştığı Haydn heykelinin ilk taslağındaki (1925) figürün harp tutuşuyla aynıydı.[24]

Ancak anıt yalnızca heykeltıraş Hanak'ın ne yapmak istediğiyle değerlendirilemez. Bu anıtın neyi sembolize edeceği hakkında, söz sahibi olan sözleşme sahibi tarafın da beklentilerini hesaba katmak gerekmektedir. Ankara'daki yöneticilerin nelerin tasvir edilmesini talep ettiği açıktır. Ankara'daki kadrolar, "cumhuriyetin müdafaası", "silahlı kuvvetlerin önemi", "Gazi", "halk" vb., sembollerin anıtta yer alması kaygısını koruduklarından ve özellikle de ana figürde anlam kaymasına yol açacak, bir müzisyeni çağrıştıracak bir figürün bulunmasına karşı olduklarından, sonuç olarak ortaya çıkan gitar tutan değil açıkça silah tutan bir erkek olacaktır.

24 (Krug, Wolfgang, s. 382, 1997). İlginç bir ayrıntı da, Güvenlik Anıtı'nın ilk taslaklarında yer alan aile tasvirinin de bir benzerinin Haydn anıtı için tasarlanmış olmasıdır (Krug, Wolfgang, s. 378, 1997). Merkezdeki kollarını iki yana açmış Haydn figürü, aileyi korumak için kollarını iki yana açmış Atatürk figürüyle değiştirilmiştir.

Elde tutulanın silah mı müzik aleti mi olduğu tartışması genç erkeğin elindeki aleti tutuş şekliyle ilgilidir. Aletin kendisi ise, herhangi bir müzik aletinden çok silahı çağrıştırmaktadır. Yaşlı erkek ise, yine genç erkeğin elindeki gibi bir alet (silah) tutmaktadır. Silah, genç erkeğinki gibi dinamik bir biçimde tutulmamakta, yere yaslanmış durumdadır. Ancak tamamen bir kenara bırakılmış da değildir, bir el hâlâ silahtadır. "Yaşlı Türk" yorgundur, bir eliyle duvardan destek almaktadır, ama yine gerektiğinde göreve hazır, dimdik ayaktadır. Genç erkek ise, elde silah tüm enerjisiyle "ileri" atılır pozisyonda, duvardan kopmuş gelmektedir.

Hanak tüm bu müdahalelere rağmen "bu en büyük eseri" için büyük bir azimle çalışmaktaydı. Ancak 1933 yılına girildiğinde çok daha önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı:

> Bugünden, 1 Mayıs 1933'ten itibaren atölyem dağıtılmalı – Artık işletme sermayem yok. İki aydır ödemelerin iki, üç güne kadar yapılacağı bana garanti ediliyor ve bu sözler üstüne bekliyoruz – yani yardımcılarım ve ben dört aydır...
> Böyle bir sermayesizlik durumunda daha önce hiç kalmamıştım ve önümüzdeki günlerde, eğer sözlerini yerine getirmezlerse çok daha kötü durumda kalacağım. Projelerim de asla gerçekleşemeyecek.
> Ama bu anıt işini yapmalıydım – görünmez bir güç beni buna itti. İki yıldır bu anıtın farklı taslak ve eskizleri üstüne çalışıyorum. Ve daha bugün, 17.000 Schilling borç kaydettim. Acaba hiç bu kadarı elime geçecek mi???

Hanak 11 Haziran 1933'te yazdığı notta, bir kez daha yaşadığı ekonomik sıkıntıdan ve ağır borç yükünden şikayet etmekteydi. Bu büyük yurtdışı anlaşma, onu sürekli borca girmeye zorluyor ve anıt işindeki ödemelerini almak için projenin tamamlanacağı Ağustos 1934'ü bekliyordu, ancak bu satırları kaleme aldıktan altı ay sonra, 7 Ocak 1934'te ölecek, anıtın tamamlanmasını göremeyecekti.

Yaşlı heykeltıraş hayatının bu en büyük çalışmasını sonuna dek inanç ve coşku içinde sürdürmüş, ne var ki ödemelerin düzensizliği yüzünden ciddi bir borç yükü altına girmişti. Aslında Anıt'ın yapımı için çeşitli illerden toplam 214.576 lira yardım sağlanmıştı. Bu tutar Ankara Belediyesi'nin 1934 yılı bütçesinin yaklaşık %12'siydi.[25] Ancak sözleşmede belirtilen para bir türlü Hanak'ın eline geçmemişti. Heykeltıraşın ailesi tarafından Atatürk'e yazılan mektupta da bu durumdan şikayet edilip yapılan ve yapılmayan ödemeler uzunca sıralanmakta, aracı konumda olan mimar Holzmeister'ın gerekli ödemelerin sadece bir bölümünü iletmesinden şikayet edilmekteydi. Dolayısıyla Türk yetkililerin ve Holzmeister'in ödemelerin aksamasındaki sorumluluk dereceleri belirsizdir.

25 Sarıoğlu, Mehmet. *"Ankara" Bir Modernleşme Öyküsü (1919 - 1945)*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, s. 124, 2001.

Hanak öldüğünde sadece "Yaşlı Türk"ün tunç dökümü yapılmış, ve rölyeflerden ancak biri tamamlanmıştı. Bunlara ek olarak "Genç Türk"ün ve diğer rölyeflerin de sadece alçı modelleri vardı.[26] Tecrübeli mimar Holzmeister, zaman kaybetmeden Hanak'ın öğrencilerini anıtı bitirmekle görevlendirdi. Franz Xaver Wirth, Adolf Treberer, Max Rieder, Hermann Treberer ve Roland Bohr'un taslak modellere göre yürüttükleri çalışmalar sonucunda anıtın arka yüzünde yer alacak ana rölyef dışındaki bölümleri tamamlandı.

Anıt 27 Haziran 1934'te Viyana'daki "Vereinigte Metallwerke" dökümhanesinde düzenlenen bir törenle Türk yetkililere teslim edildi. Bu önemli törene (daha sonra bir suikastta öldürülecek olan) Avusturya Başbakanı Dollfuss, Mimar Holzmeister, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Türk Büyükelçisi Hamdi Bey de katılmışlardı. Anıt'ın Ankara'daki açılış töreni 28 Ekim 1934'te yapıldı ve kurdeleyi Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Özalp kesti. Bu görkemli yapının ilk ziyaretçilerinden biri de pelerinli frakı ve silindir şapkasıyla burayı ziyaret eden Atatürk'tü. 1 Kasım 1934 tarihinde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile birlikte buraya gelen Atatürk, anıtı "büyük manalı ve çok güzel" bulduğunu ifade etmişti.

Tamamlanan anıtın önyüzündeki rölyeflerde sol cephede jandarma, sağ cephede polis halka yardım ederken tasvir ediliyordu. Her iki cephenin de dış kenarlarında polis ya da jandarma tarafından tutuklanmış (zincirlenmiş) iki adam kabartması vardı ve her iki adam da sakallı ve poşiliydi (keyfiyeli). Arka cephede ise, sol yanda tarlasını süren (arka planda pastoral bir köy tasviri vardı), ürünlerini taşıyan köylüler tasvir ediliyordu. Sağ taraftaki kabartmalarda ise, halkı temsil eden çeşitli kesimlerden insanlar yer alıyordu. Dönem gerek Türkiye'de gerekse Avrupa'da korporatizmin güçlenmekte olduğu bir dönem olduğundan, halkı temsil etmesi düşünülen olan figürler bu anlayışın etkisiyle seçilmiş olabilirdi. Burada tasvir edilenler; demir döven bir demirci (zanaatkar) ve demir döken sanayi işçisi (ayakucunda bir çark, arkasında makarayla), tuvali başında çalışan bir ressam, giyimi ve taburesiyle Grek/Romalı bir düşünür (ayak ucunda bilgelik sembolü baykuş, ressamla düşünür arasında yukarıda bir İslam düşünürü portresi vardı), elinde –motifleri dahi görülebilen- bir Anadolu halısı tutan bir (dokumacı) ve en sonda bir çömlekçiydi.

Anıt'a sonradan eklenmiş bir başka unsur da "Türk öğün, çalış, güven" sözüydü. Anıt'la birlikte değerlendirilirse bu yaptıklarınızla (Cumhuriyet'in başarılarıyla-geçmiş) öğün, çalışmaya devam et (çalışmaya devam et- bugün), polis ve jandarmaya ya da cumhuriyeti koruyacak, kollayacak olanlara güven (geleceğine güven) anlamı taşıyor. Ancak elbette ki bu yoruma açık bir konudur.

---

26 Krug, Wolfgang, s. 298, 1997.

Anıt'ın açılışı üzerine o dönem basında çıkan yazılarda, yapıtın mimar ve heykeltıraşı övülüyor, bu "alışılmadık" anıtta yer alan figürlerin anlamı uzun uzun okurlara anlatılıyordu. Falih Rıfkı Atay 29 Ekim 1934 tarihinde *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan yazısında Emniyet Abidesi'nin "Türkiye'de beynelmilel ehemmiyet alacak olan ilk san'at eseri" olduğunu söylerken, aynı gün *Vakit* gazetesinde çıkan yazısında Sadri Ertem, bu eserin "Türk malzemesinin, Ankara taşının yepyeni bir medeniyete destek olabileceğini gösterdiği"ni, "en ileri tekniklere malzeme olabilecek Türk taşının üstünlüğünü ortaya koyduğu"nu belirtiyordu.[27]

Anıt açılmıştı ancak ana kaidenin arka yüzündeki ana rölyef hâlâ tamamlanmamıştı. Holzmeister burası için düşünülen "halkın koruyucusu Gazi" temalı dev boyuttaki rölyefi tamamlaması için o dönem Almanya'da çalışan bir başka Avusturyalı heykeltıraş olan Josef Thorak'tan yardım istedi.[28]

Bakanlıklar'dan Ulus'a geri dönenler ya da Bakanlıklar'da çalışanlara yönelik arka cephede ana figür olarak yukarıda da belirtildiği gibi Hanak önce aile temasını sonra gelen talep üstüne halkın koruyucusu olarak Gazi temasını tasvir etmeyi düşünüyordu. Hanak'ın tasarımında büyük bir Gazi kabartmasının iki yanında daha küçük tasvir

---

27 Yerel taşın kullanılması II. Milli Mimari dönemiyle ilgili uygulamadır.

28 Josef Thorak 1889'da Salzburg'da doğdu. Viyana Sanat Akademisi'nde heykel eğitimi aldıktan sonra 1915 yılında Berlin'e gitti ve buradaki sanat çevresinin içine girdi. Thorak, en baştan beri anıtsal heykeller yapmayı istiyordu ancak, uzun bir süre taş ve tunçtan yapılacak bu devasa heykellerin masraflarını karşılayacak herhangi bir kişi ya da kurum bulamadı. 1928'de Prusya Sanatlar Akademisi ödülü kazanan heykeltıraşın kaderi Nasyonal Sosyalistlerin iktidara geldiği yıl olan 1933'te değişti (Blumann, Thomas. "Is Josef Thorak a Forgotten Artist?", http://www.meaus.com/josef-thorak-archiv.htm). Artık Thorak gerçekleştirmeyi istediği projeleri hayata geçirmek için gerekli desteğe sahipti ve *Hitler*'in de kişisel desteğiyle *Üçüncü Reich*'ın resmi sanatçılarından biri oldu. Güvenlik Anıtı'nın ana kaidesinin arka yüzündeki rölyefleri yaptığı 1935 yılında Thorak Almanya'nın en ünlü heykeltıraşlarından biriydi ve Mimar Albert Speer'in tasarladığı dev boyutlardaki pek çok resmi yapıyı heykelleriyle süslemişti.

O dönem Alman Mimarisinin en önemli yapılarından biri olan Münih Olimpiyat Stadı'ndaki heykelleri de yapan Thorak ve eserleri zamanla, rejimin en önemli propaganda aygıtı olan sinemada da boy göstermeye başlayacaktı. Heykeltıraşın karakterleri çoğunlukla diğer Nasyonal Sosyalist sanat eserlerinde de betimlendiği gibi bir çalışma sırasında gösterilen ya da durağan ancak "patlamaya hazır" potansiyel enerji ile yüklü, güçlü, çıplak erkek figürleriydi ve propaganda bakanı Goebbels'in "emrindeki" film yönetmenleri filmlerinde heykeltıraşı ve eserlerini adeta kutsuyorlardı. Öyle ki 20'li yılların sonunda başrollerinde - daha sonra propagandif "belgesellerle" tarihe geçecek olan - Leni Riefenstahl'ın oynadığı filmlerle ünlenen ve çalışmalarını Nazi iktidarı yıllarında da sürdüren yönetmen Arnold Fanck, 1943 yılında "Josef Thorak - Werkstatt und Werk" adlı bir film yaptı ve film geniş kitlelere ulaştı. Filmde Thorak Alman Heykel sanatının dehası olarak tanıtılıyordu. Ancak Nasyonal Sosyalist iktidarın "resmi" sanatçısı Thorak'ın yıldızı, savaşın Nazi rejimini çökerterek bitmesiyle söndü. Savaştan sonra Bavyera'da inzivaya çekilen Thorak 1952'de öldüğünde arkasında bıraktığı eserler lanetlenmiş, savaşta yıkılmayanları da unutulmuştu (Blumann, Thomas. "Is Josef Thorak a Forgotten Artist?", http://www.meaus.com/josef-thorak-archiv.htm.)

Anıtın Arka Yüzü: Heykeltraş Josef Thorak'ın Çalışması

edilmiş halktan insanlar yer alıyordu. Bunun iki versiyonu vardı: Yandaki insanlar aynı kalmakla birlikte, Gazi birinde halkı kollarıyla sarmış durumda diğerinde ise, çarmıha gerilen İsa gibi kollarını iki yana açmış durumdaydı. Dinî yönelimi güçlü bir Katolik olan Hanak, Atatürk'e halkı için kendini feda eden ama yeni bir toplum var eden bir insan ya da mesihvarî bir görünüm vermek istemiş olmalıydı.[29]

Ancak şu anki arka yüzün, yani Thorak tarafından gerçekleştirilen tasarımın, bununla hiçbir ilgisi yoktu. Thorak, Güvenlik Anıtı projesine dahil olunca Hanak'ın eskiz ve alçı modellerde belirttiği tasarımdan oldukça farklı bir ürün ortaya çıkardı. Yüzeysel – şematik bir klasikçiliğin peşinden giden heykeltıraş,[30] "Halkın koruyucusu ve yol gösteren deha olarak" betimlenmesi düşünülen Atatürk'ü bedenini örten bir pelerine sarınmış olarak, asık suratlı bir biçimde, ölçek olarak kendisinden daha küçük olan adaleli dört erkek figürünün arasında tasvir etti.

29 Burada, yukarıda dipnotta söz ettiğimiz Haydn heykeliyle bir benzerlik daha görülüyor. Hanak'ın 1926 yılında hazırladığı Haydn taslaklarından birinde Haydn aynı şekilde kollarını iki yana açmış olarak tasvir edilmiş durumdadır.

30 Kozanoğlu, s. 34, 1995.

Heykeltraş Josef Thorak

Thorak Güvenlik Anıtı çalışmasında Atatürk'ün sağında yer verdiği iki erkek figürünü 1937 yılında Paris'te düzenlenen Dünya Fuarı'nda yer alan Alman pavyonunda da kullanacak, "Yoldaşlık" (Kameradschaft) adını verdiği bu ikili figür Alman heykel sanatının adeta simgesi olacaktı. Tabii Speer'in tasarladığı ve üzerinde gamalı haç taşıyan kartalın kondurulduğu dev kulenin altındaki "yoldaşlar", Ankara'dakilerden biraz daha farklıydı: Tamamen çıplak ve "ari" görünüşlü.

1935'ten Günümüze Güvenlik Anıtı

1935 yılında Bakanlık bölgesine bakan arka yüzü de tamamlanan Güvenlik Anıtı, tüm görkemiyle başkentin yeni referans noktalarından biri durumuna gelmişti. Ancak bu gösterişli yapı, diğer anıtların da sahip olduğu ikilemin; demokrasi ile ilişkili kamu kavramı ile seçkinlere hitap eden sanat kavramının çatışmasının odağında yer alacaktı. Anıt – o dönem inşa edilen hemen her yapı gibi - yoğun övgüler almış, ve bünyesindeki "saklı" anlamlar gazete ve dergiler aracılığıyla halka açıklanmıştı. Güvenpark'a düzenlenen okul gezilerinde de Anıt'taki figürlerin neleri simgelediği öğrencilere anlatılıyor, böylece Anıt'ın halka yakınlaştırılmasına çabalanıyordu. Aslında, pek çoğu Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun içinde yer almış olan, diğerlerinin de bu dönüşümde kendilerine pay biçtikleri Yenişehir sakinlerinin, Anıt'taki güç ve iktidar duygusuyla özdeşleşmeleri "öteki" Ankaralılar kadar sancılı değildi. O yıllarda Maliye Bakanlığı'nda memur olarak çalışan bir babanın oğlu olan Doğan Aksan tipik bir Yenişehirliydi. Ailesi Milli Mücadele yıllarında İstanbul'dan buraya gelmiş, kentin eski mahallelerinde oturduktan ve bir süre Ankara dışında yaşadıktan sonra Ankara'ya geri dönmüştü. Aksan ve ailesi kısa süre sonra da diğer "yaban" aileler gibi kentin yeni inşa edilmekte olan bu üst-orta sınıf bölgesine yerleşmişlerdi. Aksan'ın buraya dair anıları hem parkın ziyaretçileri hem de kentin bu bölgesi için uygulanan özel güvenlik tedbirleri hakkında fikir vermektedir:[31]

31 Aksan, Doğan. *Cumhuriyetin Çocukluk, Gençlik Yılları ve Bugün*, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 42-43, 2001.

Güven Anıtı'nın önünde ve arkasında iki büyük havuz yapılmış, öndeki havuzun çevresine mermer koltuklar yerleştirilmişti... O yıllarda Yenişehir, sonraları gördüğüm küçük Avrupa şehirlerine çok benzeyen, artık iyice düzenlenip temizlenmiş bir semttir. Yaz geceleri, ellerinde gitar ve akordeonlarıyla gençlerin, Güven Anıtı bahçesinde şarkılar söylediklerini, sabahları saat sekizden önce satıcıların, bağırarak gürültü yapmamaları için, Sıhhiye'deki demiryolu köprüsünden Kızılay tarafına geçmelerinin önlendiğini anımsıyorum.

Kentin çeperindeki mahallelerde ışayan ve sosyo-ekonomik konumları ereği yeni rejimin kurulup kök saldığı namik sürecin dışında kalanlar için, ne a yeni mekanlara ne de bu mekanların ıllanım biçimlerine alışmak çok kolay eğildi. Elbette kimi zaman Sıhhiye'den enişehir'e geçişi bile kısıtlanan bu kesimin eykeldeki fazlasıyla aşkın figürlerle zdeşleşmeleri oldukça zordu. Ankara üyüdükçe bu yapının hitap ettiği kesimin ranı küçülürken, kentin ve kentteki mgelerin yabancısı olan kesimin oranı tgide büyüyordu.

Josef Thorak'ın 1937 Paris Dünya Fuarı Alman Pavyonu İçin Çalışması

Ankara başkent olduktan sonra nüfus akımından Türkiye'nin en hızlı büyüyen enti oldu. İlk gecekondular, henüz 1927 lında, Bent Deresi civarındaki Atıf Bey Mahallesi'nde kurulmaya başlanmıştı.[32] 1927 1950 yılları arasında nüfusu neredeyse üç kat artan başkentte 1950 yılına gelindiğinde üfusun üçte biri yani 100.000 kişi gecekonduda yaşıyordu.[33] Kentin çeperlerindeki ıahallelerde derme çatma hayatlar yaşayan bu kesimlerin, kentin kamusal mekanları e bu mekanlarda yer alan ve seçkin gözlere seslenen yapılarla kurdukları ilişki gitgide orunlu bir hale geliyordu. Sıhhiye'den bakıldığında Bakanlıklar bölgesinin girişinde plak bir coğrafyada tüm azametiyle yükselen Güvenlik Anıtı, artık salt kendisini utsayan bakışların değil yabancı gözlerin de odağındaydı. Adalet Ağaoğlu *Ölmeye*

2 Tankut, Gönül. "Jansen Planı: Uygulama Sorunları ve Cumhuriyet Bürokrasisinin Kent Planına Yaklaşımı", *Tarih İçinde Ankara*, Eylül 1981 Seminer Bildirileri, 2. bs., s. 303, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 2000.

3 Şenyapılı, Tansı. *Gecekondu*, ODTÜ, s. 170, Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara, 1981.

Kızılay Meydanı ve Güvenpark'ın 1930'lardaki Görüntüsü

Yatmak adlı romanında, İkinci Dünya Savaşı günlerinde taşradan Ankara'ya gelen Ali adlı kahramanının gözünden Güvenlik Anıtı'nı şöyle yorumluyordu:[34]

> ... İşte Ata. İki adam bir yanında, iki adam öte yanında. Ata'nın sarındığı çok ince bir pelerin olmalı. Bir çarşaf belki. Hadi ulan, koskoca Ata. Çarşaf olur mu? Bütün kolları, bacakları bir tül altındaymış gibi. Kaşları çatık. Boyunsuz burda Ata. Boynu kısılmış nedense. Kükrüyor mu, üşüyor mu Ata, belli değil. Kükrüyor belki. Belki Ata'nın en yüce duruşuydu bu. Göğsünü, adalelerini şişiriyor da, boynunu kısıyordu belki... Bir yanında, sağdakiler elele. Ali'ye kalırsa güreş tutmuşlar. Köy alanlarında, bayramlarda zeytinyağlanmış iri güreşçiler de tıpkı böyle tutuşurlar ilkin. Yok canım. Güreşe tutuşmamışlar. Ata'nın yanında niye tutuşmuş olsunlar güreşe? Bunlar elele böyle, dostluk-barış-yurtta sulh-cihanda sulh, demek istiyorlardır belki. Ata'nın öte yanında, solundakiler bir palayı almışlar orta yerlerine, çekiştiriyorlar. Sanki dünyanın bu en büyük palasını paylaşamıyorlar. Ötekiler barış demekse, bu palayı çekiştirenler, onu paylaşamayanlar ne öyleyse? Ama bunlar da iki yüce ve çıplak Türk işte.

34 Ağaoğlu, Adalet. *Ölmeye Yatmak*, Simavi Yayınları, İstanbul, 1992.

50'li yıllar Ankarası artık hedeflenen sınırları çoktan aşmış, kentin büyümesi kent merkezini de dönüştürmeye başlamıştı. Yenişehir'in görünümü ise planlı yapılaşmayla değil arsa spekülasyonuna boyun eğen kararlar doğrultusunda yükselen apartmanlarla belirleniyordu. 1952 yılında alınan bir kararla Kızılay, kentin iş merkezi olarak kabul edildi ve bitişik nizam apartmanların inşasına onay verildi.[35] Böylece Jansen planında öngörülen kat sayısı üçü geçmeyen bahçe içindeki evler tek tek yıkılmaya başlandı ve Kızılay kısa sürede apartmanların ve buralarda açılan büro ve dükkanların istilasına uğradı. Elbette bu yeni kullanım biçimleri yeni tip kullanıcıları da beraberinde getirecekti. Artık burası üst düzey bürokrat ve memurların mahalle hayatı yaşadığı bir yer olmaktan çıkmış "göçmen Ankarası"nın uğrak yeri olmuştu. Güvenlik Anıtı da artık bölgenin en yüksek ve görkemli yapısı değildi. Kendisiyle yarışan apartmanlar tarafından çevrelenmeye başlamıştı ve bu dönemde kendisine yabancı gözlerin sayısı da her geçen gün artıyordu. Üstelik artık tek parti dönemi de kapanmıştı. Muhafazakar ve popülist söylemleriyle büyük bir oy potansiyeli yakalayarak CHP'yi deviren Demokrat Parti'nin iktidarı döneminde, halkın kendisine tepeden bakan "yabancı" anıtlara yaklaşımı da kaçınılmaz olarak değişmişti. Erken dönem Cumhuriyetçi kadronun idealleri üstünde yükselen anıtın kaderi artık bu kadroyu tasfiye eden bir yaklaşım tarafından belirleniyordu. Artık kenti var eden plan tamamen bir kenara bırakılmıştı. Üstelik kentteki düzeni korumak için asfaltlanmış caddelere eşekli köylüleri sokmayan, yanlışlıkla bir akasya ağacına çarpan şoförleri eşek sudan gelene kadar dövdüren, sarhoşluk edenleri gecenin ayazında Elmadağı'na atıp, bırakan Vali ve Belediye başkanı Nevzat Tandoğan gibi yöneticilerin de devri kapanmıştı.[36] Ankara için yeni bir planın kaçınılmaz olduğu 1957 yılında hazırlanan Yücel-Uybadin imar planı kararlarının sonucu olarak, Güvenpark'ın yakın çevresindeki yapı yoğunluğu ve kat yükseklikleri daha da artırmaya başlamıştı. Anıt gitgide "küçülüyordu".

Kırdaki çözülmenin kentlere göçü bir kitle hareketi haline getirdiği DP yıllarında, Anıt ve çevresi Ankara'nın en önemli kamusal mekanlarından biri olarak farklı sınıflardan insanları etrafında topladı. Zamanla Kızılay Meydanı'yla birlikte burası da başkaldırı hareketlerinin merkezi haline gelecek, anıt Demokratların iktidarının sallanmaya başladığı günlerde büyük olaylara tanıklık edecekti. 1960 Mayıs'ındaki olaylarda, Harbiyelilerin sessiz yürüyüşü, başbakan Menderes'in öğrenciler tarafından tartaklanması ve 555K buluşması hep Anıt'ın bir ucunu belirlediği bu kamusal meydanda gerçekleşecekti. Ancak ne Anıt ne de park, bu olaylarda aslında birer referans noktası değildi; sadece kentin bu noktasında yer alan dekoratif unsurlar olarak hep bu olayların "bir köşesinde" yer alacaklardı.

---

35 Batuman, Bülent, s. 56, 2002.

36 Kemal, Mehmed, *Türkiye'nin Kalbi Ankara*, Çağdaş Yayınları, s. 171, İstanbul, 1983.

Anıtın Kaidesinden Kızılay'ın Bugünkü Görünüşü

Geçen zaman içinde Türkiye'de katlanarak artan çelişkilerle birlikte bu alanın ve Anıt'ın uğradığı mekansal dönüşüm (yıkım) da gitgide arttı. 70'li yılların ortalarında Güvenpark'ın önemli bir bölümü otobüs durağı haline getirildi, daha sonra buna dolmuşlar eklendi. Güvenpark'ın karşısında bulunan ve Kızılay Meydanı'nın bir diğer yeşil köşesini oluşturan Kızılay Parkı'nda yer alan Kızılay binası 1979 yılında yıkılarak burası da otopark haline geldi.[37] Bu yıllarda park yepyeni bir işlev üstlendi ve anıtın etrafı "insan pazarı"na dönüştü. İlk bakışta burası temizliğe giden gündelikçilerin bekleştiği alan gibi gözükse de burada farklı "satışların" olduğu da sürekli olarak rivayet edilmekteydi. Hasan Hüseyin'in 1976 yılında kaleme aldığı "İnsanlık Pazarı" şiiri bir yandan parkın yukarıda anlatılan özelliğine değinirken bir yandan da Anıt'ın parkın bu zoraki ziyaretçileri tarafından nasıl algılandığını gözler önüne sermekteydi. Artık ülkede sınıflar arası uçurum iyice artmış, sınıf bilinci vatandaşlık bilincinin önüne geçmeye başlamıştı. "Kıtlık" ve "kıyımların" nedeni aşkın iktidarın simgesi olarak

37 Batuman, Bülent, s. 68, 2002.

betimlenen anıt, artık salt anlaşılamayan bir "öteki" değil, aynı zamanda ironik bir başkaldırının hatta üstü kapalı küfürlerin hedefiydi:[38]

gondulardan gelmişik
açlık nedir bilmişik
aman ağbey yaman ağbey
gör bizi

...
güvenpark'ta bir anıt var
gördün mü
aha böyle yamrı yumru bir daşdan
bildin mi
yazıyo ki o anıtta ağbeyim
"övün çalış güven türk"
garga bokun yememiş
it deşmemiş çöplüğü
biz gelirik gondulardan ağbeyim
aha orda bekleşirik
...
dersim'lerden suvas'lardan oluruk
gıtlıklardan gıyamlardan gelirik
erinmezik üşenmezik ağbeyim
biz açlığı bilirik
güvenpark'ta o anıta
selâm saygı ederik.

Yaşamını sınıf bilinci doğrultusunda şekillendirenlerin, bu konuda ürün verenlerin, aşkın iktidar odaklarıyla çatışma yaşayanların budandığı 12 Eylül 1980'den sonra Kızılay ve Güvenpark'ın kamusallıkları da hem toplumsal, hem de fiziksel anlamda büyük darbe yedi. 80 öncesinde Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından geliştirilen ve darbe ile birlikte tamamen rafa kaldırılan, yaya bölgeleri projeleri Kızılay'daki pek çok sokağın araçların değil, yayaların kullanımına sunulmasını ve kentin bu merkezinin bir trafik kavşağı değil gerçek anlamda bir kamusal alan olmasını öngörüyordu.[39] Elbette Güvenpark da böylesi bir dönüşümden payını alacak, uzun zaman önce yitirdiği önemini bu yaya bölgelerinin odağında yer alarak yeniden kazanacaktı. Ancak ülkeyi Atatürk anıtlarıyla donatan askeri rejim ve onu izleyen sivil belediye başkanları, baskı ve güç odaklarıyla el ele vererek bu anıtın çevresini bir rant bölgesi olarak

38 Korkmazgil, Hüseyin Hasan. *Filizkıran Fırtınası*, Bilgi Yayınevi, 5. Basım, s. 73-78, Ankara, 1994.
39 Atabaş, Kadri. "Şehrin Merkezini Tanımak Biraz da Şehrin Kendisini Tanımak Demektir", *Yerel Yönetimler ve Mimari*, Boyut Kitapları, 2. Basım, s. 18, İstanbul, 1994.

görmeye devam ettiler. 80 sonrası dönemde anıt ve çevresi "yeniden düzenleme" projeleri ve ardı arkası gelmeyen inşaatlar nedeniyle köhnemeye devam etti. Büyükşehir Belediyesi, 1985 yılında "Güvenpark Yenileme Projesi" adı altında bu alanın fiziksel ve sosyal yapısını kökten değiştirecek bir adım attı. 1986 yılında tamamlanan projeye göre, anıtın yeri değiştirilecek ve yerine bir saat kulesi konulacak, parkın altına da alışveriş merkezi ve otopark olarak inşa edilecekti. Ancak bu proje 60.000 imzanın toplandığı bir kampanya sonucunda durduruldu ve burası belki de geri dönülmeyecek bir yıkımdan kurtarıldı.[40]

Ancak bu projenin engellenmesi, Kızılay'ın zamanla aşındırılmasının önüne geçildiği anlamına gelmiyordu. Yıkılan Kızılay binasının yerine bir bina inşa edilmesi uzun süredir gündemdeydi ve Kızılay Genel Müdürlüğü'nün 1980 yılında düzenlediği yarışma sonucunda, bugün dev kütlesi ve ezici mimarisiyle meydanı ablukaya alan "Kızılay Rant Tesisleri Binası"nın inşası için ilk adım atıldı. Bu inşaat sürerken, Güvenpark'ın coğrafyasını değiştiren metro inşaatı da burada kalıcı izler bıraktı. Parkın ve Anıt'ın etrafına serpiştirilen istasyon girişleri ve havalandırma çıkışları ile anıtın etrafındaki kuşatma sıkılaşırken, buradaki karmaşa daha da arttı.[41]

Günümüzde parkın üstlendiği temel özellik kent içi koşuşturmaların geçiş yeri olması. Viyanalı heykeltıraş Hanak'ın yarattığı anıt ise İslamcı-muhafazakar eğilimlerini popülist uygulamalar çerçevesinde sunma konusunda oldukça "başarılı" olan Büyükşehir Belediyesi'nin parkta kurduğu iftar çadırı, yüksek sesli arabesk, fantezi müzik yayınları ve halk konserlerinin dekoru olmaktan, bu etkinlikler için "tribün" görevi görmekten öteye geçemiyor. Lefebvre'in belirttiği gibi, anıtlar görkemlerini sergilemek için akustik özelliklere de sahip olmak durumundadı.[42] Akustiği var eden en önemli unsurlardan biri de sessizliğin sesidir. Akustik özelliklerini yitirmiş yapılar, anıtsallıklarını kaçınılmaz olarak yitirirler. Belki Güvenlik Anıtı 1930 ve 1940'lı yıllarda hem fiziksel hem de ideolojik anlamda çevresinin sessizliğinden gelen derin bir akustiğe sahipti. Ancak artık o günler çok geride kaldı. Anıt, tamamlandıktan bir süre sonra gerek iktidar gerekse halk için sahiplenilebilecek bir yapıt olmaktan çıktı. Farklı yönetimlerin idaresi altında anıt çevresinde yapılan değişikliklerle, anıt akustiğini ve anıtsallığını yitirdi. Tam tersine anıt çevresindeki gelişmeler, sessizliği bozan faktörlerin sayısını da her geçen gün arttırdı.

Geçen 70 yıl içinde Anıt ve çevresindeki kamusal mekanın değişmesi elbette ki kaçınılmaz bir olguydu. Salt Türkiye'deki benzer yapıtlar ve dolayısıyla etraflarındaki alanlar değil, diğer modern ulus devlet kentlerindeki benzerleri de değerlerin ve kendilerini var eden ideolojilerin erozyona uğramasından ya da terk edilmesinden

40 Batuman, Bülent, s. 69, 2002.

41 Batuman, Bülent, s. 69-71, 2002.

42 Lefebvre, Henri. "The Monument." *Rethinking Architecture* içinde, der. Neil Leach, s. 142, Routledge, Londra, 1997.

paylarını düşeni aldılar. Ancak (yıkılan totaliter rejimlerin simgelerinin dışında) pek azı Ankara'nın bu simgeleri kadar yıprandı ve böylesine unutulmaya terk edildi. Çoğu "modern" başkentin gelişimi –ilk on yıl hesaba katılmazsa – Ankara kadar plandan sapılarak gerçekleşmedi. Kentin merkezi ve burada yer alan simgenin köhnemesi kentin genel dönüşümünden ayrı tutulamaz. İşte bu nedenle park ve Anıt'ın bugün içinde olduğu durum basitçe geçen zaman içinde kaçınılmaz olan bir değişimin ürünü olarak görülemez. Tam da Ankara'yı var eden ütopya ve hayallerin sekteye uğraması nedeniyle, bu Anıt'ın egemen olduğu alan ve bu alandaki kamusallık çöküntüye uğradı. Dolayısıyla bu simgenin ve kamusallığının yeniden kazanımı da kentin halen içinde olduğu yıkım sürecinin sonlandırılmasıyla sağlanacak gibi gözüküyor. Elbette ki Güvenlik Anıtı eski hâkimiyet elbisesini bir daha aynı şekilde üzerine giyemeyecek, fakat bir dönemin tanığı ve içinde yer aldığı kenti var eden ideallerin simgesi olarak şu an bulunduğu konumdan daha "yukarıda" bir yerlerde durmayı da hak ediyor.

Özet:
Güvenlik Anıtı, Cumhuriyet'in modern kentli yurttaş yaratma projesinde merkez olarak seçilen Ankara'nın en önemli kentsel dekorlarından biri olarak tasarlanmıştır. Anıt projesi, yapım sürecinde etkin olan tarafların tasarıları doğrultusunda sürekli değişim geçirmiş ve ancak üç yılda tamamlanabilmiştir. Güvenlik Anıtı, aradan geçen yetmiş yıl içinde, kentteki toplumsal ve mekansal ilişkiler yönünden defalarca yeniden tanımlanırken, kentlilerin algısında da farklı anlamlara bürünmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ulus devlet, başkent, anıt heykel, Yenişehir, Güvenpark, Güvenlik Anıtı, Kızılay Meydanı, kentsel dönüşüm, Clemens Hozmeister, Anton Hanak, Josef Thorak.

Abstract:
The Security Monument was designed as one of the most important urban decorations in Ankara, which was perceived as a breeding ground of modern, urban, nation state citizens. The monument project underwent serious changes due to the different expectations of various parties involved in the construction process, and thus, could be completed in three years. In time, the Security Monument, was redefined in terms of social and spatial relations in the city, and was seen and interpreted differently by the citizens themselves.

Keywords: Nation state, capital city, monument, *Yenişehir*, *Güvenpark* (Security Park), *Güvenlik Anıtı* (Security Monument), *Kızılay* Square, urban change, Clemens Hozmeister, Anton Hanak, Josef Thorak.

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 37

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ OKUMA SÖZLÜĞÜ

ROBERT DANKOFF
Katkılarla İngilizceden Çeviren
SEMİH TEZCAN

İstanbul 2004

Bu kitabı satın almak için tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Atatürk Döneminde Demokrasi Üzerine Bir Polemik (Şevket Süreyya Aydemir - İsmail Hakkı Baltacıoğlu)

Temuçin F. ERTAN*

Giriş

1930'lu yıllar, Türkiye'de ekonomik ve toplumsal alanlarda yeni stratejilerin belirlenmesi için ciddi çabaların görüldüğü bir dönemdir. 1923-1931 yılları arasında, Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararların etkisiyle ağırlıklı olarak özel sektöre dayalı bir ekonomik politika izleyen ve genellikle de üst yapıyla ilgili köklü dönüşümleri gerçekleştiren Türkiye, 1931 yılından itibaren devlet müdahaleciliğine yönelmiş ve yeni bir ekonomik politikayla kalkınma hamlesine öncelik vermeye başlamıştır. 1923'ten itibaren hukuk, eğitim ve toplumun gündelik hayatıyla ilgili çok sayıda yeniliği hayata geçiren Türkiye için 1930'lu yıllar, ekonomik kalkınmaya öncelik verilen ve bir devrim ideolojisi üretilmesi için çaba sarfedilen bir dönem olarak ele alınabilir.

1930 öncesinde Türkiye'nin ekonomik alanda köklü yeniliklere yönelmesine ve bir anlamda kalkınma için daha gerçekçi projeleri hayata geçirmesine engel olan bir takım etkenler vardı. Bunlardan en önemlisi, Lozan Antlaşması'nda yer alan ekonomik sınırlamalardır. Lozan'da kapitülasyonlar ve diğer imtiyazların kaldırılmasıyla ilgili olarak kabul edilen 5 yıllık geçiş süresi, Türkiye'nin 1929 yılına değin, ekonomide yapısal düzenlemeler yapmasını, daha da önemlisi milli ekonomisini koruyabilmek için tedbirler almasını ve buna uygun gümrük politikaları belirlemesini engellemiştir[1].

---

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi

1 Yüksel Ülken, *Atatürk ve İktisat*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1981, s. 101.

Bu nedenle Lozan'da belirlenen sınırlamaların kaldırılacağı yıl olan 1929, Türkiye'de iktidarın, yeni ekonomik ve toplumsal hamleler ve geleceğe dönük olarak oluşturulan projeleri hayata geçirmek için umutla beklediği bir yıldır. Ancak aynı yıl ABD'nde başlayan ve bütün kapitalist dünyayı olumsuz etkileyen ekonomik bunalım, Türkiye'de de ciddi hayal kırıklıkları yaratmış ve 1929 yılı ile ilgili olan olumlu beklentilerin, yerini umutsuzluğa bırakmasına yol açmıştır[2]. 1929 Dünya ekonomik bunalımının olumsuz etkisinin devam ettiği günlerde, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla başlayan demokrasi denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması[3] ve ardından gelişen Menemen olayı iktidarı ekonomik ve toplumsal gelişim için yeni önlemler almaya zorlamıştır.

Türkiye'de 1931 yılından itibaren devlet-birey ilişkisinin yeniden gözden geçirilmeye başlandığı ve bunalımın da zorlamasıyla ekonomik politika olarak devlet müdahaleciliğinin ön plana çıkarıldığı söylenebilir. Aslında devlet müdahaleciliği sadece Türkiye için değil, bunalımdan çıkış yolu arayan çok sayıda gelişmiş ülke için de tercih edilen bir ekonomik politika olmuştur.

Bu arada Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrasında başlayan, Osmanlı izlerinin silinmesi yolundaki tasfiye ve yenileşme hareketleri, azalarak da olsa, 1930 yılından sonra da devam etmiştir. Bu dönemde tasfiyesi en fazla ses getiren iki Osmanlı kurumu Türk Ocakları ve Darülfünun'dur. Türk Ocakları'nın kapatılması[4], Türkiye'de yeni tarih anlayışının bir yansıması ve sonucu olarak algılanabileceği gibi, iktidarın siyasal yapılanmasının ve propagandasının, bundan böyle Halkevleri vasıtasıyla hayata geçirileceğinin de habercisi olmuştur[5]. Buna benzer bir gelişme, Darülfünun'nun kapatılması ve yerine İstanbul Üniversitesi'nin açılmasında da görülmüştür[6]. Bütün bunlardan hareketle, Halkevleri ve İstanbul Üniversitesi'nin cumhuriyete özgü, yeni bir toplum ve insan modelinin yaratılması hedefine yönelik olarak oluşturulan, kültür ve ideoloji yüklü kurumlar oldukları söylenebilir.

1930 yılından itibaren yeni bir devlet ve toplum modeli, yeni bir ekonomik politika ve bütün bunlara dayanılarak özgün bir devrim ideolojisi gayretlerine hız verilmiş ve bu hedeflerle ilgili basın-yayın faaliyetlerinde gözle görülür bir artış olmuştur. Bu dönemde, 1931 yılında çıkarılan basın yasasının da getirdiği belirli sınırlamalar

2 Osman Okyar, "Devletçiliğin Doğuşu", *Forum*, sayı: 211, 15 Ocak 1963, s. 11.

3 Serbest Cumhuriyet Fırkası için bakınız: Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, İstanbul, 1983.

4 Türk Ocakları için bakınız: Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, 1993.

5 Halkevleri için bakınız. Anıl Çeçen, *Halkevleri*, Gündoğan yay., Ankara, 1990, s. 105-113.

6 Abdurrahman Çaycı, "Atatürk, Bilim ve Üniversite", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 10, Kasım 1987, s. 64-65; ayrıca üniversite reformu için bakınız: Horst Widman, *Atatürk Üniversitesi Reformu*, (çev: A. Kazancıgil-S. Bozkurt), İstanbul, 1981.

Şevket Süreyya'nın Turancılık idealine uygun olarak I. Dünya Savaşı'na katıldığı sıralarda ise İsmail Hakkı Bey otuz yaşlarına yaklaşmış bir üniversite hocası konumundaydı. I. Dünya Savaşı'nın son yılında Şevket Süreyya cephede iken, İsmail Hakkı Bey Maarif Nezareti'nde orta öğretim umum müdürlüğü görevine getirilmişti. Şevket Süreyya, savaş sonrasında Turan idealiyle ilgili olarak ciddi hayal kırıklıkları yaşarken, İsmail Hakkı Bey eğitim alanındaki bürokratik ve bilimsel yükselişini devam ettirmekteydi. Şevket Süreyya gittikçe imparatorluğun başkenti İstanbul'dan uzaklaşırken, İsmail Hakkı Bey'in başkentteki konumu gün geçtikçe daha da güçlenmekteydi. Bu durum I. Dünya Savaşı sonrasındaki günlerde de devam etmiştir. Şevket Süreyya'nın I. Dünya Savaşı'na fiilen katılmış olması ve cephede bulunması, bu savaşı ve sonuçlarını İsmail Hakkı Bey'den daha farklı olarak algılamasına yol açmıştır.

Şevket Süreyya savaş sonrasında Turan idealiyle gittiği Azerbaycan'da Bolşevizm ile tanışmış ve Batının emperyalist politikalarına duyduğu öfke ile sosyalist düşünceye bağlanmıştır. Şevket Süreyya'nın Azerbaycan'da öğretmenlik yaptığı sıralarda, İsmail Hakkı Bey'in Darülfünun'daki yükselişi devam etmiştir. İsmail Hakkı Bey, Edebiyat Fakültesi dekanı olduğu dönemde ise Şevket Süreyya 1921 yılı ortalarından itibaren Moskova'da Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde öğrenime başlamıştı. Bir anlamda yeni Türk devletinin kurulduğu günlerde Şevket Süreyya, Moskova'da birkaç Türk üniversitede öğrencisinden biri iken, İsmail Hakkı Bey Türkiye'nin tek üniversitesinin önde gelen bir hocası idi. Şevket Süreyya'nın Bolşevizmle tanışarak gönülden bağlandığı ve politik düşüncelerinin olgunlaştığı sıralarda ise İsmail Hakkı Bey daha çok bilimsel çalışmaları ve bürokraside aldığı görevleriyle tanınan bir eğitimci durumundaydı.

Türkiye'ye döndüğü 1922 yılı sonlarında Şevket Süreyya hala sosyalizme gönül vermiş bir genç iken, İsmail Hakkı Bey görüşlerine itibar edilen bir pedagoji müderrisidir. Ancak bu dönemde geçmişle ilgili küçük bir fark vardır. 1930'lu yıllarda farklı görüşte yayın organlarını çıkaracak ve polemiğe girişecek olan bu iki şahıs, yaşamlarında ilk kez aynı şehirdedirler. İsmail Hakkı Bey'in akademik ve bürokratik çevrelerde bilinen bir isim olduğu bu günlerde, Şevket Süreyya'nın aynı çevreler açısından tanınmış bir isim olduğunu söylemek zordur. Bununla birlikte söz konusu dönemde İsmail Hakkı ile Şevket Süreyya'nın gelecekle ilgili düşünceleri birbirine taban tabana zıttır. Birisi ciddi bir demokrat iken, diğeri inanmış bir sosyalisttir ve her ikisi de henüz Kemalist iktidarın birer parçası durumunda değillerdir.

İktidarla belirli çelişkilerin yaşandığı bu dönemde, İsmail Hakkı Bey Darülfünun'daki eminlik görevinden çekilirken, Şevket Süreyya, Türkiye Komünist Fırkası ile ilişkiye geçerek, sosyalizmle ilgili yayınlar yapmaya başlamış ve 1925 yılında tutuklanmıştır. Şevket Süreyya'nın Ankara'ya getirilerek İstiklal Mahkemesi'nde yargılandığı sıralarda, İsmail Hakkı Bey'in Darülfünun'un mutsuz müderrislerinden

birisi olarak görev yaptığı söylenebilir. Kemalist iktidarın Darülfünun ile ilgili düşünceleri, İsmail Hakkı Bey'e olan bakışı da belirlerken, komünist hareketlerle ilgili yaptırımlardan Şevket Süreyya olumsuz etkilenmiştir.

1927 yılındaki komünist tevfikatı sonrasında bir kez yargılanan, ancak beraat eden Şevket Süreyya, 1928 yılında Ankara'ya bir kez daha geldiğinde ise Darülfünun ile iktidar arasındaki ilişkilerin soğuk, hatta bozuk olduğu herkes tarafından bilinen bir gerçekti.

Türkiye Komünist Fırkası ile olan ilgisinden dolayı 1925 ve 1928 yıllarında iki kez tutuklanan Şevket Süreyya'nın 1928 yılında Ankara'ya gelmesi, kendisi için bir dönüm noktası olmuştur. Şevket Süreyya, Moskova'da bulunduğu sırada hocası olan Ahmet Cevat Bey'in yardımlarıyla önce devlet memurluğuna başlamış[10], kısa bir süre sonra da iktidara yakın çevrelere ulaşmayı başarmıştır. Bu hızlı gelişme önceki dönemlerin Turancısı olan bir gencin, bir süre savunduğu komünist fikirlerden sonra iktidarın çizgisine ulaştığını ve artık Kemalist devletin ve uygulamaların bir parçası olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Şevket Süreyya'nın devlet memurluğuna ilk başladığı yer olan Maarif Vekaleti'nin İsmail Hakkı Bey'in de bir zamanlar üst düzey yöneticilik yapmış olduğu bir birim olması ilginçtir. Birisinin göreve başladığı sıralarda, diğerinin devlet memurluğunun sonu da yaklaşmaktaydı.

1930'lu yıllarda otuz yaşını aşmış ve olgunlaşmış olan Şevket Süreyya, Kemalist iktidarla uzlaşarak ve bir devrim ideolojisi üretme çabasına girişirken, 40 yaşını geçmiş olan İsmail Hakkı Bey, 12 Ağustos 1930'de Fethi Bey tarafından kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na dahil olmuş ve muhalif bir hareketin önde gelen bir ismi haline gelmişti. 1930 yılı başlarında Şevket Süreyya'nın Kemalist yönetime yaklaştığı ve iktidar tarafından onaylandığı sıralarda, kendisinden 10 yaş kadar büyük olan ve devlet görevi açısından daha deneyimli bulunan eski Darülfünun Emini İsmail Hakkı Bey, muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda siyasal faaliyetlere ağırlık vermeye başlamıştı. 1930 yılı Şevket Süreyya'nın iktidarın gözüne girmeye başladığı, İsmail Hakkı Bey'in ise iyice gözden düşmeye başladığı bir yıldır.

Kısacası Şevket Süreyya'nın mevcut iktidara yaklaştığı ve iktidar için bir devrim ideolojisi üretmeye başladığı dönemde, İsmail Hakkı Bey tam tersi olarak, zaten pek barışık olmadığı iktidar çevrelerinden tümüyle uzaklaşmıştır. Sonraki günlerde Şevket Süreyya devrim ideolojisi üretme çabalarını daha da geliştirerek, 1932 yılında *Kadro* dergisinin yayın hayatına atılmasında doğrudan rol oynamıştır.

Kadro dergisinin 15. sayısına ulaştığı sıralarda İsmail Hakkı Bey'in de görev yaptığı Darülfünun kapatılmış ve yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Yeni üniversitede

---

10 1928 yılında Milli Eğitim Bakanlığı/Yüksek ve Teknik Öğretim Genel Müdür Yardımcılığı'na getirilmiştir.

görev verilmeyen hocalar arasında İsmail Hakkı Bey de vardır. İsmail Hakkı Bey ilk kez devlet görevinden uzak kalmış ve yeni arayışlara yönelmiştir. İsmail Hakkı Bey'in belli bir süre kendisini boşlukta hissettiğini, hatta bocaladığını söylemek mümkündür. *Kadro*'nun, Darülfünun ile ilgili olarak iktidar ile örtüşen bir tutum takınması ve gerçekleştirilen üniversite reformuna destek çıkmasının[11], bir yıl kadar sonra ortaya çıkacak olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu-Şevket Süreyya Aydemir polemiğinde etkili olduğu düşünülebilir. İsmail Hakkı Bey ile Şevket Süreyya'nın yaşamları ele alındığında, meşrutiyet yıllarında, savaş döneminde, mütareke ve Milli Mücadele sıralarında hemen hemen hiçbir ortak yönleri olmayan kişiler oldukları ve bundan dolayı da sonraki dönemlerde aralarından herhangi bir düşünsel benzerliğin bulunmadığı bir gerçektir.

İsmail Hakkı Bey ile Şevket Süreyya'nın farklı dönemlerde dünyaya gelmeleri, farklı çevrelerde yetişerek, farklı eğitim sürecinden geçmeleri, farklı dünya görüşlerine ulaşmalarında doğrudan etkili olmuştur. Şevket Süreyya ve İsmail Hakkı Bey'in olayları ve dünyayı algılama konusundaki birbirine zıt yaklaşımları, 1934 yılında *Kadro* ve *Yeni Adam*'da vücut bulmuş ve düzeyli bir polemiğe yol açmıştır.

Kadro Dergisi ve *Yeni Adam* Gazetesine Genel Bir bakış

1930'lu yıllarda yayın hayatı atılmış olan ve bir süre sonra da aralarında polemik doğan iki yayın organı *Kadro* ve *Yeni Adam*'dır.

1932 yılında birinci sayısı yayınlanan ve bir aydın hareketinin de sözcüsü niteliği taşıyan *Kadro* dergisi de söz konusu döneme damgasını vuran yayın organlarından biridir[12]. Şevket Süreyya Aydemir, Yakup kadri Karaosmanoğlu,Vedat Nedim Tör, İsmail Husrev Tökin ve Burhan Asaf Belge tarafından çıkarılan *Kadro*, klasik bir yayın organı olmaktan çok, devletçiliği temel ilke olarak alan ve Türk Devrimi'nin ideolojisini oluşturmak için çaba sarf eden bir aydın hareketinin sözcüsü olarak tarihe geçmiştir. Sol geçmişleri nedeniyle komünist olmayan çevreler tarafından devamlı kuşkuyla karşılanan Kadrocu yazarlar, Türk devrimine hizmet ettikleri ve

11 *Kadro*'da Üniversite Reformu öncesinde ve sonrasında iktidarın aldığı kararları destekleyen ve Darülfünun'u eleştiren, devrimin hizmetinde olmamak ve çağın gerisinde kalmakla suçlayan yazılar çıkmıştır. Bunlardan bazıları şunladır: Şevket Süreyya Aydemir, "Darülfünun'nun İnkılap Hassasiyeti ve Cavit Bey İktisatçılığı", *Kadro*, Sayı: 14, Şubat 1933, s. 95-96; Burhan Asaf Belge, "Arkada Kalan Darülfünun", *Kadro*, Sayı: 8, Ağustos 1932, s. 47-48; Burhan Asaf Belge, "Üniversitenin Manası", *Kadro*, Sayı: 20, Ağustos 1933, s. 30-33.

12 *Kadro*, 1932 yılının Ocak ayında ilk sayısı yayınlanan ve üç yıl boyunca 36 sayı yayınlandıktan sonra 1935 yılının hemen başında yayın hayatından çekilen bir dergidir. *Kadro* dergisi ve hareketi için bakınız: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994; Mustafa Türkeş, *Kadro Hareketi*, İmge yay., Ankara, 1999; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2003.

Türkiye Komünist Partisi'nin kapatılmasında rol oynadıkları için de sol çevreler tarafından da döneklikle suçlanmışlardır.

Aylık bir dergi olarak çıkarılan *Kadro*, daha ilk sayısında niçin çıkarıldığı ile ilgili olarak hiçbir tartışmaya yer vermeyecek şekilde bir açıklama yapmıştır. Ocak 1932 tarihli birinci sayının ilk sayfasında yer alan açıklama aynen şöyledir:

"KADRO
Türkiye, bir inkılâp hareketi içindedir. Bu inkılap durmadı.
Bugüne kadar geçirdiğimizi hareketler, şahit olduğumuz muazzam kıyam manzaraları, onun yalnız bir safhasıdır. Bir ihtilal geçirdik. İhtilal inkılâbın gayesi değil, vasıtasıdır.
Bu ihtilal safhasında dursaydık inkılâbımız akim kalırdı. Halbuki o, genişliyor, derinleşiyor. O henüz son sözünü söylemiş, son eserini vermiş değildir. Tesviye edilmiş bir zemin üstünde yarınki Türk cemiyetinin, kendine has ve kendine uygun binası kurabilmek için, inkılâbımız, derinleşme ve genişleme istikametindedir.
İnkılâp bitaraf bir nizam değildir. Onun içinde yaşayanların, taraftar olsunlar veya olmasınlar, ona intibak etmeleri lazımdır. İnkılâp, ona taraftar olanların iradelerine, taraftar olmayanların iradelerinin, kayıtsız ve şartsız, bağlanması demektir.
İnkılâbın irade ve menfaati, inkılâbı duyan ve yürüten azlık, fakat şuurlu bir avangardın, azlık fakat ileri bir KADRO'nun iradesinde temsil olunur. Bu kadro, inkılâbın şeniyetinden çıkarılan ve onun seyrine uygun bir şekilde izah edildikçe şekilleşen ve nazariyeleşen prensipleri kendine şuur edinir. İnkılâbın derinleşmesi demek, her şeyden evvel, bu prensiplerin ve onların ifadesi olan inkılâp ahlak ve disiplinin, ileri kadronun dimağından genç neslin, şehir halkının ve köylünün dimağına inmesi ve yerleşmesi demektir. Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp kendine prensip ve onu yaşatacaklara şuur olabilecek bütün nazarî ve fikrî unsurlara maliktir. Ancak bu nazarî ve

fikrî unsurlar inkılâba İDEOLOJİ olabilecek bir fikriyat sistemi içinde terkip ve tedvin edilmiş değildir. Gerek milli mahiyeti gerek beynelmilel şümul ve tesirleri itibariyle, tarihin en manalı hareketlerinden biri olan inkılâbımızın, zatinde mündemiç bu ileri fikir ve prensip unsurlarını, şimdi inkılâbın seyri içinde ve onun icaplarına uygun bir şekilde izah işi, bugünkü Türk inkılâp münevverliğine düşen vazifelerin en acil ve en şereflisidir. İnkılâbımızın, her biri ayrı ayrı kıymettar ve orijinal olan bu fikir ve nazariye unsurlarını birer birer izah edildikçe, bu esaslar inkılâp nesli için kriteryumlar olacak, yeni ve standartlaşmış inkılâpçı tip böyle doğacaktır. Bu tip her nerede, her ne şerait altında olursa olsun, karşılaştığı her inkılâp sahasında, aynı hadiseyi aynı kriteryumlara vuracak, aynı ölçülerde düşünecek, aynı neticelere varacak ve inkılâbın kendisine has CİHANİ TELAKKİ TARZI böyle vücut bulacaktır. Hülâsa; Cihanın bin bir çeşit hadisata gebe olan bugünkü esrarengiz gidişi içinde, mukadderatını kendi inkılâbının mukadderatına bağlayan inkılâp neslimizin muhtaç olduğu inkılâp şevkini her zaman uyanık tutmak ve inkılâbımızın bir bakışta idrakimizi durdurur gibi görünen coşkun ve mürekkep cereyanına daima hâkim kalabilmek için, onun prensiplerini hududu muayyen kriteryumlar şeklinde bilmeye, benimsemeye ve benimsetmeye mecburuz.

KADRO, BUNUN İÇİN ÇIKIYOR"[13].

Kadro, 36 sayı boyunca ilk sayısında açıkladığı ilkelere bağlı kalmış ve Türk devriminin ideolojisini oluşturmak işini üstlenmiş olan bir hareketin sözcüsü olmuştur. Devletçiliği temel ilke olarak benimseyen ve bunu sadece ekonomiyle sınırlı tutmayıp, bir toplum düzeni olarak öneren *Kadro*, baş çelişkinin de sömüren ve sömürülen uluslar arasındaki çelişki olduğunu ileri sürmüştür. *Kadro*, 1930'lu yıllarda sosyalizm ve kapitalizmden farklı olarak üçüncü yol arayışına yönelmiş ve devletçiliği temel çözüm olarak sunmuştur. Toplumu, bireyin önünde tutan ve demokrasi, liberalizm, kapitalizm, bireycilik gibi kavramlara tepki gösteren *Kadro*, Kemalist bir devrim ideolojisi üretme konusundaki gönüllü bir hareket olarak ortaya çıkmasına karşın, iktidara gelmek gibi bir amaca hiçbir zaman yönelmemiştir.

1930'lu yıllara damgasını vuran bir başka yayın hareketi *Yeni Adam* olmuştur. Türkiye'nin dünya ekonomik bunalımını atlatmak ve toplumsal dönüşümü hızlandırmak için sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel arayışlara yöneldiği sıralarda İsmail Hakkı Bey de *Yeni Adam* isimli bir haftalık gazete çıkarmaya başlamıştır. İlk sayısı 1 Ocak 1934'te çıkan *Yeni Adam*, *Kadro*'ya göre daha uzun soluklu olmuştur. 1934-1946 yılları arasında yayınlanan *Yeni Adam*'ın ilk dönemdeki yazı ailesinde İsmail

13 *Kadro*, sayı: 1, II. Kânun 1932, s. 3.

Hakkı Bey'den başka, Nurullah Ataç, Kazım Sevinç, M. Sami Karayel, Cevat Memduh Altar, Hüseyin Avni Şanda, Dr. İzzettin Şadan gibi yazarlar da bulunuyordu. Sonraki yıllarda Dr. Rasim Adasal, Feridun Balkır, Abidin Dino, Çetin Altan, Şevki Balmumcu, Malik Adalan, Lütfi Erişçi gibi edebiyat ve sanatın diğer dallarının bilinen isimleri de *Yeni Adam*'da yazmışlardır.

İsmail Hakkı Bey *Yeni Adam*'ın ilk sayısında gazetesini niçin çıkardığına dair ip uçları vermeye çalışmıştır. İsmail Hakkı Bey "Gazete[yi] Niçin Çıkarıyorum?" başlıklı yazıda hem kendi amacını, hem de gazetenin niteliği hakkındaki temel görüşlerini ortaya koymuştur: Bu yazı aynen şu şekildedir:

> "Gazete çıkarmak benim idealimdir. Bu idealime kavuşuyorum. Dünya her yüzden değişiyor. Değişmenin bilgisini kazanmalıyız. Değişmeyen varlıklar ölüyor. Değişme gücünü taşımalıyız. Hiçbir değişme yalnız başına olmuyor. Değişenlerden haber almalıyız. Her gazete, sahibinin tabiatını taşır. Benim gazetem de bana benzeyecektir. Yaratıldığım günden beri demokratça yaşadım. Ölünceye kadar da demokrat kalacağım. Bütün yaşayışımda güzellik, iyilik ve doğruluk için çalıştım. Gazetem bu ülkülere hıyanet edemez. Gerçi şimdiye kadar bu prensiplerin maddece bir faydasını görmedim. Gazetem aynı prensipleri süründürmez. Milli ihtilalin başından beri hep onun şerefi için elimden geldiği kadar çalıştım. Gazetem Türklüğün zararına yaşayamaz. Bu yuvarlağın üzerinde benim inandığım insanlar olduğu gibi bana inananlar da vardır. Onlar beni yardımsız bırakamaz. Ben hep insana söyledim. Gazetem de insanın gazetesi olacaktır. Haftalık bir gazete, sahibinin bütün zamanını yutmaya yetişir. Ben de bütün zamanımı ona verdim. Çocuklar, talebeler, meslektaşla, yurttaşlar; güzellik, doğruluk ve iyilik işi yapınız ve sakın yurdunuzu sevmek dininden dönmeyiniz"[14].

14 İsmail Hakkı, "Gazete Niçin Çıkarıyorum", *Yeni Adam*, sayı: 1, 1 Kânunusani 1934, s. 1.

Hakkı Bey'den başka, Nurullah Ataç, Kazım Sevinç, M. Sami Karayel, Cevat Memduh Altar, Hüseyin Avni Şanda, Dr. İzzettin Şadan gibi yazarlar da bulunuyordu. Sonraki yıllarda Dr. Rasim Adasal, Feridun Balkır, Abidin Dino, Çetin Altan, Şevki Balmumcu, Malik Adalan, Lütfi Erişçi gibi edebiyat ve sanatın diğer dallarının bilinen isimleri de *Yeni Adam*'da yazmışlardır.

İsmail Hakkı Bey *Yeni Adam*'ın ilk sayısında gazetesini niçin çıkardığına dair ip uçları vermeye çalışmıştır. İsmail Hakkı Bey "Gazete[yi] Niçin Çıkarıyorum?" başlıklı yazıda hem kendi amacını, hem de gazetenin niteliği hakkındaki temel görüşlerini ortaya koymuştur: Bu yazı aynen şu şekildedir:

"Gazete çıkarmak benim idealimdir. Bu idealime kavuşuyorum. Dünya her yüzden değişiyor. Değişmenin bilgisini kazanmalıyız. Değişmeyen varlıklar ölüyor. Değişme gücünü taşımalıyız. Hiçbir değişme yalnız başına olmuyor. Değişenlerden haber almalıyız. Her gazete, sahibinin tabiatını taşır. Benim gazetem de bana benzeyecektir. Yaratıldığım günden beri demokratça yaşadım. Ölünceye kadar da demokrat kalacağım. Bütün yaşayışımda güzellik, iyilik ve doğruluk için çalıştım. Gazetem bu ülkülere hıyanet edemez. Gerçi şimdiye kadar bu prensiplerin maddece bir faydasını görmedim. Gazetem aynı prensipleri süründürmez. Milli ihtilalin başından beri hep onun şerefi için elimden geldiği kadar çalıştım. Gazetem Türklüğün zararına yaşayamaz. Bu yuvarlağın üzerinde benim inandığım insanlar olduğu gibi bana inananlar da vardır. Onlar beni yardımsız bırakamaz. Ben hep insana söyledim. Gazetem de insanın gazetesi olacaktır. Haftalık bir gazete, sahibinin bütün zamanını yutmaya yetişir. Ben de bütün zamanımı ona verdim. Çocuklar, talebeler, meslektaşla, yurttaşlar; güzellik, doğruluk ve iyilik işi yapınız ve sakın yurdunuzu sevmek dininden dönmeyiniz"[14].

14 İsmail Hakkı, "Gazete Niçin Çıkarıyorum", *Yeni Adam*, sayı: 1, 1 Kânunusani 1934, s. 1.

Bu metinde de görüldüğü gibi *Yeni Adam*, belli bir misyon adına hareket eden ideoloji yüklü bir yayın organı değildir. Bütün sayılarında yer alan *"Ülkümüz demokrasi ve cumhuriyet için çalışmaktır"* şeklindeki başlıktan da anlaşılacağı gibi demokrasi ve cumhuriyet temel dayanağı olmuştur. İsmail Hakkı Bey'in demokrat kişiliği ve bilimsel yönü gazetenin hemen bütün sayılarında kendisini hissettirmiştir. *Yeni Adam* bu yönleriyle, *Kadro* ve *Ülkü* gibi devrimin hizmetinde olan ve özgün devrim ideolojisi üretmeye soyunan dergilerden taban tabana zıt bir yayın organı niteliği taşımaktadır.

Yeni Adam'ı haftalık bir gazete olarak basın-yayın hayatına sokan İsmail Hakkı Bey, gazetesine dergi gözüyle bakanlara devamlı cevap vermiş, dergi-gazete ayrımını gözler önüne sermek için yoğun çaba sarf etmiştir. *Yeni Adam*'ın haftalık bir fikir gazetesi olduğunu ve gündelik olmamasına karşın, günlük olayları kovaladığını, bu olayların psikolojik ve toplumsal açıklamalarının yapıldığını iddia etmiştir[15]. İsmail Hakkı Bey'in bunları yaparken vazgeçmediği en belirgin alışkanlığı eğitimci kimliğinin getirmiş olduğu, pedagojik açıklamalara ağırlık vermesi olmuştur.

Yeni Adam, *Kadro*'nun 24. sayısına ulaştığında ilk sayısıyla toplumun karşına çıkmış, ancak haftalık olması nedeniyle kısa zamanda daha yoğun bir şekilde kitlelere ulaşmayı başarmıştır. *Kadro*'nun bir yıl içinde 12 sayı, *Yeni Adam*'ın ise 52 sayı çıktığı göz önünde tutulursa, *Yeni Adam*'ın gündemi takip etme ve okuyucuya ulaşma konularında *Kadro*'ya göre daha avantajlı olduğu bir gerçektir.

Kadro ve *Yeni Adam*'ın varlıklarını sürdürdükleri dönem olan 1934 yılı içinde Şevket Süreyya ve İsmail Hakkı Beyler arasında ciddi, düzeyli, ideolojik içerikli ve insan merkezli bir polemik doğmuştur.

Kadro ve *Yeni Adam* ya da Şevket Süreyya Aydemir-İsmail Hakkı Baltacıoğlu Polemiği

Şevket Süreyya Aydemir ile İsmail Hakkı Baltacıoğlu arasında ortaya çıkan ve *Kadro* ile *Yeni Adam*'da vücut bulan polemik, *Kadro* dergisinin 27. sayısındaki bir yazı üzerine başlamıştır. *Kadro*'da "Mecmualarımız" başlıklı bir tanıtım yazısında *Yeni Adam* gazetesine ve Hüseyin Cahit [Yalçın] Bey'in *Fikir Hareketleri* dergilerine yer verilmiştir[16]. İmzasız olarak kaleme alınan bu yazıda, *Yeni Adam*'ın renksiz bir mecmua olduğu, biraz da suçlama şeklinde dile getirilmiştir. Kadrocuların İstanbul kaynaklı yayın organlarına karşı olan olumsuz ve ön yargılı bakışları bu yazıda kendisini göstermiştir. *Yeni Adam*'ı da, diğer İstanbul dergileri gibi (*Yeni Türk Mecmuası* hariç) birer "eclectique revue" olarak değerlendiren *Kadro*, İsmail Hakkı Bey'i de renksizlik sıfatıyla meşrutiyet dönemine hakim olan bu görüşü en iyi ve en bilimsel şekilde temsil eden kişi olarak

15 İ. Baltacıoğlu, *a.g.e.*, s. 222.
16 "Mecualarımız", *Kadro*, sayı: 27, Mart 1934, s. 52-53.

nitelendirmiştir. Bu yönüyle de İsmail Hakkı Bey'i Ziya Gökalp'in tam bir antitezi olarak gördüğünü açıkça ifade etmiştir[17].

Aynı yazıda İsmail Hakkı Bey ve *Yeni Adam* ile eleştiri yüklü ifadeler bunlarla sınırlı değildir.

> "İşte *Yeni Adam*'da İsmail Hakkı Bey'in şahsiyetinin en çıkıntılı tarafını, bin bir parça yassılaşmış, yumuşamış buluyoruz. 'İçimizde saktın İsmail Hakkı Bey de bir nevi oportinismasına mı düştü?' diye bir sual ve endişe peyda oluyor. Lakin bu endişenin izahını, *Yeni Adam*'ın demokratik vasfından kolaylıkla çıkarabileceğimiz için çok merak ve telaşa düşmüyoruz. Çünkü bu demokrasi kelimesi son zamanlarda bizatihi oportunismanın müradifi haline girmiştir. Onun esasını şahsi hürriyet umdesi teşkil ettiği için her şeyi, bütün fikir cereyanlarını kolaylıkla kendi içine alabiliyor. Demokrasinin en güzel, en canlı misalini bugünkü çok fırkalı parlamentolarda müşahade ediyoruz. Bunlarda herkes istediğini söylüyor; aklından geçeni bağırıyor. En zıt fikirler birbiri ile durmaksızın çatışıyor. Tıpkı eclectique mecmuasında olduğu gibi"[18]

şeklindeki ifadelerle *Yeni Adam* belli bir düşünsel bütünlük taşımayan, uzlaşmacı ve dağınık bir görüntü arz eden bir yayın organı olarak ele alınmıştır.

Kadro'nun demokrasi ve batılı siyasal değerlerle ilgili genel bakış açısının küçük bir parçası olan bu olumsuz ifadeler karşısında İsmail Hakkı Bey, kısa bir süre sonra benzer bir üslupla cevap vermiştir. Özellikle *Yeni Adam*'ın eklektik bir yayın organı olarak algılanmasına ve Ziya Gökalp'in antitezi olarak görülmesine cevap anlamı taşıyan bir yazı yazan İsmail Hakkı Bey, "Eclectique nedir?" diyerek söze başlamış ve *Kadro*'nun zannettiğinin aksine "*eclectique*" vasfına itiraz etmeyeceğini söyleyerek, konuya şu ifadelerle açıklık getirmeye çalışmıştır:

> "*Kadro*'nun bu hüküm ve tasvifinden iki mana çıkarılabilir. Biri şu: *Yeni Adam*, mesela *Kadro* gibi, bütün yazılarında ve bütün sayfalarında tek yolun yolcusu, Türk inkılâbının ideologyasını yapmak isteyen bir mecmua değildir, bir gazetedir. Dünya fikir haberlerini vermek dileğiyle çıkıyor. Onun için içinde tek kanaatin müdafaası değil, kanaatlerin, hatta zıt olanların da haberleri vardır, bulunabilir... *Kadro*'nun -eclectique- sözünden kastettiği mana bu mudur? Eğer bu ise *Yeni Adam*'a -eclectique- demek yanlış değildir. Fakat tamamiyle doğru bulmuyorum. Çünkü eclectique vasfı bir tekamül telakkisi taşıyan mefhumlar hakkında kullanılabilecek bir vasıftır. İkinci manaya geçelim: *Kadro* bu -eclectique- sözünden *Yeni Adam*'ın muayyen bir cemiyetlik içtihadın, felsefenin yahut ilmin mümessili, müdafaacısı olmadığını kastedebiliyorsa,

17 *a.g.e.*, s. 52.
18 *a.g.e.*, s. 52.

> bence haklı değildir. Çünkü *Yeni Adam* da, tıpkı *Kadro* gibi yenici ve inkılâpçıdır. İnkılâbın hiçbir kıymeti, hiçbir tekniği yoktur ki *Yeni Adam* onu yargılayabilsin. *Yeni Adam*'ın mizacı, kafası, akışı inkılabımızınkilerdir. Burada saymaya lüzum görmediğim bir çok imza altında çıkmış yazılarımız bunu açıkça gösteriyor. *Yeni Adam*'ın bu -eclectique- zıddı, birlik ve bütünlük anlatan tarafı şahsilik olmakla beraber, bir kanaat gazetesi de olmak istemiştir"[19].

Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi iki yayın hareketinin amacı ve niteliği, hatta kullandıkları araçlar ve üslup birbirinden tamamen farklıdır. Yine de ilk sayılarında ortaya konulan yayın hayatına atılma gerekçelerine ve başlayan polemiğe bakıldığında, *Kadro*'nun ideolojik içerik yüklü bir dergi olmasına karşılık, *Yeni Adam*'ın akademik ve bilimsel yönü daha ağır basan bir gazete olduğu görülür. O zaman hedeflerin ve bu hedeflere ulaşmakta kullanılan araçların farklı da olması şaşırtıcı değildir.

İsmail Hakkı Bey, *Yeni Adam*'ın *Kadro*'dan farklı nitelikte bir yayın organı olduğunu ileri sürerken, inkılâpçılık ve ilericilik ilkelerine bağlı olduğunu ve bu ilkeleri savunduğunu üzerine basarak ifade etmek gereğini duymuştur. *Yeni Adam*, yenilikçi ve inkılâpçı olduğunu iddia etmesine karşın, Türk devriminin hizmetinde olduğuna dair herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Bununla birlikte iktidarın hizmetinde olduğuna dair bir ifade kullanmamakla beraber, iktidarın karşısında bulunmamaya da özen gösterdiği söylenebilir.

Kadro'nun anladığı anlamıyla kesinlikle *individualiste* olmadığı ileri süren İsmail Hakkı Bey, *mutlak fertçi* olmadığını, 30'a yakın kitap yazdığını ve hiçbir eserinde *individualismi* benimsediğine dair bir ifadenin yer almadığını ısrarla vurgulamıştır[20].

İsmail Hakkı Bey, Ziya Gökalp'in antitezi olduğuna dair *Kadro*'da yer alan ifadelere de cevap verme gereğini hissetmiş ve Ziya Gökalp'in antitezi olmadığını, aksine onunu gibi *cemiyetçi* olduğunu ısrarla vurgulamıştır[21]. İsmail Hakkı Bey, Ziya Gökalp ile aynı mektebin, yani Durkheim mektebinin metodunu kullandığını açıklamakla beraber, Gökalp'ten şu konuda ayrılığa düştüğünü ifade etmiştir:

> "....Gökalp ile benim ilmilik kanaatimi ayıran, onun cemiyetçi, benim ferdiyetçi olmam değil, belki onun, kafasındaki bu cemiyetçiliği bir soy cemiyet kaderciliğine kadar götürmek temayülü, yahut doğrudan doğruya kanaatidir. Gökalp'e göre büyük adamların kendisi gibi iradesi de cemiyetlik zaruretin ifadesidir. Gökalp'e göre istikbal tek çizgi yol üzerindedir. Bence

19 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Kadro'ya göre Yeni Adam, Yeni Adam'a göre Kadro", *Yeni Adam*, sayı: 17, 23 Nisan 1934, s. 11.

20 *a.g.e.*, s. 11.

21 *a.g.e.*, s. 11.

bu istikbal imkanlar alemidir. Gökalp'e göre cemiyetin ben'i basit bir - ben -, bence bu ben- bir çokluk, mudilik mevzuudur"[22].

Kadrocuların iddialarının aksine oportünizme düşmediğini ve demokrasi anlayışının inkılâp ilkelerinden farklı olmadığını ileri süren İsmail Hakkı Bey, eserleri ile gerçekleştirmek istediğinin ne bireycilik, ne de toplumculuk olduğunu, sadece gerçekçiliği savunduğunu iddia etmiştir[23]. Demokrasi konusunda eleştirilere de cevap veren ve bu kavramın bilimde ve politikada ayrı manalarda kullanıldığını dile getiren İsmail Hakkı Bey *"benim umdelerim inkılâp umdelerinden ayrı gayrı şeyler değildir"*[24] diyerek Türk inkılâbına olan bağlılığını tek bir cümle ile de olsa vurgulamak ihtiyacını hissetmiştir

İsmail Hakkı Bey'in bu açıklamaları, polemik konusunda son derece istekli ve bir o kadar da yetenekli olan Şevket Süreyya'yı hareketi geçirmiş ve hemen cevap niteliği taşıyan bir yazı yazmıştır[25]. İsmail Hakkı Bey'in öncelikli olarak bir bilim adamı olduğuna vurgu yapan ve saygı dolu ifadeler kullanan Şevket Süreyya,

> "İster mektep idaresinde olsun, ister ders kürsüsünde olsun, ister kitap sahifesinde veya gazete başında olsun İsmail Hakkı Bey'in her şeye rağmen kendinde kalan ve ondan ayrılmayan vasfı budur: İlim adamlığı"

şeklinde sözlerle saygı dolu paragrafı tamamlamıştır[26].

Ancak Kadrocuların genelde kullandıkları sert üslup dikkate alındığında, oldukça nazik sayılabilecek bu ifadelere karşın, İsmail Hakkı Bey ile ilgili eleştiriler devam ettirmiştir. Şevket Süreyya, İsmail Hakkı Bey'in bazı eserlerini okumamış olmasının bir kusur olduğunu itiraf etmekle birlikte, *Kadro* ile *Yeni Adam* arasında bir karşılaştırma yapılabileceğini dile getirmiştir. İsmail Hakkı Bey'in her şeyden önce bir eğitimci olduğunu ve bir eğitim uzmanının toplumu önemsemesi gerektiğini ileri süren Şevket Süreyya, bu anlamda İsmail Hakkı Bey'in de tam bir *endividüalist* olamayacağını ileri sürmüştür[27].

"Terbiye ve Cemiyet" üzerine yoğun olarak eğilen Şevket Süreyya, eğitim konusunda uzman olan İsmail Hakkı Bey'e şu soruları yöneltmekte hiçbir sakınca görmemiştir:

---

22 *a.g.e.*, s. 11.
23 *a.g.e.*, s. 11.
24 *a.g.e.*, s. 11.
25 *Kadro*'nun 28. sayısında, bir sonraki sayıda "İsmail Hakkı Bey'in Mefkureciliği Ne İçin Türk Mefkureciliği Değildir" yazısının yer alacağı okuyuculara duyurulmuştur.
26 Şevket Süreyya Aydemir, "İsmail Hakkı Bey'in Mefkureciliği", *Kadro*, sayı: 29, Mayıs 1034, s. 37.
27 *a.g.e.*,s. 38.

> "Pekiyi. Siz ki fiilen terbiye ile meşgulsünüz. Elinizdeki içtimai adamı hangi cemiyet ve cemiyetin hangi talepleri için hazırlıyorsunuz? Eğer bu cemiyet Türk cemiyeti ise bugün Türk cemiyetinin içtimai dileklerini, yahut kısaca mefkûresini nasıl düşünüyorsunuz? Çünkü bu milleti telâkki üstündeki kanaatleriniz tam teşekkül etmedikçe, yahut bu telâkkileriniz milli şeniyete uygun değilse elinizdeki içtimai mahlûka nasıl hedefler verebilirsiniz?"[28].

Şevket Süreyya'ya göre İsmail Hakkı Bey, şekil itibariyle toplumcu, gerçekte ise bireycidir. Toplumu genel olarak bireyden üstün gören, ekonomik ve toplumsal önerilerini bu esas üzerinde geliştiren Şevket Süreyya'nın, İsmail Hakkı Bey'in demokrasiyi ve bireyciliği öne çıkaran görüşlerini eleştirmesi, Kadrocu düşüncenin genel çizgisinin bir gereği olarak görülebilir.

İsmail Hakkı Bey'in bir *mefkureci* olduğunu, ancak Türk milleti için tasvir ettiği *mefkurenin* Türk milletinin *mefkuresi* ile aynı olmadığını iddia eden Şevket Süreyya Aydemir, bu konuyla görüşlerini şu sözlerle tamamlamıştır:

> "... İsmail Hakkı Bey'in milli hedefler diye işaret ettiği maddelerin heyet-i mecmuası evvela Fransız İhtilalinin ve 19. asır demokrasisinin -milletimiz için hususiyeti olmayan- umumi hedeflerinden başka bir şey değildir. Yani burada asıl olan, orijinal olan milli hayatımızın hususiyetinden ve tarihin bugünkü seyrinden çıkan ve ona uyan bir şey yoktur"[29].

Kadrocuların demokrasi ve Fransız İhtilali'nin saçtığı düşüncelere bakışları genel olarak ele alındığında, İsmail Hakkı Bey'in fikirlerine tepki duymalarının şaşırtıcı bir tavır olmadığı anlaşılır. *Kadro* dergisi ile ilgili olarak yapılan bir içerik analizinde, demokrasi ve bireyci akımlara karşı olan olumsuz tutumları rakamlarla da ifade edilmiştir[30]. Bu bağlamda *Kadro*'nun İsmail Hakkı Bey ile olan polemik de dahil olmak üzere, hemen her polemikte demokrasi karşıtlığı, bireyciliğe ve Fransız Devrimi'nin getirdiği temel kavramlara duyulan tepki kendisini açıkça göstermiştir.

Batı'yı bilen ve anlayan bir kişi olan İsmail Hakkı Bey açısından, kendinden oldukça genç ve bir ölçüde de deneyimsiz olan Şevket Süreyya ile polemiğe girmek pek sıkıcı gelmemiş olacak ki, hemen bir cevap yazmıştır. *Kadro* tarafından bireyci olarak görülmesinin kendisini tahrik etmediğini ve mutlak bireyciliği bilimsel yönüyle ele aldığını ileri süren İsmail Hakkı Bey bu konuyla ilgili olarak şu ifadelere yer vermiştir:

---

28 *a.g.e.*, s. 39.
29 Aydemir, *a.g.e.*, s. 41.
30 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Bir Aydın Hareketi: Kadro", *Toplum ve Bilim*, sayı: 24, Kış, 1984, s. 35-65.

"*Kadro* bana kati bir individualisme veriyordu. Ben bu hükmünü tadil ettirmek için evvela kullandığı dili ikizlikten kurtarmak istedim ve bu kati individualismenin ne olduğunu gösterdim. Eğer mücerret ve çıplak bir individualisme tasavvur etmek bir düşünce yanlışı ise bu doğru yanlış bir mefhuma hudut çizen bende değil, vakıaya uymayan bir mefhumu benim eserime sıfat vermek isteyen *Kadro*'dadır. *Kadro*'daki tecrit korkusu onu adeta ilme karşı emniyetsizliğe kadar götürecektir. Bu da ayrı ve üzerinde durulması lazım gelen içlik bir halettir"[31].

İsmail Hakkı Bey, *Kadro*'nun Türk milleti için mefkure kabul etmediği yolundaki ifadelerine ise şu satırlarla cevap vermiştir:

" .....yaşayan Türk milleti için mefkure? Mefkure, tezgah ile işçilik şeklinde sürünen Türk say'inin ve Türk kudretinin her gün biraz daha büyük sanayi ile değişmesi, makineleşmesi. İşte Türk milletinin iktisatlık mefkuresi. İşte benim kabul ettiğim son. İşte *Kadro*'nun Türk milletinin mefkuresinin aynı bulmadığı şey; geçelim: Adalet, müsavat ve hürriyet toprakları üstünde dikilen demokrasi ağacının hergün biraz daha etrafa, derinlere ve vicdanlara kök salması. İşte Türk milletinin siyasi mefkûresi. *Kadro* bunu da Türk milleti için kabul etmiyor. Mefkûre, siyasette nüfusçu ve demokrat, hukukta müsavatçı, iktisatta tesanütçü ve büyük sanayici, ahlakta şahsiyetçi, zevkte vicdancı... ilh. İşte Türk milletinin mefkûresi. *Kadro* şunları kabul etmiyor. Çünkü bunlar *Kadro*'ya göre Türk milletinin mefkûresi olamaz"[32].

İsmail Hakkı Bey'in Kadroculara vermiş olduğu cevap *Yeni Adam*'ın bir sonraki sayısında da devam etmiştir. İsmail Hakkı Bey, *Kadro*'nun sert üslubuna, hemen hemen aynı sertlikle vermiş olduğu cevapta, kendi düşünceleriyle Kadrocu düşünceyi ana hatlarıyla karşılaştırma yolunu tercih etmiştir. Bunu yaparken de önceliği demokrasi anlayışındaki farklılığa vererek işe başlamıştır. İsmail Hakkı Bey;

"*Kadro*'nun kafasındaki demokrasi mefhumu benimkinin aynı değil, o demokrasi deyince parlamentoculuk anlıyor, ben ise hukukluk, birlikçilik, ilimcilik, sanayicilikten ibaret başka şey anlıyorum. Hürriyet, müsavat ve adaletten, o 19. asır idealini anlıyor, ben yaşayan Türk demokrasisinin ahlaklık umdelerini kastediyorum"[33]

---

31 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Kadro'ya Cevap", *Yeni Adam*, sayı: 28, 9 Temmuz 1934, s. 5 .
32 *a.g.e.* , s. 5.
33 Baltacıoğlu, "Kadro'ya Cevap", *Yeni Adam*, sayı: 29, 16 Temmuz 1934, s. 8.

şeklindeki ifadelerle Kadrocuların demokrasi konusundaki bilgisizliklerden yakınmış ve bir anlamda demokrasi kavramı konusunda taban tabana zıt anlayışlara sahip olduklarını vurgulamıştır.

Ekonomi konusunda Şevket Süreyya'nın kendisini onaylayan düşünceler içinde olduğunu belirten İsmail Hakkı Bey, büyük sanayileşmenin millet için bir son olduğunu ifade etmiştir. Kadrocular gibi, liberalizmin iflas ettiği görüşünde olan bilim adamı, bunun karşılığında anti-liberal eğilimli devlet ve komünist devlet tiplerinin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bunun bir anlamda Kadrocuların ekonomik görüşlerinin bir kısmıyla örtüşen bir anlayış olduğu söylenebilir. İsmail Hakkı Bey, *Kadro* düşüncesiyle kısmî bir uzlaşıya karşın, planlı bir millî devletçilik kavramından bir rejim farkının mı, yoksa bir tedbir alma ihtiyacının mı kastettiklerini de sormayı ihmal etmemiştir. İsmail Hakkı Bey, liberalizmin çöktüğünü kabul etmekle birlikte, hiçbir zaman tezgah devrinde kalmak gibi bir dileğinin olmadığını ısrarla vurgulamak ihtiyacı duymuştur[34].

İsmail Hakkı Bey'in akademik, Şevket Süreyya'nın ise daha çok politik ve ideolojik çevrelerle olan ilişkileri, farklı düşüncelere yönelmelerinde ve bu düşüncelerini değişik üsluplarla ortaya koymalarında doğrudan etkili olmuştur. İsmail Hakkı Bey'e göre Şevket Süreyya kendisine çatmak isterken aslında bilimle çatışmaktadır. İsmail Hakkı Bey bu konudaki görüşlerini;

> "İlim bütün şeniyeti kavramak iddiasında değildir, olamaz da. Yalnız ilim kavrayabildiği kadar şeniyet zaruretleri, kanunları hakkında müspet zaruretler fikri verebilecek elimizde tek vasıtadır. Aynı ilim normal ile anormali de ayırabileceğinden, gideceğimiz yolu aydınlatır"[35]

şeklindeki sözlerle desteklemek gereğini duymuştur.

Türk toplumunun, diğer toplumların koşullarının dışında açıklanamayacağına inanan Baltacıoğlu, Kadrocuların terbiye konusundaki görüşlerine de değinme gereğini hissetmiş ve terbiyeciliğiyle ilgili görüşlere şu şekilde cevap vermiştir:

> "Ben 'verin bana terbiyeyi dünyayı değiştiririm...' gibi sözlere kıymet verenlerden değilim. İktisat da içinde olduğu halde cemiyet müesseselerinin hiç birinde hegemonya kabul edemem. Terbiye de bütün ötekiler gibi yalnız, sadece bir cemiyet müessesesidir. Terbiyeyi her şey ve kurtarıcı şey olarak anlamış olan Meşrutiyet ideologlarının bundan dolayı terbiyeye faydası değil, zararı olmuştur"[36].

34 *a.g.e.*, s. 8.
35 *a.g.e.*, s. 8.
36 *a.g.e.*, s. 8

İsmail Hakkı Bey ile Şevket Süreyya, taban tabana zıt fikirler ve çözümleri savunmakla beraber, meşrutiyet dönemine bakış açılarında belirli bir örtüşmenin olduğu söylenebilir. Aslında iki fikir adamı arasındaki düşünsel çatışmanın temelinde, geçmişle ilgili görüşlerden çok, gelecekle ilgili çözüm önerilerindeki farklı yaklaşımların bulunduğunu iddia etmek hiç de yanlış değildir.

Eğitim konusunda gerçekçi olduğunu ısrarla vurgulayan İsmail Hakkı Bey, Şevket Süreyya'nın kendisiyle ilgili olarak ortaya attığı görüşlere katılmadığını vurgulayarak;

> "Ben mektep açtığım, kıymet aşıladığım ve teknik kazandırmak istediğim zaman kitaplara, mezheplere bakmam. Kitaplık ve şimdilik münakaşa mevzuu olan projeleri de bu terbiyeye son hedef olarak almam. Yaşayan cemiyetin müesseselerini alırım. Mektep de bir cemiyettir, büyük cemiyetle nefes alan ve nefesi büyük cemiyetin havasına karışan bir cemiyet. İşte bu mektep henüz cemiyet hayatına alışkın olmayan adamın alışacağı yerdir. "Alıştırmak müessiseleştirmektir" şeklindeki ifadelerle görüşlerini dile getirmiştir"[37].

"Müessiseleşmiş insan kimdir?" şeklindeki soruya da cevap arayan ve bu konuyla ilgili olarak "Bence müessiseleşmiş adam aile reisi, demirci, marangoz, asker, kaptan, pilot, ressam, alimdir. O halde mektebin vazifesi yaşayan bu hakiki adamı yetiştirmek oluyor"[38] diyen İsmail Hakkı Bey, *Kadro* ile olan polemiğini şu sözlerle tamamlamıştır:

> "Terbiye sonlarını şahıslandırmak ayanlaştırmakta ve onları tedricin tehlikelerinden kurtarmakta benim kadar ileri giden varsa göstersin. *Kadro*'nun bende yok sandığı şeyler pedagojinin temel taşlarıdır. Bu binayı işitmek, hatta görmek bile yetmez, içinde yaşamak lazımdır. Yapan adamın verdiği emeği o zaman anlarsınız"[39].

Bu yazı ile Şevket Süreyya Aydemir-İsmail Hakkı Baltacıoğlu polemiğinin son bulmuştur. Zaten kısa bir süre sonra *Kadro* dergisi yayın hayatından çekilmiş ve polemik için de zemin ortadan kalkmıştır.

Bu arada *Yeni Adam*'ın *Kadro*'ya ilgisinin polemik sonrasında da devam ettiğini söylemek mümkündür. *Yeni Adam*, *Kadro*'nun kapanması ya da kapatılması konusundaki görüşünü ortaya koymaktan çekinmemiştir[40]. *Yeni Adam*'da A.V. imzalı olarak yayınlanan yazı şöyledir:

---

37 *a.g.e.*, s. 8

38 *a.g.e.*, s. 8

39 *a.g.e.*, s. 8

40 *Kadro* dergisinin kapanması ya da kapatılmasıyla ilgili olarak bkz: Temuçin F. Ertan, "Kadro Dergisi Niçin Kapandı?", *Atatürk Dergisi/ Journal of Atatürk*, c: III, sayı: 4, Temmuz 2003, s. 19-34

> "*Kadro* kapandı. Yakup Kadri Bey Tiran sefiri olmuş da onun için kapandı, dediler. Tabii sebep bu olamaz. Sefir gider öbür müessisler pek güzel çalışabilirlerdi. *Kadro* faydasız bir mecmua idi de onun için kapandı, denemez. Çünkü *Kadro* bazıları bir tarafa içi en dolgun, en iyi mecmualardan birisi idi. *Kadro* pahalı idi de, satılamadı, ondan kapandı diyelim. Bu da değil. Çünkü büyüklüğüne, kağıdın iyiliğine rağmen ucuz bir mecmua idi. *Kadro*'nun kapanması için tek sebep okunmamasıdır; garip her şeye rağmen *Kadro* okunmuyordu!... Samsun gibi büyük bir şehir de bile yalnız bir tane satılıyordu. Bütün satışı belki 800'ü bulmuyordu. Bu son, bütün fikir yayan gazete ve mecmuaların sonudur"[41].

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi zaman zaman sertleşen bir polemiğe karşın *Yeni Adam*'ın, dolayısıyla da İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Kadro*'ya bakışının tümüyle olumsuz olduğu söylenemez.

Sonuç

Yeni Adam ile *Kadro*'nun, daha doğrusu İsmail Hakkı Bey ile Şevket Süreyya Bey arasında gelişen polemiği, iki bağımsız politik görüş arasındaki bir polemik olarak görmek doğru değildir. İsmail Hakkı Bey, iktidar tarafından dışlanmış olan bir bilim adamı kimliği ile görüşlerini ortaya koyarken, Şevket Süreyya Aydemir, devrimin hizmetinde ve emrinde olan bir hareketin sözcüsü sıfatıyla ve belli bir misyon sahibi ideolog olarak düşüncelerini aksettirmiştir. Bir taraf için temel sorun ve hareket noktası bilime uygunluk olurken, diğer taraf için devrim ideolojisine uygunluk temel sorun olmuştur.

Kadro'nun iki, *Yeni Adam*'ın üç sayısında yer alan ve belli bir süre okuyucuyu meşgul eden polemik ana hatlarıyla incelendiğinde, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ile Şevket Süreyya Aydemir'in dünyayı algılama biçimlerinin, geçmişte ilgili oldukları ideolojik ve bürokratik çevrelerin, o anda içinde bulundukları statülerin ve iktidara olan mesafelerinin belirleyici olduğu açıktır. Kalkınmak ve gelişmek için devletçiliği temel toplumsal, siyasal ve ekonomik çözüm olarak önererek, kapitalizm ve sosyalizm dışında üçüncü yola yönelen Kadrocular, sosyalizm ve kapitalizmle ilgili hemen bütün kavramları reddetmişlerdir. Buna karşılık demokrasi ve liberalizm idealinden vazgeçmeyen ve bu uğurda muhalif Serbest Cumhuriyet Fırkası'na bile dahil olan İsmail Hakkı Bey için, bireycilik, özgürlük ve demokrasi gibi kavramlar birinci derecede önemli olduğu olmasına karşın, *Kadro* için tam tersi söz konusudur.

Ayrıca İsmail Hakkı Bey, bilim adamı kimliğini ön plan çıkararak, herhangi bir ideolojik grubun, hareketin ya da girişimin sözcüsü olmamaya özen göstermiştir.

41 A. V., "Kadro Mecmuası Niçin Kapandı?", *Yeni Adam*, 1 Teşrinisani 1934, s. 24.

Oysa Şevket Süreyya ve diğer Kadrocular, belli bir hareketin, bir misyonun ve ideolojik bir tavrın sözcüsü kimliğini oldukça istekli bir biçimde ön plana çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Bir demokrat bilim adamıyla kararlı bir devrimci ideolog arasında cereyan eden polemiğin 1930'lu yıllardaki ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlarla ilgili çözüm arayışlarına bir nebze de olsa ışık tuttuğu ve katkı sağladığı söylenebilir.

Kaynakça:

A. V., "Kadro Mecmuası Niçin Kapandı?", *Yeni Adam*, 1 Teşrinisani 1934, s. 24.

Aydemir, Şevket Süreyya, "Darülfünun'nun İnkılap Hassasiyeti ve Cavit Bey İktisatçılığı", *Kadro*, sayı: 14, Şubat 1933.

Aydemir, Şevket Süreyya, "İsmail Hakkı Bey'in Mefkureciliği", *Kadro*, sayı: 29, Mayıs 1934.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Ankara, 1965.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, "Gazete Niçin Çıkarıyorum", *Yeni Adam*, sayı: 1, 1 Kânunusani 1934.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, "*Kadro*'ya göre *Yeni Adam*, *Yeni Adam*'a göre *Kadro*", *Yeni Adam*, sayı: 17, 23 Nisan 1934, s. 11.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, "*Kadro*'ya Cevap", *Yeni Adam*, sayı: 28, 9 Temmuz 1934.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, "*Kadro*'ya Cevap", *Yeni Adam*, sayı: 29, 16 Temmuz 1934.

Baltacıoğlu, Tuna, *Yeni Adam Günleri*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1998.

Belge, Burhan Asaf ,"Arkada Kalan Darülfünun", *Kadro*, sayı: 8, Ağustos 1932.

Belge, Burhan Asaf, "Üniversitenin Manası", *Kadro*, sayı: 20, Ağustos 1933.

Çaycı, Abdurrahman, "Atatürk, Bilim ve Üniversite", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 10, Kasım 1987.

Çeçen, Anıl, *Halkevleri*, Gündoğan yay., Ankara, 1990.

Ertan, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1994.

Ertan, Temuçin Faik, "*Kadro* Dergisi Niçin Kapandı?", *Atatürk Dergisi/ Journal of Atatürk*, cilt: III, sayı: 4, Temmuz 2003.

Göktürk, Halil İbrahim, *Bilinmeyen Yönleriyle Şevket Süreyya Aydemir*, Ankara, 1977.

Tekeli, İlhan-Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2003.

Tekeli, İlhan-Selim İlkin, "Bir Aydın Hareketi: *Kadro*", *Toplum ve Bilim*, sayı: 24, Kış, 1984.

İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Yaşamı ve Hizmetleri, Türk Eğitim Derneği IV. Anma Toplantısı, 16 Eylül 1996, TED yay., Ankara, 1996.

"Mecmualarımız", *Kadro*, sayı: 27, Mart 1934, s. 52-53.

Okyar, Osman, "Devletçiliğin Doğuşu", *Forum*, sayı: 211, 15 Ocak 1963.

Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul, 1993.
Türkeş, Mustafa, *Kadro Hareketi*, İmge yay., Ankara, 1999.
Ülken, Yüksel, *Atatürk ve İktisat*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1981.
Widman, Horst, *Atatürk Üniversitesi Reformu*, (çev: A. Kazancıgil-S. Bozkurt), İstanbul, 1981.
Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, İstanbul, 1983.

Özet: *Kadro* ve *Yeni Adam*, 1930'larda Türkiye'de devletçilik, liberalizm ve demokrasi konusunda tartışmaların yapıldığı dönemde yayınlanan iki önemli basın-yayın organıdır. Şevket Süreyya Aydemir *Kadro*'nun, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ise *Yeni Adam*'ın bu tartışmalarda yer almasında etkili olan iki önemli aydındır. Şevket Süreyya devletçiliği temel alan ve bireyi birinci planda tutmayan otoriter eğilimleriyle dikkat çekerken, İsmail Hakkı Bey demokrasinin ve birey özgürlüğünün savunuculuğunu üstlenmiştir. Söz konusu aydınların bu görüşleri, çıkardıkları yayın organları olan *Kadro* ve *Yeni Adam*'ın da temel niteliğini oluşturmuştur. Makaleye temel olan, bu iki aydın arasında gerçekleşen polemik tek partinin egemen olduğu bir dönemde cereyan etmesi açısından da, Türkiye'deki ideolojik eğilim ve arayışlara ışık tutacak niteliktedir.

Anahtar Sözcükler: Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Kadro*, *Yeni Adam*, Demokrasi, Kemalizm

Summary:
Two significant publications, *Kadro* and *Yeni Adam*, were published in Turkey in the 1930s which was a period of public debate about statism, liberalism and democracy. Şevket Süreyya Aydemir and İsmail Hakkı Baltacıoğlu are two intellectuals who contributed to the inclusion of *Kadro* and *Yeni Adam* in the debate. İsmail Hakkı supported the democracy and the freedom of individual whereas Şevket Süreyya advocated much more of an authoritarian and satist point of view. Such conceptions of these two intellectuals, also formed the basic characteristics of their writings published in *Yeni Adam* and *Kadro*. Their polemic that is dealt with in this article also shed light on the ideological tendencies and search in Turkey during the single-party system.
Key words: Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Kadro*, *Yeni Adam*, Democracy, Kemalism

Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı

Fatma ACUN*

Görselliğin iletişimdeki önemi ve görsel yolla bilgi aktarımı, fotoğraftan önce de biliniyor ve kullanılıyordu. Ancak, kabiliyetli ressamların pahalı tablolarında ifadesini bulan görsellik, fazla yaygın değildi. Fotoğraf makinesinin, 1839 tarihinde Louis Lacques Mande Daugerre (1787-1851) tarafından icadı ve kullanımının pratik ve ucuz hale gelmesi ile, herkesin ve her şeyin fotoğrafının çekilmesi mümkün hale geldi. Bu tarihten itibaren görsellik, giderek artan oranda, hayatın her alanına girdi. Dahası, içinde yaşadığımız post-modern dünyanın büyük ölçüde görselliğe dayandığı iddia edilir oldu.

Görselliğin öneminin farkına varılması ve araştırmalarda veri olarak kullanılması 20. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Antropoloji alanında kullanımla başlayan ve sosyal bilimlerin diğer alanlarına hızla yayılan görselliği ve görsel verileri değerlendirmeden sosyal bilim araştırmalarının yapılamayacağı hakikat haline gelmiştir. Toplum yaşamının günümüzde, sözden çok görüntüye dayalı olması, bunun çalışılması için, görselliği gerekli kılmaktadır. Avrupa ve Amerika'daki genelde sosyal bilim, özelde ise tarih çalışmalarında görselliğin kullanımının en ileri düzeye ulaştığı görülmektedir. İnternet'te "visual history" kelimeleriyle tarama yapıtığımızda karşımıza çıkan yaklaşık 57.600 kayıt ve, bu kayıtlara tıkladığımızda ulaştığımız siteler, bunun en güzel delilidir: University of Arkansas, Cente for Oral and Visual History (Arkansas Üniversitesi, Sözel ve Görsel Tarih Merkezi) ve üniversite ders programlarındaki görsel tarih dersleri, bunlardan yalnızca birkaçıdır. Aynı taramayı "görsel tarih"

* Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, facun@hacettepe.edu.tr

kelimeleriyle yaptığımızda karşımıza yalnızca 32 kayıt çıkmaktadır. Bu kayıtların çoğu ise, çeşitli yazılarda geçen kelimelerden ibarettir. Yalnızca bu karşılaştırma bile, ülkemizde görselliğin yetersiz kullanımını, daha da önemlisi, görsel hafızamızın bizim dışımızdakiler, Avrupa ve Amerika, tarafından biçimlendirildiğini dile getirmektedir. Yakın geçmişle birlikte uzak geçmişin görsel hafızada canlandırıla bilinmesi için, şimdiye kadar atıl durumda bulunan görsel malzemelerin (fotoğraf, minyatür, antika eşyalar vs.) içinden, görsel veri niteliğinde olanların seçilmesi ve popüler olduğu kadar, akademik araştırmalarda da kullanılması gerekmektedir. Bunun, tarihi olguları ortaya çıkartarak akademik tarihin yeni yorumlara açılmasını sağlayacağı gibi, tarih ve daha geniş anlamda sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yapılan çalışmaların sonuçlarının sıradan insanlara aktarılmasını kolaylaştıracağı açıktır.

Takip eden yazıda, fotoğrafla birlikte görselliğin ülkemize girişi ve ilk kullanımının ardından, görsel malzemenin özellikleri, türleri, veri olarak kullanımındaki problemler ve tarih araştırmalarında kullanım metotları üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken, sosyal bilimlerin diğer alanlarındaki kullanım metotlarından istifade edilecektir. Görselliğin kapsamı, uygulama alanları, kullanım yöntemleri ve ilgili sorunların ele alındığı bu yazı, öncelikli olarak, görsel malzemeleri araştırmalarında veri olarak kullanmak isteyen araştırmacılara rehberlik etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Görsellikle ilgilenenler ve görsel malzemenin nasıl değerlendirileceği hakkında fikir sahibi olmak isteyenlere de ilgi çekici geleceği düşünülmektedir.

Osmanlı Döneminde Görsellik

Fotoğraf makinesinin icadının, zamanın resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de Osmanlı kamuoyuna duyurulmasından kısa bir süre sonra, İstanbul'un ve Anadolu'nun fotoğrafları çekilmeye başlandı. Fotoğrafları çeken, yabancı gezginlerdi. Birkaç yıl sonra İstanbul'da yabancılar tarafından fotoğrafhaneler açıldı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul, dünya fotoğrafında önde gelen şehirlerden biri oldu. Fotoğrafhanelerin çoğunluğu, Batılılaşmanın en hızlı döneminin yaşandığı bu yüzyılda, İstanbul'un Batılı anlayışa en yakın yeri olan Pera'da Gayrimüslimler tarafından açılmıştı. Bunlardan biri, Basile Kargopoulo, Sultan Abdülmecid'den (1839-1876) "Padişah Hazretlerinin Fotoğrafçısı" unvanını aldı. II. Abdülhamid (1876-1908) tarafından Müslümanlar arasından bazı asker ve sivillerin, olayları gözlemlemek üzere görevlendirildiğini ve İstanbul'daki çarşılar, pazarlar, anıtlar, hastaneler, okullar, sokaklar, törenler, dönemin tanınmış şahsiyetleri ve imparatorluğu ziyarete gelen yabancı hanedan mensuplarının fotoğraflarını çektirdiğini biliyoruz.[1] II. Abdülhamid,

1 Engin Özendeş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğraf", *Fotoğrafya*, Haziran 1998, Sayı 3, (sayfa sayısı belirtilmemiş). Belirtilen makale İnternet'te, http://www.forografya.gen.tr adresinde bulunmaktadır ve buradan istifade edilmiştir. Osmanlı dönemi fotoğrafçılığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Engin Özeneş, *Türkiye'de Fotoğraf*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 15-23.

daha sonra, imparatorluğun dört bir yanına gönderdiği fotoğrafçılara yeni binaların, fabrikaların, gemilerin, arkeolojik eserlerin fotoğraflarını çektirmiş ve albümlerde toplatmıştır. Sarayından çıkmayan ve "her resim bir fikirdir, yüz sayfalık bir yazı ile ifade olunmayacak siyasi hissi manalar telkin eder, onun için ben tahriri münderecattan ziyade, resimlerden istifade ederim" diyen padişah, ülkesindeki değişimleri bu albümlerden izlemişti. Tahta çıkışının 25. yılında ilan edilen genel af kapsamına girenleri seçmek için de, imparatorluktaki bütün mahkumların birer ikişer fotoğraflarını çektirmiş ve albümlerde toplatmıştı. II. Abdülhamid'in mevcut teknolojiden maksimum düzeyde istifade ettiğini göstermesinin yanı sıra, Yıldız Arşivi'nde saklanan bu albümler, dönemin sosyal ve kültürel hayatının tanıklığını yapan, hazine değerinde görsel malzemedir. Takip eden dönemler, fotoğrafın dolayısıyla da görselliğin karanlık yıllarıdır. Hatta, fotoğraf bir fetva ile "mekruh" ilan edilir.[2] Bu durum, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam eder.

Cumhuriyet Döneminde Görsellik

Yeni Cumhuriyetin genç kadroları, yeni bir değişimin öncülüğünü yaparlar. Bu öncülük fotoğrafa da yansır ve fotoğraf, basın tarafından "görsel malzeme" olarak kullanılmaya başlanır. Bu dönemde fotoğrafın basın tarafından kullanılışı tamamıyla ideolojiktir: "Atatürk'ün ilkelerini ve inkılaplarını geniş kitlelere yaymak ve yerleştirmek". Bu görevi üstlenen Cumhuriyet basını, görüntüyü bol miktarda kullanır. Okuma-yazma oranının çok düşük olduğu bir toplumda görüntü yoluyla anlatımın ön planda olması, bir bakıma doğaldır. Fotoğraf, basın yoluyla sunulduğunda, geniş kitlelere kolayca ulaşabilmekte, onları etkileyebilmektedir. Toplumu etkileme gücü sayesinde başlı başına bir iletişim aracına dönüşen fotoğraf, siyasi iktidarların dikkatini çekerek, hem denetim altına aldıkları, hem de istifade ettikleri bir alan olmuştur. Bunun farkında olan Cumhuriyetin yöneticileri de, fotoğrafı etkin biçimde kullanmışlardır. Bu ilk dönemlerde, özellikle de 1931 yılında çıkarılan basın kanunuyla, hükümete ülkenin genel politikalarına aykırı yayın yapan gazete ve dergileri kapatma yetkisinin verilmesiyle, muhalif basın büyük ölçüde tasfiye edilmiş, hükümetin icraatlarını destekleyen, "devlet himayeli" bir basın yaratılmıştır. Görselliğin basında kullanımı bu suretle daha da kuvvetlendirilmiştir. 1923-1938 döneminde basında çıkan fotoğrafların Cumhuriyetin resmi ideolojisini yansıttığını söylemek mümkündür: Batılılaşmayı bir yaşam biçimi olarak Türk halkına benimsetmekle görevlendirilen basının diğer bir görevi de, hükümetin aldığı siyasi ve ekonomik kararları topluma benimsetmektir. Bunun için

2 Özcan Yurdalan, "Bir Soruya Sahip Olmak", *Fotoğrafya*, Sayı 3, (sayfa sayısı belirtilmemiş). Belirtilen makale İnternet'te, http://www.fotografya.gen.tr adresinde bulunmaktadır ve buradan istifade edilmiştir.

Batılı hayat tarzını yansıtan fotoğraflar, balolar, güzellik ve ses yarışmaları ile Atatürkçü ideolojiyi anlatan fotoğraflara basında geniş yer verilmiştir.[3]

Cumhuriyetin ilk yıllarında fotoğraftan ve fotoğrafçıdan beklenen görevlerden biri, Türkiye'nin tanıtılmasıydı. Ülkenin doğal güzelliği ve tarihi zenginliğinin tanıtılması için albümler hazırlandı. 1933-1937 yılları arasında, Matbuat Umum Müdürlüğü (günümüzdeki Basın Yayın Genel Müdürlüğü) tarafından sistemli olarak tüm Türkiye ilk defa olarak fotoğraflandı.[4] Cumhuriyetin bu ilk dönemlerinde propaganda servisleri tarafından hazırlanan, Türkiye'nin içeride ve dışarıda tanıtımına yönelik fotoğraf albümleri, dönemin siyasi kadrolarının görüşlerine uygun biçimde hazırlanmıştır. Bunlara bir çeşit resmi görsel tarih eseri de denebilir.[5] Cumhuriyetten önce söz üzerine kurulan iletişimde, Cumhuriyetle birlikte görsellik ön plana çıkmıştır. Çok partili hayata geçişle birlikte, 1950'li yıllarda gazeteler fotoğrafçı kadrolarını oluşturmaya başlamıştır. İlk fotoğraf ajansları da bu yıllarda kurulmuştur. Bu dönemde, "olayları izleyerek fotoğraflarla haber olarak verme" ilkesi bütün gazetelerce benimsenmiş ve basının genel tutumu halini almıştır. Yazıların yerini büyük ölçüde fotoğraflar almaya başlamış ve yayın hayatına yeni giren gazete ve dergilerde, Türkiye'den ve dünyadan, seçilmiş fotoğraflar yayınlanmıştır. 1980'lere gelindiğinde

3 Cumhuriyet dönemi fotoğrafçılığı hakkında takip eden çalışmalara bakılabilir: Gökhan Birinci, "Atatürk Dönemi Basın Fotoğrafçılığının Toplumdaki Yansımaları", *Fotoğrafya*, Sayı 3, s. 1-4; Ahmet Öner Gezgin, "Cumhuriyetten Günümüze Fotografi", *Fotoğrafya*, Sayı 3, s. 1-3. Belirtilen makalelere İnternet'teki, http://www.forografya.gen.tr adresinden ulaşılmıştır.

4 Bahsedilen fotoğraflar Avusturya asıllı bir fotoğrafçı olan Othman Pfershy tarafından çekilmiştir. Matbaat Umum Müdürlüğü'nde sözleşmeli olarak çalışan Othmar bütün Türkiye'yi gezerek fotoğraflar. Cumhuriyet döneminde kaydedilen gelişmelerle birlikte yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni yurt dışında tanıtmayı amaçlayan bu albüm, Kemalist Türkiye (La Turquie Kemaliste) adıyla İngilizce, Fransızca ve Almanca'ya da çevrilir ve tüm dünyaya dağıtılır. Bu ve Atatürk döneminde fotoğrafçılın gelişmesi konusunda bkz. Engin Özendeş, *Türkiye'de Fotoğraf*, s. 23-25. Bu tarihten daha önce, 1926 yılında, Pfershy Anadolu'yu gezerek tarihi yapıların, doğal güzelliklerin ve kent mimarisinin fotoğraflarını çekmiştir. Bu fotoğraflar Almanya'da, "Fotoğraflarla Türkiye" adıyla bir kitapta yayınlanmıştır. Bkz. Cengiz Oğuz Gümrükçü, "Cumhuriyet Dönemi Fotoğrafçılığımızın Gelişimi", *Fotoğrafya*, Sayı 3, s. 2. Belirtilen makaleye İnternet'teki, http://www.forografya.gen.tr adresinden ulaşılmıştır. Cumhuriyet dönemi fotoğrafçılığının gelişimi konusunda ayrıca bkz. M. Reşad Sümerkan, "Cumhuriyetin 75. Yılında Fotoğraf Sanatına Tarih Perspektifinden Bir Bakış", *Fotoğrafya*, Sayı 3, s. 1-2. Belirtilen makalele İnternet'te, http://www.forografya.gen.tr adresinde bulunmaktadır ve buradan istifade edilmiştir; Engin Özendeş, "Fotoğrafta 75 Cumhuriyet Yılı", *Cumhuriyetin Renkleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 112-119.

5 Gümrükçü, aynı yer. Ayrıca bkz. Güler Ertan, "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Yıllara, Dönemlere Ayrılarak Fotoğrafçılar, Fotoğraflar, Akımlar, Olaylar ve Gelişmeler", *Fotoğrafya*, Sayı 3, s. 1-3. Belirtilen makale İnternet'te, http://www.forografya.gen.tr adresinde bulunmaktadır ve buradan istifade edilmiştir.

"fotoğrafın toplumsal işlevi" diye bir mesele fotoğrafçılar arasında tartışılmaya başlanır ve günümüze kadar devam eder.[6]

Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus kağıdı, pasaport ve resmi evraklara fotoğraf konulmasının zorunlu hale getirilmesi, geniş halk kitlelerinin fotoğrafla/görsellikle tanışmasına vesile olmuştur. Yine bu yıllardaki uluslaşma çabaları, fotoğrafın/görselliğin stüdyo dışına taşmasına ve stüdyo fotoğrafından bağımsız bir basın fotoğrafçılığının oluşmasına yol açmıştır. Önceleri belge ve haber olarak kullanılan fotoğrafın, zaman içinde, estetik değerinin olduğu fark edilmiş ve sanatçılar bu yönü geliştirmeye yönelmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde fotoğraf yoluyla görselliğin kullanılmaya başlanması, söze dayalı toplum yerine, yazı ve görüntüye dayalı toplumuma geçişi simgelemiştir. Görüntü/fotoğraf günümüzde, haber ve bilgi iletmenin yanı sıra, toplumda görsel bilinç oluşturma gibi bir görevi de üstlenmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde fotoğrafın yoğun kullanımı, esas olarak görselliğin Türk toplumunda kökleşmesi sürecine katkıda bulunurken, yan ürün olarak da "görsel tarih" oluşumuna katkıda bulunmuştur. Ancak, görsel tarihin çok değerli belgeleri olan bu fotoğraflar ve albümler dağınık halde çeşitli kurumlarda ve şahısların elinde bulunmaktadır. Çoğunlukla yazıyı destekleyici ve gösterim amacıyla kullanılan fotoğraflar, Cumhuriyet döneminin tarihi hakkında bilgi üretmek üzere henüz kullanılmamıştır. Fotoğrafların yazıların aralarına yerleştirilmesi veya kitapların sonlarına eklenmesi, görsel verilerin destekleyici ve gösterim amaçlı kullanım örneklerindendir. Bu amaçla kullanımın bile büyük ölçüde şahıs fotoğraflarına sınırlı olması da, görselliğin kullanımını bir kat daha sınırlandırmaktadır. Akademik araştırmalarda, bilgi üretmek üzere değerlendirmek yerine, görsel verilerin kullanımının popüler tarih dergilerine bırakılması, bu suretle, görselliği magazin düzeyine indirgeyen bir anlayışın hakim olması, ülkemizde uzun zamandan beri devam ede gelen bir durumdur. Akademik çevrelerin dikkatini görselliğe çevirmesi ancak yakın zamanlara rastlamaktadır. Görselliği kullanmadaki gecikmenin yanı sıra, kullanımın niteliğinde de bir gecikme söz konusudur. Halen, görsel veri, yazıyı desteklemek üzere kullanılmakta, bilgi üretmek üzere, yazılı belgelerle bir kabul edilerek nadiren değerlendirilmektedir. Bu konuda görsel tarih, sözlü tarihten de geride bir konumdadır.

Konuya girmeden önce görselliğin ve görsel verinin tanımının yapılması ve tarih araştırmalarındaki konumunun belirlenmesi gerekmektedir.

6 Yurdalan, Bir Soruya Sahip Olmak, s. 2-3.

Görsellik ve Tarih Araştırmaları

Görüle bilinen, gözlemlene bilinen ve iletişim sürecinde yazı ve sesin haricinde olan her şey görselliğe dahil edilmektedir.[7] Bu anlamda görsel verinin, gözün görebildiği her tür nesneyi, yeri, olayı ve oluşumu kapsadığı söylenebilir. Görsel veriler arasından fotoğrafları en çok kullananlar antropologlar ve sosyologlardır.[8] Etnografik araştırma yapanlar da, sosyal ve kültürel süreçleri belgelemek üzere fotoğraflardaki hareketsiz imajları sıkça kullanmaktadır. Reklam, ilan vs. gibi ticari olarak hazırlanmış medya ürünlerindeki görsel imajları, semiotikler (sembol bilimcileri), ideolojileri ve kültürel simgeleri açığa çıkarmak üzere değerlendirirler. Bu iki veri türü, fotoğraflar ve medyada yer alan görsel imajlar, araştırmacıların dikkatini en fazla çekmiş, hatta bazı sahalarda, fotoğraf çekimi veya fotoğrafların yorumlanması, görsel araştırmanın tek hedefi olarak görülmüştür. Bu çalışmada da, tarih araştırmalarında istifade edilmesi en fazla mümkün olan fotoğraf türü görsel imajların analizine öncelik verilecektir. Olaylar yaşanırken çekilen fotoğraf ve filmler, tarih araştırmacılarının başlıca görsel malzemelerini oluşturur. Albüm, kartpostal, pul, basında çıkan fotoğraf ve karikatürler, haritalar ve planları da, görsel malzemeler arasına dahil etmek gerekir. Bunlara özetle, iki boyutlu görsel veri denilebilir. Tarihçinin kullanabileceği görsel veriler bunlarla sınırlı değildir. Üç boyutlu olarak nitelendirebileceğimiz, tarihi mekanlar, binalar, heykeller, ilgili dönemlerde kullanılan eşyalar gibi görsel veriler de mevcuttur. Tarih araştırmalarında en fazla iki boyutlu görsel verilerden istifade edilmesi nedeniyle, bu yazıda iki boyutlu görsel veriler ve kullanımı üzerinde durulmuştur. Bunların arasında da ağırlıklı olarak fotoğraflar ele alınmıştır. Filimler fotoğraf karelerinden oluştuğu için, ayrıca değerlendirilmeyecek, fotoğraflar için yapılan değerlendirmeler, filmler için de geçerli kabul edilecektir.

Fotoğraf makinesinin özelliğini ilk fark edenler, Batılı olmayan kültürleri çalışmalarına konu edinen antropologlar olmuştur, Bu nedenle, görsel antropoloji, görsel sosyolojiden daha gelişmiş bir uzmanlık alanıdır. Antropoloji ve sosyoloji alanlarında araştırmacılar, çalışmak istedikleri konuya ilişkin görsel verilerini kendileri oluşturmaktadır. Sosyal hayatın çeşitli yönlerinin antropologlar veya sosyologlar tarafından gözlemlenmesi ve fotoğraf veya filme kaydedilmesi esasta bir veri

---

7 David Mike Moore-Francis M. Dwyer (eds), *Visual Literacy, A Spectrum of Visual Learning*, New Jersey 1994, s. 194.

8 Görsel veriler, araştırmanın yanı sıra, öğretimde de kullanılmakta ve kalıcı ve daha etkin bir öğrenmeyi sağlamaktadır. Bu konuda, eğitimin çeşitli dallarına ilişkin pek çok araştırma mevcuttur. Tarih öğretiminde görselliğin kullanımı ile ilgili olarak takip eden eserlere bakılabilir: Robert Stradling, *20 Yüzyıl Avrupa Tarihi Nasıl Öğretilmeli*, çeviren Ayfer Ünal, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 2003, s. 91-104; Joshua Brown, "From the Illustrated Newspaper to Cyberspace: Visual Technologies and Interaction in the Nineteenth and Tweny-first Centuries" *Rethinking History*, Vol. 8, No: 2, June 2004, s. 253-275.

oluşturma işlemidir.[9] Tarih söz konusu olduğunda ise, benzeri türden bir veri oluşturma işlemi mümkün değildir. Tarihçiler araştırmalarında, mevcut fotoğrafları kullanırlar. Bunun esas nedeni, görsel antropoloji ve görsel sosyoloji çalışanların günümüz toplumlarını, görsel tarih çalışanların ise geçmiş toplumları araştırmalarına konu edinmeleridir. Geçmişteki olaylar yaşanmış ve tamamlanmıştır. Daha metodolojik bir ifadeyle, tarihçinin-görsel veya standart tarihçinin-üzerinde çalıştığı olaylar "tek" ve "tekrarlanamaz" niteliktedir. Geçmişteki olayları inceleyen tarih araştırmacısı, çoğu zaman olay yaşanırken mahallinde değildir. Bu nedenle, olayları kendisi kaydetme, diğer bir ifadeyle verilerini oluşturma şansına sahip değildir. Olaylar meydana gelirken, başkaları tarafından oluşturulan yazılı veya görsel belgeleri kullanırlar. Aslında bunlar, gelecekte tarih araştırmacılarının kullanması için düzenlenmiş belgeler de değillerdir. Verilerini kendilerinin oluşturma şansına sahip olmaması, yalnızca görsel tarihçi için değil, yazılı belgelere dayalı olarak tarih yapan standart tarihçi için de söz konusudur. Tarihçiler, yazılı verileri kullanarak geçmişteki olayları inşa etmeye, sonra da anlamlandırmaya çalışır. Olaylardan geriye kalan yazılı belgeler, gerçekte yaşanmış olayın ne kadarını yansıtmaktadır şeklinde bir soru sorulduğunda, bunun cevabı muhtemelen, yalnızca yazıya aktarılabilen kısmı olacaktır. Tarihçinin olayları yaşanırken gözlemlemesi, yakın dönem tarihinde kısmen mümkün olabilir. Daha uzak dönemler söz konusu olduğunda ise, bu kesinlikle mümkün değildir. Yakın dönem tarihçilerinin, içinde yaşadıkları dönemden, yaklaşık son elli yıl öncesine kadar olan dönemi çalışma sahalarına dahil etmedikleri gerçeği göz önünde bulundurulursa, bu kısmen mümkünlüğün yerini, tamamıyla mümkünsüzlüğün aldığı görülür.[10] Bu noktada, yakın dönem tarih araştırmacısının yardımına koşacak bir teknoloji ürünü vardır: Film ve fotoğraf. Filme kaydedildiği veya fotoğrafları çekildiğinde, olayların önemli bir kısmı, sanal ortamda tekrar edilebilir hale gelmiştir-önemli bir kısmı diyoruz çünkü, film ve fotoğrafın da, yaşanan olayları bütün ayrıntılarıyla görüntülemesi mümkün değildir. Olayları yaşanırken gözlemleme fırsatı bulamayan araştırmacı, film ve fotoğraf kayıtlarından olayları gözlemleyebilme şansına sahip olur. Aradaki veri kaybına rağmen bu, araştırmacının olay hakkında, araştırmasında kullanabileceği daha fazla veriye sahip olması anlamına gelmektedir. Kullanımı pratik hale gelen teknoloji sayesinde, günümüzde yaşanan hemen her olay film ve fotoğrafa kaydedilmekte,

9 Antropolog ve sosyologların fotoğraf yoluyla sosyal hayatın çeşitli yönlerini keşfetmesi, karmaşık ve sınırlamaları olan bir iştir. Örneğin, her hangi bir konuya ilişkin tek bir fotoğraf yerine, bir seri fotoğrafın çekilmesi tercih edilir, bu suretle sosyal hayatın dinamik yönünün daha kolay yakalanacağı düşünülmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Emmison and Smith, *Researching the Visual*, s. 22 30.

10 Yakın dönem tarihi ve çalışma metotları hakkında , yazarın takip eden çalışmasına bakılabilir; Fatma Acun, "Yakın Dönem Tarihi Metodolojisi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 42 (1998), s. 717 756.

böylece, her olayın bir görsel versiyonu üretilmektedir. Biriken bu kayıtlara müracaat etmeden gelecekte tarih yazmanın neredeyse mümkün olmayacağı; günümüz tarihçiliğinde görselliğin, gerektiği zaman ve gerektiği ölçüde kullanılmasına karşın, gelecekte görselliği kullanmadan tarih yazılamayacağı, görselliğin vazgeçilmez olacağı tahmin edilebilir.

Görselliğin etkin biçimde kullanılması başlangıçta, ne yazık ki bir savaşla olur. İcadından sonra fotoğraf makinesi ilk kez Kırım Savaşı'na (1853-1856) katılır. Tarihte, savaşa katılan ilk fotoğraf makinesi budur. Rus Çarlığı'na karşı Osmanlı, İngiliz, Fransız ve Sardinya-Piomente'nin yürüttüğü savaş üç yıl sürer ve savaşın her aşaması, Roger Fenton tarafından fotoğraflanarak İngiliz ve dünya kamuoyuna sunulur. Çekilen her fotoğraf silah sesleri, feryatlar, ölüme terk edilen yaralı askerler olarak tarihe kaydedilir. İngiliz kamuoyu ilk kez, savaşın çirkin yüzüyle karşılaşır. Cepheden gelen fotoğraflar, askerlerini savaşa götüren komutanların ve devlet adamlarının anlattıklarına hiç benzememektedir. Bu fotoğrafları gören Florance Nightingale, İngiltere'den yola çıkarak, yaralılara bakmak üzere İstanbul'a, Selimiye Kışlası'na gelir. Hemşirelik mesleğinin kurucusu kabul edilen bu kadının gördüğü, fotoğraf makinesinin önüne serdiği görüntülerle aynıdır. Fotoğraf makinesinin savaşa girmesinin neticesinde, kahramanlık ve zafer hikayelerinin yerini savaşın acıları alır, kamuoyunun savaş hakkındaki düşünceleri büyük ölçüde değişir. Bu da, demokratik hakların temelinin atılmasına neden olur. Savaşan insanların sağlık yönünden desteklenmesi konusunda görüşler ortaya atılır, politikalar üretilir ve hemşirelik ve sağlık kurumları açılır. Ve, insanlık tarihinde ilk kez bir buluş, savaşın değil, barışın koruyucusu olarak hizmet vermeye başlar.[11] Kırım Savaşı'nın ardından, görsellik daha etkin biçimde kullanılmaya başlanmış ve fotoğraf makinesi insan hayatının her alanına girmiştir.

Teknolojik gelişmeler neticesinde görsel malzemelerin, yalnızca görselliğe dayalı tarih araştırmasını mümkün kılacak miktar ve kaliteye ulaşmasıyla, "görsel tarih" adıyla ayrı ve yeni bir çalışma sahası oluşmuştur. Fotoğrafların veya daha geniş anlamda görsel malzemelerin veri olarak kullanıldığı görsel tarih çalışmalarda, olgular görsel veriler üzerinden tespit edilmekte, olaylar büyük ölçüde görsel verilere dayalı olarak inşa ve izah edilmektedir. Sorulan pek çok sorunun cevabı da görsel verilerde aranmaktadır. Ancak, yazılı veriler gibi, görsel verilerin de tarihte kullanımı ile ilgili, araştırmacıların haberdar olması gereken bazı problemler ve sınırlandırmalar vardır.

---

11 Mesut Yavuz, "Fotoğraf ve Uygarlık ve Demokrasi", *Fotoğrafya*, Sayı 14, s. 3-4. Belirtilen makale İnternet'te, http://www.forografya.gen.tr adresinde bulunmaktadır ve buradan istifade edilmiştir.

Görsel Tarihin Verileri

Fotoğraflar: Problemler ve Sınırlamalar

Fotoğraf makinesi, insan gözünden daha kuvvetli bir hafızaya sahiptir. Nesneyi doğrudan gözlemleyerek, gözlemlerini kağıda dökmek yerine, araştırmacı, fotoğrafları kullanarak, tekrar tekrar inceleyebileceği standart bir imaja sahip olur. Fotoğrafların, sosyal bilimlerin çeşitli dallarında kullanımı ile ilgili olarak problemleri ve sınırlamaları mevcuttur. Fotoğrafın veri olarak değerini belirlemeden önce bunlara değinilmesi gerekmektedir.

Fotoğrafların tarihte kullanılabilirliği konusunda, tarih dahil her tür araştırmanın esasını teşkil eden objektifliğe değinilmesi gerekmektedir. Fotoğraftaki objektiflikle kastedilen, mevcut gerçekliği olduğu gibi kaydetmesidir. Fotoğraftaki gerçeklik/realizm, daha geniş düşünüldüğünde farklı anlamlara gelmektedir. Fotoğrafın kullanımı ile ilgili konular tartışılırken sırası geldikçe değinilecektir. Burada birkaç temel noktayı belirtmekte fayda görülmektedir. Öncelikle, fotoğrafın tablo, resim, çizimler gibi diğer görsel malzemelerden farkının neler olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Bahsedilen görsel veriler gerçekliğin birer kopyaları değil, stilize edilmiş görsel sunumlarıdır: Dünyadaki görselliğin, onu çizen sanatçının zihninden süzülen yansımalarıdır. Fotoğraflar ise, görselliğin farklı biçimlerde aktarımları değil, olduğu gibi aktarımıdır.

Fotoğraflar bir anda çekilmekte ve çekildiği anı temsil etmektedir. Fotoğraf çekme işleminin mekaniği dolayısıyla, sanatsal sunumların sahip olmadığı güvenilirliğe sahiptirler. Fotoğraf makinesine bu nedenle, "hafızalı ayna" denilmiştir. Gerçeği aynaladığına inanıldığı için, çektiği her şeyin gerçek olduğuna inanılmıştır.[12] Fakat, yinede, fotoğraf makinesinin aynalama özelliği, çekilen fotoğrafın gerçekliğini garanti etmemektedir. Bu noktaya aşağıda hakikilik konusunda değinilecektir.

Gerçeklik, belgesel fotoğrafçılığın asıl endişesidir. Fotoğrafçılık kadar eski olan belgesel fotoğrafçılık günümüzün sosyal sahnelerini kaydetmekle uğraşır. Bu anlamda günümüzü aynalamakta, gelecek için belge hazırlamaktadır. Belgesel fotoğrafçılık, olayları aynalarken, belli durumları hakkında da rapor etmeyi kendisine iş edinmiştir. Belgesel fotoğraflar, belli durumlara dair olguları görsel yolla sunmaktadır. Daha da ileri giderek, izleyicinin dünya ve olaylar hakkında belli sonuçlara varmasını sağlamak üzere tasarlanabilir. Örneğin, toplumun özürlü ve dezavantajlı kesimleri ile ilgili fotoğraflar, izleyicinin bu kesimlere sempatisini uyandırmak amacına yönelik olarak çekilmiş ve düzenlenmiş olabilir. Fotoğrafı kullanan bilimsel çalışmaların aksine, belgesel fotoğrafçılığın tanımlamak ve ikna etmek gibi endişeleri mevcuttur. Belgesel fotoğrafın, fotoğrafı röportaj etmekle birlikte düşünmesine rağmen, estetik yönü ihmal

12 Ball-Smith, *Analysing Visual Data*, s. 15-16.

edilmemiştir. Poz, ışık, filtre, film türü, çekim hızı vs. estetik konusu belgesel fotoğrafçılıkta önemli olmakta ve bazılarına göre fotoğrafın gerçekliğini yükseltmek ve mesajını netleştirmek üzere kullanılabilmektedir. Bu nedenlerden dolayı, belgesel fotoğrafın gerçekçilik iddiasına dikkatli yaklaşılmalıdır. Öncelikle belgesel fotoğrafçılık bir profesyonelliktir ve iki ön kabule dayanmaktadır: Makine fotoğraf çeker ve asla yalan söylemez; dünya göründüğü gibidir ve makine bu görüntüleri, aslına uygun biçimde kaydeder. Bu ön kabullere karşı cevap niteliğinde şu görüşler öne sürülmektedir: Fotoğrafı çeken makine değil fotoğrafçıdır. Fotoğraf, gerçeğin tartışmasız kaydedicisi değildir. Seyredenlerin fotoğrafı anlamlandırması, kültürel önyargılara, şahsi bilgilere ve fotoğrafın sunulduğu bağlama bağlıdır.[13]

Fotoğrafların tarihi belge olarak değerlendirilmesi konusunda, bazı araştırmacılar fotoğraflara, el yazımı veya basılı belgeler gibi muamele edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Onlara göre, fotoğraflar anlamları açıklamayı ve yorumu gerektiren metinler gibidir ve belge niteliğinde olan bütün yazılı kaynak malzemeler gibi fotoğraflar da, dört niteliğe sahip olmalıdır: Hakikilik, güvenilirlik, temsil edebilirlik ve anlamlılık.[14] Bazı yönlerden tartışmalı olan bu niteliklere aşağıda sırasıyla değinilecektir.

Hakikilik:

Hakikilik ve orijinallik genellikle sanat eserleri değerlendirilirken kullanılan bir kriterdir ve tablolar, resimler gibi görsel malzemeler için söz konusu olduğunda önemlidir. Fotoğraflar değerlendirilirken ise, hakikilik, ilgisiz bir kriter olmaktadır. Hakiki ve orijinal fotoğraf yoktur. Fotoğrafların tamamı kopyadır ve fotoğrafların en temel özelliği, defalarca yeniden üretile bilinmesidir.[15] Tarihte belge olarak kullanılacak fotoğraflar için düşünüldüğünde de, hakikilik ve orijinallik aranılmayan bir nitelendirme olmaktadır. Çünkü, orijinallik ve hakikilik teknik manada algılandığında, hiçbir fotoğraf orijinal ve hakiki değildir. Çekilen her fotoğraf, mevcut bir gerçekliği yansıtmaktadır ve bu anlamda, çekilen bütün fotoğraflar hakikatin birer kopyasıdır.

Diğer yandan, fotoğraf makinesi mekanik bir süreç dahilinde işleyerek, materyal gerçekliği olduğu gibi kaydeder. Fotoğraf makinesinin gerçekliğe olan bu sadakati dolayısıyla, "fotoğraf makinesi asla yalan söylemez" denilmiştir. Ancak, makine yalnızca bir alettir ve kullanıcısının niyetine açıktır. Tarihi belge olarak kullanılan fotoğraftan beklenilen hakikilikle kastedilen, fotoğrafçının fotoğraf üzerindeki teknik kontrolüdür. Bu kontrol rötuş, montaj gibi görüntüyü tahrif etmeye yönelik karanlık

13 Ball-Smith, *Analysing Visual Data*, s. 18. Belgesel fotoğrafçılık hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Şeyda Sever, "Belgesel Fotoğraf ve Haber Fotoğrafı" *Fotoğrafya*, 12. Belirtilen makaleye İnternet'teki, http://www.forografya.gen.tr adresinden ulaşılmıştır.

14 J. Scott, *A Matter of Record: Documentary Sources in Social Research*, Cambridge, 1991, s. 183-184.

15 Emmison and Smith, *Researching the Visual*, s. 39-40.

oda müdahalelerini içermektedir. Fotoğrafa karanlık odada bir müdahalenin yapılıp yapılmamış olması hakiliğinin ölçüsü olarak değerlendirilir. Son yıllarda geliştirilen digital kameralar ile, müdahaleler bilgisayar üzerinde de yapılabilmektedir. Fotoğrafa bu türden bir müdahaleler yapıldığında, fotoğrafın başlangıçtaki orijinal görüntüsü değişmektedir. Fotoğrafçı veya fotoğrafı kendi amaçları doğrultusunda kullanmak isteyenler tarafından yapılan böyle bir müdahale, fotoğrafın orijinal görüntüsünü, dolayısıyla da orijinalliğini bozmaktadır. Fotoğrafın "yalan söylemesi" anlamına gelen bu müdahalenin en bilinen örneği, Stalin'in, Lenin'in konuşmacı olarak göründüğü tarihi bir fotoğraftan Trotsky'i çıkarmasıdır.[16] Bu nedenle, bir fotoğrafın hakiki ve orijinal olarak kabul edilebilmesi için, üretildiği şartların ve buradan çıkarılacak sonuçların değerlendirilmesi gerekmektedir.

Güvenilirlik:

Fotoğrafların güvenilirliği, hakikiliğinden daha fazla problem teşkil etmektedir. Güvenilirlikle, nihai görüntünün ortaya çıkmasında fotoğrafçının çekim üzerindeki aktif rolü kastedilmektedir. Bu rol, öncelikle seçimde belirir: Fotoğrafçı görüntüsünü çekeceği nesneyi, olayı vs. seçer. Dolayısıyla, çekilen her fotoğraf, hakikatin fotoğrafçı tarafından seçilmiş bir görüntüsüdür. Diğer yandan, fotoğrafı çekilen eşyalar düzenlenmiş, insanlar poz vermiş ve olaylar sahnelenmiş de olabilir. Bu nedenle fotoğrafın profesyonelce mi yoksa amatörce mi çekildiği önemlidir. Profesyonel fotoğrafçıların, fotoğrafını çekecekleri insanlar, nesneler ve ortam üzerinde kontrolü daha fazladır. Stüdyolarda çekilen fotoğraflarda dekorasyonlar, pozlar ve arka planların kullanımı genellikle modaya bağlı olarak değişmektedir. Fotoğrafı çekilecek kişi, daha estetik bir ortamda bulunmayı kabul etmiştir. Fotoğrafın oluştuğu bu şartlar hakkında genellikle bilgi mevcut değildir. Araştırmacılar fotoğraflardaki görüntüleri değerlendirirken, görüntülerin oluşumundaki bu faktörleri dikkate almalıdır.[17]

Anlamlılık:

Fotoğraflar belli bir amaçla kullanılmakta ve bu kullanıma uygun olarak, belli anlamlar kazanmaktadır. Yine bu kullanıma uygun olarak, insanların zihinlerinde belli olayları temsil etmektedir. Bu nedenle, fotoğrafların başlangıçta çekildiği zamandaki anlamlarını yakalamak, imkansız değilse de, oldukça zordur. Bazı araştırmacılar fotoğraflardaki orijinal anlamın, yeterli örnek ve dikkatli inceleme sonunda buluna bilineceğine inanırken, diğerleri, bu yollarla orijinal anlamın yakalanmasının boş bir çaba olduğuna, bunun da fotoğrafın belge olarak değerine şüphe düşürdüğüne

16 Michael S. Ball, Gregory W. H. Smith, *Analyzing Visual Data*, Qualitative Research Methods Series 24, A Sage Publications, USA, 1992, s. 17.

17 Aynı yer, Ayrıca Bkz. Emmison and Smith, *Researching the Visual*, s. 40.

inanmaktadır. Onlara göre, orijinal anlam tamamıyla bir yanılgıdır, çünkü fotoğraflar anlam bakımından çok yönlüdür. Kültürel anlayışların, sosyal ilişkilerin dokunmadığı, orijinal anlam mevcut değildir. Örneğin, 1950'lerde İngiltere'de siyahların yerleşmesi tarihine ait fotoğraf kayıtlarında yer alan fotoğrafların bir kısmı, savaş sonrası ikan ile ilgili olarak basında çıkmış ve bu ilk görünümle ilgili anlam kazanmıştır. Dolayısıyla, bu fotoğrafların, başka konularla ilgili olarak kullanılması neredeyse imkansız hale gelmiştir.[18]

Temsil Edilebilirlik:

Temsil edilebilirlikle, arşivlerde veya özel koleksiyonlarda bulunan fotoğrafların, konuyu veya konuyla ilgili çekilen diğer fotoğrafları temsil edici nitelikte olup olmadığı kastedilmektedir. Teknik yönden iyi çıkmamış, veya insanların imajlarını zedeleyeceği düşünülen fotoğraflar imha edilmiş olabilir. Bu durumda, geriye kalan fotoğrafların kişiyi bütün yönleriyle temsil etme özelliği azalmıştır. Fotoğrafı tarihi belge olarak kullanan araştırmacıların, ilgili fotoğrafların, araştırdıkları konunun ne kadarını temsil ettiği hakkında bir değerlendirme yapmaları gerekmektedir. Konuya ilişkin olarak, Amerika'daki bir akıl hastanesine ait fotoğraflar üzerinde yapılan araştırma örnek verilebilir: Araştırma sonucunda, fotoğraflardaki görüntülerin %58'inin erkek, kalan %42'sinin ise kadın hastalara ait olduğu tespit edilmiştir. Ancak hastane raporları incelendiğinde, bu gözlemin yanlış olduğu, kadın hastaların oranının erkek hastalardan daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Fotoğraflarda görünen kırsal arka plan ise, hastanenin şehir dışında yer aldığını düşündürmektedir. Ancak, hastane, fabrikaların bulunduğu, şehrin endüstri kesiminde yer almaktadır.[19] Yalnızca görsel malzemeye dayalı olarak yapılacak araştırma sonuçlarında hata payının yüksek olabileceğini gösteren bu durum karşısında yapılacak en iyi öneri, araştırmacının görsel verilerden elde ettiği sonuçları, konuyla ilgili diğer, başlıca yazılı verilerle karşılaştırmasıdır.

Görsel imajları tahlil etmek üzere, niceliksel ve niteliksel metodlar geliştirilmiştir. Sosyal bilimlerin çeşitli sahalarında geliştirilen bu metodların çoğunluğunu, özellikle de niteliksek olanlarını, tarihe uygulamak mümkün olabilmektedir. Aşağıda önce, fotoğraf başta olmak üzere görsel imajların niceliksel tahlili konusunda geliştirilen kavramlara, ardından da, tarihi görsel verilere uygulana bilinen niteliksel metodlara değinilecektir.

18 Emmison and Smith, *Researching the Visual*, s. 40-41.
19 Emmison and Smith, *Researching the Visual*, s. 42.

Görsel Verilerin Tahlili

Niceliksel Tahlil: Muhteva Analizi

Fotoğraflar başta olmak üzere, tablolar, resimler ve çeşitli çizimler görsel belgesel kaynakları oluşturmaktadır. Bu türden kaynakları tahlil etmek üzere geliştirilen en önemli metod, muhteva analizidir. Genel anlamda muhteva analizi, iletişimin muhtevasının objektif, sistematik ve sayısal olarak tanımlanmasıdır. Bu tanımlamayla, muhteva analizi çalışmalarının görsel, işitsel iletişim türlerinden ziyade, yazılı kayıtlara yoğunlaştığı görülmektedir. İletişim esasta, mesajların vericiden alıcıya ulaşma işidir: yazardan okuyucuya; radyodan dinleyiciye; fotoğraftan seyirciye. Muhteva analizine konu olan, iletişimin görüle bilinen özellikleridir, gizli veya görülemeyen özellikleri değil. Dolayısıyla, muhteva analizi, fotoğraflardaki görüntü yoluyla iletilenlere sınırlıdır. Muhteva analizinin objektif olmasıyla, analiz edilecek malzemeye uygulanacak kategorilerin net ve kesin olması kastedilmektedir. Öyle ki, aynı kategoriler aynı veriye farklı araştırmacılar tarafından kullanıldığında, aynı sonucu vermelidir. Kategoriler ve uygulama süreci, uygulamayı yapacak araştırmacının etkisini en aza indirecek biçimde düzenlenmelidir. Metod ancak bu şekilde objektif ve güvenli hale gelir. Diğer yandan muhteva analizi öncelikle sayısal bir metdoddur ve malzemedeki belli temalar ve kategorilerin tespit edilmesini amaçlar. Bu tema ve kategorilere sayısal değerler atfetme metodun temel özelliğidir.

Muhteva analizi metodunun görsel verilere uygulanması bir örnekle birlikte aşağıda anlatılmaktadır.[20] Metodun kullanımı altı aşamada gerçekleşmektedir. 1) Konun seçilmesi ve araştırma sorusunun belirlenmesi. 2) Görsel verilerin seçilmesi. 3) Analiz için kategorilerin oluşturulması. 4) Belirlenen kategorilerin verileri kodlamak üzere kullanımı için kurallar belirlemek. 6) belirlenen kategorilerin verilerde geçme sıklıklarının sayılması.

1) Konunun seçilmesi ve araştırma sorusunun belirlenmesi:

Araştırma konusunun seçilmesi ve araştırma sorusunun belirlenmesi, herhangi bir araştırmada yapılması gerekenlerin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Araştırma sorusu genelde tasviridir. Muhteva analizi metodu, bu tasvirlere sayısal ve objektif tanımlamalar sunar. Örnek çalışmada konu Körfez Savaşı olarak seçilmiştir. Bu savaş ve medyada yansıması üzerinde farklı görüşler oluşmuştur. Politika analistleri ve profesyonel gazeteciler, savaşın medya tarafından "eğlence" aracı olarak sunulduğu görüşündedirler. Medya eleştirmenleri de, savaşın insan yönünün medyada fazla yer tutmadığına, tamamıyla kayıp olduğuna dikkati çekmiştir. Savaşı değerlendiren bir

20 Dawid Shaw, "An Antiseptic War? A Study of Images from the Persian Gulf", *Visual Communication Quarterly*, 2(Spring 1995), s. 4-8. Bu makaleye takip eden İnternet adresinden de ulaşılabilinmektedir: http://spot.colorado.edu/˜moriarts/gulfwar.html.

kitabın editörü, "medyanın savaşı spor olayı gibi verdiğini, insanların öldürüldüğü gerçeğine hiç saygı duyulmadığını" söyleyerek medyanın tutumunu aşırı biçimde eleştirmiştir. Bu tür tartışmalar üzerine, Körfez savaşı ile ilgili aşağıdaki 4 araştırma sorusu formüle edilmiştir:

1. Savaş draması nasıl ifade edilmiştir?
2. Vatanseverlik ve propagandanın medyada belirgin örnekleri var mıdır?
3. Bizim tarafımız ve onların tarafı, iyi ve kötü bakımından nasıl temsil edilmiştir?
4. Savaştaki insan zaiyatı nasıl tasvir edilmiştir?

2) Görsel verilerin seçilmesi:
Araştırmanın ikinci aşamasını oluşturan görsel verilerin seçimi, belirlenen soruların cevaplarının buluna bilineceği tahmin edilen, konu ile ilgili belgeleri tespit etme işlemidir. Tarihi görsel verilerin tespitinde teknik veya başka türlü sınırlamalar olabilir. Araştırılan konuya ve döneme göre bir veya daha fazla görsel malzeme kaynağı belirlenebilir. Yukarıda belirlenen soruların medyaya yönelik olması nedeniyle, Amerika Birleşik Devletleri'nde çıkarılan üç ana haber dergisi, *Newsweek*, *Time* ve *U.S. News and Worl Report* belirlenmiş ve bu üç ana dergide yayınlanan görsel imajlar, savaşın medyada nasıl sunulduğunu keşfetmek üzere değerlendirmeye dahil edilmiştir. Yazılı basın, savaş gibi önemli bir olay hakkında kamuoyu oluşturmaya katkıda bulunması ve kendileri tarihi kayıt olmaları nedeniyle önemlidir. Yayınladıkları savaş fotoğrafları, çalışma açısından önemli bir kaynağı teşkil etmektedir.

3) Analiz için kategorilerin oluşturulması:
Görsel verilerin muhtevalarının kodlanacağı kategorilerin oluşturulması, muhteva analizi metodunun esas noktasını teşkil etmektedir. Muhteva analizi, kategorileri dolayısıyla başarılı veya başarısız olur. Analizinin sonuçlarının geçerli olabilmesi, geliştirilecek bütün kategorilerin, araştırma sorularına duyarlı olması ile sağlanmaktadır. Bu da, oluşturulan kategorilerin araştırma sorusunu yansıtması anlamına gelmektedir. Kategorilerin, tamamıyla araştırma sorusuna yönelik olması, yalnızca ilgili muhtevayı dahil ederken, ilgisiz muhtevayı dışarıda bırakması gerekmektedir. Kategoriler, verilerdeki her türlü muhtevayı kapsayacak kadar çeşitli ve yeterli biçimde düzenlenmelidir. Yine kategoriler öyle düzenlenmelidir ki, bir kategori, verideki muhtevanın yalnızca bir unsurunu kapsamalıdır. Örnek çalışmada, araştırma sorularına cevap bulmak amacıyla, kategoriler şu şekilde belirlenmiştir:

- Harekat: askeri harekat (bombalama, askerlerin sıcak savaşı) ve askeri olmayan harekat (manevralar, kamp manzaraları)

- Sahneler ve arka planlar:
    - Askeri: hayati tehlike arz eden ve hayati tehlike arz eden durumlar
    - Tahribat sahneleri, hastane sahneleri
    - Amerika tarafı
    - Toplantılar
- Araç-gereçler: Ekipmanlar
- Aktörler/insanlar: Liderler, askerler, siviller
- Vatanseverlik/propaganda unsurları: göstericilere yapılan muameleler, röportajlar.

4) Oluşturulan kategorilerin verileri kodlamak üzere kullanımı için kurallar geliştirilmesi:
Verilerdeki muhtevaların, oluşturulan kategorilerin yalnızca birine dahil edilebilmesi, bunun için de kategorilerin akçık ve kesin olması gerekmektedir. Aynı muhtevanın birden fazla kategoriye girdiği durumlar için, bu türden belirsizlikleri ortadan kaldırmak üzere kurallar geliştirilebilir.

5) Belgeleri örneklemek için kuralların oluşturulması:
Araştırmada kullanılan verilerin tamamının kullanılmadığı durumlarda, verilerin tamamını temsil edecek şekilde örneklemelerin yapılması gerekmektedir. Örnekleme konusunda uygulanan üç teknik bulunmaktadır: Tesadüfi örnekleme; düzenli örnekleme ve kategorileştirilmiş örnekleme.[21] Bu tekniklerden birinin, veri grubunun tamamına uygulanması yoluyla araştırmaya dahil edilecek veriler seçilmektedir. Örnek çalışmada kullanılacak veri grubuna, dergilerin Amerika'nın Körfez'e müdahale ettiği tarihten (28 Şubat), Irak'ın yenildiği tarihe (11 Mart) kadar olan 21 sayısı ve bu sayılarda yer alan Körfez Savaşı ile ilgili 583 fotoğraf dahil edilmiştir. Bu tür bir belirleme ile oluşturulan veri grubunun baş edile bilinecek miktarda olması nedeniyle, herhangi bir örnekleme yoluna gidilmemiş, verilerin tamamı çalışmaya dahil edilmiştir.

---

21 Tesadüfi örneklemede, veriler belli bir kurala dayanmaksızın, seçim yapılacak gruptaki verilerin hepsinin aynı derecede seçilme şansına sahip olacağı şekilde, rulet, şans tekerleği veya kura ile belirlenir. Örneğin bir ayın gazete sayılarına numaralar verilir. Bu numaralar kağıtlara yazılır ve bir torbaya konur. Arasından üç tanesi seçilir. Bu seçim her ay için tekrarlanır. Bu suretle seçilen gazete sayıları analize dahil edilir. Düzenli örneklemede ise, araştırma için belirlenen materyal kümesinden düzenli aralıklarla örnekler alınır. Örneğin, her ayın başı, ortası ve sonuna rastlayan veya her ayın 20'sine rastlayan gazete sayıları seçilebilir. Düzenli örnekleme tekniğinde önemli olan nokta, belidenen zaman aralığının düzenli olarak tekrar etmesidir. Diğer bir örnekleme tekniği olan kategorileştirilmiş örnekleme de ise, belirlenen materyal kümesi kategorilere ayrılır, örnekler bu kategorilerden seçilir. Kategorileştirilmiş örnekleme tekniğinde önemli olan nokta, belirlenen materyal kümesinde bulunan veri türlerinin tamamından, eşit miktarda örneklerin alınmasıdır. Bu suretle, veri türlerinin tümü, eşit ağırlıklı olarak araştırmaya dahil edilmiş olacaktır.

6) Oluşturulan kategorilerin verilerdeki sıklıklarının tespit edilmesi: Bu, belirlenen kategorilerin, verilerde kaç defa geçtiğinin sayılması işlemidir. Bu yolla edinilen sayısal bilgi, rakamlar, yüzdeler, tablolar veya grafikler halinde sunulabilir.

Örnek çalışmada, belirlenen araştırma sorularına uygun olarak geliştirilen kategorilerin sayımı neticesinde belli rakamlara ulaşılmış ve bunlar yüzde olarak ifade edilmiştir. İlk soru olan, savaş draması nasıl ifade edilmiştir ile ilgili olarak, savaşta kullanılan ekipmanlarla ait fotoğraflar sayılmış ve, %35 oranındaki fotoğrafın ekipmanlara yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Savaş fotoğraflarında hangi miktarın "normal, az veya fazla" olduğunu belirlemek zordur. Aynı konuda diğer savaşlarla karşılaştırma yapıldığında, miktar hakkında bir yargıya varmak mümkün olabilir. Vietnam Savaşı'na ait görsel verileri üzerine yapılan bir çalışmada ekipmanlara ait fotoğrafların %25 oranında, daha önceki bir savaşa ait fotoğraflarda ise %11 oranında olduğu belirlenmiştir. Sıcak çarpışmalar fotoğrafların yalnızca %8'ine yansımıştır. 583 fotoğraftan yalnızca 48 (%8)'i askerlerin sıcak çarpışma esnasındaki görüntülerine aittir. Fotoğrafların yalnızca %3'ü veya 33 adedi, askerleri hayati tehlike arz eder durumda göstermektedir. Bu neticeler ve, sıcak savaşı gösteren askeri harekat ve bombalama yerine, uçak ve tank manevraları ve kamplarda eğitim manzaralarının fotoğraflarda baskın imajlar oluşturması, Çöl Fırtınası Harekatı'nın, savaştan çok savaş oyunu olduğunu düşündürmekte, Körfez savaşının bir teknoloji savaşı olduğu düşüncesini desteklemektedir.

İkinci soru olan vatanseverlik mi propoganda mı konusu ile olarak, göstericilere yapılan muameleler kriter olarak alınmıştır. Çalışma göstermiştir ki, savaşı destekleyenlere, savaşı protesto edenlerden üç kat daha fazla yer verilmiştir. Savaşı destekleyenler, ellerinde mumlar tutan barış sever kadınlar, çocuklar olarak fotoğraflarda temsil edilirken, savaş karşıtları diğer bir ifadeyle barışı destekleyenler ise saldırgan, kızgın ve yıkıcı sahnelerle temsil edilmiştir. Medya fotoğraflarına vatansever bir ton vermek için dergiler, savaşı destekleyenlerin olumlu imajlarına yer verirken, savaş karşıtlarını daha az sayıda ve daha olumsuz imajlarla temsil etmişlerdir.

Araştırmanın üçüncü sorusu olan biz ve onlar eşlemesi konusunda fotoğraflar incelendiğinde, Başkan Bush, General Powel ve General Schwartzkopf'un olumlu sahnelerde, örneğin Bush'un eşi ile kilisede, Powel'ın basın açıklaması yaparken ve Schwartzkopf'un kendisini alkışlayan askerleri ile birlikte resimlendiği görülmüştür. Bu görüntülerde Amerikan liderleri, iyi ve başkalarını düşünen insanlar, vatanseverler; askeri liderler ise kabiliyetli ve askerleri tarafından sevilen kişiler olarak tanımlanmıştır. Irak lideri Saddam Hüseyin ise, askeri veya sivil kıyafetli hükümet lideri olarak temsil edilmiştir. Saddam Hüseyin'e ait fotoğraflar genelde polis dosyalarında biriktirilenlere benzemekte ve onu "cani" (villain) olarak göstermektedir. Irak askerleri ise, terörist veya silah kullanmayı bilmeyen acemi askerler gibi resmedilmiştir. Çok miktardaki

Iraklı savaş esirleri, yalnızca birkaç koalisyon askeri ile birlikte, yaralanmamış, sağlıklı ve bazıları yakalandığına mutlu olmuş şekildeki fotoğraflarla dergide yer almıştır. Irak'a tonlarca bomba atılmasına rağmen, konu ile ilgili dergide çok az fotoğraf yer almaktadır: 583 fotoğraftan yalnızca 38 adedi (%6.5) tahribat ile ilgilidir.

5. ve sonuncu soru olan savaştaki insan zaiyatının nasıl tasvir edildiği konusunda fotoğraflar incelendiğinde, yaralı ve ölülerle ilgili fotoğrafların incelenilen her üç dergide de en az düzeyde olduğu görülmüştür. Fotoğrafların tamamında, koalisyon kuvvetlerine ait yalnızca 7 ölü ve 8 yaralı görülmektedir. Irak tarafında ise, fotoğraflardaki ölü ve yaralı sayısı 17 dir. Her iki taraftan toplam 32 olan ölü ve yaralı sayısı ile bu türden fotoğrafların genel içerisindeki yeri yalnızca %5 olarak belirlenmiştir. Yalnızca bir fotoğrafın arka planında bir Amerikan askeri ölü olarak görülmektedir. Fotoğrafların sağladığı görüntü, savaşta çok az sayıda insanın öldüğü veya yaralandığı, Amerikalıların ise, neredeyse hiç zaiyat vermedikleri şeklindedir. Yine, 583 fotoğraftan yalnızca 6'sında (koalisyon kuvvetlerinde %1, Iraklılarda %1.5oranında) insanların üzerinde kan görülmektedir. Tahmin edilen ölü sayısı yanında, dergilerde yer alan fotoğraflarda geçen insan zaiyatının oldukça düşük olduğu, dergilerin Körfez Savaşı'nı kansız savaş olarak resimledikleri görülmektedir.

Muhteva analizi metodu uygulanarak yapılan araştırmada, başlangıçta sorulan sorularla ilgili şu neticelere varılmıştır.

1. sorunun cevabı: Medyada savaş ile ilgili çıkan fotoğraflar bilim kurgu imajlarına benzemektedir.

2. sorunun cevabı: İncelenen dergiler, Körfez Savaşı'nı destekleyerek vatansever bir tavır almışlardır.

3. sorunun cevabı: Koalisyon kuvvetleri biz, Iraklılar onlar olarak tanımlanmış ve bu tanımlamaya iyi-kötü teması işlenmiştir.

4. sorunun cevabı: Savaş kansız ve çok az zaiyatlı olarak resmedilmiştir. Bunun doğru, adaletli ve objektif olduğuna inanmak mümkün değildir. İnsan zaiyatı ile ilgili bu türden tasvirler, medya hakkında ciddi etik sorunları dile getirmektedir.

Bu araştırmanın sonuçları, görsel imajın gücü ve etkisi dolayısıyla, dergi editörlerinin savaş tasvirleri konusundaki yayın politikaları hakkında ciddi araştırma yapmaları gerektiğini göstermiştir. Kamuoyunun yararına olduğu düşüncesiyle mazur görülmesine rağmen, medyanın savaşı sınırlı ölçüde rapor etmesi, dolaylı olarak askeri ideoloji desteklediği ve savaşın hakikatleri hakkında kamuoyuna yeterli bilgi vermediği anlamına gelebilmektedir.

Muhteva Analizi Metodunun Değerlendirilmesi

Muhteva analizi metodu ile, uzun dönemleri kapsayan çok miktardaki veri standart biçimde işlenebilmektedir. Sosyal bilimlerdeki reaktif türden olan metodlarda görülen, araştırmacının veri üzerine tesiri ile ilgili problemlerden uzaktır. Metodun en önemli sınırlaması, görülen ve gizli muhteva ile verilerin kategorize edilerek parçalanması konusundadır. Bazı araştırmacılar muhteva analizini, yalnızca iletişimdeki açık olan ve görüle bilinene sınırlayarak, dolaylı ve gizli olan anlamı kodlama haricinde tutmuştur. Bu nedenle kodlamaya mekanik bir işlem gibi muamele edilmiş ve verideki muhtevanın belirlenen kategorilere uyması beklenmiştir. Kodlayıcı, verinin yalnızca görüle bilinen özelliklerini gözlemlemek durumundadır, veri hakkında geniş manada yorumlar yapma durumunda değildir. Bazı araştırmacılara göre, bu fazlaca sınırlayıcıdır ve standart tekniğin üzerine aşırı yoğunlaşılması, geçerliliğin aleyhine olan bir güvenilirlikle sonuçlanabilmektedir.

Verilerdeki muhtevayı tasnif etmek üzere geliştirilen kategori sistemi, iletişimdeki mesajları anlamak için insanların geliştirdikleri kategorilere uymayabilir. Diğer yandan, insanlar fotoğraflara bütün olarak bakar ve değerlendirirken, muhteva analizi, görüle bilinen muhtevaya yoğunlaşmasından kaynaklanan sınırlamaları gereği, iletişimdeki mesajları unsurlarına ayırmakta, araştırma bu unsurların yalnızca varlığı, yokluğu veya sıklığı ile ilgilenmektedir. Veriyi bağlamından çıkarması ve iletişimin muhtevasını parçalara ayırması muhteva analizinin en çok eleştirilen yönüdür. İletişimde, muhtevanın görüle bilinen niteliklerinin ötesine gitmek ve bunu sistemli biçimde yapmak, diğer metodların uygulanması ile mümkün olabilmektedir.[22]

Niteliksel Tahlil

Sembolist (Semiotik) Analiz:

Yukarıda, muhtevayı bağlamından çıkarması ve parçalara ayırmasının, muhteva analizinin en çok eleştirilen yönü olduğuna değinilmişti. Bu, muhteva analizinin niceliksel bir metod olması nedeniyle, kültürün ve sosyal hayatın niteliksel yönleri hakkında bilgi vermede önemli ölçüde yetersiz kaldığı anlamına gelmektedir. Belirtilen bu eksikliği gidermek üzere, niteliksel türden olan sembolist yaklaşım benimsenmeli ve niceliksel metodlarla birlikte kullanılmalıdır. Aşağıda, görsel imajların sembolist analizlerinin genel prensipleri verilmektedir.

Sembolizmin esası, bir şeyin başka bir şeyi temsil etmesidir; ikisi arasındaki ilişki soyuttan somuta veya özelden genele şeklindedir.[23] Örneğin, bayrak vatanseverliği,

22 Muhteva analizinin güçlü ve zayıf yönleri hakkında takip eden eserdeki değerlendirmeye bakılabilir: Ball-Smith, *Analysing Visual Data*, s. 25-31.

23 Sembolizm/semiotik işaret bilimi olarak da tanımlanmaktadır. Bu şekilde tanımlandığında işaret, bir başka şeyin yerini tutan veya yerine geçen herhangi bir şey olmaktadır. Örneğin bir işaret bir nesne

belli bir kıyafet tarzı saygınlığı sembolize etmektedir. Araştırmacının yapması gereken, sembollerin taşıdığı bireysel ve kolektif anlamları tespit etmektir. Anlam, üç ayrı düzeyde oluşmaktadır: 1) Kullanıcılarının sembole yüklediği *orijinal (exegetical) anlam* (bu daha çok antropolojide söz konusudur). 2) Araştırmacının gözlem sunucunda atfettiği *işlevsel anlam*. 3) Sembolün diğer sembollerle ilişkilerinden doğan *bağlamsal/ konumsal anlam*. Konu bir örnekle daha açıklayıcı hale getirilebilir: Bir şahıs takım elbise giymesinin, kendi bireysel seçimi olduğunu söyleyebilir (orijinal anlam). Fakat, bir etnograf araştırmaları sonucunda, takım elbisenin, belli bir sosyal gruba dahil olan şahıslarca (iş adamları gibi) giyildiğini tespit etmiş olabilir. Bu durumda, takım elbise sembol olarak alındığında, orijinal anlamı ile işlevsel anlamı farklılaşmaktadır. Bağlamsal anlamını belirlemek ise daha ileri düzeyde araştırmayı gerektirmektedir: Erkek kıyafetinin fazla çeşidinin olmadığı durumda, takım elbise giyilmesi doğal bir durum olabilir. Diğer yandan, ciddi ve saygınlık gerektiren bir işte çalışan erkeğin takım elbise giymesi gerektiğini, kültür de öğretmiş olabilir.

Sembolün yorumlanması, diğer bir ifadeyle ne anlama geldiğinin belirlenmesi bazen problemli olabilmektedir, çünkü bir sembol birden fazla anlama gelebilmektedir. Farklı kültürler ve dönemler söz konusu olduğunda ise, sembole yüklenen anlamlar arasında farklılıklar oluşabilmektedir. Örneğin, II. Mahmud (1808-1839) döneminde ilk kullanıldığında, fes modernliğin simgesi olmuştur. Yaklaşık bir yüzyıl sonra, İnkılâpların yapıldığı Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ise, gelenekselliğin simgesi olarak algılanmış ve kaldırılması için kanun çıkarılmıştır (25 Kasım 1925). Sembollerin çoklu anlamı, sembolleri deşifre etme işini güçleştirmektedir. "Her şey anlamlıdır fakat hiçbir şey kastedilmemektedir" sözü, bir yandan, sembollerdeki yapısal belirsizliği, diğer yandan da, araştırmacının yapacağı yorumların çeşitliliğini ifade etmektedir.[24]

Sosyal hayat sembollerle doludur ve yine, sembollerle yönlendirilmektedir: hareketler, dış görünüm, eşyalar sembolik önem taşımaktadır. Aynı şeklide, saç

veya kavramın yerine geçe bilmekte onu temsil edebilmektedir. İşaretler üç türdür: İkonlar, izler ve semboller. İkonlar temsil ettikleri nesneye benzemektedir. Fakat, sembollerin temsil ettikleri nesneye benzemesi beklenmez. İkon, temsil ettiği nesne ile çok yakından benzeşmektedir. Bir fotoğraf veya bir tablodaki benzeşme gibi. İzlerde ise, iz ile temsil edilen nesne arasında fiziksel bir bağlantı vardır. Ayak izinin, orada bir şahsın yürüdüğünü, dumanın yangın olduğunu göstermesi gibi. Semboller ile temsil ettikleri nesne arasındaki ilişki ise tamamıyla rastlantısaldır. Sağduyu, anlaşma yoluyla anlam kazanmışlardır. Bayraktaki yıldızın, gökyüzündeki yıldız ile arasındaki ilişki gibi. İşaret bilimine yönelik bu kavramlaştırmalar, sembollerin araştırmalarda kullanımını daha kolay ve kullanışlı hale getirmektedir. Bu konuda bkz. "Visemics: A Proposal for a Marriage Between Semiotics and Visual Communication", *Visual Communication* 94, Feather River Inn, Blairdesen, California. Bu makaleye takip eden İnternet adresinden de ulaşılabilir: http://spot.colorado.edu./~moriarts/visemics.html.

24 Semiotik analizin karşılaştırmalı kültür çalışmalarına uygulanması konusunda bkz. Jackson Hole, "A Review of Cultural Palettes", *Visual Communication Conference 11*, June 1997, s. 1-8. Bu makaleye takip edilen İnternet adresinden de ulaşılabilir: http://spot.colorado.edu./~moriarts/cultpalette.html.

modelleri, selamlaşma, bayrak vs. sosyal yönden anlamlı konuları sembolize etmektedir. Bu nedenle, sanat tarihi, felsefe, edebiyat, ilahiyat vs. gibi akademik disiplinlerde sembolizm geniş yer edinmiştir. Antropoloji de kültürlerde sembollerin kullanımına yoğunlaşarak, sosyal yapıyı ve sosyal süreci anlamak üzere sembolleri önemli birer araç olarak görmüştür.[25]

İmaj Analizi

İmajların niteliksel tahlili konusunda, fotoğraf okuma ayrı bir metod olarak belirmektedir. Ve antropoloji, sosyoloji, psikoloji, film çalışmaları ve edebiyat eleştirileri gibi farklı sahalardan derlenen kavramlar aracılığıyla okuma işlemi yapılmaktadır. Bu kavramlar, araştırma araçlarıdır ve sürekli olarak yenileri eklenmektedir. Belirtilen kavramlar, tarihi görsel verilerin tahlilinde de güvenlikle kullanılabilmektedir. Araştırmacılara fikir vermek amacıyla aşağıda özetle tanıtılmıştır.[26] Daha ayrıntılı bilgi için araştırmacının ilgili konuda yapılan çalışmalara müracaat etmesi tavsiye edilir.

Eşli zıtlıklar:

Bunlar, eşli fakat birbirine zıt olarak düzenlenmiş kavramlardır. En bilinen örnekleri erkek: kadın, sağ:sol, aydınlık:karanlıktır. Bu eşli zıtlıklar, çoğu kez hiyerarşiktir ve verilen örneklerdeki ilk terim ikincisinden daha önemlidir. Eşli zıtlıklar hem fotoğraflardaki imajları okumada, hem de bu imajlara duygusal ve zihinsel tepkileri biçimlendirmede önemlidir. Örneğin, yandaki polisin tekmelendiği bir fotoğrafta eşli zıtlıklar polis: protestocu, kurban: saldırgan, düzen: kargaşa arasındadır. İlk terimler, fotoğrafın okunmasında ön plana geçer ve gözlemleyicinin sempatisine yol açarken, ikincileri de antipati doğurmaktadır.

Michael Emmison ve Philip Smith, *Researching the Visual*, Sage Publications, 2000, s. 47.

25 Semboller üzerine çalışmaların ağırlıklı olarak yapıldığı kültürler arası iletişim sahasında, İspanyol-Amerikan kültürlerine dair örnek bir çalışma için bkz. Jackson Hole, "A Review of Cultural Palettes", *Visual Communication Conference 11*, June 1997. Bu makaleye takip eden İnternet adresinden de ulaşılabilir: http://spot.colorado.edu.

26 Emmison and Smith, *Researching the Visual*, s. 66-69.

Bağlam:

Bağlam, imajın gözlemleyiciye sunulduğu ortamlardır. Fotoğrafların algılanmasına ve yorumlanmasına, içinde sunulduğu ortam büyük ölçüde tesir etmektedir. Örneğin, bir nü fotoğrafı sanat galerisinde sergilendiğinde farklı anlam ifade etmektedir, pornografik bir dergide yayınlandığında farklı anlam ifade etmektedir. Yine aile fotoğrafları, gazete veya sanat galerilerindeki fotoğraflardan daha farklı bir ışıkta değerlendirilmektedir. Fotoğraflar kitaplarda kullanıldığında ise, alt yazılar ve metinler bağlam oluşturmakta ve fotoğraflar, bu bağlama göre okuyucu tarafından algılanmaktadır. Örneğin, aşağıdaki, 1920'lerde stüdyoda çekilmiş, karı koca fotoğrafıdır.[27] Burada, stüdyo fotoğrafın bağlamını oluşturur ve fotoğrafa doğallığın aksine, düzenlenmişlikle birlikte bir sunilik verir. Karı-kocanın eşit konumda yan yana poz vermesi de, bu düzenleme bağlamında değerlendirilebilir.

Alan DUBEN ve Cem BEHAR; *Istanbul households, Marriage, family and fertility 1880-1940*, Cambridge University Press, 1991., s. 224

Tür:

Tür ile, aynı veya benzer niteliklere sahip olan fotoğrafların dahil edildiği kategoriler kastedilmektedir: Haber fotoğrafı, spor fotoğrafı, moda fotoğrafı gibi. Fotoğraflar taşıdıkları ifade ve tarzlara göre de türlerine ayrılabilir: Romantik, komik, hümanist gibi. Her türü tanımlayan belli nitelikler mevcuttur. Bu nitelikler, fotoğraflardaki imajların yorumlanması konusunda önemli ipuçları verirler.

Özdeşleştirme:

Özdeşleştirme, seyircinin fotoğraftaki kişi veya gruplar arasında bağlantı kurmasıdır. Roman kahramanı ile okuyucu arasındakine benzer şekilde, seyirci ile fotoğraftaki imaj arasında özdeşleştirme gelişmektedir. Çoğu başarılı ve ideolojik yönden güçlü fotoğraflar, seyirci ile fotoğraftaki imaj arasında böyle bir bağlantı kurar.

27 Bu fotoğraf şu eserden alınmıştır; Alan Duben - Cem Behar, *Istanbul Household*, Cambridge University Pres, Cambridge 1991, s. 224.

Hikayeleştirme:

Bir seri fotoğrafın kronolojik olarak bir araya getirilmesi ile yapılır. Bu şekilde bir araya getirilen fotoğraflar, geçmişte ne olduğunu anlatırken gelecekte ne olacağına dair ip uçları verir. Belli bir tema etrafında gruplaştırılan fotoğraflar, sözlerden daha etkili biçimde konuyu okuyucuya aktarmaktadır. Diğer yandan, fotoğraflar, kelimeler kadar işlenmediği için, kültüre has mesajlar verme eğiliminde değillerdir. Sözlerden sıyrılmış ve diğer imajlarla bir araya getirilmiş imajlar, düşüncenin empoze ettiği sınırlamalardan uzakta kalmakta, dolayısıyla da, kendi başlarına bir anlam ifade etmektedir.[28] Bu türden bir çalışmaya, *Ortadoğu Fotoğraflarında Kadın Portreleri 1860-1950* örnek olarak verilebilir.[29] Sosyal tarih çalışması olan bu araştırmada yazar, fotoğrafın icat edildiği zamandan, 1950'li yıllara kadar geçen doksan yıllık sürede Ortadoğu kadınlarına ilişkin fotoğrafları kronolojik sırayla bir araya getirerek, Ortadoğu'nun değişen tarihine paralel olarak değişen kadın portrelerini incelemiştir. Fotoğrafların seri halinde bir araya getirilerek incelenmesi çoğunlukla, antropolojik, etnolojik ve kültürler arası çalışmalara uygulanmaktadır.

Okuma:

Fotoğrafın okunması, fotoğraftaki imajın tahlil ve tasvir edilmesi anlamına gelmektedir. Bu kolay bir iş gibi görünse de, belli imajları, örneğin fotoğraflardaki dini imajları okumak için bilgi gerekmektedir. Gündelik hayata dair fotoğraf imajlarını okumak ise daha çok sağduyu gerektirir. Konu üzerine yapılan çalışmalar, seyredenin kimliği, tecrübesi ve bilgisi ölçüsünde, aynı imajın çok farklı şekillerde okuna bilineceğini göstermiştir.

Fotoğraf okunması iki aşamada gerçekleşmektedir.[30] Tanımlama ve analiz etme. İlkinde, fotoğrafta görülen imajlar ve ayrıntıları gözlemlenmekte ve tanımlanmaktadır. Bunlar daha çok, fotoğraflardaki yüzeysel niteliklerdir. İkincisinde ise, fotoğraflardaki imajların bütünlük içerisinde genel bir modeli/tarzı keşfedilmeye çalışılmaktadır. Bu, parçalardan anlamlı bir bütün oluşturma, görüntüyü anlamlandırma işlemidir. İlk aşamada imajın biçimi belirlenirken ikinci aşamada muhtevası belirlenir ve fotoğrafa bir anlam kazandırılır. Örneğin, bir aile fotoğrafı okunurken, ilk bakışta görünenler, kişiler dekorlar vs.nin yüzeysel tanımlanması ilk aşamadadır. Bu aşamanın ayrıntıları, örneğin insanların kıyafetleri ve saç modelleri ile bundan çıkarılacak anlam (ailenin sosyal statüsü, eğitim düzeyi hakkında bilgi edinme işlemi) ikinci aşamadır. Aşağıdaki

28 Elizabeth Chaplin, *Sociology and Visual Representation*, London-New York, 1994, s. 210.

29 Sarah Graham-Brown, *The Portrayal of Women in Photography of the Middle East 1860-1950*, 1988. Bu araştırma hakkında geniş bilgi için bkz. Chaplin, *Sociology and Visual Representation*, s. 232-237.

30 More-Dawyer, *Visual Literacy*, s. 252-253.

1908 yılında Osmanlı[31] İstanbul'undaki Müslüman bir aileye ait evde çekilmiş fotoğraf her iki aşamada okunduğunda şunlar söylenebilir. 1. Aşama: Aile bireylerinin çoğu genç ve modern görünümlüdür. Yaşlı ve aile büyüğü olduğu tahmin edilen kişinin kıyafeti ise geleneksel bir görünüme sahiptir. Fotoğrafta dönemin popüler gazeteleri görülmektedir. Arka plandaki mobilya ise modern tarzdadır. Genç nesil gazete okurken, Yaşlı nesil kahve içmektedir. 2. Aşama: Bu tür bir fotoğrafın ait olduğu aile eğitim almış bireylerden oluşmaktadır. Aile üst sosyal tabakaya mensuptur. Ailenin yeni nesli modern, eski nesli gelenekseldir.

Alan DUBEN ve Cem BEHAR; *Istanbul households, Marriage, family and fertility 1880-1940*, Cambridge University Press, 1991.

İşaret Eden ve İşaret Edilen:

İşaret eden, gerçek bir nesnenin kopyasıdır veya temsilcisidir. Eiffel Kulesi'nin modeli veya fotoğrafı gibi. İşaret edilen ise, işaret eden ile doğrudan bağlantılıdır ve parçası olduğu bütünü temsil eder. Eiffel Kulesi'nin Paris'i temsil etmesi, gülümsemenin mutluluğu, el ele tutuşmanın duygusal bağlantıyı temsil etmesi gibi. İşaret eden ve

31 Bu fotoğraf takip eden eserden alınmıştır; Alan Duben - Cem Behar, *Istanbul Household*, Cambridge University Pres, Cambridge 1991, s. 204.

işaret edilen arasındaki bağlantı, diğer bir ifade ile, sembol ve atfı, çoğu zaman rastlantısal ve kültüreldir: Kırmızı gülün romantizmi temsil etmesi gibi.

Konum Rolü:
Bununla, fotoğraftaki imajların, fotoğraftaki konumları gereği sahip oldukları üst kimlik kastedilmektedir. Örneğin, bir kadın ile çocuğa ait fotoğrafta, kadının "anne" kimliği, konum rolüdür ve fotoğrafı yorumlamada bu rol kullanılır. Aynı kadın bir toplantı fotoğrafında yer aldığında, "yönetici" rolüne girer, fotoğraf da, bu rol ön plana alınarak yorumlanır. Fotoğrafların anlamını çözümlemede, imajların konum gereği beliren rollerini tespit etmek çoğu kez esas iş olmaktadır.

Özet:
Takip eden yazıda, görsel malzemenin özellikleri, türleri, veri olarak kullanımındaki problemler ve tarih araştırmalarında kullanım metotları üzerinde durulmaktadır. Söz konusu edilen görsel malzemeler, fotoğraf ve benzeri türden, iki boyutlu görsel malzeme ile sınırlı tutulmuştur. Bu türden malzemenin işlenişine ise, iki açıdan yaklaşılmıştır. Niceliksel-muhteva analizi-ve niteliksel-sembolik analiz. Metin içerisinde, uygun yerlerde örnekler ve fotoğraflar verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Görsel tarih; Görsel veri; Muhteva analizi; Sembolik analiz; Fotoğraflar.

Abstract:
This article is concerned with the types and characteristics of the visual material, the methods of their use and problems in their use as historical documents. The visual material studied here is limited to the two dimentional visual materials, i.e. photographs and the like. The two aproaches to their use given in detail; Quantitative-content analysis-and Qualitative-semiotic analysis. Examples and samples of photographs are also given whereever appropriate.

Keywords: Visual history; Visual material; Content analysis; Semiotic analysis; Photographs.

Biyolojik Çeşitlilik ve Türkiye'nin Durumu

Selim Süalp ÇAĞLAR*

Dünyamızı ve barındırdığı yabanıl yaşamı düşünelim. Önce çiçeklerin ve kelebeklerin renkleriyle bezenmiş bir çayır, bir yaz şafağı ve kuşların korosu, keskin kokusu ve ihtişamı ile derin bir orman, sonra da bunların tersine, betondan ve metalden oluşan soğuk ve cansız görüntüsüyle gelecek bir dünya düşleyelim. Sonuçta bizim için monoton, çirkin ve sağlıksız binalar silsilesi ve günden güne artan açlık ihtiyacımızı karşılamak ya da evcilleştirmek için vazgeçtiğimiz türler.

Günümüzde normal fonksiyonlarını hızla yitiren tropikal yağmur ormanları, dişleri için öldürülen filler, kaçakçılar tarafından kaçırılan yavru papağanlar gibi sıralayabileceğimiz görüntüler artık bir çok insan tarafından biliniyor. Bütün bunların hepsini *Biyolojik Çeşitlilik* olarak tek bir konu başlığı altında ifade etmekteyiz. "Biyolojik çeşitlilik ya da Biyoçeşitlilik" kelimesinin fazla belirsiz ve popülist olduğu ileri sürülebilir ama, gerçekte konuya esaslı bir anlam vermektedir. Yeryüzündeki yaşamın çok çeşitli ve karmaşık yapısı, "doğa ve doğal yaşam" kelimeleri ile tam olarak ifade edilememektedir. Biyolojik çeşitliliğin bir çok tanımı olmasına rağmen, bunların hepsi aynı anlama gelir, yani yaşamın her çeşidinde ve her katmanındaki çeşitlilik. Biyoçeşitlilik teriminin içerisinde insanların en fazla ilgisini çeken omurgalılar dışında bitkiler, omurgasızlar, mantarlar, bakteriler ve diğer mikroorganizmalar ile birlikte, organizmaların yaşadıkları ekosistemlerin çeşitliliği ve genlerin çeşitliliği de yer alır.

Süregelen biyolojik çeşitliliği, yok olan ya da yok olma tehdidi altındaki türler açısından anlamak ve anlatmak çok kolaydır. Örneğin mavi balinalar, dev pandalar,

* Hacettepe Üniversitesi, Biyoloji Bölümü, Ekolojik Bilimler Araştırma Laboratuarı (EBAL).

ötücü turnalar hakkında pek çok şey biliyoruz. Belki de bu canlıların hiç birini gazete ve filmler haricinde görmedik, ama bu türler yok olursa üzülürüz. Oysa, bilinmeyen pek çok yosun, liken, mantar, böcek ve diğer canlı türleri için insanların ilgisini çekmek daha da zordur.

Küçük ve mikroskobik türler gibi, genleri de anlamak ve değerlendirmek zordur. Yaşamın her parçasının işlevini ve yapısını oluşturan bu kendinden çoğalan DNA parçalarının yanı sıra oksijen, su ve birçok molekül de çok önemlidir. Günümüzde çevre bilimcilerin değerlendirdiği sadece çevrenin kendisi değil, aynı zamanda onların insana verdiği çeşitliliktir. Değişik genetik yapılara sahip iki çilek bitkisinden biri, iklim değişse bile, belki de değişikliğe daha iyi adapte olarak yaşayabilir.

Bu iki türden biri belki hava kirliliğinden kolay etkilenecek ya da birinin meyvesi diğerine göre daha dayanıklı olacaktır. Belki de sadece değişik tat vereceklerdir. Yaşamın çeşitliliği, genetik çeşitlilik ve değişim yoluyla başlar. Genlerdekinin tersine ekosistem daha büyüktür ve göze çarpar. Böylece çevre hakkında basit bilgilere sahip olan biri bile güllerin, ormanların, bataklıkların değerlerini anlayabilir. Yine de ekosistemin tanımı zor olabilir. Bir gölün ve onu çevreleyen bataklığın sınırları, içindeki canlılar, aralarında gezinirken nasıl çizebilir ki? Çevre bilimciler her zaman değişik ekosistemlerin örneklerini korumayı savunurlar, ama bir ekosistemin diğeriyle olan farklılığı nasıl ortadan kaldırabilir? % 60'ı meşe ve % 40'ı çam olan bir meşe-çam ormanı ile % 40'ı meşe ve % 60'ı çam olan bir meşe-çam ormanı birbirlerinden nasıl ayırt edilebilir? Bazı çevreciler ekosistemin sadece değişik tür birlikteliği değil, bir biyolojik varoluş olduğunu savunurlar.

Yukarıda verdiğimiz biyoçeşitlilik tanımı yaşamın yapısını, çeşitlerini ve katmanlarını vurgular. Ama bazen bu tanıma çevresel olaylar ve farklı evrelerdeki fonksiyonlar da eklenebilir. The Wildlife Society (1993), biyoçeşitliliği *"hayvanların, bitkilerin ve toplumların zenginliği, bolluğu ve değişkenliği, aynı zamanda bunları bir diğerine, toprağa, suya ve havaya bağlayan çevresel olaylar"* olarak tanımlamıştır. Çevresel fonksiyonların çeşitliliği çok büyüktür. Öncelikle milyonlarca değişik tür, bir diğeriyle rekabet, yırtıcılık, asalaklık ve karşılaşma ile etkileşim içindedir. Ayrıca her tür, kendi çevresiyle solunum, fotosentez ve biyokimyasal dönüşüm ya da yaşayan varlığı ölü varlığa dönüştürerek ve enerji değişimi yaparak etkileşim içerisindedir. Aklımıza gelen ya da gelmeyen tüm organizmaların birbiriyle ve onları çevreleyen ortamlarla fonksiyonel etkileşimleri çok sayıda olabilir. Evrimsel fonksiyonun çeşitliliği daha da karmaşıktır. Evrimsel fonksiyon, bütün bu çevresel olayları ve bunlara ek olarak her türün genetik çeşitliliğini oluşturan genetik mutasyonları da içerir. Bunların yanında canlının ekosistem içindeki dinamiklerini tanımlayan fonksiyonel çeşitlilik de çok önemlidir. Örneğin canlıların değişen ortama uyumlarını sağlayan evrimin ve doğal seçilimin devam etmediği yerde, türleri yok olmaktan kurtarmak için yapılan bir plan uzun süre yaşayamaz. Özet

olarak yapısal ve fonksiyonel çeşitliliğin ikisinin de önemli olduğunu, ama genetik, tür ve ekosistem çeşitliliği sağlandığında çevresel ve evrimsel çeşitliliğin de sağlanacağını unutmamak gerekir.

Çocuğunuza masal anlatıyorsunuz: "Nuh amca bir gemi yaptı ve içine bütün hayvanlardan ikişer tane aldı". Dinlerken hiç karşı çıkmıyor. Büyük bir gemi onun bildiği tüm hayvanlardan bir çift alır elbette. Ama gerçekte kaç tür hayvan var yeryüzünde? Bir gemiye sığmayacaklarını bilsek de, ne hayvan türleri ne de diğer canlı grupları için kesin bir sayı veremiyoruz. Yalnızca bu sayının 12 milyon ile 120 milyon arasında olabileceği şeklinde bir tahminde bulunabiliyoruz. Daha da önemlisi canlıların yaşam alanlarını hızla yok eden insan etkileri nedeniyle her yıl kaç türün soyunun tükendiğini de bilmiyoruz. Belki de türlerin sayıları, çocuğunuz büyüdüğü zaman, bir geminin kamaralarını bile dolduramayacak kadar azalacak.

Gerçek anlamda bir kitlesel tür yok oluşunun tam ortasında mıyız? Bilim adamları, bu yüzyılda soyu tükenen türlerden yola çıkarak, bir sonuca varmaya çalışıyorlar. Worldwatch Enstitüsü raporuna göre, karbondioksit miktarından kaynaklanan iklim değişikliğinin yıkımı hızlandırdığı düşünülüyor, bunun yanına yağmur ormanlarının tahribi gibi birçok olayı da ekleyebiliriz. Eğer kitlesel bir tür yok oluşunun ortasındaysak, bunun asıl sorumlusu insanoğlundan başkası değilmiş gibi görünüyor.

Dünyadaki tüm kuş türlerinin dörtte birinin populasyonu hızla azalıyor ve türlerin yok oluşuna doğru gidiliyor. Amfibiler (yani iki yaşamlı kurbağalar, semenderler ve akraba türleri) tüm dünyada giderek azalıyor. Son yirmi yılda Endonezya'ya özgü pirincin 1500 ırkı yok oldu. Bugün üretilen pirincin dörtte üçü yalnızca tek bitkiden üretiliyor. ABD'de 3000'den fazla bitki yok olma tehlikesi altında. Bunlardan 700'ü on yıl içinde tükenecek. Bugün biyologların %70'i kitlesel tür yok oluşunun tam ortasında olduğumuza inanıyorlar. Bu durum önümüzdeki yüzyılda insanoğlunun yeryüzündeki geleceğinin de tehlikede olduğunu gösteriyor ve bilim adamlarının çoğu bunu tarihteki en şiddetli yıkım olarak adlandırıyorlar. Ancak, insanlar bu durumun farkında olmamakla birlikte yıkım, doğal nedenlerden değil, ne yazık ki insanın kendisinden kaynaklanıyor. Biyoçeşitlilikte yaşanan bu bunalım, bilim adamlarınca küresel ısınmadan, ozon tabakasındaki delikten ve çevre kirliliğinden çok daha önde bir sorun olarak görülüyor. 3 Ekim 1996'da birçok çevre ve koruma örgütü ortaklaşa bir rapor yayınladı. Bu raporda bilinen memeli türlerinin dörtte birinin de yok olma tehlikesi altında olduğu vurgulanmaktaydı. Bu rapordaki Kırmızı Liste, aslında "Dur!" anlamındaki kırmızı trafik lambaları gibi algılanmalı. Memeliler dışındaki sürüngenlerin %20'si, balıkların %34'ü ve birçok tatlı su canlısı da tehlikede. Kırmızı listeye 1996'da 100 balık türü daha eklendi ve bu türler arasında köpekbalıkları, tonbalığı, mercan kayalıklarında yaşayan balıklar ve denizatları da yer alıyor. Listeyi uzatmamamız, omurgasızların, bitkilerin ya da yumuşakçaların tehlike altında olmadığını göstermiyor.

Ama bazı türlere insanların daha hassas yaklaşmaları (örneğin büyük kediler ya da primatlar gibi) ya da diğer türlerin varlığından habersiz olmaları nedeniyle, konuya ilgiyi arttırabilmek için daha popüler türler gündeme getiriliyor.

Biyolojik çeşitlilik, dünyanın canlılığın oluşumundan bu yana biriktirmiş olduğu (ve insanlığa sunulmuş gibi görünen) paha biçilmez hazinesidir. Diğer tüm türlerde olduğu gibi, insanlar da bir yaşam dengesi oluşturmak için tüm başka türlere gereksinim duyarlar. Bir bakıma bir zorunluluktur bu. Sanayileşme, ekonomik atılımlar ve sürdürülebilir bir kalkınma sağlamak için atılan tüm adımlarda, insanın ve dünyanın geleceği için biyoçeşitlilik göz önünde bulundurulmalıdır. Bir türün (insanın), yeryüzündeki tüm kaynakları, diğer tüm türlerden daha fazla kullandığı çok açık bir gerçektir. Biyoçeşitliliği koruma kuruluşları, hangi türlerin tehlike altında olduğunu dünyanın dört bir yanından bilim adamlarının sağladığı verilerle belirliyor ve bu türlerin yaşam alanlarını korumak için çalışmalarını sürdürüyorlar. Ama bu çaba da yeterli olmuyor; çünkü sıra bekleyen binlerce tür var. Asıl gerekli olan bu yıkıma son vermek. Tüm bunlar bireysel çabalarla da desteklenebilir. Herkesin neyi ne kadar tükettiğine dikkat etmesi, ya da kullanılan yaşamsal gereksinimlerin doğanın hangi parçasının sökülüp çıkarılarak elde edildiğinin düşünülmesi, bireysel çözümler üretmek için atılacak ilk adımdır. Yaşarken insan odaklı değil de dünya odaklı yaşamak birçok türün soyunun devamını sağlayacaktır.

Biyoçeşitlilik sorunu ne yazık ki ülkemizde de yaşanıyor. The New York Times'da 1998 yılında yayınlanan makalede, Türkiye'nin de içinde bulunduğu yok olmakta olan bitkiler listesi verilmiştir. Pek de iç açıcı olmayan bu listede ülkemiz dördüncü sırada.

Dünya'da Tehlike Altındaki Bitki Türleri ve Oranları

ABD	4669	% 29
Avustralya	2245	% 14,4
Güney Afrika	2215	% 9,5
Türkiye	**1876**	**% 21,7**
Meksika	1593	% 6,1
Brezilya	1358	% 2,4
Panama	1302	% 13,1
Hindistan	1236	% 7,7
İspanya	985	% 19,5
Peru	906	% 5,0
Küba	888	% 13,6
Ekvator	824	% 4,3
Jamaika	744	% 22,5

Kolombiya	714	% 1,4
Japonya	707	% 12,7

Yazıya göre dünyadaki bitki türlerinin en az sekizde biri yok olma tehlikesi altında. Bu türlerden bazılarıyla ilgili liste şöyle sıralanıyor; güllerin % 14'ü, zambakgillerin % 34'ü, lalelerin % 14'ü ve palmiyelerin % 29'u risk altında olmakla birlikte çam türlerinin büyük bir kısmı da izlemeye alınmış durumda. Hayvan türleri daha çok göz önünde tutulsa da, bilim adamlarına göre besin zincirinde en önemli halka olan üreticilerin yani bitkilerin yok olması diğer türleri daha çok etkileyecek. Bitkiler güneşten gelen enerjiyi besine dönüştürerek ekosistemlerin enerji sağlayıcıları olarak iş yapıyorlar. Ayrıca ilaç yapımında kullanılan birçok bitkinin ve tarımsal alanda üretilenlerin yok olması, insanlar için ayrı bir tehlike oluşturacaktır. Tehlike altındaki bitkilerin kırmızı listesi 750 sayfalık bir kitap oluştururken, bu gerçeği görmezden gelmek dünyanın geleceğini yok saymaktır.

Biyoçeşitlik bu güne kadar, besin, ilaç ve hammadde olarak insanlığa çok şey sunmuş olup, çok daha fazlasını da sunabilecek potansiyele sahiptir. Ama yalnızca sağladığı yararlar için değil, etik ve estetik nedenlerle de biyoçeşitlilik kaybı, her insanı ilgilendiren bir sorun olmak zorundadır. Çünkü biyoçeşitlilik krizi olarak adlandırılan bu sorun, artık günümüzde birçok insan kültürünü, topluluğunu ve hatta tüm insanlığı tehdit eder hale gelmiş durumdadır. Öte yandan bilim adamları, biyoçeşitliliğin önemli bir öğesi olan tür zenginliğindeki azalmanın çağımızın en önemli çevre sorunu olduğu konusunda birleşse de, soruna çözüm bulmak için ne fazla zaman ne de kaynak vardır. Bu durumda bilim adamlarının yapabilecekleri en önemli şey, kısıtlı kaynaklarla en fazla sayıda türün korunmasına olanak sağlayacak yöntemleri geliştirmek olacaktır.

Son zamanlarda kullanılmaya başlanan yöntemlerden biri, tür zenginliğinin, özellikle de endemik (o çevre koşullarına özgü) tür zenginliğinin yüksek olduğu biyoçeşitlilik odaklarının saptanmasını ve koruma açısından bu bölgelere öncelik verilmesini içeriyor. Genellikle tek kriter olarak tür zenginliği ya da endemik tür zenginliği kullanılmasına karşın, korunmaya aday bölgelere ve içerdikleri türlere ait başka kriterlerin de değerlendirmeye alınmasıyla belirlenecek öncelikli bölgeler, koruma açısından daha önemli olmaktadır. Sıcak noktalar olarak adlandırılan bu yerlerin saptanması için gerekli olan ideal bilgi, farklı bölgeler üzerindeki tehditlerin büyüklüğünü, bölgelerin doğallık ve korunma derecelerini içermektedir. Ayrıca, tüm canlı türlerinin yayılımları ve yoğunluğu konusunda doğru veriler ile her bir türün filogenetik farklılığı ve yine her bir türün topluluk içindeki yeri konusunda ayrıntılı bilgi ile her populasyon içindeki genetik çeşitlilik miktarı da bilinmek zorundadır. Oysa, çoğu canlı türü için bu veriler bilinmemektedir ve yine bu kadar ayrıntılı çalışmalar yapmak için ne zaman ne de kaynak mevcuttur. Bu durumda, ancak bazı canlı grupları için çeşitlilik odaklarının

çakışacağı varsayımından yola çıkarak ve yayılımları iyi bilinen gruplarla ilgili verileri kullanarak tür çeşitliliği odaklarını saptayabilir ve bu çeşitlilik odaklarını farklı koruma stratejileri için kullanabiliriz. Türlerin dağılımı konusunda bilgilerin yetersiz olduğu durumlarda tür ve endemik tür çeşitliliği odaklarını belirlemek için bir temsilci kullanılabilir. Bu temsilci başka bir taksonomik kategori (cins, familya gibi), başka bir canlı grubu ya da çevresel değişkenler olabilir. Örneğin; böcek türlerinin yayılımının bazı bitki gruplarının yayılımına bağımlı olacağını varsayarak, bitki tür zenginliğini böcek tür zenginliğinin bir göstergesi olarak algılayabiliriz. Yine tür ölçeğinde ayırt etmekte zorlandığımız bir grup için, cins zenginliği desenlerini belirleyebiliriz. Zengin iklimsel, topografik ve jeolojik özelliklere sahip bölgelerin de bir çok farklı tür barındıracağını varsayabiliriz.

Dünya üzerinde sözü edilen bu yöntemler kullanılarak belirlenen 25 küresel sıcak nokta, birçok farklı habitat tipini içermektedir. Bunlardan 17 tanesi, tropikal bölgelerde ve aynı zamanda biyoçeşitlilik kaybının en hızlı gerçekleştiği yerlerde bulunmaktadır. Çünkü bu sıcak noktalar büyük ölçüde tehditlerin en yüksek, korumaya ayrılan kaynakların ise en az olduğu gelişmekte olan ülkelerde yer almaktadır. Küresel ölçekteki bu 25 sıcak noktadan iki tanesi olan; Kafkasya sıcak noktası kuzeydoğudan, Akdeniz Havzası sıcak noktası da Ege ve Akdeniz kıyılarına yakın bölgeleri içerisine alarak Türkiye sınırlarının içine uzanmaktadır.

Türkiye söz konusu olduğunda, geleneksel olarak botanikçiler bakımından Akdeniz Bölgesi, zoologlar bakımından ise Doğu Anadolu Bölgesi tür zenginliği yüksek bölgeler olarak anılmakla birlikte, bu konuda istatistiksel olarak belirgin sonuçlar verecek çalışma sayısı çok azdır. Türkiye'nin kuzeydoğusu (özellikle Kaçkarlar), Doğu Toroslar, Van çevresi ve güneydoğu Marmara'da tür zenginliğinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Tür zenginliğinin en az olduğu bölgeler ise Tuz Gölü'nün güneyi ve güneybatısı olarak belirlenmiştir.

Endemik olan yani yalnızca Türkiye'de bulunan tür sayısının; Bolkar-Aladağlar ve Uzunyayla çevresi, Ankara'nın güneybatısı, Van yöresi ve Batı Toroslar'da yüksek olduğu, bunun yanında Trakya ve Kuzey Ege ile Van-Hakkari yöresi dışında kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin endemizmin en az olduğu yöreler olduğu bilinmektedir. Çevresel değişkenlerin biyoçeşitlilik odaklarıyla olan ilişkisi incelediğinde, yüksek yıllık ortalama yağış miktarı, farklı habitat tiplerini barındırma ve özellikle de yüksek irtifa, hem tür hem de endemik tür zenginliğinin yüksek olduğu alanların ortak özellikleri olarak belirmektedir. Bu durum, öncelikli koruma alanlarını belirlerken mutlaka göz önüne alınması gereken bir ilişkidir.

Türkiye, Avrupa ve Orta Doğunun en zengin biyolojik çeşitliliğe sahip ülkesi olup, Avrupa kıtasında biyolojik çeşitlilik açısından dokuzuncu sıradadır. Ülkenin 7 coğrafi bölgesinin her biri ayrı iklim, flora ve fauna özellikleri gösterir ve dünyanın en önemli

üç ekolojik bölgesine sahiptir (yaşlı kolşik ormanlarıyla Kuzey-doğu Anadolu kolşik florası/ormanlar; Orta Anadolu'nun step tipi otlakları; ve dünyanın varolan en geniş yayılımlı servi (*Cupressus sempervirens*) ve sedir (*Cedrus libani*) ormanları ile maki vejetasyonu yanında önemli kıyı habitatlarıyla Akdeniz bölgesi).

Türkiye'nin coğrafik yapısının farklılığı yüksek endemizm ve genetik çeşitliliği sağlamaktadır. Türkiye, Akdeniz ve Yakın Doğu olmak üzere iki önemli Vavilovyan gen merkezinin kesiştiği noktada yer almaktadır. Bu iki bölge tahılların ve bahçe bitkilerinin ortaya çıkışında çok önemli bir role sahiptir. Bunun yanında Türkiye'de beş ayrı "mikro-gen merkezi" bulunmaktadır. Son otuz yıl içinde yerel ve ithal soyların kullanımıyla geliştirilen ve kaydedilmiş olan tahıl çeşidi 256 olup; bunun 95'i buğday, 91'i mısır, 22'si arpa, 19'u pirinç, 16'sı süpürge darısı, 11'i yulaf ve 2'si de çavdar çeşididir. Türkiye florası, kültürü yapılmış önemli tarımsal bitki türlerinin yabani akrabalarını ve bu türlerle ilgili genetik çeşitliliği kapsar (örneğin buğday, nohut, mercimek, elma, armut, kayısı, kestane ve Antep fıstığı'nı bu türler arasında sayabiliriz). Bahçe bitkilerinin ise, üretilmekte olan yaklaşık 50 cins ve yetiştirilip dağıtımı yapılan 100 kadar tür yanında yerli varyeteler ve diğer kaynaklardan gelenlerle beraber 200'ü bulduğu düşünülmektedir. Bu çeşitlilik meyve türlerinde de belirgin olup 138 civarında olduğu tahmin edilen meyve türlerinin 80'i Türkiye'de yetiştirilmekte, tropikal ve sup-tropikal meyvelerin girmesiyle bu sayı artmaktadır. Tarım türlerinde yabani asma (*Vitis silvestris*) türünü de barındıran Anadolu, üzüm asmasının (*Vitis vinifera*) gen merkezidir.

Türkiye 120 memeli, 400'ü aşkın kuş türü, 130 kadar sürüngen, 400'e varan balık türü ile biyolojik çeşitlilikte tür çeşitliliği açısından çok zengindir. Yerli çiftlik hayvanı türleri açısından da; 7 sığır, 18 koyun, 4 keçi, 7 at ve 8 kümes hayvanı ve Ankara Tavşanı'nı içermektedir. Kuzey geçiş kuşağında yaşayan 'Karakul' ile Kars yöresinde yaşayan 'Tuj' gibi bazı koyun varyetelerinin soyları tükenme tehlikesi altındadır. Tehdit altındaki diğer bir yerli hayvan ırkı da, tamamen yok olmasının önlenmesi için koruma altına alınan Ankara Keçisi'dir. Türkiye, Avrupa kıtasında bulunan bitki türlerinin %75'ini barındırmakta olup, bunların üçte birini endemik bitkiler oluşturmaktadır. Anadolu faunası 80.000'in üzerindeki tür zenginliğiyle dikkati çekmektedir. Alageyik ve sülünün anavatanı Anadolu olup, boz ayı, yaban domuzu, kurt, vaşak başta olmak üzere memelileri barındıran Anadolu'da yok olduğu düşünülen Anadolu Leoparı'nın izlerine de rastlanılmaktadır. Kuş göç yolları üzerinde bulunması sebebiyle, Türkiye pek çok kuş türü için anahtar ülke konumundadır. Ülkemizde yaklaşık 454 kuş türü olduğu bilinmektedir. Bunlardan bir kısmı global olarak tehdit altında olan kuş türleridir. Akdeniz ve Ege kıyıları nesli tehlike altındaki, *Caretta caretta* ve *Chelonia mydas* türü deniz kaplumbağaları ile Akdeniz Foku (*Monachus monachus*)'nun yaşam alanlarıdır. Akdeniz Foku'nun Ege, Akdeniz ve Karadeniz'deki populasyonu sabit olmayıp bu

tür Karadeniz ve Marmara'da yok olmak üzeredir. Türkiye denizlerinde, 1970'lerde 150 ila 300 arasında Akdeniz Foku bireyi tahmin edilirken, bugün 100'den az birey kalmıştır. Türkiye denizleri deniz memelileri (Cetaceans) açısından da zengindir. Ancak tüm bu deniz canlıları; bilinçsizlik nedeniyle kasti öldürmeler, turizm ve aşırı kentleşme nedeniyle kıyıların tahrip edilmesi ve aşırı balıkçılık nedeniyle balık stoklarının azalması gibi nedenlerle tehdit altındadır.

Türkiye'deki bitki türlerinin %33'ü endemiktir. Türkiye, yaklaşık 3.000'i endemik olan ve toplam 9.000'den fazla bitki türü içeren zengin florasında 500'den fazla soğanlı bitki; kardelen, karçiçeği, siklamen, lale, çiğdem türleri ile uluslararası çiçek soğanı ticaretinde tanınan önemli bir ülkedir. Yüksek endemizme sahip Türkiye florası, tıbbi ve aromatik bitkiler açısından da oldukça zengindir. Bu yüksek endemizm düzeyi, Türkiye'ye bu türlerin, özellikle de dünyanın büyük bölümünün bağımlı olduğu tahılların türetildiği yabani türlerin yeterince korunması, tehlike altına girmemesi veya yok olmaması konusunda daha da büyük bir sorumluluk yüklemektedir. 19. ve 20. yüzyılda Türkiye'deki sekiz endemik bitki türünün soyunun tükendiği kesinlik kazanmıştır. Bunlardan ikisi Keban Barajı su toplama havzasının doldurulması sırasında sular altında kalarak, diğerleri ise aşırı otlatma ve yerleşimin yol açtığı tahribat sonucunda yok olmuştur. Türkiye'deki soyu tükenmiş fauna türleri hakkındaki bilgi çok sınırlı olup, bazı omurgalı türlerinin tükendiği bilgileri vardır. Kunduz'un (*Castor fiber*) geçtiğimiz yüzyılın başlarında Türkiye'de nesli tükenmiştir. Amik Gölü'nün tarım amacıyla kurutulması sonucu Türkiye için endemik bir tür olan yılanboyun'un (*Anhinga melanogaster rufa*) soyu tükenmiştir. Türkiye'deki balık türü sayısı 472'dir ve bunların 50'si tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bugüne kadar yapılan çalışmalar sonucunda, tatlı su balıklarından 26 familyaya bağlı 192 tür belirlenmiştir.

Biyoçeşitlilik odakları saptanırken, bu bölgelerin korunma açısından öncelikli olduğu da vurgulanmalı ve varolan koruma alanları bu sıcak noktalarla çakışmıyorsa, koruma alanları sistemi için öneriler üretilmelidir. Türkiye'de bugün, "Milli Park" ve "Tabiatı Koruma Alanı" olarak adlandırılan yaklaşık 732,000 hektar alan koruma altındadır. Ayrıca bunların dışında "Özel Çevre Koruma Alanları" da mevcuttur. Acaba bu koruma alanları, ülkemizde tür çeşitliliğinin yüksek olduğu bölgelerle ne kadar örtüşüyor? Tamamlayıcılık ve puanlama yöntemleri kullanılarak Türkiye'yi oluşturan kareler koruma önceliği açısından sıralandığında, içerdikleri yüksek biyoçeşitlilik bakımından ilk sıralarda yer alan karelerin varolan koruma alanlarıyla örtüşmediklerini görüyoruz. Varolan koruma alanları Batı Toroslar'da, özellikle Antalya ve Isparta çevresinde yoğunlaşıyor. Kaçkar ve Munzur dağlarını içeren bir kaç karede koruma alanları bulunsa da, içerdikleri yüksek endemizm, nadirlik ve tür zenginlikleri nedeniyle öncelikli olan Van-Hakkari bölgesi, kuzeydoğu sınırına yakın bölgeler, Ankara'nın güneydoğusu ve Doğu Toros bölgesinin tümü hiç bir ciddi koruma alanı

bulundurmuyor. Bu bölgelerde yeni koruma alanları oluşturulması ve varolan koruma planlaması sisteminin gözden geçirilmesi, Türkiye'nin biyoçeşitliliğinin en iyi biçimde korunması için atılması zorunlu olan adımların başında geliyor. Her türün ekosistem içindeki işlevi ve önemi farklıdır. Diğer bir deyişle, maksimum sayıda türü koruma altına almak, asıl amacımız olan biyoçeşitlilik kaybının önlenmesi için yeterli bir çözüm değildir. Bu durumda yapılabileceklerden bir tanesi, mümkün olan en verimli koruma alanı sistemini belirledikten sonra, bunların dışında kalan türlerin, özellikle de endemik türlerin ayrıca ele alınması olabilir.

İnsan etkinlikleri sonucunda tür sayılarını ne kadar ve nasıl bir süreçte azalacağını öngörmek için bazı varsayımlar yapmamız ve bilimsel teorilerden, özellikle de ada-ekolojisinin prensiplerinden yararlanmamız gerekiyor: Türlerin yok olmasının önde gelen nedeni habitat tahribi olsa da, yok olan habitat ve tür sayısı arasındaki ilişki doğrusal değildir. Çünkü, belli bir habitatın çoğunluğunda yayılım gösteren bir tür, o habitatın belli bir kısmında da temsil edilir. Dolayısıyla ilk zamanlar habitat tahribi tür sayısında belirgin bir azalmaya yol açmazken, son kalan habitat parçalarıyla beraber çok fazla sayıda tür yok olacaktır. İşte, alan ve tür sayısı arasındaki ilişkiyi tanımlayan ada-biyocoğrafyası teorisi bu sürecin belirlenmesine yardımcı olur. Biyoçeşitliliğin bazı bölgelerde yoğunlaşması, ve en hızlı habitat tahribinin bu sıcak noktalarda olması, türlerin yok olma hızını arttıran etkenlerdir. Ada-ekolojisinin prensiplerinden yararlanılarak yapılan öngörülere göre, tropikal ormanlarda konumlanmış olan 17 küresel sıcak noktanın tümü şu anda koruma altına alınsa bile, en iyimser koşullar altında önümüzdeki yüzyıl içinde bu bölgelerdeki türlerin %18'i yok olacaktır. Denizlerdeki bir çok türün varlığının bağımlı olduğu mercan resifleri için de aynı ilişki söz konusu. Türlerin yok olma hızını etkileyen başka faktörlerin varlığından da bahsedilebilir. Örneğin, küresel ısınmanın türlerin varlıklarını sürdürebilmelerinde olumsuz etkileri olduğu bilinmektedir. Yabancı türlerin getirilmesi sonucunda yerli türlerin yok olması ise, maalesef çok fazla örneği olan bir olgudur. Ne yazık ki bu süreçler konusundaki bilgimiz, önümüzdeki yıllarda kaç türün soyunun tükeneceği konusunda kesin bir sayı vermek için yeterli değil.

Sürdürülebilir kalkınma, insanoğlunun parçası olduğu ve varlığını sürdürebilmesi için temel desteği sağlayan ekosistemlerle uyumlu ve denge içinde, yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve geliştirilmesi olarak tanımlanabilir. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin ikinci maddesi biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir kullanımını, "biyolojik çeşitlilik unsurlarının, uzun dönemde biyolojik çeşitliliğin azalmasına yol açmayacak şekilde ve oranda kullanımı ve böylece biyolojik çeşitliliğin bugünkü ve gelecekteki nesillerin ihtiyaçlarını ve özlemlerini karşılama potansiyelini muhafaza etmesi anlamındadır" ifadesiyle tanımlamaktadır. Bu bağlamda ele alındığında, biyolojik çeşitliğin sürdürülebilir kullanımı, bir yandan bugünkü kuşakların gereksinimlerini karşılarken

bölgeler arasındaki eşitliğin gözetilmesi, diğer yandan da gelecek kuşakların haklarının güvence altına alınmış olmasını içermektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenleri; ekonomik olarak uygulanabilirlik, sosyal eşitlik ve çevresel sürdürülebilirliktir. Biyolojik çeşitlilik, ekosistemlerin insanlığın gönenci için elzem olan yaşam destek sürecini sürdürebilme yeteneğinin ve sağlıklı çevrenin bir göstergesidir.

Günümüze kadar biyolojik çeşitlilik ve doğal kaynaklar, sürdürülebilir olmayan gelişme sonucu, insanlık tarihinde hiç görülmemiş bir oranda tahrip edilmiştir. Biyolojik çeşitlilik üzerinde yaratılan tahribat, sadece arazi kullanımını düzenleyerek ve bazı koruma alanları belirleyerek telafi edilemez boyuttadır. İklim değişikliliği, her türlü çevresel kirlenme ve doğal kaynakların sürdürülebilir olmayan kullanımı biyolojik çeşitlilikle beraber insanoğlunun refahı ve/veya minimum yaşamsal gereksinimlerini karşılamasını imkansız hale getirmektedir. Bu bağlamda, sürdürülebilir kalkınmayı ülkelerin politikası haline getirmek üzere somut adımlar atılması zorunludur. Biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilir kullanımı bir politik uygulama aracı olarak gerekli olup, sektörel politikaların tümünün biyolojik çeşitliliğin korunması amacını gözetecek şekilde özgün politikalarla bütünleştirilebilmesi için yapısal değişikliklerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin zengin biyolojik çeşitliliğine yönelik tehditler ve biyoçeşitliliğin korunmasında yaşanan problemler özetle şunlardır:

- Kırsal alanlarda, hızlı nüfus artışından kaynaklanan ekonomik baskı ve mevzuat boşlukları nedeniyle, tarım alanlarının parsellenmesinde yaşanan sorunlar, çiftçilerin gelirlerinin düşmesine neden olmaktadır. Bu durum küçük çiftçileri, arazi kazanmak üzere orman açma, aşırı otlatma ile meraların tahribi ve bitkilerin aşırı toplanması gibi biyolojik çeşitliliği tahrip eden faaliyetlere yöneltmektedir. Diğer yandan bugün sürdürülebilir ormancılık politikalarına geçişle değişim gösteren ormancılık politikalarındaki sürdürülemez uygulamalar biyolojik çeşitliliği olumsuz etkileyen faktörlerdendir.
- Step alanlarında; geleneksel ve sürdürülebilir olmayan tarım yöntemleri, verimli toprak elde etmek için meraların tahrip edilmesi biyolojik çeşitliliğe yönelik en büyük tehditler arasındadır. Anız yakma topraktaki mikro organizmaları yok etmekte, bir çok küçük hayvanın ve böceklerin yok olmasına neden olarak toprak yapısını verimliliğini yok etmektedir.
- Tarımsal faaliyetler 5.1 milyon hektar alanda 5 ve 6. sınıf topraklarda gerçekleşmektedir. Bu arazilerin çoğu yasadışı orman kesimi ve mera açılması sonucu elde edilmiştir. Kontrolsüz aşırı otlatma, hassas step ekosistemlerini tahrip etmeye devam ederken, yaşamları hayvancılığa bağlı olan kırsal toplulukların üzerinde ekonomik baskı oluşturmaktadır.

- 460.000 hektar civarında verimli tarım toprağı, farklı kullanım zonlarını düzenleyen mevzuat eksikliği veya kentsel/metropol alanlar çevresindeki uygulamalar nedeniyle yok olmuştur. Özellikle kentsel/metropol alanlar çevresinde bu durum kırsal kesimden gelen göçlerle beraber, endüstriyel ve evsel yapılanmaların kontrolsüz ve plansız yayılması sonucu katlanarak artmakta ve doğal habitatlar yok olmaktadır.

- Özellikle Ege ve Akdeniz Bölgesi başta olmak üzere, kıyı alanlarındaki arazi spekülasyonları ikinci konut patlamasıyla sonuçlanmaktadır. Çevresel bozulmayı önlemeye yönelik kurumsal yapının etkinleştirilemeyişi ve mevzuattaki eksiklikler, biyolojik çeşitliliğin en büyük tehdidi olan doğal habitat kaybına neden olmaktadır. Kıyı habitatlarının tahrip edilmesi, bir çok alanda karasal ve denizel ortamlardaki bir çok hayvan ve bitki türünün kaybolmasına neden olmaktadır.

- Aşırı balıkçılık, yaban hayvanları ve kuşların toplanması ve avcılık, kontrolsüz tıbbi bitki ve otların/soğanların toplanması/sökülmesi süreçlerindeki yetersiz kontrol ve takipsizlik bir çok türün yaşamını sürdürmesini engelleyen en büyük tehditlerdir. Türkiye'de önemli miktarlarda hayvan ve bitki türü toplanarak ihraç edilmektedir. Diğer yandan gerek iç sular gerekse denizlerde balıkçılık süre ve dönemlerini düzenleyen kontrol mekanizmalarının yetersizliği denizel ve tatlı su ortamlarındaki biyolojik çeşitliliği tehdit etmektedir. Türkiye'de avcılık-özellikle kurt (*Canis lupus*), boz ayı (*Ursus arctos*), vaşak (*Lynix lynix*), dağ keçisi (*Capra aegagrus*) gibi büyük memeliler ve bir çok kuş türü üzerindeki aşırı avcılık biyolojik çeşitliliğe yönelik en büyük tehditler arasındadır.

- Tarımsal sektörde, çevre olgusunu göz önünde bulundurmaksızın dağıtılan teşvikler, ağır kimyasal ve gübre kullanımı ile yanlış sulama projelerinin uygulanmasına neden olmuştur. Şu anda nispeten düşük oranda gözükmekle beraber; Türkiye yoğun ve sulu tarıma doğru geçiş yaptıkça, aşırı kimyasal ve gübre kullanımının biyolojik çeşitlilik ve sağlığa olan etkilerinin gelecekte artacaktır.

- Verimli olmayan sulama nedeniyle, tarım alanlarının tuzlanması biyolojik çeşitliliğin kaybına neden olmaktadır. Kıyı, deniz ve sulak alan ekosistemleri özellikle endüstriyel ve tarımsal kirlilikle, evsel atıklar ciddi bir şekilde etkilenmektedir.

- 1980'lerden itibaren turizm sektörüne verilen teşvikler, büyük kitle turizmi yatırımlarının inşasında patlama yaratarak bütün kıyı habitatları (denizkaplumbağaları üreme alanları, Akdeniz foku yaşam alanları gibi), kumullar, lagünler, kıyı ormanları ve verimli tarım alanlarının geri dönüşümsüz olarak tahrip olmasına neden olmuştur. Bu kapsamda, sürdürülebilir olmayan avcılık, balıkçılık ve toplama yöntemleriyle, orman keserek arazi açma gibi turizm sektörünün taleplerini karşılamaya yönelik baskıların oluşması ve aynı zamanda kontrolsüz evsel atıkların denize boşaltılması ve sezonluk değişen nüfus, biyolojik çeşitlilik ve habitatlara yönelik önemli sorunlar arasındadır.

itibaren dünyanın gündemine belirgin bir şekilde girmiştir. Türkiye gibi biyolojik çeşitliliğin zengin olduğu ve aynı zamanda özellikle kırsal yoksulluğun dikkat çekici düzeye ulaştığı ülkelerde yoksullukla doğal/biyolojik kaynakların akılcı olmayan yönetim şekilleri arasında ilişki kurmak kaçınılmazdır. Bu bağlamda, yoksulluğun azaltılması için biyolojik çeşitliliğin korunması ve doğal kaynak kullanımında sürdürülebilirlik ilkelerinin ivedilikle oluşturulması elzemdir. Mutlak suretle, alan/kaynak kullanım düzenlemeleriyle beraber, alternatif gelir kaynaklarının yaratıldığı planlama, bilinçlendirme, üretim ve tüketim kalıplarında düzenlemeler ve teşvik sistemlerinin yeniden programlanması gerekir.

Biyolojik çeşitliliğin yoğun olduğu ve hassas bölgelerde yaşayan insanlar için ulusal düzeyde kabul edilmiş kalkınma politikalarının tümleşik bir parçası olarak benimsenmiş özel planlama modelleri gerekmektedir. Bu modeller, ancak, koruma-kalkınma ikilemi eksenin ne kadar sürdürülebilir olarak belirlenebileceği ile de ilgilidir. Edinilen deneyimler, koruma alanlarında hassas zonları da kapsayan korunacak ve kullanılacak alanların derecelendirilerek ayrılması, kullanım alanlarında doğrudan o bölgede yaşayanlar için alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması ve bu süreçlerin katılımcı bir eylem tarzında hayata geçirilmesinin bu sürecin en önemli bileşenleri olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, özellikle tarım, hayvancılık ve su ürünlerinde, yerli türlerin ve geleneksel üretim biçimlerinin korunması ve geliştirilmesine ve özellikle de gen kaynaklarının kullanımında bölgeler arası eşitlik ve kuşaklar arası adalet anlayışının gözetilmesine önem verilmelidir. Öte yandan, yine bu bağlamda biyolojik çeşitlilik ile toplumsal cinsiyet etkileşimini dikkate alan yaklaşımlar gereklidir.

Biyolojik kaynakların verimsiz ve yanlış kullanımı ve bağlamında yoksulluğun hızla artması ile ilgili Türkiye'den verilebilecek örnek sayısı epey fazladır. Tarımsal üretimde yerel varyetelerin veya doğal biyogenetik kaynakların ıslahı yoluna gidilmesi tercih edilen bir kaynak yönetimi olarak görülmektedir. Tersi durumlarda ortaya çıkan karmaşık ekolojik sorunların bertaraf edilmesi çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmaktadır.

Türkiye'de, biyolojik çeşitlilikte tür koruma ile sürdürülebilir kalkınma ilişkisi önemli bir konudur. Özellikle nesli tehlike altındaki türlerden ekonomik öneme sahip olanlar, az bulunmalarından dolayı yüksek fiyatlı pazara sahiptir. Bu türlerin bulunduğu habitatlarda yaşayan yöre halklarının yoksulluğu durumunda kısa sürede kazanç sağlamaya yönelik yaklaşımlarla, uzun dönemli sürdürülebilir yöntemlerle yapılacak üretimle kalkınmaya sekte vurulmaktadır (örneğin havyarı ve eti pahalı olan Batı Karadeniz Mersin Balığının korunarak, havyarından yararlanılmasının bu alanda çalışan balıkçılara sağlayacağı ekonomik fayda değer biçilemez büyüklükte iken, yasak olmasına karşın bu türün avlanmasının önüne geçilememektedir).

itibaren dünyanın gündemine belirgin bir şekilde girmiştir. Türkiye gibi biyolojik çeşitliliğin zengin olduğu ve aynı zamanda özellikle kırsal yoksulluğun dikkat çekici düzeye ulaştığı ülkelerde yoksullukla doğal/biyolojik kaynakların akılcı olmayan yönetim şekilleri arasında ilişki kurmak kaçınılmazdır. Bu bağlamda, yoksulluğun azaltılması için biyolojik çeşitliliğin korunması ve doğal kaynak kullanımında sürdürülebilirlik ilkelerinin ivedilikle oluşturulması elzemdir. Mutlak surette, alan/kaynak kullanım düzenlemeleriyle beraber, alternatif gelir kaynaklarının yaratıldığı planlama, bilinçlendirme, üretim ve tüketim kalıplarında düzenlemeler ve teşvik sistemlerinin yeniden programlanması gerekir.

Biyolojik çeşitliliğin yoğun olduğu ve hassas bölgelerde yaşayan insanlar için ulusal düzeyde kabul edilmiş kalkınma politikalarının tümleşik bir parçası olarak benimsenmiş özel planlama modelleri gerekmektedir. Bu modeller, ancak, koruma-kalkınma ikilemi eksenin ne kadar sürdürülebilir olarak belirlenebileceği ile de ilgilidir. Edinilen deneyimler, koruma alanlarında hassas zonları da kapsayan korunacak ve kullanılacak alanların derecelendirilerek ayrılması, kullanım alanlarında doğrudan o bölgede yaşayanlar için alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması ve bu süreçlerin katılımcı bir eylem tarzında hayata geçirilmesinin bu sürecin en önemli bileşenleri olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, özellikle tarım, hayvancılık ve su ürünlerinde, yerli türlerin ve geleneksel üretim biçimlerinin korunması ve geliştirilmesine ve özellikle de gen kaynaklarının kullanımında bölgeler arası eşitlik ve kuşaklar arası adalet anlayışının gözetilmesine önem verilmelidir. Öte yandan, yine bu bağlamda biyolojik çeşitlilik ile toplumsal cinsiyet etkileşimini dikkate alan yaklaşımlar gereklidir.

Biyolojik kaynakların verimsiz ve yanlış kullanımı ve bağlamında yoksulluğun hızla artması ile ilgili Türkiye'den verilebilecek örnek sayısı epey fazladır. Tarımsal üretimde yerel varyetelerin veya doğal biyogenetik kaynakların ıslahı yoluna gidilmesi tercih edilen bir kaynak yönetimi olarak görülmektedir. Tersi durumlarda ortaya çıkan karmaşık ekolojik sorunların bertaraf edilmesi çoğunlukla başarısızlıkla sonuçlanmaktadır.

Türkiye'de, biyolojik çeşitlilikte tür koruma ile sürdürülebilir kalkınma ilişkisi önemli bir konudur. Özellikle nesli tehlike altındaki türlerden ekonomik öneme sahip olanlar, az bulunmalarından dolayı yüksek fiyatlı pazara sahiptir. Bu türlerin bulunduğu habitatlarda yaşayan yöre halklarının yoksulluğu durumunda kısa sürede kazanç sağlamaya yönelik yaklaşımlarla, uzun dönemli sürdürülebilir yöntemlerle yapılacak üretimle kalkınmaya sekte vurulmaktadır (örneğin havyarı ve eti pahalı olan Batı Karadeniz Mersin Balığının korunarak, havyarından yararlanılmasının bu alanda çalışan balıkçılara sağlayacağı ekonomik fayda değer biçilemez büyüklükte iken, yasak olmasına karşın bu türün avlanmasının önüne geçilememektedir).

Koruma alanlarının ilan edilmesi tek başına biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilirliği için yeterli değildir. Örneğin İğne Ada ormanları, Kuş Gölü ve Sultan Sazlığı'ndaki uygulamalar nedeniyle, biyolojik çeşitlilik açısından son derece önemli bu alanlarda yaşanan tahribatı koruma statüleri önleyememiştir. Aynı şekilde, kıyı alanlarında varolan bir çok koruma alanında (Doğal SİT, ÖÇKK gibi) varolan yasal koruma statüsüne rağmen kaçak yapılaşmanın önüne geçilmemekte, önemli kıyı ve deniz habitatları yoğun turizm baskısı ve kitle turizmine yönelik salt yatak kapasitesini artırmaya odaklı turizm politikaları nedeniyle tahrip edilmektedir.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de hızlı nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme, sürdürülemez üretim ve tüketim alışkanlıkları oranında doğal kaynak tahribatı çarpıcı boyutlara ulaşmıştır. Kaynakların kirlenmesi, çölleşme, iklim değişiklikleri, nesli tehlike altına giren türler, habitat tahribi; erozyon, sel, taşkın, çığ, heyelan gibi insan etmeni ile de hızlandırılan doğal afetlerle birleşerek insanın da bir parçası olduğu yaşamı yani biyolojik çeşitliliği süratle yok etmektedir. FAO verilerine göre, dünyada ekosistemler her yıl net 12 milyon hektar dolayında azalmakta olup, ölçülen ve ölçülemeyen ürün (örneğin ormanlarda odun ve odun dışı ürün) ve bunlardan sağlanan girdilerin doğru değerlendirilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Biyolojik çeşitliliğin doğru fiyatlandırılması, etkin koruma, sürdürülebilir işletme ile doğru seçilmiş geliştirme yöntemleri ve bilinçlenmenin sağlanması, sınırlı ve yenilenemez biyolojik kaynakların optimal kullanımı ve sürekliliği için gereklidir. Ormanlar, birey, topluluklar ve çeşitli sektörlere odun/odun dışı ürünlerle hizmetler sunma, istihdam yaratma, gıda ihtiyacını karşılama, avcılık/toplayıcılık imkanlarıyla orman köylüsüne ve afet bölgelerine ucuz odun hammaddesi sağlama şeklinde doğrudan faydalar yarattığı gibi, iklim değişikliğinden su üretimine, erozyonun önlenmesinden sağlıklı ekosistemler ve yaşam sağlamasına kadar uzanan çok önemli kamusal yararlar da sağlar. Ormanın ikinci grupta sayılan kamusal yararları doğrudan algılanamadığı için ön planda gözükmez. Bu kamusal yararların bugünkü büyümeye yönelik ekonomik sistem içinde doğru değer/fiyat belirlemesi yapmaksızın kullanıldığı bir gerçektir.

Bilim ve fen bakımından orman niteliğini tam olarak kaybetmiş alanların orman dışı kullanımlara açılmasına imkan veren ve orman alanlarının daralmasına neden olan yasal düzenlemelerin yeniden ele alınması elzemdir. Sürdürülebilir ormancılık politikasının temel taşlarından biri de kamusal yararın göz ardı edilmeksizin, kullanıcılarının refah seviyesinin ülke refahı ile eşgüdüm içinde yükseltilmesi olarak tanımlanabilir. Orman köylülerinin yoksulluğunun, orman dışına çıkarılan arazilerle kalıcı ve uzun vadeli bir biçimde giderilemeyeceği görülmektedir. Orman köylüsünün, ancak orman ürünlerinden sürdürülebilir yöntemlerle ve bilinçli yararlanmasının sağlanması; aracı mekanizmalarında (kişi veya gruplar) ve teşviklerde düzenlemeler yapılması ile yoksulluğun önemli ölçüde azaltılması mümkündür.

Biyolojik çeşitlilik, toplumların ekolojik, ekonomik, kültürel ve manevi desteğidir. Böylesine büyük önem taşımalarına rağmen, doğal ekosistemler artan nüfus ve doğal kaynak tüketim hızının etkisiyle zarar görmekte ve genetik çeşitlilik çok büyük bir hızla azalmaktadır. Biyolojik çeşitliliğin global ölçüde azalması, günümüzde insanlığın karşı karşıya bulunduğu en ciddi çevresel sorunlardan biri olarak görülmektedir. Biyolojik çeşitliliğin azalmasının global ölçüde etkileri olduğunun kabul edilmesi, uluslararası toplumu 'Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi' ile ilgili görüşmeler yapma konusunda harekete geçirmiştir. Türkiye bu Sözleşmeyi 1992'de imzalamış, 1996 yılında da onaylamıştır. Rio de Janerio'da 1992 yılında gerçekleştirilen Yeryüzü Zirvesi'ne katılan ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 156 devlet, kendi sınırları içerisindeki bitkilerin, hayvanların ve mikrobiyolojik yaşamın çeşitliliğinin tam olarak korunması sorumluluğunu üstleneceklerine, ayrıca biyolojik kaynakları sürdürülebilir kullanacaklarına ve biyolojik çeşitlilikten sağlanan faydaları eşit olarak paylaşmanın yollarını arayacaklarına dair taahhütlerde bulunmuşlardır. Sözleşme, gelecek nesillerin doğal kaynaklara olan gereksinmelerinden ödün vermeden, bugünün ihtiyaçlarını karşılayabilme anlamına gelen istikrarlı ve sürdürülebilir gelişme kavramı üzerine inşa edilmiştir. Sözleşme, insan faaliyetleri ile doğal yaşam arasındaki ilişkiler, canlıların varlığını sürdürmenin gerekliliği, genetik çeşitlilik ve ekosistemlerin bütünlüğü konularındaki anlayışı ifade etmektedir. Sözleşmenin uygulanabilmesi için, doğal kaynaklarımızın kullanımı ve yönetiminde önemli değişiklikler yapmamız gerekmektedir. Bunun gerçekleştirilmesi, ulusal ve uluslararası ölçekte, ortak çalışma esasına dayanan sektörler arası işbirliği yaklaşımını gerektirmektedir.

Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin üç temel hedefini şu şekilde sıralayabiliriz;

- biyolojik çeşitliliğin korunması;
- biyolojik kaynakların sürdürülebilir kullanımı;
- genetik kaynakların kullanımından kaynaklanan faydaların global ölçüde adil ve eşit biçimde paylaşımı.

Global bir araç olan Sözleşme, biyolojik çeşitliliğin korunması ve biyolojik kaynakların sürdürülebilir kullanımı konularındaki çabaların yeterliliğini değerlendirmek; konuyla ilgili boşlukların nasıl doldurulabileceğini ve fırsatların nasıl yaratılabileceğini belirlemek amacıyla taraf ülkelere rehberlik etmektedir. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, biyolojik çeşitliliğin korunması ve biyolojik kaynakların sürdürülebilir kullanımına yönelik uluslararası çabaları simgeleyen global ve ulusal bir araçtır.

Türkiye'de Biyolojik Kaynakların Korunması ve Sürdürülebilir Kullanımına Yönelik olarak Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi ve Eylem Planı hazırlanmıştır. Bu Strateji, Türkiye'nin biyolojik zenginliğinin statüsünü, bu zenginliğin korunması ve sürdürülebilir bir biçimde kullanımına yönelik özel ve genel öneriler ile bu konuda

neler yapılması gerektiğini belirlemektedir. Anayasa, kanunlar, yönetmelikler ve doğa korumaya yönelik uluslararası sözleşmeler (Biyolojik Çeşitlilik, Paris, Ramsar, Bern, CITES, Çölleşmeyle Mücadele gibi) Türkiye'deki biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilirliğinin sağlanmasına yönelik yasal çerçeveyi oluşturmaktadır. Sürdürülebilir gelişmenin sağlanabilmesi için, diğer planlar ve politikalarla birlikte çevreyle ilgili ulusal hedeflerin ve politikaların belirlenmesi gerekmektedir. 1995 yılı başlarında, bir "Ulusal Çevre Eylem Planı (UÇEP)" hazırlanmasına yönelik bir girişim başlatılmış ve çalışma gruplarından biri de "Türkiye Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi ve Eylem Planı" üzerinde çalışmıştır. Konunun oldukça geniş kapsamlı olması nedeniyle bu özel çalışma grubu; orman, sulak alan ve step ekosistemleri üzerinde yoğunlaşan üç ayrı alt-gruba bölünmüştür. Bu çalışma grubu ayrıca sivil toplum kuruluşlarının biyolojik çeşitliliğin korunmasındaki rollerini ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik yasal ve kurumsal düzenlemeleri kapsayan iki çalışma daha gerçekleştirmiştir. Türkiye'deki biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımına yönelik hazırlanmış olan bu strateji ve eylem planı, tüm bu çalışmaların sonucunda ortaya çıkarılmıştır.

Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin uygulanması konusunda Türkiye ile diğer ülkeler arasında işbirliğinin önemini belirtmektedir. Türkiye'de biyolojik çeşitliliğin korunması ve biyolojik kaynakların sürdürülebilir kullanımının güvence altına alınması konusunda çeşitli kamu kurumları ve farklı sektörler ortak sorumluluk taşımaktadır. Aynı zamanda strateji; doğal sistemlerin üretkenliğinin, çeşitliliğinin ve bütünlüğünün korunmasını ve sürdürülebilir gelişimini sağlayacak eylemlerin tüm aşamalarına yönelik bir çerçeve oluşturmayı amaçlamaktadır.

Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi'nin ana hatları biyolojik çeşitliliğin azaldığını gösteren bir platform üzerine oluşturulmuştur. Bu strateji, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin Türkiye'deki mevcut alt yapının üzerine inşa edilerek uygulanmasına rehberlik etmek amacıyla geliştirilmiştir. Halen, bu konuda başlatılmış olan birçok girişim, sözleşmenin getirdiği yükümlülükleri desteklemek amacıyla yürürlüktedir. Ancak, hükümetler ve sivil toplum kuruluşları arasındaki uyumun arttırılması; biyolojik kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımını ekolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel amaçlar doğrultusunda biyolojik çeşitliliğin korunmasıyla entegre ederek kaynak yönetim yaklaşımları geliştirilmesi gerekmektedir.

Strateji, aşağıda sıralanan ve açıklanan beş varsayım temel alınarak hazırlanmıştır:

1. Biyolojik Çeşitlilik, Sürdürülebilir Kalkınmanın Biyolojik Temelini Oluşturur: Biyolojik çeşitliliği korumak ve biyolojik kaynakları sürdürülebilir bir biçimde kullanmak, Türkiye'deki sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirmeye yönelik çabalarının temelini oluşturmaktadır. Bu konu Türkiye için hayati öneme sahiptir; çünkü biyolojik çeşitlilik, ekolojik sürdürülebilirliği sağlar, insan gereksinimlerini ve isteklerini tatmin

eder, yerel topluluklara geçim kaynağı olur ve gelecek için bir güvence sağlar. Biyolojik çeşitliliğin korunmasındaki başarısızlık gelecekteki seçenekleri, esnekliği ve ekonomik fırsatları riske sokar ve gelecek nesillere çok büyük faturalar çıkarır. Biyolojik çeşitliliğin korunması geleceğe yönelik bir yatırımdır ve akıllıca bir yaklaşımdır.

2. Biyolojik Çeşitlilik Tehlike Altındadır: Endüstri, tarım, ormancılık, ticari balıkçılık, genişleyen kentsel alanlar, gelişen taşımacılık altyapısı, çelişen Kanunlar ve göreceli olarak yüksek 'kişi-başına kaynak tüketimi'nin bileşke etkisi, Türkiye'de ekosistemlerin ve habitatların bozulmasına, türlerin ve genetik çeşitliliğin azalmasına yol açmıştır. Kirlilik, yabancı türlerin gelişi ve insan eylemlerinden kaynaklanan bölünmeler de ekosistemlerin ve habitatların bozulmasında rol oynamışlardır.

3. Biyolojik Çeşitliliğin Korunması Paylaşılan Bir Sorumluluktur: Biyolojik kaynakların yönetimi ile ilgili olarak çeşitli politika ve programlar mevcuttur. Bu çabalar, daha geniş çaplı bir işbirliği ve koordinasyon oluşturmayı amaçlayan Strateji için bir temel teşkil etmektedir. Hükümetlerin, koruma amaçlı sivil toplum kuruluşların ve özel sektörün ortak çabaları ve bunun yanı sıra bireysel ve toplumsal girişimler, Strateji'nin hedeflerine ulaşılması açısından temel bir rol oynayacaktır.
Yukarıda sayılan toplum kesimlerinin tümü biyolojik çeşitliliğin korunması ve biyolojik kaynakların sürdürülebilir bir biçimde kullanılması çabalarına katkıda bulunmaları açısında hayati önem taşımaktadırlar.

4. Biyolojik Çeşitlilik Gelecekteki Refah Düzeyiyle Bağlantı Sağlar: Biyolojik çeşitlilik kayıplarıyla insanların refahı arasındaki bağlantıyı göz ardı edersek, gelecekteki nesiller önemli ekolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel faturalar ödemek zorunda kalacaklardır. Bozulmuş orman, tarım ve sucul ekosistemler daha az verimlidirler ve kendilerine bağlı olan topluluklara kaynak oluşturmayı sürdürebilmek için daha fazla girdiye ihtiyaç duyarlar. Bununla birlikte, önleyici çabaların ve dikkatli bir yönetimin uzun vadede hasar görmüş alanları rehabilite etmekten daha düşük bir maliyete sahip olduğunu görebilirsek, bu maliyetlerden kaçınabiliriz. Gelecekteki refahımızdan umutlu olabilmemiz, eylemlerimizin ve kararlarımızın biyolojik çeşitliliğin değerine uygun nitelikte olmasına bağlıdır.

5. Türkiye Global Olarak Biyolojik Çeşitliliğin Korunması Eylemlerine Katkıda Bulunmaktadır: Türkiye üç kıtanın birleştiği bir noktada bulunmaktadır ve her birinin flora ve faunasına ait türleri içermektedir. Ayrıca, insanlığın tükettiği bitkilerin çoğunun anavatanı olma özelliğine sahiptir. Bu yüzden Türkiye global ekolojik süreçlere ve besin güvenliğine katkıda bulunan benzersiz ekolojik özelliklere sahiptir. Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi, bu geniş çerçeve içinde sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına yönelik global çabalara yaptığımız katkıların sürmesi konusundaki sorumluluğumuzun farkında olarak hazırlanmış; biyolojik çeşitliliğin statüsü ve varsayımlar göz önüne alınarak ve hedefler ortaya konularak tanımlanmıştır.

Toplumların hem kültürel hem de ekonomik gelişim süreci içerisinde, çeşitlilik insan yaşamında önemli bir yere sahip olmuştur. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ilkel toplumlarda, kabilenin avcı üyeleri, günlerce süren avcılık seferleri yapar ve her seferden sonra önceden avlamayı düşündükleri ile değil avlayabildikleri av hayvanları ile geri dönerlerdi. Toplayıcı üyeler, çoğunlukla istedikleri yabani sebze ve meyveleri değil, ormanda, vadide, dere kenarlarında bulabildikleri yabani meyve, yumru, soğan, filiz ve yaprakları toplarlardı. İlkel bir toplum bile olsalar çeşitlilik, onların yaşamlarının önemli bir parçası olmuştur. Hayvancılıkla geçinen göçebe toplumları, tek bir hayvan türüne bağlı kalmamış, aksine geçimlerini sağlamak için değişik evcil hayvanları yetiştirmiş ve farklı zamanlarda onlardan değişik ürünler almışlardır. Göçebe toplumları, bütün yıl boyunca tek bir ekosisteme bağlı kalmamış, yılın farklı mevsimlerinde değişik doğal ortamlara göç etmiş ve bir yerden başka bir yere taşınmışlardır. Göçebe toplumlarının yaşamlarında çeşitlilik önemli bir yer tutmuştur. Yerleşik düzene geçen ve çiftçilikle geçinen toplumlar, tarımsal uygulamalarında tek bir bitki türünü değil, küçük ölçekte de olsa, değişik türleri yan yana bir arada yetiştirmiş ve onlardan biri ürün vermezse, ötekinden ürün alma şansına sahip olmuşlardır. Çiftçi ürün veren çeşit çeşit canlıyı, yan yana veya bir arada yetiştirmekle, garantiyi çeşitlilikte bulmaktadır. Tek bir bireyi ele alırsak, çeşitli yetenekleri olan ve bu yeteneklerini değişik etkinlikler içinde değerlendiren, farklı dilleri konuşup, farklı kültürleri anlayabilen bir insan, benzer özellikleri taşımayan başka bir insana göre genelde daha başarılı ve daha uyumlu olmaktadır. Çeşitlilik kişiye güç, güven ve seçenekler sunmaktadır. Özet olarak, ister kültürel, ister ekonomik, isterse ekolojik boyutuyla olsun, çeşitlilik bir sisteme direnç ve istikrar sağlayan, tat ve çeşni katan, ona renk ve güzellik veren, sisteme güç ve canlılık kazandıran dinamik bir özelliktir. Biyoçeşitlilik de, çevremizdeki ekolojik sistemlere ve çevre sağlığına, aynı olumlu değerleri kazandırmaktadır. Ülkemizdeki zengin biyolojik ve kültürel çeşitliliğin değerinin bilinmesi ve bu değerlerin yaşamımızda yer almasının, toplumumuzun küçük parçalara ayrılması yerine, çeşitliliği yüksek bütünleşik bir yapıda ve daha mutlu yaşamasına neden olacağı açıktır.

Kaynaklar

Crowe, T. M. (1993), Evaluation for Nature Conservation: Principles and Criteria, *South African Journal of Science*, Vol. 89.

Çevre Bakanlığı, (2001), *Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi ve Eylem Planı*. 66 s, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1995), *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)*, Ankara: DPT Yayınları.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1997), Ulusal Çevre Eylem Planı: Arazi Kullanımı ve Kıyı Alanlarının Yönetimi, Ankara: DPT Yayınları,

Devlet Planlama Teşkilatı, (1997), *Ulusal Çevre Eylem Planı: Doğal, Tarihi ve Kültürel*

Mirasın Korunması, Ankara: DPT Yayınları.
Devlet Planlama Teşkilatı, (1997), *Ulusal Çevre Eylem Planı: Orman Kaynaklarının Yönetimi*, Ankara: DPT Yayınları.
Devlet Planlama Teşkilatı, (1998), *Ulusal Çevre Eylem Planı*, Ankara: DPT Yayınları.
Devlet Planlama Teşkilatı, (2000a), *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Biyoteknoloji ve Biyogüvenlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: DPT Yayını.
Devlet Planlama Teşkilatı, (2000b), *Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT:2516-ÖIK:534, Ankara: DPT Yayını.
Devlet Planlama Teşkilatı, (2001), *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)*, Ankara: DPT Yayınları.
DHKD, (2002), *Biyolojik Çeşitlilik-Doğa Koruma ve Sürdürülebilir Kalkınma*, 30 s.
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı, (1999), *Çevresel Başarı Raporu- Türkiye: OECD*, Ankara: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı Yayını.
Environmental Problems Foundation of Turkey (1987), *Biological Diversity in Turkey*. Önder Matbaa, 235 p., Ankara, Turkey.
Ergin, Ö., (1999), Biyoçeşitlilik Tehlikede. *Bilim Teknik*, Kasım sayısı, 62-65.
http://www.amnh.org/welcome/press/feature/biofact.html
http://www.iucn.org/wcc/press/animals_in_red.html
http://www.sierraclub.org/planet/199511/extinct.html
http://www.well.com/user/davidu/plantextinction.html
Kormondy, E.J. (1996), *Concepst of Ecology*. Prentice Hall Publ. 559 p., New Jersey, USA.
Myers, N. et al., (2000), Biodiversity hotspots for conservation priorities, *Nature*, Vol. 403,
Owen, O.S. and Chiras, D.D. (1995), *Natural Resource Conservation*. Prentice Hall, 586 p., New Jersey, USA.
Pimm, S. L. ve Raven, P. (2000), Extinction by Numbers, *Nature*, Vol. 403
Turak, A S. (2000), Doğaya Sıcak Bakmak. *Bilim Teknik*, Aralık sayısı, 62-65.
Turkish Ministry of Environment, (1992), *Turkey's Importance in the World of Living Things*. Cem Ofset, 34 p., İstanbul, Turkey.
Türkiye Çevre Vakfı, (1999), *Türkiye'nin Çevre Sorunları*. Ankara: TÇV Yayını.
Yarar, M., Magnin G. (1997), *Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları*. İstanbul: DHKD Yayını.
Yerli, S., Demirayak, F. (1996), *Türkiye'de Denizkaplumbağaları ve Üreme Kumsalları Üzerine Bir Değerlendirme*. İstanbul: DHKD Yayını.

Özet:
Biyoçeşitlilik, yaşamın bütün organizasyon düzeylerinde (habitat, ekosistem ve biyosfer) ve bütün formlarındaki (bitkiler, hayvanlar ve mikroorganizmalar) çeşitliliktir. Bu yazıda biyolojik çeşitliliğin tanımı ve Türkiye'nin biyoçeşitliliği verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Biyoçeşitlilik, tür çeşitliliği, ekosistem çeşitliliği, genetik çeşitlilik, Türkiye

Abstract:
Biodiversity is the diversity of life in all its forms (plants, animals and microorganisms) and at level of organization (habitat, ecosystem and biosphere). In the present paper, definition of biodiversity and biodiversity of Turkey are presented.

Key words: Biodiversity, species diversity, ecosystem diversity, genetic diversity, Turkey

Türkiye'nin Sulak Alanları ve Su Kuşları

Alpay TIRIL*

Sulak Alanlar Üzerine

Sulak alanlar, yakın zamana kadar bu adla adlandırılmamış olsalar da, canlılığın ortaya çıkışından beri biyolojik süreçlerin, insanlığın ortaya çıkışından beri de kültürel süreçlerin tetikleyicisi ve ayrılmaz bir parçası olarak önemlerini korumuşlardır.

Gerek doğa bilimcilerin, gerekse sosyal bilimcilerin ilgi alanına giren sulak alanlar, ekolojik önemleri yanında insan topluluklarıyla tarih boyunca ilişkide olmaları nedeniyle kültürel süreçleri de biçimlendiren ekosistemlerdir. İç içe oldukları insan topluluklarıyla her zaman ilişkide olan ve onları etkileyen, kültürlerin beslendikleri, iyi ya da kötü değer atfettikleri alanlar olan sulak alanlar, türlerine göre Türkçe'de farklı terimlerle adlandırılmış, ekolojik bir yaklaşımla tüm sulak alan türlerinin tek bir başlık altında toplanması ise sulak alan bilimindeki gelişmelerin etkisiyle şekillenmiştir.

Türkçe'de, sulak alan kavramını karşılamak üzere geleneksel sözcükler dışında kalan ve bunları bütünleştirecek bilimsel karşılık İngilizce'den çeviri yapılarak üretilmiştir. İngilizce'de "wetland" sözcüğü 20. yüzyılın ortalarında yaygınlaşmış ve Türkçe'de "sulak alan" olarak kabul görmüştür.[1]

Bilimsel sınıflandırma içinde yer alan her sulak alan türünü kapsamasa da, Türk Dili'nde sulak alan kavramını karşılayan en yaygın sözcük bataklık sözcüğüdür. Çok derin olmayan sularla örtülü batak bölge olarak tanımlanan sözcüğün mecazi anlamı

---

* Peyzaj Yüksek Mimarı, Ege Doğal Yaşamı Koruma Derneği, İzmir.

1 Sulak alan terimi wetland karşılığı olarak yaygın kabul görse de kavramın Türkçe'de ıslak alan olarak adlandırıldığı da görülmektedir.

Resim 1: Sulak alanlar salt ekolojik açıdan değil, ekonomik açıdan da çok önemli alanlardır. Balıkçılık, sulak alanlardaki en önemli sürdürebilir ekonomik etkinliklerden birisidir (Fotoğraf: Kazım ÇAPACI).

olarak verilen ikinci anlamı ise, uygunsuz ve kötü, ahlak dışı durumdur (Türk Dil Kurumu, 1998:2039). Türkçe'de kullanılan, bataklığı kurutmak, batağa düşmek, batakhane gibi sözcük ve terimler, sulak alanlara geleneksel olumsuz bakış açımızı yansıtmaktadır.[2]

Genel bir yaklaşımla, kara ekosistemleriyle su ekosistemleri arasındaki geçiş bölgesi olarak nitelendirilebilecek sulak alanların birçok tanımı yapılmıştır. ABD Balık ve Yaban Yaşamı Kurumu tarafından yapılan tanımda sulak alanlar, su tablasının genellikle yüzeyde ya da yüzeye yakın olduğu veya alanın sığ su ile kaplı bulunduğu, karasal ekosistemlerle su ekosistemleri arasındaki geçiş alanları olarak tanımlanmıştır. Bir alanın bu tanım çerçevesinde sulak alan olarak kabul edilebilmesi için aşağıdaki üç temel nitelikten en az birisini taşıması gerekmektedir (Cowardin et al., 1979:3):

2 Benzer olumsuz yaklaşımlar İngilizce'de de vardır. İngilizce'de sulak alan imgesine bakışın olumsuzluğunu ortaya koyan sözcüklerin yanı sıra, çocukları korkutan bogeyman (bataklık adamı) isimli bir masal kahramanı üretilmiştir. Hollywood'un beyazperdeye taşıdığı olumsuz sulak alan imajı "Creature from the Black Lagoon" (1954) gibi filmlerle pekiştirilmiştir.

· Alanda, en azından belli dönemlerde, sucul bitkilerin baskın duruma gelmesi,

· Alanda, çoğunlukla drenajı olmayan sulu toprakların bulunması,

· Alanın zemininin toprak dışı malzemeden oluşması ve her yıl vejetasyon döneminde suya doymuş ya da sığ suyla kaplı olması.

Sulak alanların ülkemizde de kabul edilen uluslar arası tanımı, 1971 yılında imzalanan, Türkiye'nin ise 1994 yılında taraf olduğu Ramsar Sözleşmesi'nde yapılmıştır. Ramsar Sözleşmesi'ne göre sulak alanlar, doğal veya yapay, devamlı veya geçici, suları durgun veya akıntılı, tatlı, acı veya tuzlu, denizlerin gel-git hareketlerinin çekilme devresinde altı metreyi geçmeyen derinlikleri kapsayan, bütün sular, bataklık, sazlık ve turbalık alanlar olarak tanımlanmıştır (Resmi Gazete, 1994).

Antartika dışında dünyanın her tarafında bulunan sulak alanların birçok türü vardır. Bu nedenle sulak alanların sınıflandırılmasına yönelik bir çok deneme yapılmıştır. Bu sınıflandırmalardan ülkemiz sulak alanlarına en uygun olanı, Avrupa Topluluğu tarafından yapılan sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmaya göre sulak alanlar 7 ana başlık altında toplanmışlardır (Karadeniz, 1995:22):

Haliçler ve deltalar: Nehir ağızları olarak da adlandırılan haliçler, nehirlerin denizlere açıldığı, gelgit etkisindeki bölgelerde, tatlı suyla tuzlu suyun karışımından oluşan acı su ekosistemleridir (Kocataş, 1997:386). Haliçler biyolojik açıdan çok zengin alanlardır. Bu alanlarda yaşanan zengin biyolojik üretimin nedenlerinden birisi, nehirlerin taşıdığı besleyici tuzların bitkilerin üretimini hızlandırmasıdır. Diğer bir neden ise tatlı ve tuzlu su kütleleri arasında yoğunluk farkına bağlı olarak ortaya çıkan dinamik harekettir. Böylece deniz kökenli besleyici tuzlar da yüzeye çıkarak güneş ışınlarının etkilediği alandaki fotosentezi hızlandırır (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1990:266).

Delta, bir akarsuyun, durgun bir suya ulaştığı yerde, sürüklediği alüvyonları bulunduğu yere çökertmesiyle ileriye doğru büyümüş düzlük alandır (İzbırak, 1992:91). Deltalar haliçlerin yanı sıra, nehir kollarını, dalyanları, göl ya da gölcükleri, sığ kıyıları, geçici taşkın alanlarını ve tarım alanlarını içerir. Tatlı, tuzlu ve acı su ekosistemlerinin varlığı deltaları önemli biyolojik çeşitlilik alanları haline getirir.

Tatlı su çayırları:[3] Buğdaygiller (*Poaceae*) familyası bitkilerinin baskın olduğu tatlı su çayırları (Mitsch and Gosselink, 2000:377), yer altı suları ya da akarsularca alandan uzaklaştırılamayan, toprak tarafından da emilmeyen suların yüzeyde sığ olarak biriktiği bölgelerde görülür (Karadeniz, 1995:24).

Göller: Göller, karasal ortamdaki büyük çukurların sularla dolması sonucu oluşan, buharlaşma ile kurumayan ve suları doğal olarak tamamen boşaltılmayan durgun

3 İngilizce'de fresh water marshes olarak adlandırılan ekolojik birimler.

sulardır. Oluşumları, fiziksel ve kimyasal özellikleri ve büyüklükleri açısından çok değişken yapıda olabilirler (Kocataş, 1997:364).

Nehirler ve taşkın ovaları: Nehir yatağı ile çevrelerindeki yükseltiler arasında kalan alanlar genelde periyodik olarak su altında kalırlar. Bu alanlar yaban yaşamı yanında ekonomik etkinlikler açısından da önemlidir (Karadeniz, 1995:26).

Turbalıklar: Serin, besince fakir, asit ve oksijen oranı düşük topraklarda bitkilerin ayrışması yavaşlar tam çürümeden üst üste birikerek turbalıkları oluştururlar (Karadeniz, 1995:26). Turbalıklar önemli biyolojik çeşitlilik alanları olmanın yanında zengin enerji kaynaklarıdır.

Kıyı sulak alanları: Nehir sularının ve dalyan sistemlerinin etkisi altında olmayan sulak alanlardır. Kendi içinde habitat çeşitliliğine sahip olan bu alanlardaki biyolojik aktivite haliçler kadar yüksek değildir (Karadeniz, 1995: 27).

Resim 2: Türkiye sulak alanlarındaki tuzlu su ekosistemlerinin en ilgi çekici kuşlarından flamingolar (Phoenicopterus ruber) (Fotoğraf: Kazım Çapacı).

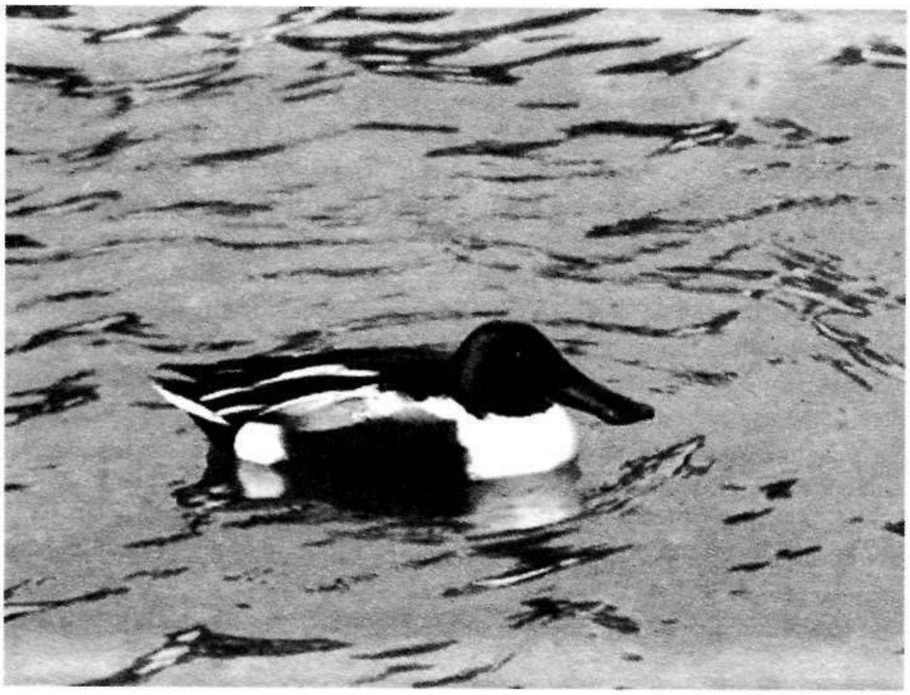

Resim 3: Ördekler sulak alanların vazgeçilmez kuşlarındandır. Kaşıkgaga ördeği (Anas clypeata), gagası en büyük olan ördektir (Fotoğraf: Kazım ÇAPACI).

İnsan yapısı sulak alanlar: Tatlı ve tuzlu su kültürü alanları, tarımsal sulak alanlar, tuzlalar, kentsel ve endüstriyel sulak alanlar ve su toplama alanlarını içeren yapay sulak alanlardır (Karadeniz, 1995: 28).

Dünyadaki sulak alanların toplamının 7-9 milyon km.^{2} olduğu düşünülmektedir. Bu alan, dünyadaki karaların toplam yüzölçümlerinin % 4-6'lık bölümüne karşılık gelmektedir (Mitsch and Gosselink, 2000:35).

Dünyadaki en önemli ekosistemler arasında yer alan sulak alanların (Mitsch and Gosselink, 2000:3), ekolojik, ekonomik ve sosyal yönden pek çok işlevi vardır. Bu işlevlerden başlıcaları şunlardır (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1990:264-265; Karadeniz, 1995:29-53):

· Sulak alanlar, aşırı yağışlarla gelen suları bir sünger gibi bünyelerine çekerek depolarlar. Doğal bitki örtüsü de aynı işlevi yerine getirse de, sulak alanların su depolama kapasitesi çok daha fazladır. Dolayısıyla sulak alanlar sel baskınları ve taşkınları önleyen doğal sigortalardır.

· Sulak alanlar, bünyelerinde topladıkları suları yer altı rezervlerine aktararak yer altı sularının zenginleşmesinde önemli bir rol oynarlar.

· Sulak alanlarda karasal ve sucul ekosistemler iç içe olduğundan, biyolojik üretim değeri çok yüksektir. Mikro ölçekte yüksek olan biyolojik üretim, besin zinciri sayesinde makro canlılara kadar yansır ve sulak alanlar zengin biyolojik çeşitlilik alanlarını oluştururlar. Balıklar ve kabuklu deniz canlıları ile kuşlar sulak alanların biyolojik zenginliğin en önemli ögeleridir.

· Sulak alanlar, bünyelerindeki yüksek biyolojik etkinlik sayesinde nitrat ve fosfat kirliliğini azaltırlar. Yüksek biyolojik aktiviteleri sayesinde organik atıkları hızla ayrıştırdıklarından, taşıma kapasiteleri aşılmamak şartıyla organik kirliliği ortadan kaldırırlar. Bu özellikleriyle pek çok sulak alan, küçük yerleşimlerin evsel atıklarını arıtan doğal arıtma tesisleri işlevini yerine getirmektedir.

· Yağış havzalarından taşınan tortuları tutar, dalgaların ve şiddetli rüzgarların etkisini azaltarak kıyı erozyonunu engellerler.

· Ekolojik döngülerin sağlıklı bir şekilde sürmesinde etkilidirler. Sulak alanlardaki mikrobiyolojik aktiviteler, azot, metan, kükürt ve karbondioksitin küresel döngüleri açısından önemlidir.

· Özellikle yağış ve sıcaklık olmak üzere yerel iklim koşullarını istikrarlı hale getirerek yerel iklimi düzenler. Böylece tarımsal aktivitelere de katkıda bulunur.

· Zengin deniz ürünleri potansiyeliyle ekonomik kaynak sağlarlar.

· Enerji üretimine katkıda bulunurlar. Sulak alanlardan elde edilen turba enerji kaynağı olarak kullanılabildiği gibi akarsular ya da güçlü gelgitlerin enerjisinden de yararlanılır.

· Uygun su yüzeyleri ulaşım olanakları sunar.

· Doğal süreçlerin izlenebildiği, yüksek bitki ve hayvan çeşitliliğine sahip alanlar olmaları nedeniyle eğitsel ve bilimsel işlevleri vardır.

· Biyolojik ve görsel değerleri sayesinde rekreasyonel ve turistik aktivitelere ev sahipliği yaparlar.

Ekolojik, ekonomik ve rekreasyonel değerleri yanında, sulak alanların gözardı edilen bir özelliği de uygarlık tarihine olan katkılarıdır. Tarih boyunca insan toplulukları sulak alanlarla ilişkili mekanlarda yaşamış ve kültürlerini bu alanlara bağlı olarak geliştirmişlerdir. Neolitik çağla birlikte ortaya çıkan toprağa bağlı yerleşimler, büyük nehirlerin taşkın ovalarında ya da deltalarında ortaya çıkmıştır. Tarihin ilk kenti olarak tanımlanan Çatalhöyük'ün Çarşamba Çayı'nın oluşturduğu bir sulak alanın kıyısında kurulması, Mezopotamya kültürlerinin Fırat ve Dicle Nehirleri ile, eski Mısır Uygarlığı'nın Nil ile olan ilişkisi, büyük uygarlıkların Hindistan'da İndus ve Ganj Nehirleri, Çin'de ise Sarı Irmak boylarında ortaya çıkması ve bu sulak alanlara bağlı

olması, sulak alanların uygarlık tarihindeki yerini açıkça gözler önüne sermektedir. Bu ilişki ve bağımlılık günümüzde de sürmektedir.

Sulak alanlar, çok yönlü değerlerine karşın, dünyanın birçok yerinde, çeşitli nedenlerle yok edilen/dönüştürülen ekosistemler arasında ilk sıralarda yer almışlardır. Bugün dünyanın gelişmiş ve kalabalık bölgelerinde bulunan sulak alanlara tarih boyunca insanlar tarafından verilen zararları kestirmek mümkün değildir. Meksika'nın başkenti Meksiko, geçen 400 yıl boyunca insan eliyle kurutulmuş bir sulak alanda kurulmuştur. Aralarında dünyanın pek çok büyük kentinin de bulunduğu kentler (Washington, Chicago, Paris'in bir bölümü, vb.) sulak alanlar üzerinde kurulmuştur (Mitsch and Gosselink, 2000:4). Yoğun insan varlığı ve etkinliği, sulak alanları en çok tehdit altında olan ekosistemler arasına sokmuştur. Sulak alanlara karşı "bataklık" aşağılamasıyla dile getirilen olumsuz bakış da bu büyük tahribatta etkilidir. Avrupa'daki sulak alanların % 90'ından fazlasının yok olduğu düşünülmektedir (Mitsch and Gosselink, 2000:38). Sulak alanların anlaşılması ve korunması sürecinin çıkış noktası, sulak alanların en dikkat çeken biyolojik zenginliği olan kuşlar olmuştur. Sulak alanların korunmasına yönelik uluslararası sözleşmeler de kuşların korunmasından hareketle ortaya çıkmıştır. 1902 tarihli "Ziraate Faydalı Kuşların Himayesine Dair Milletlerarası Sözleşme", yerini 1950 yılında "Kuşların Himayesine Dair Milletlerarası Sözleşme"ye bırakmıştır. 1971 yılında ise, kısaca Ramsar Sözleşmesi olarak bilinen "Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme" imzaya açılmıştır. Doğrudan sulak alanlar ya da su kuşları ile ilgili olmayan "Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşama Ortamlarını Koruma Sözleşmesi" gibi uluslararası sözleşmeler sulak alan ekosistemlerinin ve su kuşlarının korunmasında rol oynarlar. Gerek uluslararası sözleşmeler kapsamında, gerekse sivil ölçekte güçlü ve uluslararası etkili kuruluşların ortaya çıkması sulak alanların korunması ve geliştirilmesi çalışmalarında önemli gelişmeler kaydedilmesini sağlamıştır. Yüzyıllar boyunca yok edilen sulak alanlar, yavaş yavaş da olsa hak ettikleri değeri bularak uluslararası gündemdeki yerlerini almaktadırlar.

Türkiye'nin Sulak Alanları

Türkiye, Rusya'dan sonra Avrupa ve Ortadoğu'nun sulak alanlar açısından en zengin ülkesidir. Ülkemizde uluslararası ölçütlere göre önem taşıyan 81 sulak alan belirlenmiş olup bunların 18 tanesi A Sınıfı'dır[4] (Erdem, 1995:28).

Ülkemiz sulak alanları çeşitli nedenlerle tehdit altındadır. 1997 tarihli bir envanter, Türkiye'de özellikle 1960 yılından sonra kurutulan sulak alan miktarının yaklaşık 1.300.000 ha. olduğunu belirtmektedir (Yarar ve Magnin, 1997:27). Bu tarihten sonra

4 Bir defada 25.000'den fazla su kuşunu barındıran alanlar "A Sınıfı Sulak Alan" olarak kabul edilmektedir.

Resim 4: Uzunbacak (Himantopus himantopus), bacakları gövdesine oranla en uzun olan kuştur (Fotoğraf: Kazım ÇAPACI).

da sulak alan kayıpları artarak devam etmiştir. Ancak diğer yandan da sulak alanları kurutmanın olumsuz sonuçları gözlenmektedir. Antalya Elmalı'da bulunan Avlan Gölü'nün 1970 yılında tarım alanı kazanmak için kurutulmasından sonra yöredeki meyve bahçeleri kurumuş, bölgedeki sedir ormanları küçülmüştür (Karadeniz, 1995: 40). Sulak alanların kurutulmasının klimatik ve hidrolojik etkileri yöre halkını olumsuz etkilerken, Türkiye coğrafyasının biyolojik zenginlikleri de kurutulan sulak alanlarla birlikte yok olmaktadır. Hatay'daki Amik Gölü'nün kurutulmasıyla Türkiye'de nesli tükenen yılanboyun (*Anhinga rufa*) sulak alanlara zarar verilmesi nedeniyle yok olan türlere bir örnektir.

1950 tarihli "Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun", 1953 tarihli "Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun" ve 1960 tarihli "Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun", ülkemizdeki sulak alanların kurutulmasında etkili olmuş yasal düzenlemelerdir (Yarar ve Magnin, 1997:24).

Ülkemizde sulak alanların korunmasına yönelik ilk yasal düzenleme 1993 tarihli "Sulak Alanlar Genelgesi"dir. Bu genelge ile sulak alanları etkileyebilecek projelerin

yeniden değerlendirilmesi gündeme gelmiştir (Yarar ve Magnin, 1997:24). Sulak Alanlar Genelgesi'nin çıkarılmasından hemen bir yıl sonra da Türkiye Ramsar Sözleşmesi'ne taraf olmuştur. Kasım 2003 itibarıyla 9 sulak alanımız Ramsar Sözleşmesi kapsamında olup[5], sayının arttırılması için Çevre ve Orman Bakanlığı çalışmalarını sürdürmektedir. Ramsar Sözleşmesi gereği, 2002 yılında "Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği" çıkarılmıştır. Ancak tüm uluslararası sözleşmeler ve ulusal yasal düzenlemelere rağmen ülkemiz sulak alanlarının korunabildiğini söylemek mümkün değildir.

Ülkemizin önemli sulak alanlarından Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınanlar ile ilgili temel bilgiler ve bu alanların güncel durumları aşağıda verilmektedir.

Akyatan Dalyanı: Adana İli Karataş İlçesi'nde bulunan Akyatan Dalyanı, Çukurova'da bulunan Seyhan ve Ceyhan Deltalarındaki en büyük dalyandır. Yaz aylarında suların çekilmesiyle özellikle batısında geniş çamur düzlükleri ortaya çıkan dalyanın kapladığı en geniş alan 7.500 ha.'dır. 22 km. uzunluğundaki bakir kumsalı yeşil deniz kaplumbağalarının (*Chelonia mydas*) Akdeniz'deki son yumurtlama alanlarından birisidir. Bu kumsalda adi deniz kaplumbağaları (*Caretta caretta*) da üremektedir. Dalyanın güneybatısıyla Akdeniz arasında 2-4 km. genişliğinde, yüksekliği yer yer 25. m'yi bulan kumul tepecikleri bulunur. Kumul bitkilerince son derece geniş olan bu kumullar ağaçlandırıldığından doğal yapıları büyük ölçüde bozulmuştur. Kumullarda yapılan çilek, kavun ve karpuz tarımı doğal ekosistemi bozmaktadır (Magnin ve Yarar, 1997:209-211). Özellikle son yıllarda kumullar üzerinde yoğun bir karpuz yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Kuzeybatısı sazlarla kaplı olan dalyanın ortalama derinliği 1 m.'dir. Denizle olan bağlantısından dolayı bol miktarda balık bulunur. Çevresindeki tarım alanları nedeniyle yoğun bir kimyasal gübre ve pestisit girişi vardır (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:125-127).

1987 yılında Yaban Hayatı Koruma Alanı ilan edilen dalyan 1998 yılında Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınmıştır. Doğa Derneği tarafından yapılan Önemli Kuş Alanları 2004 güncellemesinde, ekolojik bütünlük nedeniyle çevresindeki sulak alan sistemleriyle bir arada ele alınarak Seyhan Deltası adıyla Önemli Kuş Alanı olarak belirlenmiştir. Akyatan Dalyanı'nı da kapsayan, 40.000 (min.) - 108.500 (maks.) su kuşunun kışladığı Seyhan Deltası'nda Önemli Kuş Alanı kriterlerini sağlayan türler, küçük karabatak (*Phalacrocorax pygmeus*), büyük akbalıkçıl (*Egretta alba*), leylek (*Ciconia ciconia*), flamingo (*Phoenicopterus ruber*), boz kaz (*Anser anser*), suna (*Tadorna tadorna*), fiyu (*Anas penelope*), çamurcun (*Anas crecca*), yaz ördeği (*Marmaronetta angustirostris*),

5 Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınan sulak alanlarımız Akyatan Dalyanı, Burdur Gölü, Gediz Deltası, Göksu Deltası, Kızılırmak Deltası, Manyas Gölü, Seyfe Gölü, Sultan Sazlığı ve Uluabat Gölü'dür.

elmabaş patka (*Aythya ferina*), dikkuyruk (*Oxyura leucocephala*), saz horozu (*Porphyrio porphyrio*), sakarmeke (*Fulica atra*), turna (*Grus grus*), uzunbacak (*Himantopus himantopus*), kılıçgaga (*Recurvirostra avosetta*), kocagöz (*Burhinus oedicnemus*), bataklık kırlangıcı (*Glareola pratincola*), akçacılıbıt (*Charadrius alexandrinus*), mahmuzlu kızkuşu (*Hoploterus spinosus*), küçük sumru (*Sterna albifrons*) ve İzmir yalıçapkınıdır (*Halcyon smyrnensis*) (Kılıç ve Eken, 2004: 103).

Burdur Gölü: Burdur İli'nin kuzeyinde, suları acı ve tuzlu olan tektonik bir göldür. Ortalama derinliği 40 m. (Yarar ve Magnin, 1997:100), en derin yeri 110 m. olan gölün kuzeydoğu ve güneybatı kıyıları sığdır. Birçok dere tarafından beslenen gölün 17.600 ha. olan alanı kışın 20.000 ha.'ı geçer. Kentsel ve endüstriyel kirlilik baskısı altında olan göl (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:109), endemik bir zooplankton (*Arctodioptomus burduricus*) ve balık (*Aphanius burduricus*) türünü barındırmaktadır. Derin olmasına rağmen kış aylarında çok sayıda su kuşunu barındıran göl, dikkuyruk'un dünya populasyonunun yaklaşık % 75'inin kışladığı bir alanken, kirlilik ve kuzeydoğusuna yapılan havaalanı yüzünden bu özelliğini kaybetmek üzeredir. Doğal Hayatı Koruma Derneği tarafından 1992 yılında 10.927 olarak belirlenen dikkuyruk populasyonu (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:110) son yıllarda 1300 bireye kadar düşmüştür (Kılıç ve Eken, 2004:95).

1993 yılında Yaban Hayatı Koruma Alanı ilan edilen gölün yaklaşık yarısı 1994 yılında Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınmıştır (Yarar ve Magnin, 1997: 100).

24.000 (min.) – 202.000 (maks.) su kuşunun kışladığı Burdur Gölü'nde Önemli Kuş Alanı kriterlerini sağlayan türler, küçük batağan (*Tachybaptus ruficollis*), bahri (*Podiceps cristatus*), karaboyunlu batağan (*Podiceps nigricollis*), ak pelikan (*Pelecanus onocrotalus*), kaşıkçı (*Platalea leucorodia*), flamingo (*Phoenicopterus ruber*), küçük kuğu (*Cygnus columbianus*), angıt (*Tadorna ferruginea*), fiyu (*Anas penelope*), çamurcun (*Anas crecca*), elmabaş patka (*Aythya ferina*), dikkuyruk (*Oxyura leucocephala*), kara sumru (*Chlidonias niger*), Macar ördeği (*Netta rufina*), mahmuzlu kızkuşu (*Hoploterus spinosus*), sakarmeke (*Fulica atra*) ve tepeli patkadır (*Aythya fuligula*) (Kılıç ve Eken, 2004:95).

Gediz Deltası: İzmir İli'nde, İzmir Körfezi'nin kuzeyinde bulunan Gediz Deltası, Ege Bölgesi'nin en büyük deltasıdır. 20.400 ha.'lık sulak alan sistemi, tatlı, tuzlu ve acı su ekosistemlerinden oluşan farklı yaşam ortamlarını içerir. İzmir ile iç içe geçmiş olmasından dolayı ağır baskı altındadır. Kentsel yerleşimler, endüstri bölgeleri, havaalanı, kentsel arıtma tesisi gibi birçok kullanım nedeniyle her geçen gün küçülen sulak alan, liman yapımı gibi ciddi bir tehditle de karşı karşıyadır. Gediz Nehri'nin taşıdığı kentsel, endüstriyel ve tarımsal kirlilik de deltadaki doğal yaşamı olumsuz etkilemektedir.

Resim 5: Küçük akbalıkçıl (Egretta garzetta), ülkemiz sulak alanlarında sıklıkla rastlanan bir su kuşudur. Sığ sularda avladıkları balıklarla beslenen küçük akbalıkçıllar, sazlıklarda ya da ağaçlarda yaptıkları yuvalarda ürerler (Fotoğraf: Kazım ÇAPACI).

Tuz Gölü'nden sonra Türkiye'nin en büyük tuz üretim alanı olan Çamaltı Tuzlası Gediz Deltası'nda bulunmaktadır. Deniz kuşları, özellikle de sumru ve martılar için Akdeniz Havzası ölçeğinde önem taşıyan Gediz Deltası, 2003 ve 2004 yıllarında ülkemizde flamingonun (*Phoenicopterus ruber*) ürediği iki alandan birisidir.

Küçük bir bölümü Yaban Hayatı Koruma Alanı olan Gediz Deltası'nın büyük bir bölümü birinci derece doğal sittir. 1998 yılında Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınan bölüm ise sulak alanın en bakir, kentleşme baskısı altındaki bölümlerini içermemektedir.

20.000 (min.) – 126.000 (maks.) su kuşunun kışladığı Gediz Deltası'nda Önemli Kuş Alanı kriterlerini sağlayan türler, karaboyunlu batağan (*Podiceps nigricollis*), karabatak (*Phalacrocorax carbo*), küçük karabatak (*Phalacrocorax pygmeus*), tepeli pelikan (*Pelecanus crispus*), küçük ak balıkçıl (*Egretta garzetta*), kaşıkçı (*Platalea leucorodia*), flamingo (*Phoenicopterus ruber*), Sibirya kazı (*Branta ruficollis*), angıt (*Tadorna ferruginea*), suna (*Tadorna tadorna*), çamurcun (*Anas crecca*), küçük kerkenez (*Falco naumanni*), uzunbacak (*Himantopus himantopus*), kılıçgaga (*Recurvirostra avosetta*), kocagöz (*Burhinus oedicnemus*),

bataklık kırlangıcı (*Glareola pratincola*), akçacılıbıt (*Charadrius alexandrinus*), mahmuzlu kızkuşu (*Hoploterus spinosus*), büyük kumkuşu (*Calidris canutus*), küçük kumkuşu (*Calidris minita*), karakarınlı kumkuşu (*Calidris alpina*), Akdeniz martısı (*Larus melanocephalus*), karabaş martı (*Larus ridibundus*), gümüş martı (*Larus cachinnans*), Hazar sumrusu (*Sterna caspia*), karagagalı sumru (*Sterna sandvicensis*) ve küçük sumrudur (*Sterna albifrons*) (Kılıç ve Eken, 2004:75).

Göksu Deltası: İçel İli'nin Silifke ve Taşucu ilçelerinde yer alan Göksu Deltası'nın kıyıları yeşil deniz kaplumbağası (*Chelonia mydas*) ve adi deniz kaplumbağasının (*Caretta caretta*) üreme alanıdır (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:121-122). Akgöl ve Paradeniz Dalyanı'nın bulunduğu delta, farklı yaşam ortamlarını barındırır. Eskiden yaz aylarında tamamen kuruyan Akgöl, drenaj sularının verilmesinden sonra genişleyerek sürekli su tutar hale gelmiş ve çevresindeki sazlıklar çoğalmıştır. Nesli tehlike altında olan mavi yengecin (*Callinectes sapidus*) ürediği Göksu Deltası bitki örtüsü açısından da zengindir (Erdem, 1995:69-70).

Akgöl ve çevresi 1989 yılında Yaban Hayatı Koruma Alanı ilan edilmiş, delta ise 1990 yılında Özel Çevre Koruma Alanı ilan edilmiştir. 1994 yılında Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınan, 1996 yılında da doğal sit ilan edilen delta, bu koruma statülerine rağmen su rejiminin bozulması, yapılaşma ve kirlilik baskısı altındadır (Magnin ve Yarar, 1997:198-200).

20.000 (min) - 91.000 (maks.) su kuşunun kışladığı Göksu Deltası'nda Önemli Kuş Alanı kriterlerini sağlayan türler, küçük karabatak (*Phalacrocorax pygmeus*), tepeli pelikan (*Pelecanus crispus*), erguvani balıkçıl (*Ardea purpurea*), alaca balıkçıl (*Ardeola ralloides*), gece balıkçılı (*Nycticorax Nycticorax*), kara leylek (*Ciconia nigra*), çeltikçi (*Plegadis falcinellus*), flamingo (*Phoenicopterus ruber*), boz kaz (*Anser anser*), fiyu (*Anas penelope*), çamurcun (*Anas crecca*), yaz ördeği (*Marmaronetta angustirostris*), paspaş patka (*Aythya nyroca*), büyük orman kartalı (*Aquila clanga*), şah kartal (*Aquila heliaca*), saz horozu (*Porphyrio porphyrio*), sakarmeke (*Fulica atra*), turna (*Grus grus*), kocagöz (*Burhinus oedicnemus*), bataklık kırlangıcı (*Glareola pratincola*), akçacılıbıt (*Charadrius alexandrinus*), mahmuzlu kızkuşu (*Hoploterus spinosus*), ada martısı (*Larus audouinii*), küçük sumru (*Sterna albifrons*) ve İzmir yalıçapkınıdır (*Halcyon smyrnensis*) (Kılıç ve Eken, 2004: 101).

Kızılırmak Deltası: Samsun İli'nin Bafra, Alaçam ve 19 Mayıs ilçesinde, yaklaşık 51.000 ha. alana yayılmış, Balık Gölü, Çernek Gölü, Gıcı Gölü, Liman Gölü, Tatlıgöl, Uzungöl ve çok sayıda gölcüğü içeren bir sulak alan sistemidir. Uzungöl ile Karadeniz arasındaki Galeriç Ormanı geniş yapraklı ağaçlardan oluşan, ornitolojik açıdan son derece önemli bir ormandır. Delta, habitat çeşitliliği nedeniyle zengin bir biyolojik çeşitliliğe sahiptir (Erdem, 1995:47-50). DSİ tarafından Bafra Ovası'nın sulanması

amacıyla planlanan proje ve ikinci konutlar (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:43-44) ve tarımsal kirlilik (Kılıç ve Eken, 2004: 62) deltayı tehdit etmektedir.

1979 yılında Yaban Hayatı Koruma Sahası ilan edilen deltanın doğu bölümü 1994 yılında doğal sit olmuş (Yarar ve Magnin, 1997:159), 1998 yılında ise Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınmıştır.

23.000-93.000 su kuşunun kışladığı Kızılırmak Deltası'nda Önemli Kuş Alanı kriterlerini sağlayan türler, küçük batağan (*Tachybaptus ruficollis*), bahri (*Podiceps cristatus*), yelkovan (*Puffinus yelkouan*), küçük karabatak (*Phalacrocorax pygmeus*), balaban (*Botaurus stellaris*), küçük ak balıkçıl (*Egretta garzetta*), erguvani balıkçıl (*Ardea purpurea*), büyük akbalıkçıl (*Egretta alba*), kara leylek (*Ciconia nigra*), çeltikçi (*Plegadis falcinellus*), kaşıkçı (*Platalea leucorodia*), boz kaz (*Anser anser*), boz ördek (*Anas strepera*), çıkrıkçın (*Anas querquedula*), kaşıkgaga (*Anas clypeata*), Macar ördeği (*Netta rufina*), elmabaş patka (*Aythya ferina*), paspaş patka (*Aythya nyroca*), kadife ördek (*Melanitta fusca*), dikkuyruk (*Oxyura leucocephala*), saz horozu (*Porphyrio porphyrio*), sakarmeke (*Fulica atra*), uzunbacak (*Himantopus himantopus*), kocagöz (*Burhinus oedicnemus*), bataklık kırlangıcı (*Glareola pratincola*), küçük martı (*Larus minuta*), akkanatlı sumru (*Chlidonias leucopterus*) ve çizgili ötleğendir (*Sylvia nisoria*) (Kılıç ve Eken, 2004:62).

Manyas Gölü: Balıkesir İli'nin Gönen, Manyas ve Bandırma ilçelerinde bulunan Kuş Gölü Manyas Gölü olarak da bilinir. Yaklaşık 20 km. uzunluğunda ve 14 km. genişliğinde, sığ bir göldür. Yazın su seviyesinin düştüğü gölün ortalama derinliği 4 m., en derin yeri ise 10 m.'dir (Türkiye Çevre Vakfı, 1993: 63). Kocasu ve Sığırcı Deresi'nin beslediği göl, bir ayak yardımıyla sularını Marmara Denizi'ne boşaltır. Tarım alanları ile çevrili gölün çevresi sazlık ve çayırlıktır. Sığırcı Deresi ağzı ise söğütlüktür. Su rejiminin bozulması, evsel, endüstriyel ve tarımsal kirlilik gölü tehdit etmektedir (Yarar ve Magnin, 1997:53).

Manyas Gölü ülkemizin ilk fark edilen sulak alanlarındandır. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Kurt Kosswig tarafından 1938 yılında ornitolojik önemi fark edilen göl fakülte tarafından korunmaya çalışılmıştır.

Çok küçük bir bölümü 1959 yılında Milli Park ilan edilen göl, 1977 yılında Yaban Hayatı Koruma Sahası, 1981 yılında doğal sit olmuş, 1994 yılında ise Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınmıştır (Yarar ve Magnin, 1997:53).

Karabatak (*Phalacrocorax carbo*), küçük karabatak (*Phalacrocorax pygmeus*), ak pelikan (*Pelecanus onocrotalus*), tepeli pelikan (*Pelecanus crispus*), gece balıkçılı (*Nycticorax Nycticorax*), alaca balıkçıl (*Ardeola ralloides*), büyük akbalıkçıl (*Egretta alba*), kaşıkçı (*Platalea leucorodia*) ve dikkuyruk (*Oxyura leucocephala*) Kuş Gölü'nde Önemli kuş Alanı kriterlerini sağlayan türlerdir (Kılıç ve Eken, 2004:46).

Seyfe Gölü: Kırşehir İli'nin Mucur, Boztepe ve Hacıbektaş ilçelerinde, Malya Çölü olarak bilinen çorak düzlüğün en çukur yerinde bulunan gölü Acıpınar ve dipteki kaynaklar besler. Suları tuzlu olan gölün güneyi ve güneydoğusu sazlıktır (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:171). Geçmişte önemli flamingo üreme alanlarından olan göl bu özelliğini yitirmiştir.

1989 yılında doğal sit, 1990 yılında Tabiatı Koruma Alanı olan göl 1994 yılında Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınmıştır (Yarar ve Magnin, 1997:151). Ancak DSİ tarafından 1998 yılında yaşama geçirilen drenaj projesi ile son yıllarda nerede ise tamamen kurumuştur (Kılıç ve Eken, 2004:126).

Kurumadan önce yaklaşık 21.000 su kuşunun kışladığı Seyfe Gölü'nde Önemli Kuş Alanı kriterlerini sağlayan türler, ak pelikan (*Pelecanus onocrotalus*), kaşıkçı (*Platalea leucorodia*), flamingo (*Phoenicopterus ruber*), sakarca (*Anser albifrons*), angıt (*Tadorna ferruginea*), küçük kerkenez (*Falco naumanni*), toy (*Otis tarda*), kılıçgaga (*Recurvirostra avosetta*), mahmuzlu kızkuşu (*Hoplopterus spinosus*), Akdeniz martısı (*Larus melanocephalus*), gülen sumru (*Sterna nilotica*) ve küçük sumrudur (*Sterna albifrons*) (Kılıç ve Eken, 2004:126).

Sultan Sazlığı: Kayseri İli'nin Yeşilhisar, Develi ve Yahyalı ilçelerinde bulunan Sultansazlığı, Develi Ovası'nın ortasındaki 1-1.5 m. derinlikteki Yay Gölü ve yazın büyük ölçüde kuruyan Çöl Gölü ile çevrelerindeki sazlıklardan oluşur. Su varlığına göre alanı değişken olan sulak alan, en geniş olduğu zaman 20.000 ha.'lık alan kaplar. Derelerle beslenen Sultansazlığı'nın kuzeyi ve güneyinde tatlı su çayırları bulunur. Yay gölü'nün suları ise tuzludur (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:163-164; Yarar ve Magnin, 1997:146).

1970 yılında Orman Yüksek mühendisi İsmet Özer tarafından önemi fark edilen Sultansazlığı, erken koruma altına alınan sulak alanlarımızdan olmasına rağmen en çok zarar görenlerden de birisidir. Geçmiş yıllarda çok yüksek sayılarda su kuş barındıran sulak alan DSİ'nin çalışmaları nedeniyle neredeyse kuruma noktasına gelmiştir.

1994 yılında Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınan Sultansazlığı, 1972 yılında Yaban Hayatı Koruma Alanı, 1988 yılında Tabiatı Koruma Alanı, 1993 yılında doğal sit olmuştur (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:167-169). Çöl Gölü Ramsar alanı dışında bırakılmıştır (Yarar ve Magnin, 1997:148).

Göç sırasında yaklaşık 130.000 su kuşunu barındıran alanda kışlayan min. su kuşu sayısı yaklaşık 27.000'dir. Küçük karabatak (*Phalacrocorax pygmeus*), alaca balıkçıl (*Ardeola ralloides*), çeltikçi (*Plegadis falcinellus*), kaşıkçı (*Platalea leucorodia*), flamingo (*Phoenicopterus ruber*), boz kaz (*Anser anser*), angıt (*Tadorna ferruginea*), boz ördek (*Anas strepera*), çamurcun (*Anas crecca*), yaz ördeği (*Marmaronetta angustirostris*), Macar ördeği (*Netta*

rufina), paspaş patka (*Aythya nyroca*), dikkuyruk (*Oxyura leucocephala*), turna (*Grus grus*), uzunbacak (*Himantopus himantopus*), kılıçgaga (*Recurvirostra avosetta*), bataklık kırlangıcı (*Glareola pratincola*), akça cılıbıt (*Charadrius alexandrinus*), büyük cılıbıt (*Charadrius leschenaultii*), mahmuzlu kızkuşu (*Hoploterus spinosus*), gülen sumru (*Sterna nilotica*), küçük sumru (*Sterna albifrons*) ve bıyıklı sumru (*Sterna hybridus*) barındırdığı kuşlardır (Kılıç ve Eken, 2004:127).

Uluabat Gölü: Bursa İli'nin Mustafa Kemal Paşa, Karacabey ve Nilüfer ilçelerinde bulunan, ortalama 13.500 ha. yüzölçümündeki gölün derinliği 2.5-4 m. arasında değişir. Mustafa Kemal Paşa Çayı'nın beslediği göl sularını Marmara Denizi'ne boşaltır. Çayın deltasında ılgınlıklar vardır. Çevresi sazlık olan gölün doğu kıyısı dışındaki kıyıları nilüferlerle kaplıdır (Türkiye Çevre Vakfı, 1993:59-60). Göl, Türkiye'nin en büyük nilüfer yataklarına sahip gölüdür (Erdem, 1995:60). Su rejimine müdahale ve kirliliğin tehdit ettiği göl 1998 yılında Ramsar Sözleşmesi kapsamına alınmıştır.

Min. 20.000 su kuşunu barındıran gölde Önemli Kuş Alanı kriterlerini sağlayan türler, bahri (*Podiceps cristatus*), küçük karabatak (*Phalacrocorax pygmeus*), ak pelikan (*Pelecanus onocrotalus*), tepeli pelikan (*Pelecanus crispus*), küçük balaban (*Ixobryhcus minutus*), gece balıkçılı (*Nycticorax Nycticorax*), alaca balıkçıl (*Ardeola ralloides*), kaşıkçı (*Platalea leucorodia*), elmabaş patka (*Aythya ferina*), paspaş patka (*Aythya nyroca*), tepeli patka (*Aythya fuligula*), sakarmeke (*Fulica atra*) ve bıyıklı sumrudur (*Sterna hybridus*) (Kılıç ve Eken, 2004:47).

Yeni Bir Koruma Statüsü: "Önemli Kuş Alanı"

Ülkemizin doğal alanları, Ramsar Sözleşmesi, Bern Sözleşmesi gibi uluslararası sözleşmeler yanında, Milli Park, Tabiatı Koruma Alanı, Tabiat Parkı, Yaban Hayatı Koruma Alanı, Özel Çevre Koruma Alanı, Doğal Sit gibi birçok koruma statüsü ile korunmaktadır. Ayrıca çeşitli ülkelerde, Türkiye'de yasal karşılığı ve tanınırlığı olmayan koruma statüleri de vardır. Bunlardan birisi de AB üyesi ülkelerde yasal bir koruma statüsü olarak belirlenen, ölçülebilir kriterlere sahip Önemli Kuş Alanı (ÖKA) kriteridir. ÖKA, Dünya Kuşları Koruma Örgütü (BirdLife International) tarafından geliştirilen bilimsel ölçütlere göre kuşlar için uluslararası öneme sahip olduğu kanıtlanmış alanlardır. ÖKA'ların belirlenmesinde kullanılan temel ölçütler şunlardır (Kılıç ve Eken, 2004:26-28):

- Hassaslık: Alanda nesli tehlike altında olan kuş türlerinin bulunması.
- Benzersizlik (1): Alanda dar yayılışlı türlerin bulunması.
- Benzersizlik (2): Alanın bir biyoma bağlı tür topluluklarının çok zengin ve farklı örneklerinden birini içermesi.

· Benzersizlik (3): Alanın mevsimsel yoğunlaşan türler için sığınak olması.

Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları çalışmaları, konuyla ilgili sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülmektedir. Bu konudaki ilk çalışmalar Doğal Hayatı Koruma Derneği tarafından yapılmış, 1989 yılında ilk Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları kitabı yayınlanmıştır. O zamana kadar yapılan çalışmalarda ülkemizde 78 ÖKA belirlenmiştir. Kuşlarla ilgili araştırmaların yaygınlaşmasıyla Doğal Hayatı Koruma Derneği 1997 yılında yeni bir Önemli Kuş Alanları kitabı yayınlamış, ülkemizdeki ÖKA'ların sayısı 97'ye çıkmıştır. Doğal Hayatı Koruma Derneği'nin başlattığı çalışmaları sürdüren Doğa Derneği, 2004 yılında 184 ÖKA'yı içeren bir güncelleme yayınlamıştır. ÖKA'larla ilgili kapsamlı bir kitabın 2005 yılı sonunda yayınlanması için Doğa Derneği tarafından çalışmalar sürdürülmektedir.

Su Kuşu Sayımları

Kuşlar, yaşadıkları alanları kolayla terk edebilme özellikleri nedeniyle ekolojik sorunlara ilk tepkiyi veren gösterge türler olduklarından izlenmeleri özel bir önem taşır. Ayrıca hemen hemen her yerde gözlenebilmeleri ve gerek renkleri gerekse biçimleriyle cazip hayvanlar olmaları nedeniyle ilgi çekmektedirler. Kuşların izlenmesi, dünyada çok yaygın olan, Türkiye'de ise yeni yeni gelişen kuş gözlemciliği ile hem bilimsel ve koruma çalışmalarına veri sağlayacak bir etkinliğe, hem de önemli bir rekreasyonel aktiviteye dönüşmüştür. Kuşların izlenmesi ve sayılması gönüllü kuş gözlemcileri tarafından yapılmaktadır.

Su kuşu sayımları, göç hareketlerinin en aza indiği, soğuk nedeniyle kuşların beslenmek için bir araya toplandığı ve hareketlerinin azaldığı kış aylarında yapılır. Kuşları en çok sayıda bir arada görmenin ve hareketleri yavaşladığından daha kolay saymanın elverişli olduğu kış aylarında yapılan sayımlar Kış Ortası Su Kuşu Sayımı (KOSKS) olarak adlandırılır. Türkiye için en uygun dönem Ocak ortasından Şubat ortasına kadar olan dönemdir.

Ülkemizde KOSKS her kış Doğa Derneği (daha önce Doğal Hayatı Koruma Derneği) koordinatörlüğünde yerel dernek ve kuş gözlem topluluklarınca yapılır. Avrupa'da 1960'lı yıllardan beri yapılan sayımlar Türkiye'de ilk kez 1967 yılında yapılmıştır. O yıllarda çoğunlukla yabancı kuş gözlemcileri tarafından çok az alanda yapılan sayımlar, kuş gözlemciliğinin yaygınlaşmasıyla giderek yaygınlaşmış, 2002 yılında ise ilk kez tüm kuş gözlem grupları tarafından koordineli olarak yapılmıştır. 1992 yılında 38 alan sayılabilmişken bu sayı 2002 yılında 82'ye çıkmıştır. Ancak sayılan alan sayısındaki artışa rağmen su kuşu sayısındaki azalma dikkat çekici ve endişe vericidir. 1990'lı yılların ortasında 1.800.000 dolayında sayılan su kuşları, 2000'li yılların başında yaklaşık 850.000'lere inmiştir. Sulak alan kayıpları ve kirlilik bu azalmanın başlıca nedenidir.

Resim 6: Kuş gözlemciliği, doğanın korunmasına doğrudan girdi sağlayan bir etkinliktir. Her mevsimde ve her türlü hava koşulunda kuşların varlığı ve etkinliklerine ilişkin sağlıklı kayıtlar ülke çapında kuş gözlemcileri tarafından toplanmaktadır. Bu kayıtlar sayesinde koruma alanların belirlenmesi ve izlenmesi sağlam temellere dayanır. Çünkü kuşlar, ekosistemin niteliğinin ve değişimlerin ilk ve en önemli göstergeleridir (Fotoğraf: Kazım ÇAPACI).

Organize bir başka sayım da, her yıl Ekim ayının ilk hafta sonu kutlanan Dünya Kuş Gözlem Günü'nde yapılan sayımdır. 2003 yılında yapılan sayımda Türkiye'de en çok görülen on kuştan yedisi su kuşudur. En çok görülen üç su kuşu 43.818 adet sayılan sakarmeke (*Fulica atra*), 4885 adet sayılan flamingo (*Phoenicopterus ruber*) ve 1485 adet görülen karakarınlı kumkuşudur (*Calidris alpina*).

Sonsöz

Türkiye doğasının sorumsuzca yok edilmesi hızla sürerken sulak alanlar bu yok oluştan en çok etkilenen ekosistemler olmaktadır. Yapılaşma ya da tarım alanı kazanmak amacıyla sulak alanlar tahrip edilirken artan kuraklık, doğal dengenin bozulması, tarımsal üretimdeki düşüşler, ekolojik zincirlerin bozulmasının zararları toplumun her kesimini rahatsız eder görünmektedir. Buna rağmen sulak alanların korunması bilimsel ve felsefi bir söylem haline getirilerek uygulama alanı bulmaktan çok uzaktır.

Sulak alanlar, canlı ve cansız öğeleriyle bir bütündür. Kuşlar bu bütünün en ilgi çeken, bozulmalara en çabuk tepki veren ve en kolay izlenen öğeleri olduğu için önemlidir. Doğal öğelerin ve işleyişin anlaşılması, ekolojik bütünlüğün ve dengenin fark edilmesi ve korunması her yurttaşın hakkı ve ödevidir. Kuş gözlemciliği, bu süreçte bilinçlenmek ve sürece katılmak için atılacak ilk ve sağlam adım olarak önemli bir aktivitedir; sulak alanlar ise bu adımın atılacağı en önemli eksosistemlerdir. Çünkü sulak alanlar dinamiktir, doğa orada hep diridir ve sırlarını insana fısıldar. Bu sırları öğrenmekle ve doğayı fark etmekle, unutulan, sırt çevrilen, yağmalanan ama hepimizin muhtaç olduğu Türkiye doğası için umut çiçekleri filizlenmiş olacaktır.

Kaynakça:

Berkes, Fikret ve Kışlalıoğlu, Mine, (1990), *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, İstanbul: Remzi Kitabevi (Geliştirilmiş Yeni Basım).

Cowardin, Lewis M., Carter, Virginia, Golet, Francis C. ve LaRoe, Edward T., (1979), *Classification of Wetlands and Deepwater Habitats of the United States*, Washington DC, USA: U.S. Department of Interior, Fish and Wildlife Service.

Erdem, Osman, (1995), *Türkiye'nin Kuş Cennetleri*, Ankara: Çevre Bakanlığı.

Karadeniz, Nilgül, (1995), *Sultansazlığı Örneğinde Islak Alanların Çevre Koruma Açısından Önemi Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara: Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı (Doktora Tezi).

Kocataş, Ahmet, (1997), *Ekoloji ve Çevre Biyolojisi*, İzmir: Ege Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi Yayınları No:51 (Dördüncü Baskı).

Kılıç, Dicle Tuba ve Eken, Güven (2004), *Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları 2004 Güncellemesi*, Ankara: Doğa Derneği.

Mitsch, William J. and Gosselink, James G., (2000), *Wetlands*, New York, USA: John Wiley&Sons, Inc. (Third Edition).

Resmi Gazete, (1994), 15.3.1994, Sayı: 21937.

Türk Dil Kurumu, (1998), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu (9. Basım).

Türkiye Çevre Vakfı, (1993), *Türkiye'nin Sulak Alanları*, Ankara: Önder Matbaa.

Yarar, Murat ve Magnin, Gernant, (1997), *Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları Alanları*, İstanbul: Doğal Hayatı Koruma Derneği.

Özet:

Biyosferin en önemli ekosistemleri arasında olmalarına rağmen "sazlık, bataklık" gibi sözcüklerle adlandırılarak olumsuz anlam yüklenen sulak alanlar, aynı zamanda yeryüzünün en çok tahrip edilen yaşam ortamlarıdır. 1971 yılında imzalanan uluslararası Ramsar Sözleşmesi ile dünyanın gündemine giren sulak alanlar kuş varlıklarıyla ön

plana çıkmaktadır. Jeolojik devirlerde varolan bir denizin kalıntısı olan göllerin bulunduğu Anadolu coğrafyası, sulak alanlarının zenginliği ile göz doldurmaktadır. Makalede sulak alanlar hakkında genel bilgi verildikten sonra ülkemizin uluslar arası anlaşmalarla korunan sulak alanları tanıtılmakta ve su kuşu varlıklarına değinilmektedir.

Anahtar sözcükler: Sulak alanlar, Önemli Kuş Alanları, su kuşu, kuş gözlemciliği.

Abstract:
Although they are one of the most important ecosystems in the biosphere, wetlands which are called "marsh" or "reedbed" are among the most threatened habitats. Wetlands which present good habitats for birds have become an important issue in the world after the Ramsar Convention which was signed in 1971. Anatolia is rich in wetlands because it contains many lakes – the remnants of an inner sea from historic times. The article presents general knowledge about wetlands, Ramsar areas of Turkey and some of the waterfowl they support.

Key words: Wetlands, Important Bird Areas, waterfowl, birdwatching.

Pamuk, san'at-ı nescde en ziyâde müsta'mel olan nebât olub gerek bez ve gerek yatak ve yasdık i'mâlinde kullanılır. Fiyâtı ehven, nesci ve telvîni kolay olduğu için yün ve ketân ve kenevir ile karıştırılarak nesc olunur. **Pamuk** tabâbetde de müsta'meldir. Memâlik-i Osmaniyye'nin Adana havâlîsinde ve İzmir ve Balıkesri ve Selanik ve Siroz taraflarında pek çok pamuk zer' olunur.

Türkiye'nin Yüksek Sıcakta Yaşayan Balık Türlerinden Örnekler: Kaplıca'ya Giren Balıklar

F. Güler EKMEKÇİ*

Elinizdeki *Kebikeç*'i denizin karşısında kumsalda, güneşin altında buz gibi limonatanızı yudumlarken okuyor olmak istemez miydiniz? Peki, dergiye dalıp, gün ortasının kızgın güneşinin altında kalacak olsaydınız acaba aynı keyfi almaya devam eder miydiniz? Güneşten koruyan bir şemsiyeniz olsa bile, bir süre sonra terlemeye, içtiğiniz limonataya rağmen susuzluk çekmeye başladığınızı görür gibi oluyorum. Sıcaktan dolayı halsizlik, nefes darlığı çektiğiniz olmaz mı? Terlemeyle vücut kendi kendini soğutmaya, kendini korumaya çalışmaktadır. Aslında o sırada vücudumuzda zincirleme birçok işlem gerçekleşmektedir. Peki, yüzümüzün sıcaktan kızarmasının ardında vücudumuzun yüzeye yakın damarlarının genişleyerek, vücudu daha çabuk soğutmaya, vücut sıcaklığının sabit kalmasını sağlamaya çalışmak olduğunu da biliyor muydunuz? Biyoloji bilimi, insan gibi sabit vücut sıcaklığına sahip canlıları sıcakkanlı olarak niteler. Sıcakkanlı bir organizma olmanın avantajları ile çevre sıcaklığının artışından büyük ölçüde korunabiliriz, tabii ki belli bir sıcaklığa ve belli bir süreye kadar. Ancak, vücudun tüm korunma mekanizmalarına karşın, uzun süre güneşte kalıp "güneş çarpması" ya da yüksek ateşli hastaların sıkıca örtülmesi sonucu yaşamını kaybedenleri duymuşsunuzdur. Memelilerde ve kuşlarda görülen, sıcaklığın düzenlenmesi termoregülasyon ile ilgili biyolojik mekanizmalar, vücut sıcaklığını sabit tutmaya çalışır. Peki, ya tüm bu koşullarda insan değil de, bir balık olsaydınız? Üstelik ısınan sulardan derine ya da uzağa kaçabileceğiniz bir denizde değil de, küçük bir derede ya da küçük bir sıcak su kaynağında yaşayan bir balık! Sıcaktan bunalınca

* Hacettepe Üniversitesi Biyoloji Bölümü.

kızaran, terleyen bir balık düşünebiliyor musunuz? Balıkta termoregülasyon oluyor mu? Oluyorsa nasıl? Olmuyorsa neden?

Gazetelerde yaz ya da güz başlangıcında pekçok farklı yöreden toplu balık ölümüne ilişkin haberlere rastlarız. Herşeyden önce balıkların en önemli farklarından biri, "soğukkanlı" hayvanlar olmaları. Yaşam ortamlarının su olması ve oksijen ihtiyacını sudan sağlamaları nedeniyle sıcaklık balıkları iki farklı yönden etkiler:

Birincisi, sıcaklıkla metabolizmaları hızlanır, bu nedenle oksijen ihtiyacı sıcaklık arttıkça artar, solunum güçlüğü çeker.

İkincisi, sudaki oksijen sıcaklıktan olumsuz şekilde etkilenir. Sıcaklık-basınç ilişkisi nedeniyle, sıcaklık arttıkça, sudaki oksijen miktarında azalma olur - İrtifa arttıkça oksijen azalması nedeniyle solunum güçlüğü çeken insanlardaki durumdur bu. Bunun sonucunda da metabolizması hızlanmış olan, dolayısıyla zaten solunum için daha çok oksijene ihtiyaç duyan balık oksijen azalması nedeniyle iyice solunum güçlüğü çeker. Balıkların vücut sıcaklıkları, genelde sudan 0,5-1 °C kadar farklı olabilir (Nikolskii, 1963). Genelde sıcaklığın 10 °C'lik artışında, oksijen tüketimi normalin iki veya üç katına çıkar (Schmidt-Nielsin, 1988). Sıcaklık yükseldiğinde, balığın oksijen gereksinimi artarken, sudaki mevcut oksijen miktarının azalması, balık için oksijensizlik yani boğulma anlamına gelir. Yani balıklar da boğulur! İşte gazete haberlerinde rastlanan toplu balık ölümlerinin pek çoğunda gerçek ölüm nedeni oksijen yetersizliğidir. Akvaryumu olanlar, ısıtıcılarındaki bir arıza sonucunda su sıcaklığının arttığı zamanlarda, balıklarının yüzeye yaklaşarak sık sık ağızlarını açıp kapattıklarını, solungaç kapaklarının hareketinin hızlandığını gözlemlemiştir. Su sıcaklığının yükselmesi ile birlikte beslenme azalır, hareketleri yavaşlar ve dengesiz yüzmeye başlar. Bununla beraber balıkların sıcaklığa karşı belirli bir hoşgörü sınırları vardır ve bu balık türüne göre değişir. Soğuksuları seven alabalık gibi türlerin sıcağa hoşgörüsü çok azdır; 26 °C'nin üzerindeki sıcaklıklarda yaşayamazlar. Buna karşın sazangiller, yayıngiller, yılan balığı gibi ılıksu seven balıklar da vardır. Ilıksu balığı da olsa bir türün yaşamının farklı evrelerinde sıcaklığa hoşgörü sınırları farklı olabilir. Ergin bir sazan için öldürücü sıcaklık 34 °C olarak belirlenmiştir (Billard et Marie, 1980), yavru sazanın dayanma sınırı çok daha düşüktür. Nitekim, yüksek sıcaklıkta birçok balığın yumurtası açılamaz, yeni çıkmış yavrular kısa süre sonra ölür, erginler ise daha uzun süre dayanabilir (Alabaster ve Llyod, 1980). Buradan da anlaşılıyor ki; sıcaklık artışının yarattığı tek sorun oksijen sorunu değildir. Sıcaklık artışı, balığın vücudundaki proteinlerin yapısının bozulmasına, enzimlerinin görevlerini yapamaz hale geçmesine, hatta hücre zarının değişimine de yol açar, tüm bu etkiler sonucunda balığın ölümü gerçekleşir.

İnsanlar çeşitli dertlerine derman bulmak umuduyla sıcaklığı 70 °C'ye ulaşan kaplıca sularına dahi dayanabilirken, birçok balık türü için birkaç saat 30 °C'nin üzerindeki suda kalmak ölüm nedenidir. Öte yandan, yeryüzünde yüksek sıcaklıklarda bir süre

değil tüm yaşamı boyunca kalabilen, doğup büyüyen, beslenen, yumurtalarını bırakabilen kısaca neslini böyle sularda sürdüren balıklar yok mudur? Çağımızda ansiklopedilerin yerini alan internetteki arama motorlarında sıcaksularda yaşayan balıklarla ilgili tarama yaptığınızda, ABD'de California'daki Devil's Hole -Şeytan Çukuru olarak anılan sıcaksu kaynağında 33,9 °C' de yaşayan küçük bir balık ile karşılaşırsınız: *Cyprinodon diabolis*. Dişlisazancıklar ailesi mensubu olan bu tür, Devil's Hole'da 30.000 yıldır yaşamaktadır (Schmidt-Nielsin, 1988). Aynı aileye ait yakın bazı türlerin Kuzey Amerika'daki çöllerde yaşadığı bilinse de, en sıcak suda yaşayan tür olarak Latince adıyla *Cyprinodon diabolis* tanınmaktadır.

Sıcak sularda yaşayan balıklar Amerika'ya özgü değildir. Ülkemizde de -yakın geçmişimizde yaşadığımız depremlerden sonra debi ve sıcaklıkları ile ilgi odağı haline gelen- pek çok sıcaksu kaynağı, kaplıca-ılıca bulunmaktadır. Bu kaplıcalardan birinde yaşayan balıkların adı 'Doktor balıklar'a çıkmış ve ünleri sınırlarımızı aşmıştır. Sivas'ın Kangal ilçesindeki Balıklı Kaplıca'nın su sıcaklığı 32,7-37 °C arasındaki değerlerde ölçülmüştür. Bu sıcaklık derecelerindeki bir suya girdiğinizde vücut sıcaklığınıza çok yakın olduğu için ne kalbiniz çarpar, ne de nefesiniz daralır? Kangal kaplıcasının suları ılıksu balıkları olan sazangiller için dahi yüksek hatta ölümcül düzeydedir. Oysa bu kaplıcada yaşayan iki balık türü, yüksek sıcaklığa uyum sağlayarak, buranın gelip geçici değil, yerli balıkları olmuşlardır. Balıklı Kaplıca'nın 'Doktor balıklar'ı doğal besinleri olan, planktonik bitki ve hayvanların yeterli olmadığı bu ortamda, Sedef-psoriasis hastalarının sıcak suların etkisiyle yumuşayan, ölü derileri üzerinden beslenirler. Bilim dünyasında kullanılan isimleri ile *Garra rufa* ve *Cyprinion macrostomus*, aslında Sivas dışında, ülkemizde ve komşu ülkelerde de yayılış gösterir.

Ünlü doğa bilimci Heckel Halep'ten yakalanan örnekler ile *Garra rufa*'yı bilim dünyasına 1843'te tescil ettirmiştir. Ülkemizde "yağlı balık" veya "kaya balığı" olarak tanınan bu türe Antakya-Samandağ'ından Akdeniz'e dökülen Asi Nehri ve kollarında,

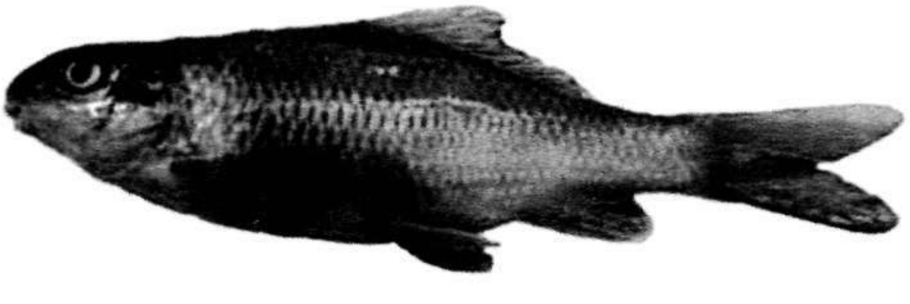

Şekil 1. ***Cyprinion macrostomus*** *(beni balığı)*

Dicle ve Fırat nehirlerinin bazı kollarında rastlanır. Çeşitli zamanlardaki araştırmalarda bu türün Tarsus'tan Hakkari'ye kadar olan alandaki birçok akarsuda bulunduğu saptanmıştır (Geldiay ve Balık 1999). Silindirik bir vücut şekli olan *Garra rufa*'nın boyu en fazla 19 cm kadar olabilmekte (Kuru, 1975), iri yuvarlağımsı pullarla örtülü vücudun rengi zeytin yeşilinden, kızıl kahverengiye hatta siyaha kadar değişebilmektedir. Yüzgeçleri bazen turuncumsu, kırmızımsı bir renk alabilir. Su sıcaklığının daha yüksek olduğu kaplıcada yaşayan bireyler, dere örneklerine göre daha küçük boyda ve renkleri de siyaha yaklaşır. Erkekle dişiyi dış görünüşlerindeki farktan ayırabiliriz. Erkeklerin burun bölgesindeki kabarcıklar, üreme dönemi olan bahar aylarında daha da belirgin halde görülebiliyor. Ağzının etrafında iki çift bıyık vardır. Bu türü tanımanızda yardımcı olabilecek önemli bir özelliği ise kafanın alt kısmında, alt dudağın çevresinde yer alan, tutunma organı-vantuzdur. En yakın akrabası ve yayılış alanları da benzer olan *Garra variabilis*'e göre çok daha gelişmiş bir vantuza sahiptir. Bu vantuz doğada hızlı akan akarsularda dipteki taşlara tutunmaya yararken, Sivas'taki Balıklı Kaplıca'da Sedef hastalarının cildine yapışmada etkili oluyor. Sedef hastalarının derilerinin üzerindeki lezyonlara yapışarak, bu kısıma hafif hafif vurarak, hem ölü deriyi kaldırır, hem de mikromasaj denebilecek bir etki yapar.

Balıklı Kaplıca'da yoğun olarak bulunan diğer bir balık türü olan *Cyprinion macrostomus*'a bazı yörelerde "beni balığı" adı verilmiş. Yine Heckel tarafından 1843'te bilim dünyasına ismi yazılan bu balık türü, önce Musul ve Halep'te saptanmış, daha sonra ülkemizde Asi havzasında yaşadığı da bulunmuş (Gruvel, 1931, Kosswig ve Battalgil 1943, Geldiay ve Balık, 1999). Bu türün ülkemizde yayılış gösterdiği bölge Malatya, Batman, Diyarbakır, Siirt, Bitlis ve Ağrı'daki akarsuları kapsamaktadır (Ladiges 1960, Kuru 1971,1975, Karaman 1971, Kelle 1978, Balık 1980). Dış görünüş olarak ele aldığımızda, boyu en fazla 25 cm kadar olabilir, vücudu yanlardan yassılaşmış ve gümüşi gri renktedir. Vücudunun üzerinde koyu gri beneklere rastlanabilir, yaşam ortamına göre vücut rengi hafif sarımsı - kirli beyaz renkte de olabilir. Solungaç kapağının üzerinde koyu gri renkte adeta işleme gibi lekeler bulunur, bu desenler iri bireylerde çok daha belirgin olarak görülür. Ancak dikkatle baktığınızda görebileceğiniz küçük bir çift bıyığı vardır. Balıklı Kaplıca'da *Garra rufa* ile aynı ortamı paylaşmasına karşın, bu afacan balık; çok daha kıvrak ve atik hareket eder, ayrıca insanlarla samimiyetini de *Garra* kadar ileriye götürmez, daha temkinli ve uzak durur. Sedef hastalarının lezyonlarına yaptıkları hızlı ataklar kimi zaman yaralarda kanamaya bile yol açmaktadır. Çalışmamız sırasında ayağımızdaki kabuklanmakta olan yaralara vurarak gıdıkladıklarını da itiraf etmeliyim. Balık avlarken balıklar bizden hep kaçar, onları elle yakalamak hiç de kolay değildir. Oysa, gerek Kaplıca'nın devamındaki Hamam Deresi'nde, gerekse, Balıklı Kaplıca'da sakin bir şekilde durduğunuzda bu meraklı balıklar elinize ayağınıza dokunuyor, avcunuza gelebiliyor. Kaplıca'nın

Şekil 2. a. ***Garra rufa*** *(yağlı balık)*
b. ***Garra rufa****'nın ağız bölgesindeki vantuz yapısı*

balıklarının insanlara bu kadar yakın olmaları ve sedef hastalarının dertlerine derman oldukları iddiası, bu balıklara Avrupa yollarını da açmış; sedef hastalarını sağıtmak amacıyla kurulan merkezlerde kullanılmak üzere gizlice Sivas'tan yurtdışına kaçırılmıştır. Bugün Almanya, Belçika, Hollanda gibi pekçok Avrupa ülkesinde bu balıklar, özellikle *Garra rufa* özel akvaryumlarda yetiştirilerek terapi amacıyla kullanılmaktadır. Bu işin ticareti ile uğraşanlar durumu daha da ileriye götürüp, Türkiye'de sağlık turizmi ile uğraşan kaplıca-ılıca sahiplerine yetiştirdikleri balıkları döviz karşılığında satışa sunmuşlardır.

Dünya çapında şöhrete sahip Kangal Köpeği ile gurur duyan Kangallılar, Balıklı Kaplıca'nın balıklarının çektiği ilgiden de çok hoşnutlar. Ancak, kendi balıkları olarak kabul ettikleri bu türlerin yurtdışına kaçırılmasından sonra, bu konuda çok aşırı duyarlılık geliştirmişler. Balıkları ile ilgilenen herkesin onlara zarar verecekleri endişesindeler, her an kaçırılacakları korkusundalar. Öte yandan aynı balıkların yaşadığı Sivas'taki Kalkım sıcaksu kaynağında balıklara yaklaştığınızda balıkları kaçırılmaktan koruyanların bu kez; yün yıkaması, günübirlik piknikleri sırasında çöplerini kaynağa boca etmeleri, çobanların bu ılık sularda yunması ile karşılaşıyoruz. Bunlar ise; çok normal ve bir su kaynağında yapılacak doğal işler olarak görülebiliyor.

Açıkcası ülkemizde hiçbir balık, bu iki tür kadar uluslararası üne sahip değil ama acaba ülkemizde sıcak sularda yaşayabilen balık türleri sadece bunlar mı? Denizlerden akarsulara giren yılan balıklarını hepimiz biliriz, Meksika Körfezi'nde doğup atalarının yaşamış olduğu sulara kadar gelip, orada yeni bir yaşama başlayan yılan balığı (*Anguilla anguilla*) ve Antalya'dan Antakya'ya kadar olan alanda, tatlı sularda yayılım gösteren

Afrika kökenli karabalık-karayayın (*Clarias gariepinus*) da yüksek sıcaklıklarda rahatlıkla yaşayabilmekte, beslenmekte ve yavrulayarak neslini de sürdürmektedir. Bunların yanısıra Devil's Hole'da yaşayan *Cyprinodon diabolis*'in yakın akrabaları olan birçok dişlisazancık, Latince adı ile *Aphanius* türü, ülkemizde birçok akarsu ve durgun su ortamında, hatta kolayca ısınan sığ kanallarda, küçük derelerde başarı ile neslini sürdürmektedir.

Kaynakça

Alabaster, J. S. ve Llyod R. (1980), *Water Quality Criteria for Freshwater Fish*, FAO, 297 s.

Balık, S. (1980), *Güney Anadolu Tatlısu Balıklarının taksonomik Revizyonu*, TÜBİTAK Temel Bilimler Araştırma Grubu Proje Raporu Proje No: TBAG-276, 87 s.

Billard, R. et Marie, D. (1980), *La Qualité des Eaux de L'Étang de Pisciculture et son contrôle.* (edt. R. Billard, La Pisciculture en Etang) INRA Publ., Paris, 107-127.

Geldiay, R. ve Balık, S. (1999), *Türkiye Tatlısu Balıkları*, Ege Üniv. Fen Fak. Kitaplar Serisi No: 97, 301-306.

Gruvel, A. (1931), *Les etats de Syrie, richesses marines et fluviales*, Bibl. De la Faune des colonies Françaises, Paris.

Karaman, L. S. (1971), *Süsswasserfische der Turkei 8. Teil. Revision der Barben Europeas, Vorderasien und Nordafrikas.* Mitt. Hamburg Zool. Mus. Inst. Band 96, 17-54.

Kelle, A. (1978), *Dicle Nehri kollarında yaşayan balıklar üzerine taksonomik ve ekolojik araştırmalar*, yayınlanmamış Doktora tezi, Diyarbakır Üniv. Tıp Fak. Biyoloji Böl. 110 s.

Kosswig, C. ve Battalgil, F. (1943), *Beitrage zur Turkischen Faunengeschichte I Süsswasserfische*, C. R. Soc. Turquie Sci. Phys. Istanbul, Band 8, 32-63.

Kuru, M. (1971), "Doğu Anadolu Bölgesi'nin Tatlısu Balıkları", *İst. Üniv. Fen Fak. Mecmuası*, Ser B., Cilt 36, (3-4) 137-147.

Kuru, M. (1975), *Dicle-Fırat, Kura-Aras, Van Gölü ve Karadeniz Havzası Tatlısularında yaşayan Balıkların (Pisces) Sistematik ve Zoocoğrafik Yönden İncelenmesi.* Atatürk Üniveristesi Erzurum, Doçentlik Tezi, 181 s.

Ladiges, W. (1960), *Süsswasserfische der Turkei 1. Teil., Cyprinidae*, Mitt. Hamburg Zool. Mus. Inst.Band. 61 203-220.

Nikolsky, G.V. (1963), *The Ecology of Fishes*, Rusça'dan çev. L.Birkett, Academic Press, 352 s.

Schmidt-Nielsin, K. (1988), *Animal Physiology: Adapatation and environment*, Cambridge Univ. Press, 225-248 s.

Özet:
Sıcaklığın balıklar üzerindeki etkileri ele alınmış ve sıcak sularda yaşayabilen yılan balığı, karabalık, dişlisazancıklar (*Aphanius* sp.) gibi türlerin yanısıra Türkiye sıcak sularında sürekli yaşayan balık türlerinden Sivas Balıklı Kaplıca'da yaşayan populasyon oluşturan türlerden *Garra rufa* (yağlı balık) ve *Cyprinion macrostomus* (beni balığı) hakkında genel bilgi verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Balıklı Kaplıca, Doktor balıklar, Sıcak sularda yaşayan balıklar, *Garra rufa* (yağlı balık) ve *Cyprinion macrostomus* (beni balığı).

Abstract:
The effects of high temperature on fish populations are discussed with a special reference to two freshwater fish species *Garra rufa* and *Cyprinion macrostomus*, living permanently in hot springs of Sivas Balıklı Kaplıca as well as other species such as *Anguilla anguilla*, *Clarias gariepinus*, and some *Aphanius* sp.

Key words: Kangal Fish Springs, Doctor fish, warm spring inhabitants, *Garra rufa* and *Cyprinion macrostomus*.

Dar Yapraklı Tütün, içimi güzel olması hasebiyle pek ziyâde makbûldür. Memâlik-i Osmaniyye'de birinci nev' nefîs duhân yetişmekde olub bâ-husus Siroz ve Drama tütünleri pek ziyâde kıymetdâr ve her tarafda makbûldür.

Antropolojik Etnobotanik: Yerelin Penceresinden Nebâtât Dünyasına Bakış ve Türkiye'de Etnobotanik Çalışmalarının Niteliği Üzerine Değerlendirmeler

Erhan Gürsel ERSOY*

Geçen sayıda *Kebikeç* editoryası hayırlı bir iş yapmış, "Anadolu'nun Nebâtât ve Hayvanâtı" konulu bir dosya hazırlamıştı. Ama konu öyle tek bir dosyayla bitecek gibi değilmiş ki bir ikincisine ihtiyaç duyulmuş.

İlk dosyadaki yazılar içinde, uzun süredir Türkiye'de bu alanda bilfiil çalışmalar yapan Şinasi Yıldırımlı (2004:175-193) tarafından kaleme alınmış olan "Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği" belki de bu kavramla birlikte ülkemiz literatürü için açısından oldukça yeni sayılacak bir bilimsel alanı *Kebikeç* okuruna tanıtmış oldu. Yıldırımlı, şimdiye kadar yalnızca botanist, eczacı, diyetisyen ve az da olsa folklor araştırmacısının ilgisine mazhar olan bu disiplin ya da çalışma alanında bu güne kadar ülkemizde yapılmış araştırmalarla ilgili kapsamlı bir yayınlar listesini de çalışmasının sonuna eklemiş. Aslında Türkiye'de "folklorik tıp", "halk hekimliği", "geleneksel tıp ya da tababet" gibi isimler altında öteden beri oldukça popüler bir ilgi alanı bulunmaktaydı. Ancak bunlar bitkilere dayalı yerel hekimlik uygulamaları kapsamında Anadolu kırsalından elde edilen tıbbî bitki örneklerinin tespitine yönelik çalışmalardı.

Etnobotanik ise, Türkçe literatüre oldukça yakın zamanlarda girmiş bir kavram ve halk hekimliğinden farklı bir disipliner yaklaşımı ifade ediyor. Burada f*olk* ya da *halk* kelimesinin yerini *etno* sözcüğü aldığı gibi konu tıp, hekimlik ya da tababetten başka bir bilim alanıyla yani *botanik*le ilişkilendirilmiş bulunuyor. *Etno* ayağı sosyal bilimlere, *botani* ayağı fen bilimlerine dayanan bileşik bir sözcük oluşuyla sosyal ve beşeri bilimlerin aşina olunan ilişkisinden çok farklı ve yeni bir disiplinler arası ilişkiyi karakterize ediyor.

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü.

Bilinmeyen ya da az bilinen konu ve alanlardaki ilk yazılar[1] oldukça kıskandırıcıdır; ne ki, eleştiri riski taşıdıklarından cesaret isteyen girişimlerdir de. Bir alanda ilk olmanın dayanılmaz cazibesini frenleyecek bir şeydir bu risk meselesi. İlk yazılar, ilk genel referans kaynakları olma potansiyelleriyle de ağır bir sorumluluk taşırlar. Öncülük rolleri gereği bu kaçınılmazdır da. Bu bakımdan bir yandan kıskanmakla birlikte Şinasi Yıldırımlı hocayı tebrik etmek gerekir. Ancak kendinden sonra geleceklerin (ardılların) işini kolaylaştıran bir ilk girişim, onlara kolay olmayan bir sorumluluk da yükler: Söyleyecek başka veya yeni bir sözünüz var mı? ya da mevcut bilgi birikimine bir katkınız olacak mı? İşte bu yazı bu alanda yeni birşeyler söyleme iddiasıyla kaleme alındı. Esasen de tarihi çok eskilere uzanan, ancak tanım ve yöntemi zaman içinde sürekli değişip yenilenen bu disiplin içindeki biyolojik ya da ekonomik yaklaşımdan farklı olarak antropolojik etnobotanik yaklaşımını tanıtmayı ve Türkiye'de etnobotanik başlığı altında yapılan çalışmaların bu nokta-i nazardan genel bir değerlendirmesini yapmayı kendine mesele edindi. Yıldırımlı, bu disiplinin amacını ve çalışma alanını bir botanistin bakış açısından değerlendirirken, aslında tek değil birden çok etnobotaniğin olduğunu ve antropologların da insan-bitki ilişkilerinin farklı bir yönünü araştırarak alana katkılarda bulunduklarını dile getirmişti. Ancak bu yazıda ben antropolojik yaklaşımın, etnobotanikler içinde en esaslı yaklaşım olarak tüm etnobotanik çalışmalarınca izlenmesi gereken bir yol olduğunu göstermeye çalışacağım. Bunu yaptıktan sonra Türkiye'de etnobotanik araştırmalarının, özellikle izledikleri yöntem(ler) açısından genel bir değerlendirmesini yapıp, bir sonraki adımda –ileride yapılacak araştırmalar için– antropolojik yaklaşımın ilkeleri etrafında kendi önerilerimi sıralayacağım.

Konuya girmeden önce bu çalışmanın temel öncülünü de oluşturan şeyin, etnobotanik çalışmalarının bir bütün içinde ele alınması gereken multi-disipliner çalışmalar olduğunu belirtmekte yarar var.[2] Esasen bunlar farklı etnobotanik yaklaşımlar, ve bağlantılı (*linkage*) yöntemlerle yürütülecek araştırmalarda farklı disiplinlerin katkılarıyla oluşturulabilecek prosedürün birer parçası olmalılar. Ne ki, ileride anlaşılacağı üzere biyolojik ve antropolojik yaklaşımlar arasındaki temelli ayrılıklar nedeniyle bu henüz gerçekleşmesi oldukça güç bir durum sergilemektedir. Buna rağmen yine de son dönemlerde iki yaklaşım arasındaki farkların giderildiği çok disiplinli çalışma örneklerine –Batılı akademik çevrelerde– rastlanmaktadır. Türkiye'deki çalışmalar açısından ise yolun henüz başında olduğumuz söylenebilir.

1 Burada ilk ya ad öncü yazı olma savı, etnobotanik adı verilen bu disiplini ve Türkiye'de bu disiplin alanında yapılagelen araştırmaları genel hatlarıyla ele alan ilk kapsamlı değerlendirme olmasındandır. Yoksa etnobotanik alanında günümüze kadar yapılagelmiş çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Ancak bunlar büyük ölçüde yerel ölçekte kalan, spesifik araştırmalardır.

2 Günümüzde Batılı akademik çevrelerde doğa bilimleri alanında, anropolog, arkeolog, moleküler biyolog ve ekologların multi-disipliner çalışma koşullarını yaratma kabiliyetleri sayesinde etnobotanik çalışmaları oldukça yetkinlik kazanmış bulunmaktadır (bkz. Cotton 1996:16).

Şimdi, bu sorunu bir kenara bırakarak, antropolojik etnobotanik yaklaşımıyla ne ifade edilmek istendiğinin anlaşılması açısından, bu bilim alanında 1950'lerden itibaren gelişen bilişsel (*cognitive*) çalışmalar içinde, etnobilim (*ethnoscience*) ya da "yeni etnografi" olarak isimlendirilen alana bir göz atalım.

Etnobilim ve Yerel Bilgi Sistemlerinin İncelenmesi

Etnobilim, basitçe, "*emik* bakış açısıyla var olan bir kültüre ait bilgi sisteminin kayıtlarının tutulmasında kullanılan etnoğrafik yönteme verilen isimdir" (Ersoy 2003:280). Etnobilim ya da yeni etnoğrafi adlandırmalarından hangisinin kullanılması gerektiği tartışmalı olsa da, ben etnozooloji, etnocoğrafya ve etnobotanik gibi terimleri karşılaması bakımından etnobilim tercihimi kullanmış bulunuyorum; ayrıca bu özelliği etnobilimin ötekine göre daha çok kabul görmesini de sağlamış bulunuyor. Burada altını çizmemiz gereken şey elbette ki '*emik* bakış açısı' olacaktır. Bu, 'etno' ekiyle ile başlayan bütün inceleme alanlarının da âlâmeti farikası olan, kültürel fenomenleri gözlemlenenin, yani yerelin ya da yerli kültürün bakış açısıyla anlamanın çabasıdır ve e*tik* bakış açısının (kültürel fenomenleri gözlemcinin bakış açısıyla anlama çabası) karşıtıdır.[3] Etnobilim terimindeki 'etno' ön eki, incelenen kültürün kendine özgü bilgi sistemini ifade etmektedir. Bu inceleme alanının kökleri, Franz Boas, Branislaw Malinowski ve Benjamin Whorf gibi, bir kültürü o kültürün içindeki insanların bakış açısından anlamaya çalışan ve dil, kültür ile bilişim sistemleri arasındaki karşılıklı ilişkileri keşfetmiş antropologlara kadar götürülmektedir. Ancak etnobilim olarak, Goodenough'ın (1957) kültürleri bilişsel anlamda birer bilgi sistemi olarak tanımlamasıyla şekillenmeye başlamıştır (akt. Warren 1997). Etnobilimsel araştırmaların yetkinlik kazanması, özellikle Berlin ile Kay (1969)'in yerel renk sınıflandırma sistemleri incelemesi ile Berlin'in (1992), geleneksel kültürlerdeki bitki ve hayvan sınıflamalarına ilişkin çalışmalarının ortaya koyduğu yerel sistematiklerin, Linne'nin geliştirdiği modern sistematik ile son derece benzerlikler sergilemesi ile mümkün olabilmiştir.

Yerel ya da geleneksel bilgi sistemlerinin incelenmesine olan ilgi özellikle 1980'lerden sonra antropoloji alanında da etkili olan postmodern ve post-yapısalcı yaklaşımlardan etkilenmeyle bir hayli ivme kazanır. Öyleki, 1980'lerde revaç bulan ve "etnoğrafyacı antropoloji" de denilen bu yeni akımın kendisi artık başlı başına bir antropolojik etkinlik sahası haline getirildi (Aydın 2003:283). Böyle bir gelişme elbette eleştiriden uzak kalamazdı. Antropolojiyi kuramsal çıkarsamalar yapmaktan ve yorumsamacılıktan uzaklaştırarak antropoloğun konumunu salt bir "aktarıcıya", bilimsel etkinliği de incelenen topluluğun "kendini yansıtma biçimine" indirgeyen bir anlayış olarak eleştirildi.

3 Antropoloji alanındaki emik, etik yaklaşım konularında daha detaylı bilgi için bkz. Emiroğlu (2003: 260-261).

1980'li yıllarda başgösteren bir gelişme de, yerel/geleneksel bilgi sistemlerinin, uygulamalı antropoloji ya da kalkınma antropolojisi çalışmalarında sürdürülebilir kalkınma yaklaşımını destekleyici rolünün önem kazanmasıyla ilgilidir. Bu yeni amaç ya da hedef doğrultusunda yerli bilgi sistemlerinin incelenmesine yönelik araştırmaların sayısı da bir hayli fazladır[4]. Ne ki, yerel bilgi sistemlerinin incelenmesine olan ilginin artışı, bu bilgi sistemlerinin sahibi yerli halklarla doğal çevrelerine yönelik tehditlerle bu bilgi sistemlerinin giderek kaybolmakta oldukları gerçeğini değiştirememiştir. UNESCO tarafından yürütülen kültürel çeşitliliği koruma kampanyalarına ve çıkarılan yerli fikir telif hakları yasalarına rağmen süreç halihazırda söz konusu halkların aleyhine olan bir şekilde işlemeye devam etmektedir.

Son olarak yerel ya da geleneksel bilgi sistemlerinin incelenmesinin küreselleşme süreci dahilinde yerelin küreselleşmesine (*glocalization*) hizmet etmekten öteye bir yarar getiremeyeceği de söylenebilir. Bu ise, küresel sistem içinde neyin ne kadar talep göreceğini belirleyen piyasa mekanizmalarının insafına kalacak bir şey olması bakımından, hiç de olumlanacak bir gelişme değildir.

Etnobilim çalışanları ise, bu bilgi sistemlerinin incelenmesine yönelik çeşitli uzmanlaşmalarla yerel bilgi sistemlerinin keşfini sürdürmeye devam ediyorlar. Bu uzmanlaşmalar arasında etnobotanikden başka, etnoekoloji, etnozooloji, etnobiyoloji, etnoastronomi, ve hatta etnomineroloji sayılabilir. Biz ise burada sadece etnobotanikle ve de ancak kısmen ilgilenmekle yetineceğiz.

Antropolojik etnobotanik

Antropolojik etnobotanik ayrımına geçmeden önce etnobotanik teriminin ilk olarak botanist Harshberger tarafından 1885 yılının Aralık ayında, bir ders esnasında Hazzard koleksiyonunda saklanan bitkisel kökenli tarım, ev araç-gereçleriyle, besin ve giyecek gibi nesneleri tanımlamak üzere kullanıldığını belirtelim (Cotton 1996:1). Harshberger'in dersinden bir yıl sonra da antropolog Fewkes, Hopi yerlilerinin kullandığı bitki adlarını ve bunların etnolojik önemini vurgulayarak, etnobotanik terimini antropoloji literatürüne sokmuştur (Cotton 1996:7). O dönemin etnobotaniği 'aborijinal halkların bitkilerden yararlanma şekilleri'ni incelemekten öteye geçmiyordu. Ancak yüzyıllık zaman süreci içinde bu inceleme alanının kapsamına bitkilerin kültürler tarafından nasıl algılanarak nasıl idare edilip, denetlendikleri, yerel halklarla bağımlı oldukları bitkiler arasındaki karşılıklı (*resiprokal*) ilişkiler gibi meseleler dahil edilmiştir. Bu bakımdan Harshberger'in dönemindeki tanımlamaya uygun olarak yürütülen

4 Bkz. Warren, D. M. ve diğ. (eds.), (1995) *The Cultural Dimension of Development-Indigenous Knowledge Systems.* London: Intermediate Technology Publications. Sadece bu çalışmada salt kırsal kalkınma bağlamı içinde yerli bilgi sistemlerinin incelenmesine ait 47 adet makale yer almaktadır.

etnobotanik çalışmalara ilksel (*primordiyal*) çalışmalar diyebiliriz. Ne ki, terim sonradan defalarca yeniden tanımlanmasına karşın etnobotanistler bu konuda aralarında henüz bir uzlaşmaya varabilmiş değiller. Biz yine de basitçe yerel ya da geleneksel halklarla bitkiler arasındaki karşılıklı etkileşim ve ilişkilerin incelenmesi diye bir tanımla yetinip, asıl meselenin bu incelemenin nasıl bir yaklaşımla ve hangi bağlamlar dahilinde yürütüleceği sorularında saklı olduğunu belirtelim.

Etnobotanik alanındaki ilk çalışmaları yapanlar botanistlerdi ve bunlar avcı-toplayıcılar gibi aborijinal halkların kullandığı bitkilerin ekonomik potansiyeline odaklanmaktaydılar. Bu dönem çalışmalarını başlı başına "utiliteryan" yani faydacılık esasına dayanan çalışmalar olarak nitelendirmek de mümkündür (Hunn 1982; Cotton 1996). Antropolojinin etnobotanik alanına girmesinden önce yapılan çalışmalar yalnızca 'ilkel' ya da 'yerli' (*indigeneous*) halkların kullandıkları bitkilerin kataloğunu yapmaktaydılar (Aratan 2004:55). Ne ki, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde etnobotanik gelişerek yalnızca yerlilerin bitki kullanım bilgisi olmakla sınırlı kalmayıp, farklı kültürlerde bitkilerin nasıl algılanıp anlaşıldığının incelenmesini de kapsar hale geldi (Robbins ve diğ. 1916'ya atfen Castetter 1944'den akt. Cotton 1996:8). Gelinen bu noktanın ardından Amerikalı etnolog Melvin Gilmore (1932), etnobotaniksel verilerin hem kültürel bağlam içinde ele alınıp yorumlanması gerektiğine hem de etnobotanik çalışmalarında dilbilimin önemli rolüne işaret etti (akt. Cotton 1996:8). Özetle, antropolojinin ve dilbilimin itimiyle etnobotanik çalışmaları oldukça farklı boyutlara taşınmış oldu. Bu arada Conklin'in 1954 yılında Filipinlerde, Hanunóo'ların çevrelerindeki bitkilerle ilişkileri üzerine hazırlamış olduğu doktora tezi, antropoloji alanındaki etnobotanik çalışmalarının dönüm noktası oldu. Ancak henüz Conklin de çalışmasında yerel taksonomiyle (halkın kendi sınıflama sistemi) ilgilenmiş değildi ve halkın botanik bilgisi ile organizasyonu üzerine odaklanmıştı. Yerel taksonomik sistemlerin önem kazanması bundan sonraki bir gelişmeydi ki, Conklin ve Frake bileşkesel analiz yöntemini geliştirerek buna katkıda bulundular (akt. D'Andrade 1995:245).

Cotton'a göre (1996:15) Günümüzün modern etnobotaniğinin kapsamına altı farklı araştırma alanı girmektedir. Bunlar: *etnoekoloji*, *geleneksel tarım*, *bilişsel etnobotanik*, *maddi kültür*, *geleneksel fitokimya* ve *paleoetnobotanik*. Bu açılımın önemli bir kısmı son 25 yılda gerçekleşmiş bulunuyor. Bunun başlıca bir nedeni doğa bilimleri alanında çok disiplinli (multi-disipliner) çalışmaların bu dönemde başlamış olmasıdır. Bu çalışmalara doğa bilimcilerinin yanı sıra arkeolog ve antropologların da katılımı sayesinde oldukça verimli araştırmalar ortaya konmaya başlandı. Ancak, geleneksel bilginin öneminin farkına bu dönemde varılmış olması da diğer önemli bir faktörü oluşturur. 1980'lerde postmodernizme olan eğilimin, tüm diğer bilişsel alanlara yönelim gibi etnobotaniğe olan ilginin ivmesini daha da

artırmıştır[5]. Araştırmaların son dönemlerde daha çok uygulamalı botanik alanına, biyolojik çeşitlilik ve konservasyon (koruma) biyolojisi gibi alanlara kayması da dikkat çekicidir. Bu araştırmaların yakın gelecekte sürdürülebilirlik ve biyolojik çeşitliliğin korunması konularındaki çalışmalarda önemli bir rol oynaması da beklenebilir.

Ne var ki, tüm bu gelişmelere karşın etnobotanik bugün gelinen noktada hâlâ bütünlüklü, tek bir disiplin düzeyinde temsil edilememektedir. Ellen (1996:457) tek bir etnobotaniğin olmayışını tarihsel süreç içindeki farklılaşmalara bağlarken, temel iki ayrımı şu adlandırmalarla belirleyebileceğimizi söylüyor: "**biyolojik etnobotanik**" ve "**antropolojik etnobotanik.**" Bunlardan ilkinin biyo-ekonomik bir paradigmadan hareketle yola çıktığını ve basitçe "yerli halkların kullandığı bitki türlerinin incelenmesi" anlamına geldiğine işaret ediyor. Bu çerçeve içinde kalan araştırmalardan elde edilen verilerin, bitkilerin yerel (*vernakuler*) adlandırmalarına ve kullanılış şekillerine karşılık, tür tespitlerinin (Latince isimlendirmelerinin) yapılmasından öteye geçmediğini de belirtiyor. Bunun en son versiyonunu oluşturan inceleme örnekleri ise, yağmur ormanlarının ekonomik değeriyle birlikte yeni uygulamalı botani ve fitokimyasal olasılıkların keşfine yönelmiş bulunuyor. Dolayısıyla bu çalışmalar ekonomik botanik'e atfedilen anlamla büyük ölçüde paralel bir nitelik arzediyorlar. Ellen (1996: 457), her ne kadar bu tarzdaki araştırmaların bilim alanına katkılarının reddedilemeyeceğini söylese de, bunların sınırlı uygulamalara ilişkin basit listelerden öteye gitmediklerini de belirtiyor. Bunlar aslında yerelden küresele deneysel bilgi devşirme çalışmalarıdır. Ellen (1996: 458) bu bilgilere 'seçili enformasyon parçacıkları' adını veriyor. Bu yaklaşımın bir zaafı da, gerçekte dinamik ve değişim içindeki halk geleneklerini değişmez/sabit birer alan olarak tasavvur etmeleridir..

İkinci grubu oluşturan **antropolojik etnobotanik** ise, öncelikli olarak kültürel-linguistik paradigma dahilinde çalışır ve yerli (halkın) norm ve kategorileriyle ilgilenir ki, bu özellikle Harold Conklin ve Brent Berlin ile bunlardan etkilenmiş olan ABD'deki diğer bazı araştırmacıların çalışmalarında açık bir şekilde kendini gösterir. Ayrıca Avrupa'da da Frankofon gelenek içinde, Paris'te bulunan 'Laboratoir d'Ethnobiologie-Biogeographie bünyesinde yürütülen çalışmaların bunlara yakın olduğu; Claude Lévi-Strauss'ın entelektüel gelişimini sağladığı yazılarının çoğunda da ifadesini bulduğu da söylenebilir (Ellen 1996:457).

Her ne kadar bu iki etnobotanik inceleme tarzının verileriyle bulguları arasında bir miktar örtüşme bulunsa da, etnobotanistin yapması gerekene yakın düşeni ikincisi, yani antropolojik etnobotaniktir. Zira, ancak bu yaklaşım sayesinde, yani bitkilerle insanlar arasındaki ilişkilerin doğrudan incelenmesiyle bitkilerin bütün olarak kültürel bağlam içindeki yerlerine oturtulmaları mümkün olacaktır.

---

5 1990-94 arası dönemde yayınlanan makalelerin oranı, 1970'lerden itibaren 1990 yılına kadar yayınlanan makale sayısının iki katına ulaşmıştır (bkz. Cotton 1996:14).

Şimdi bu belirlemelerin ışığında ülkemizde yürütülen etnobotanik çalışmalarının genel bir değerlendirmesini yapıp, ileride yapılacak çalışmalar için önerilerimizi ileri sürebiliriz.

Türkiye'de Yapılan Etnobotanik Çalışmalarının Niteliği

Bu amaçla 7 farklı coğrafik bölgelerde yürütülmüş 20 adet makale incelenmiştir. Söz konu çalışmalar son 20 yıllık dönem içinde gerçekleştirilmiş olup, büyük çoğunluğunu (%80) 1994 ile 2004 arası 10 yıllık dönem içinde yayınlanmış olanlar teşkil etmektedir. Yine araştırmaların büyük çoğunluğu botanist ve eczacılara ait olup, sadece 2 makale beslenme ve diyetetik bölümünden bir araştırıcıya aittir. Söz konusu çalışmalardan ancak dokuzunun başlığında 'etnobotanik bir araştırma' veya 'etnobotanik özelliklerin araştırılması' ibaresi yer almaktadır. Diğerlerinde ise çoğunlukla 'yabani bitkiler' ya da 'yenilebilen bitkiler' gibi ifadeler kullanılmıştır. İki çalışma ise halk hekimliği ile ilgilidir. Çalışmaların bölgelere göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

1. Marmara Bölgesi	1
2. Ege Bölgesi	3
3. Akdeniz Bölgesi	5
4. İç Anadolu Bölgesi	5
5. Doğu Karadeniz Bölgesi	2
6. Doğu Anadolu Bölgesi	2
7. Güneydoğu Anadolu Bölgesi	1
8. Birden çok bölgeli/genel	1

Söz konusu çalışmalarda kullanılan başlıca veri toplama tekniği anket ya da görüşmedir. Araştırıcıların alandan kısa süreli, periyodik ziyaretlerle bilgi topladıkları bu araştırmaların hiç birinde katılarak gözlem tekniği kullanılmamıştır. Anket ve görüşmelerin nasıl düzenlendiğine ilişkin bilgiler de yer almadığından, spontan soru-cevap ya da yapılandırılmamış görüşme tekniğiyle bilgi toplandığı tahmin edilebilir. Bu çalışmaların çoğunun veri analizlerinde hemen hemen aynı temel prosedür izlenmiştir. Bu prosedür Ellen'in biraz önce eleştirdiği biyolojik etnobotanik çalışmalarınkiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Özetlersek bu prosedür şu aşamalardan oluşmaktadır: (1) Öncelikle alandan toplanan ya da kaynak kişilerden temin edilen bitkilere verilen yerel/yöresel adlar tespit edilir; (2) kaynak kişiler vasıtasıyla söz konusu bitkilerin yerel kullanım alanları, kullanılan kısımları ve kullanım şekilleri belirlenir ve (3) toplanan bitki örneklerinin laboratuarlardaki Herbaryumlar ve kataloglar yardımıyla Latince tür ve familya tanımları yapılır. Bu prosedüre eklenebilecek bir istisna da bazı araştırmalarda elde edilen bulguların benzer başka çalışmaların bulgularıyla

karşılaştırılmasıdır. Bu çalışmalar içinde antropolojik etnobotanik yaklaşıma uygun olarak, yerel bilgi sistemi ile sınıflama sisteminin incelenmesi örneğine rastlanmamıştır. Nadiren bazı araştırıcılar sınıflama, verileri karşılaştırma ve istatistik analiz örnekleri sergileseler de bunlar yerel sınıflama sisteminin dışında kalan, tümüyle araştırmacının kendi bakış açısını yansıtan uygulamalardır. Bu sınıflamalar çoğunlukla bitkilerin kullanım yerleri, kullanım amaçları ya da değerlerine göre yapılmaktadır ki, bu bakış açısı ekonomik botaniğin ya da "faydacı (utiliteryan)" faktörlerin ağır bastığı bir etik yönelişin ifadesi gibidir.

Söz konusu çalışmaların yukarıdakilerden başka belli başlı karakteristikleri ise şunlardır:

1. Araştırma alanı, yerel halk ve etkileşimde bulunulan veya görüşme yapılan kişiler hakkında oldukça kısa ve az bilgiye yer vermeleri. İncelenen yörenin iskan tarihi, varsa dışarıdan göç, sonradan iskan durumu, dış dünyayla ilişkileri, pazarla münasebetleri, ekonomik durumu, geçim vasıtaları gibi konularda çoğunlukla hiç bir bilgiye yer verilmemektedir.

2. İncelenen alanda bitkilerin toplandığı çevrelerin -örneğin ekosistem- özelliklerine hemen hiç değinilmemektedir. Araştırma konusunu oluşturan bitki türlerinin o çevredeki yayılım alanları ve diğer türlerle ilişkilerine ilişkin bilgilere de hemen hiç yer verilmemektedir.

3. Bu çalışmalarda belirli bir tarihsel-kuramsal çerçeve yer almadığı gibi belirli bir sorunsal da bulunmamaktadır. Genel olarak deskriptif özellik taşırlar. Başlıca amaçları ise, yeni bitki türlerini keşfiyle Türkiye'de yerel bitki tür adları ve kullanım bilgisine ilişkin bilgi birikimine katkıda bulunmaktır. İkinci bir amaç ise, tehlike altındaki bitki türlerinin koruma altına alınması ya da kimi türlerin kültüre alınıp kırsal kalkınma için alternatif bir gelir kaynağı sağlanmasıdır. Bu yönüyle de ekonomik botaniğin amaçlarına yakın düşen çalışmalardır.

4. Yöntem olarak aynı (yukarıda da açıklanan) tür adı/tespiti–yerel isimlendirmeleri–yerel kullanım bilgisi üç aşamalı prosedürün izlendiği çalışmalardır. Emik bakış açısının kullanılmadığı bu çalışmalarda yerelin bilgisi sadece isimlendirme ve kullanım bilgisiyle sınırlı tutulur. Kullanılan tek sistematik modern biyolojik taksonomidir. Nadiren veriler arası korelasyonlara başvurulduğu da görülür.

5. Bulgu ve sonuçları bakımından bu çalışmalar, alanda tespit edilen bitki türlerine ilişkin istatistik özetlerini sunmanın dışında, yerel halk bilgisi kapsamında da hangi türlerin ne gibi amaçlar için kullanıldığının bir özeti niteliğini geçememektedir.

Bu çalışmaların ortaya koyduğu genel bir sonuç ise, Anadolu kırsalında yabanıl bitkilerin başlıca şu farklı amaçlar için kullanıldıkları yönündedir. Bunlar:

1. **Doğrudan besin olarak** (Halkın doğrudan besin olarak tükettikleri yabani sebze ve meyvelerle yemişler gibi.)

2. **Sağıltım/tedavi alanında** (Hastalıkların tedavisi ya da cinsel gücü artırma amacıyla kullanılan bitkiler gibi.)

3. **El zanaatlarında** (Örneğin ev eşyası, sepet gibi artefaktların yapımında kullanılan bitkiler gibi.)

4. **Dinsel-büyüsel pratiklerde** (Nazarlık ve benzeri amaçlar için kullanılan bitkiler; örneğin Nizip dolaylarında ev duvarlarına asılan üzerlik bitkisi ile Hemşin'de dış kapı eşiğine asılan kurutulmuş küçük biberler gibi.)

5. **Estetik ve kozmetik alanında** (Süs amacıyla diri ya da kuru çiçek ve ot ve kozalak, örneğin saç boyası olarak kına kullanımı, esanslı bitki ve buhurlar gibi.)

6. **Keyif/eğlence alanında** (halüsünatif bitki ve tohumların kullanımı; oyuncak, müzik aleti yapım aracı olarak –örneğin Çamlıhemşin'de çocukların patlatarak eğlendikleri *şişik otu* gibi.)

7. **Hayvan yemi olarak** (Evcil hayvanların yem ihtiyacını karşılamak üzere kullanılan çeşitli bitkiler gibi.)

Mamafih, mevcut literatürden, Anadolu kırsalında bitkilerden daha çok besin ve tedavi amacıyla yararlanıldığını da öğreniyoruz. Ancak diğer amaçlar, örneğin büyü ve inançlarla ilgili olarak halkın çevreyle ve bitkilerle ilişkilerine yönelik araştırmaların azlığı da bir gerçektir. Bu bakımdan bitkilerle ilişkilerin, ekonomik amaçlar dışındaki alanlarına yönelik ilginin artması gerekmektedir.

Etnobotanik Çalışmalar için Öneriler

1. Yerel/geleneksel bitki bilgisi, elde edildiği çevrede, halkın geçim sisteminden izole olarak değil, gerek kültürel gerek ekolojik sistem ile birlikte bir etkileşim ve ilişkiler ağı içinde ele alınarak incelenmelidir.

2. Etnobotaniksel bilginin gerek aynı toplum içindeki bireyler gerekse toplumlar (hatta birbirine yakın, komşu köyler) arasında değişkenlik gösterebildiği, farklı adlandırma ve anlamlar taşıyabileceği bilinerek, araştırmalar titizlik içinde yürütülmelidir ve kaynak kişilerden elde edilen bilgilerin çeşitli vesilelerle tekrar tekrar sınanmasında yarar bulunmaktadır.

3. Bitkilerin salt kullanım değeri ya da ekonomik önemi açısından değil, halkın onlara yüklediği diğer anlamlar ve değer sistemleri açısından da değerlendirilmesine önem verilmelidir. Toplumların çevre bilgisi salt doğrudan yararlandıkları türlerle sınırlı olmayıp, bunlarla ilişkili ya da ilişkisiz diğer birçok tür hakkında da bilgi içerirler.

4. Yerel/geleneksel bitki bilgileri çoğunlukla yaygın bilimsel bilgiden farklılık gösterir. Zira yerel halkların bilgi sistemleri, yaşam alanları içindeki gereksinimler

etrafında organize olmuştur. Dolayısıyla bir toplumun geçim uğraşıları bilinmeden bilgi sistemlerini incelenmesi hatalı bir girişim olacaktır.

5. Yerel/geleneksel bitki bilgisinin duruma göre değişkenlik gösterebileceği (*situational* oluşu) akıldan çıkarılmamalıdır. Bu bilgilerin zaman ve mekan içinde değişkenlik gösterebileceğinin bilinciyle hareket edilmelidir. Geleneksel bitki bilgisinin derlenmesinde bundan kaynaklı hata olasılığı oldukça yüksektir.

6. Yerel halkın bitkiler konusundaki bilgi birikimi gibi, bunlara ilişkin kategorilerini de asla küçümsememek gerekir. Örneğin, Amazon ormanlarında yaşayan Panare, Tembe, Urobu ve Chacobo yerlilerinin ormanda yetişen ağaçların 2/3'sinin bilgisine sahip oldukları ve bunların tümünden de yararlandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca halk içinde yaşadığı ekosistemdeki döngülerin bilgisine de sahiptir (Örn. bitkilerin üreme, çiçek açma, meyve verme, büyüme döngüleri gibi).

7. Alandan güvenilir bilgilerin derlenmesi için o toplumun içine girip, katılarak gözlem tekniği ile çalışmak elzemdir. İncelenen toplum kültürü ve çevreyle olan ilişkileri ancak bu sayede öğrenilebilir. Bu ise kolay kotarılacak bir iş değildir. Bu başarılsa bile araştırıcının o toplumun bilgi/bilişim sistemine nüfuz etmesi mümkün olamayabilir. Ancak bu başarılmadan da sağlıklı bir etnobotanik incelemenin yapılabilmesi imkansızdır.

8. İncelenen toplumun dış dünyayla, öteki toplumlarla olan ilişkileri, ulusal ya da uluslararası pazara açılıp açılmadığı, modernizasyon durumu, turizm gibi dış etki ve etkileşimlere maruz olup olmadığı gibi hususlar da yerel çevresel bilginin doğrudan etkilendiği faktörler arasındadır. Dolayısıyla bunların da araştırmanın kapsamı içine alınarak göz önünde bulundurulmaları gerekir. Günümüzde, kapalı-izole bir toplum kalmadığı akıldan çıkarılmamalıdır.

9. Günümüzde, takım ve kabileler içinde örgütlü yerli halklar gibi, geleneksel köy toplumlarının da küreselleşmenin tehdidi altında oldukları mâlûmdur. Yıkıcı dış müdahaleler ve kırsal bölgelere yönelik kalkınma ve iskân politikaları nedeniyle bu halkların kendi yaşam çevreleri üzerindeki kontrolleri, kültürleri ve dilleri de hızla kaybolmaya yüz tutmaktadır. Kuşaklar boyu deneyimlerle aktarılarak gelen değerli bir bilgi hazinesi de bu kültürlerle birlikte yok olmaktadır. Ülkemiz kırsalındaki hızlı modernleşme ve dış dünyaya açılma, kentlere göç gibi süreçler, eski geleneksel çevre bilgisinin hızla yok olmasını getirmektedir. Bu bakımdan Anadolu çapında geleneksel nebatat ve hayvanat araştırma projelerine aciliyetle ihtiyaç bulunmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Batılı akademik çevrelerde, yerli halkların (özellikle de Amazon ormanları ve Endonezya'nın yağmur ormanlarında yaşayan kabile halklarının), içinde yaşadıkları çevre ile etkileşim ve ilişkilerinin ürünü olan bilgi sistemlerinin incelenmesi, son dönem

yeni etnoğrafyacı antropoloji yaklaşımı içinde artan bir ilgi konusu oluşturmaktadır. Genel anlatıların ve üst düzey kuramsal çalışmaların postmodern eleştirilere hedef olduğu bir dönemde emik yaklaşımla yerelin bilgi sistemlerine olan bu ilgi, şüphesiz kültürleri metinsellik içinde gören postmodern eğilimler için oldukça cazipti. Ne ki, yerel bilgi sistemleri sorunsuz, ideolojiden uzak, izole sistemler değildir ve bu alana yönelen ilginin kapitalist dünya sistemiyle, küreselleşmenin yıkıcı etkilerini görmezden gelmeleri mümkün olamaz. İdeolojiden, yorumsamacılıktan ve büyük anlatılardan sakınmaya çalışarak yağmur ormanlarında saf, bozulmamış, izole topluluklar bulmak, üstelik küreselleşmenin tehditlerinden uzak olarak tasarlayarak bu kültürleri incelemek mümkün görünmemektedir.

Etnobotanik araştırmaları şüphesiz Türkiye'de, yerli ya da yerel halklar bağlamı gibi Batılı akademik çevrelerin kültür aşırı yaklaşımından farklı bir bağlam içinde ele alınmalıdır. Yerli ya da yerel toplum tanımlamaları, şüphesiz Anadolu halk kültürlerini tanımlamak ya da anlamak açısından operasyonel değildir. Zira bunlar doğrudan yağmur ormanlarındaki avcı-toplayıcı ya da bahçeci küçük ölçekli toplumları karşılamak üzere ABD Antropoljisi içinde 'icad edilmiş' kavramlardır. Bu bakımdan Anadolu'da yürütülecek "yerel çevre bilgisi" araştırmaları dahilinde kullanılacak kavramın, bunlardan farklı olarak "köy toplumları", "halk bilgisi" "geleneksel çevre bilgisi" gibi dil-kültür ve coğrafyamızın karakteristikleriyle örtüşen kavramlar olması gerekir.

Kaynakça

Abay, G. ve A. Kılıç (2001) "Pürenbeleni ve Yanıktepe (Mersin) Yörelerindeki Bazı Bitkilerin Yöresel Adları ve Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 8, 2, s. 97-104.

Akçiçek, E. ve M. Vural (2003) "Kumardağı (Afyon) ve Çevresindeki Bazı Bitkilerin Yöresel Adları ve Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 10, 2, s. 151-162.

Aratan, Hale (2004) *Etnobilim Yaklaşımı ve Yerel Çevre Bilgisinin Antropoloji Alanındaki Yeri ve Önemi.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Asil, Eriş (1989) "Halk Hekimliği ve Eczacılığı Araştırmalarında Metodoloji." *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, [içinde] (23-25 Kasım 1988), Ankara: Kültür Bakanlığı, MFAD Yayınları: 110, s. 33-38.

Asil, E. ve O. Soner "Mut, Gülnar, Ermenek Yöresi Halk İlaçları Üzerine Bir İnceleme." *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, [içinde] (23-25 Kasım 1988), Ankara: Kültür Bakanlığı, MFAD Yayınları: 110, s. 39-46.

Aydın, Suavi (2003) "etnoğrafya" K. Emiroğlu ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*,

Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 283-284.

Bağcı, Y. (2000) "Aladağlar (Yahyalı, Kayseri) ve Çevresinin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 7, 1, s. 89-94.

Berlin, Brent (1992) *Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Cotton, C. M. (1996) *Ethnobotany; Principles and Applications*, Chichester: John Willey & Sons.

D'Andrade, Roy (1995) *The Development of Cognitive Anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press.

Duran, Ali (1998) " Akseki (Antalya) İlçesi'ndeki Bazı Bitkilerin Yerel Adları ve Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 5, 1, s. 77-92.

Duran, Ali ve diğ. (2001) "Balıkesir Yöresinde Yenen Yabani Meyveler ve Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 8, 1, s. 87-94.

Ellen, Roy (1996) "Putting Plants in Their Place: Anthropological Approaches to Understanding the Ethnobotanical Knowledge of Rainforest Populations." D. S. Edwards (ed.), *Tropical Rainforest Research-Current Issues*, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, pp. 457-465.

Emiroğlu, Kudret (2003) "emik ve etik" K. Emiroğlu, ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 260-261.

Ersoy, Erhan G. (2003) "etnobilim" K. Emiroğlu, ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 280-282.

———— (2003) "etnobotani" K. Emiroğlu, ve S. Aydın (eds.), *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 282.

Ertuğ, Füsun (1999) "Plants Used in Domestic Handcrafts in Central Turkey." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 6, 2, s. 57-68.

———— (2004) Wild Edible Plants of the Bodrum Area (Muğla, Turkey)." *Türk. J. Bot.*, 28, s. 161-174.

Hunn, Eugene (19829 "The Utilitarian Factor in Folk Biyological Classification." *American Anthropologist*, 84, 4, pp. 830-847.

İlçim, A ve Ö. Varol (1996) "Hatay ve K. Maraş (Türkiye) İllerindeki Bazı Bitkilerin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 3, 1, s. 69-74.

Kandemir, A. (2002) "Salpazarı (Trabzon) Yöresindeki Bazı Bitkilerin Yerel Adları ve Kullanım Amaçları." *Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6, 3, s.154-160.

Keskin, M. ve K. Alpınar (2002) "Kışlak (Yayladağı-Hatay) Hakkında Etnobotanik Bir Araştırma." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 9, 2, s. 91-100.

Sayar, Aslı ve diğ, (1995) "Muğla (Türkiye) İlindeki Bazı Türlerin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 2, 1, s. 151-160.

Şimşek, Işıl ve diğ. (2001) "Ankara, Gölbaşı'nda Yabani Bitkilerin Kullanılış Amaçları ve Şekilleri Üzerine Bir Araştırma." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 8, 2, s. 105-120.

Üçer, Müjgân (1989) "Sivas'ta Folklorik Tıp ve Bunun Modern Tıptaki Yeri." *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri*, [içinde] (23-25 Kasım 1988), Ankara: Kültür Bakanlığı, MFAD Yayınları: 110, s. 253-266.

Ünver, Bahtiyar (1985) "Yenilen Yabani Otlar ve Karoten Yönünden İnsan Beslenmesine Katkıları-Gaziantep." *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 42, 2, s. 275-286.

——————— (1990) "Ankara, Afyon, Kayseri, Bolu, Trabzon, Erzurum ve Gaziantep'de Yenilen Yabani Otlar." *Türk Halk Kültürü Araştırmaları*, Ankara: Öztek Matbaası, s. 149-161.

Vural, Mecit ve diğ. (1997) "Çiçekdağı (Kırşehir) ve Çevresinin Etnobotanik Özellikleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 4, 1, s. 117-124.

Warren D. Michael et al. (eds) (1995) *The Cultural Dimension of Development-Indigenous Knowledge Systems*, London: Intermediate Technology Publications.

Warren D. Michael (1997) "ethnoscience" Barfield, Thomas (ed.) *The Dictionary of Anthropology*, Malden Massachusetts: Blackwell Publishers, pp.165-166.

Yıldırımlı, Şinasi (1994) "Munzur Dağlarının (Erzincan-Tunceli) Ağaç ve Çalı Türleri ile Bunların Kullanım Değerleri." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 1, 1, s.23-40.

——————— (1994) "Karadeniz Bölgesinin Bir Tıbbi Besin Bitkisi - *Trachystemon orientalis*." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 1, 2, s.7-12.

——————— (1994) "Local Names of Some Plants from Munzur Dağları (Erzincan-Tunceli) and the Uses of a Few of Them." *Ot, Sistamatik Botanik Dergisi*, 1, 2, s.43-46.

——————— (2004) "Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği." *Kebikeç; İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, s. 175-193.

Özet:

Etnobotani konulu bu makalede biyolojik etnobotanik yaklaşımından farklı olarak yerel halkların bitki bilgisinin antropolojik yaklaşımla incelemesinin farkı ve önemi üzerinde durularak, Türkiye'de yayınlanmış olan 20 adet makale, bu yaklaşımın ışığında incelenerek, kritik edilmiştir.

Anahtar sözcükler: etnobilim, etnobotanik, biyolojik etnobotanik, antropolojik etnobotanik, yerli halklar, yerel çevre bilgisi, geleneksel bitki bilgisi, Türkiye etnobotaniği.

Abstract:
Ethnobotany is one of the multi-disciplinary field of studies that investigate indigenous or traditional people's botanical knowledge. This article argues that anthropological perspective is more operational than the biological or economical one in understanding those knowledge systems. Recently published 20 Turkish ethnobotanical studies are criticized through the anthropological enthnobotany perspective.

Keywords: ethnoscience, ethnobotany, biological ethnobotany, anthropological ethnobotany, indigenous peoples, local environmental knowledge, traditional botanical knowledge, ethnobotany studies inTurkey.

Etnobotanik Çalışmaları ve Türkiye'de Yeni Açılımlar

Füsun ERTUĞ*

Kebikeç'in 17. sayısında yayımlanan Prof. Şinasi Yıldırımlı'nın *Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği* yazısına saygıyla bir katkı...

Etnobotanik çalışmaları insan-bitki ilişkilerinin incelenmesi olarak tanımlıyoruz. İlişki dediğimizde işin içine karşılıklı kullanım, etkileşim, üretim ve tüketim girmektedir. Binlerce on binlerce değil, yüz binlerce, hatta milyonlarca yıldır bitkilerden yararlanıyoruz. Biz onları kullanıyoruz, bitkiler de bizi... etkileşim karşılıklı... Biz yeni kullanımlar bulup, bitkileri bu amaçla toplayıp tüketmeye başlıyoruz, onlar buna yanıt olarak mutasyona uğruyor, yeni etkin maddeler geliştiriyor, tadlarını, biçimlerini, renklerini, boyutlarını değiştiriyor, dikenler büyütüyor, ya da tükeniyorlar.

Sadece bize "elzem" olduğunu düşündüklerimizi üretiyoruz, onları üretime alıp çoğaltmak için toprağı sürüp hazırlıyor, bu alanı diğer bitkilerden arındırmak, sulamak için emek harcıyoruz. Bu hazırladığımız alanlara, bitki tohumlarını, fidelerini ekerek, sulayıp bakımlarını yaparak, onları zararlılardan koruyarak bir türün çoğalmasına hizmet ediyoruz. Buna karşılık onlar da ürünlerini, meyvelerini, yapraklarını, tohumlarını, yumrularını bize gıda, ilaç, lif, yakacak, yem, kap-kacak, barınak ve benzeri hammaddeler olarak sunuyor. Soluduğumuz oksijeni bile borçlu olduğumuz bitkiler, güzellikleriyle, kokularıyla da bizi etkiliyor. Bahçelerimizi parklarımızı onlarla süslüyor, sanatta, müzikte, yazılı kültürde onlardan çok değişik şekillerde yararlanıyor, etkileniyoruz. İnsanoğlu, işine yaramayan, zarar verdiğini düşündüğü arsız otları tüketmek için bile pek çok araştırma yapıyor, kaynak ve emek harcıyor.

* Arkeolog, etnobotanik araştırmacısı. Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü öğretim görevlisi.

Geçmişte bitkilerin insanların yaşamında çok daha önemli bir yeri olduğunu biliyoruz. Tarihi bilgilerimizi yokladığımızda pek çok keşfin, örneğin Amerika kıtasının keşfinin bile Marko Polo'nun 13. yy.da gözlemlediği 'Baharat Adalarına' ulaşmak için yapıldığını görürüz. Bitkilerden bazıları bir kıtadan diğerine taşınmış, kimisi ulusların kaderini belirlemiş, mutfak kültürlerini değiştirmiş, beslenmelerini, ısınmalarını, bulaşıcı ölümcül hastalıklardan korunmalarını sağlamıştır. Her ne kadar bugünkü modern yaşamda, kullandığımız bitkilerin kökeni ve varlıkları çok önemli gibi görünmese de bitki ürünleri petrol kadar stratejik bir önemdedir. Gelecekte fosil yakıtlar azaldığında bu önemleri daha da artacaktır. Bugünkü dünya ekonomisinde buğday, pirinç, kauçuk, tütün, haşhaş, kinin gibi gıda, endüstri ve ilaç ürünlerinin tuttuğu yeri düşündüğümüzde bu önemi yeniden anımsarız.

Biz burada etnobotaniğin ne olup ne olmadığını tartışırken pek çok uzman bitkileri topluyor, araştırıyor, genetik değişim çalışmaları yapıyor, etkin maddelerini taklit ediyor, sentetiklerini üretiyor. Bunlardan bazılarını yiyor, bazılarını giysi olarak giyiyor, bazılarını uyuşturucu olarak kullanıp bağımlılıklar geliştiriyoruz. Onları sadece gündelik yaşamımızda gıda, ilaç, yakacak gibi maddi ögeler olarak kullanmakla kalmıyor, onlara içinde olduğumuz kültüre, dine ya da dünya görüşüne bağlı çeşitli anlamlar, tinsel değerler yüklüyoruz. Bazılarının uğur, bazılarının bereket getirdiğine, bazılarının nazardan koruyucu olduğuna inanıyor, büyülerde, tütsülerde, nazarlıklarda ya da sevgimizi ifade için kullanıyoruz.

Henüz etkin maddelerini ya da olası kullanımlarını bilmediğimiz ya da bir zamanlar belki bazı gruplar tarafından kullanıldığı halde kayıtları tutulmamış yüzlerce-binlerce bitkinin nesli, bizim doğada bilinçsizce bıraktığımız "ayak izleri" sayesinde tükeniyor. Hızlı nüfus artışı hayvan ve bitki türlerinin sayısını dramatik bir biçimde azaltıyor. Doğa koruma ve bio-çeşitlilik çalışmaları ile etnobotanik çalışmaları birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Zira, kırsal kesimde bitkilerle sürekli ilişkide bulunan insanların bu konudaki bilgi dağarcıkları halen vazgeçilmez önemdedir.

Her kültür, çevresinde bulduğu, yetiştirdiği ya da takas yoluyla sağladığı bitkileri kendi kültürü çerçevesinde kullanıyor. Bir bitkinin o çevrede yaşayan insanlar tarafından kullanılıp kullanılmayacağını neler belirliyor? Örneğin yenilebilen, tadı güzel olan, bir toplumda çok sevilen bir ot, bir başka yerde yine çok yaygın bulunduğu halde yenmiyor. Neden? Bir yörede ilaç olarak toplanan bir bitkiyi, diğer bir yerde neden kimse kullanmıyor? Bu soruların yanıtlarını belki de kimse veremez, zira kültür çok karmaşık bir olgu, pek çok parametresi var. Ancak bir kültürü oluşturan ögeleri, tatları, kültürel değerleri, onların o bitkiye yüklediği anlamları anladığımızda bazı soruların o bölge için yanıtlarını bulabiliriz.

Bir etnobotanikçi, Anna Lewington şöyle diyor (Lewington, 2003:6): "Sadece yaşamımızı destekleyen pek çok şeyin kökeni konusunda değil, bunları sağlayan insanlar

ve çevreler konusunda da ne denli duyarsız olduğumuzu da bu alandaki çalışmalar sırasında fark ettim. Özellikle bitkilerin endüstriyel kullanımlarının çevre üzerindeki yansıması ve geleneksel olarak tarımı yapılanlar dahil bir çok canlı türü üzerinde (bitki ve hayvan) giderek artan tehdit kaygı verici. Ancak her şeyin ötesinde insanlar için kaygılıyım: dünya yüzündeki milyonlarca insan için... Emeğinden yararlandığımız, topraklarını ellerinden aldığımız, sağlıklarını etkilediğimiz, bilgilerini talan ettiğimiz ve bitkisel kaynakları doymak bilmez şekilde tüketerek yaşamlarını kısıtladığımız insanlar için. Kitlesel olarak üretilen bitkisel ürünlerin tüketicileri olarak, genellikle istemeden neden olduğumuz ve bilinçsizce sürdürdüğümüz, sosyal ve çevresel bağlamdaki "ayak izlerimize" ilişkin verileri ortaya koymaya çalıştım. Örneğin, Kosta Rika'da muz üreticilerinin tarımsal kimyasallar yüzünden zehirlenmeleri ya da Endonezya yağmur ormanlarının büyük bölümünün ucuz margarin ve sabun imalinde kullanılan Afrika yağ palmiyesi üretimi için tahribi, bu ürünleri aldığımızda verilen fişlere yazılmayan bedellerdir."

Anna Lewington'un kaygılarına katılıyorum. Bilimsel bir çalışma yaparken sadece öğrendiklerimizi kaydetmek ve yazıya dökmek, yayına dönüştürmekle yetinmememiz gerektiğini, bu bilgileri öğrendiğimiz kişilere karşı da sorumluluklarımız olduğunu, öncelikle bu bilginin onların bilgisi olduğunu ve bizim görevimizin bu bilgiyi onlar adına yazıya dönüştürmek olduğunu unutmamamız gerekiyor. Bir biçimde daha çok kişinin bu bilgiden yararlanması, ancak bu yararlanmada, onları öğrendiğimiz kişilerin önceliğinin unutulmaması, onlarla tüm sonuçları paylaşmamız gerekir. Doğal ürünlerin toplanmasında sınırları aşmamayı, bitkiye zarar vermeyecek, o çevredeki popülasyonu etkilemeyecek, yenilenmeye izin verecek şekilde toplamaya ya da üretmeye özen gösterilmeli. Sıradan bir tüketici olarak da daha dikkatli ve duyarlı olmamız gerektiğini öğretiyor bu çalışmalar. Hem çevreye, hem bitkilere, hem de onlardan yararlanan ve yararlanacak bugünkü ve gelecek kuşaklara karşı sorumluluklarımızın bilincinde olmamız gerekli. Türkiye'de 3000'i aşkın endemik bitkinin varlığı ve kültürel birikimin zenginliği düşünüldüğünde etnobotanik çalışmaların önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Bilgilerin de endemik olduğunu ve çoğu endemik bitkilerden daha da kısa ömürlü ve korunmaya muhtaç olduğunu anımsayalım. Ülkemizde etnobotaniği bir kültür değeri olarak algılayan ortak bir çalışmanın bu alanda birleştirici ve bilgileri paylaşmaya yönelik bir ön-adım olarak algılanması en büyük dileğimiz.

Türkiye Bilimler Akademisi Türkiye Kültür Envanteri (TÜBA-TÜKSEK) - Etnobotanik Çalışmaları

Ülkemizin kültür varlıklarının gelecek kuşaklara kültür mirası olarak aktarılabilmesi için 2001 yılında Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından başlatılan Türkiye Kültür Sektörü (TÜBA-TÜKSEK) girişimi iki pilot bölgede; Denizli'nin Buldan ve Şanlıurfa'nın Birecik-Suruç ilçelerinde Kültür Envanteri çalışmaları başlatmıştır. 2001

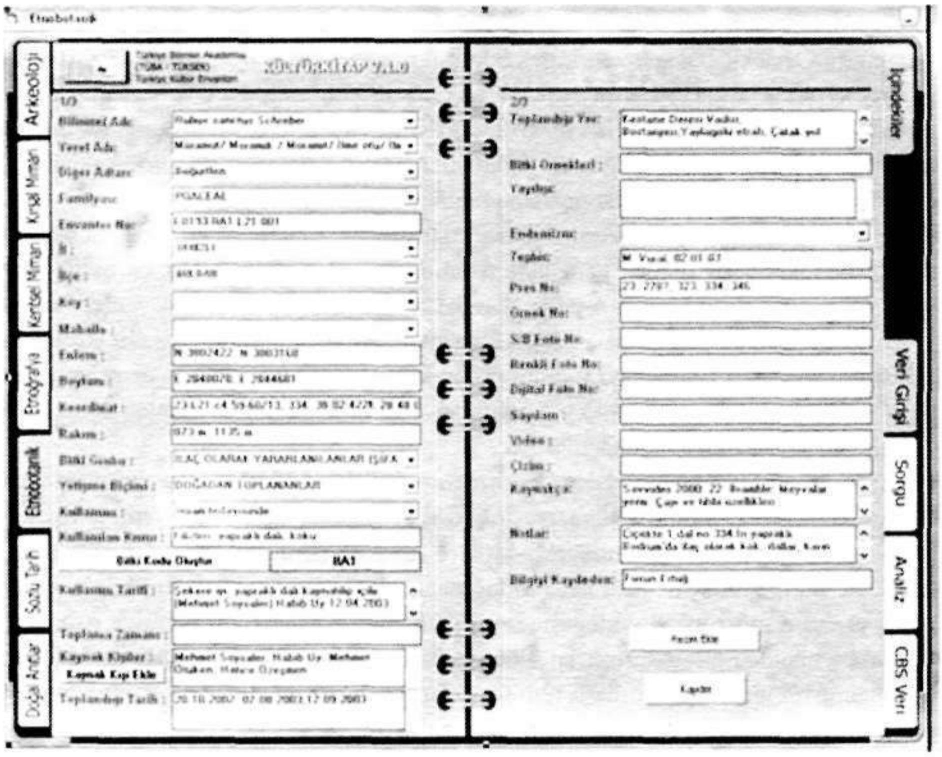

yılında bu bölgelerde başlanan mimari (kentsel, kırsal), arkeolojik ve etnoğrafik envanterleme ile sözlü tarih çalışmalarına 2002 yılında Buldan pilot bölgesinde etnobotanik ve tarih envanterleme çalışmaları eklenmiştir.

Etnobotanik verilerin TÜBA-TÜKSEK çerçevesinde envanterlenmesi önemli bir ilk adımdır. Zira ülkemizde arkeolojik yerleşmeler ya da yerel mimari unsurların bir kültür değeri olduğu, bu projeden önce de kabul görmüş bir gerçektir. Gerek arkeolojik yerleşmeler ve buluntular, gerekse yerel mimarlık örnekleri, yasalar yeterli olmasa da bir dereceye kadar koruma altındadır. Tescil sistemi ile bunların belgelenmesi yıllardır sürdürülmektedir. Aynı zamanda halkın bitkilere ilişkin bilgisi anlamına gelen etnobotanik çalışmalarının, Türkiye'nin en saygın Akademik Kuruluşu olan TÜBA tarafından envanterleme çalışmaları arasına alınması, bu mirasın ilk kez bir kültür değeri olarak kabulü anlamına gelmektedir ve bu anlamda öncüdür.

Etnobotanik envanter kavramını biraz daha açmak istiyorum: Bu projede halkın bitkilere ilişkin bilgisi envanterlenmektedir. Yani, bir arkeolojik yerleşme ya da bina gibi somut bir yapı değil, bilgi gibi soyut, kültürel bir öge envanter numarası almaktadır. Bunu yaparken bitki türü (ya da alt türü) esas alınmakta, halkın kullandığı her bitki

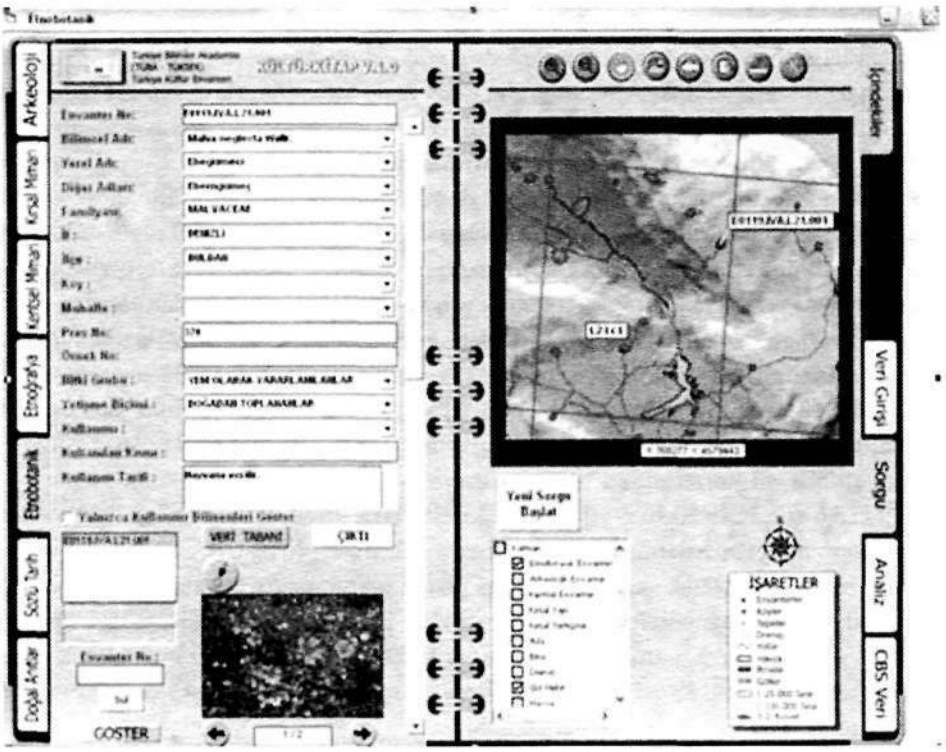

Kültür-Kitap Veri Tabanı Sorgu Sayfası

toplanıp teşhis edildikten sonra bir numara almaktadır. O bitkinin her bir farklı kullanımı, aynı bitki numarasına bağlı bir kod ve bölgenin 1/25.000'lik pafta kodu ile temsil edilir. Böylece aynı bitkinin benzer kullanımı başka bir yerde karşımıza çıktığında temel numara aynı kalarak yeni bir ek numara verilebilmekte; çeşitli bölgelerde çalışmalar yapıldıkça aynı bitkinin farklı yerlerde benzer ya da farklı amaçlarla nasıl kullanıldığı saptanabilmektedir. Sonuçta her bitkinin kullanım haritasını Türkiye'de toplam kaç bitkiden yararlanıldığını da öğrenebileceğiz. Bu çalışmalarda elde edilen sonuçlar TÜBİTAK tarafından hazırlanan BIOCES (Türkiye Taksonomik Tür Veritabanı) veri tabanına da aktarılacak, böylece botanikçilerin yaygın olarak kullandığı bu veri tabanında bilgiye erişimleri kolaylaşacaktır.

2002-2004 yıllarında Buldan'da TÜBA ve TÜBİTAK Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Destekleme Grubu'nun maddi desteği ve Balıkesir ile Pamukkale üniversitelerinden elemanların katılımıyla gerçekleştirilen pilot çalışmada 6 kişilik bir ekiple veri toplanmış ve veriler kısmen yayımlanmıştır (Ertuğ et al.2003; Ertuğ et al. baskıda). Bu çalışmanın önceki pek çok etnobotanik çalışmadan farklı yanı, bir bölgede

geçmişte ya da halen insanlar tarafından kullanılan tüm (doğal ve yetiştirilen) bitkilere ait verilerin, birbirleriyle eş önemde kabul edilerek derlenmeye çalışması, bir kültür bütünlüğünün saptanmaya çalışılmasıdır. Gıda ya da halk tıbbında ilaç olarak kullanılan bir bitki o toplum için ne kadar önemliyse hasır yapılan ya da incirlerin döllenmesine aracı olarak kullanılmış bir bitki de aynı bilimsel öneme sahiptir. Bu anlayışla bir bölgede yaşayan kişilerin çevrelerindeki doğal bitkilerden kaçına isim verdikleri, bir tarım bitkisinin farklı kullanımlarını, doğal bitkilerin hangilerinden nasıl yararlandıklarını saptamak mümkün olmaktadır. Çalışmalar bu nedenle 1-2 yıl sürmekte, olabildiğince çok sayıda kaynak kişiden yararlanılarak o bölgede yaşayan farklı kültürlerden gelen kişilerin birbirinden farklı kullanım özelliklerine de yer verilmeye çalışılmaktadır. Örneğin Buldan'da toplanan 450 örnek arasında 21'i Türkiye'ye endemik 258 tür saptanmış, 97 gıda, 108 ilaç, 11 yakacak, 41 yem, 38 el sanatlarında kullanımın yanı sıra 46 bitkinin farklı alanlarda kullanımı belirlenmiştir. Benzeri çalışmaların TÜBA-TÜKSEK çatısı altında yaygınlaştırılması, Türkiye çapına yayılması öngörülmektedir.

TÜBA-TÜKSEK her yıl çeşitli kurumlara *Proje Öneri Formu* yollayarak envanterleme çalışmalarını yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. TÜBA projelerde ancak sınırlı bir maddi destek sağlamakta, esas olarak teknik danışmanlık ve yayın olanağı sunmaktadır. Kendi yörelerinde bu çalışmaları yapmak isteyen ekipler için ön şart, TÜBA'nın düzenlediği atölye çalışmalarına katılmış olmaktır. 2003 yılında ilk sayısı yayımlanan *TÜBA Kültür Envanteri Dergisi* bu projeye katılanlara araştırmalarını yayınlamaları için kaynak oluşturmaktadır.

10-11 Mayıs 2003'de ve 15 Mayıs 2004'de Türkiye Bilimler Akademisi İstanbul Ofisi'nde gerçekleştirilen atölyelere İstanbul, İzmir, Amasya, Ankara, Aydın, Çanakkale, Konya, Bolu, Şanlıurfa ve Van gibi çeşitli kentlerden çoğu üniversite öğretim elemanı olan araştırmacılarla, kurumlardan bağımsız bireyler de katılmıştır. Atölyede katılımcılara etnobotanik çalışmasında kullanılan alan teknikleri, bu alanda Türkiye'de ve dünyada yapılmış çalışmalardan örnekler (yayın, fotoğraf ve filmler) sunulmuş ve katılımcılarla daha etkin alan araştırma yöntemleri saptanmasına çalışılmıştır.

2003 yılında gerçekleşen en önemli aşama, Türkiye Kültür Envanteri Projesi'nin 3 yıldır sürdürülen pilot bölge çalışma sonuçlarının aktarılabileceği bir **merkezi veri tabanı** oluşturulmasıdır. *KÜLTÜR-KİTAP* adlı bu veri tabanı bundan sonra tüm araştırmaya katılanların verilerini de içerebilecek kapasitede, Coğrafi Bilgi Sistemleri (*GIS*) temelli bir yazılımdır. *KÜLTÜR-KİTAP* veri tabanının kısa süre içinde *Internet* ortamına aktarımı sağlanmaya çalışılmaktadır. Şimdiden üç yeni projenin Türkiye'nin farklı bölgelerinde etnobotanik çalışmalarına başlamış olması umut vericidir. 4. Uluslararası Etnobotanik Kongresinin 21-26 Ağustos 2005'te İstanbul'da düzenlenecek olması da bu çalışmaların uluslararası platformda sunumuna olanak sağlayacaktır.

Kaynakça:

Ertuğ, F., Tümen, G. ve A. Çelik 2003 TÜBA-TÜKSEK Buldan (Denizli) Etnobotanik Alan Araştırma Raporu 2002 Yılı Çalışması. *Buldan Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA-TÜKSEK Pilot Bölge Çalışmaları* 2/2: 76-91.

Ertuğ, F., Tümen, G., A. Çelik ve T. Dirmenci (baskıda) TÜBA-TÜKSEK Buldan (Denizli) Etnobotanik Alan Araştırma Raporu 2003 Yılı Çalışması. *Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA Kültür Envanteri Dergisi* 2:

Lewington, A. 2003 *Plants for People*, Eden Project Books, Transworld Publishers, London.

www.bioces.tubitak.gov.tr

www.tuba.gov.tr

Geniş Yapraklı Tütün'ün, yaprakları büyük olduğu için hâsılâtı ziyâde olur. Lakin hafif rüzgârların tesiriyle yaprakları delik deşik olduğundan kıymeti tenâkus eder. Bafra ve Samsun taraflarında zer' olunur.

Türkiye Florası Yazılırken

Tuna EKİM*

Türkiye Florası'nın yazımına ışık tutan bazı yayınlar son yıllarda arka arkaya yayınlanmaya başladı. Bunların arasında Turhan Baytop'un 2001 de, vefatından hemen evvel yayınlanan "*Bir Bitki Avcısının Gözlemleri" Anadolu Dağlarında 50 yıl* ile değerli eşi ve zamanımızda sistematik botanikçilerimizin duayeni Asuman Baytop'un *Türkiyede Botanik Tarihi Araştırmaları* (2003), S. Erik ve Burcu Tarıkahya'nın bu derginin bir evvelki sayısında yayınladıkları *Türkiye Florası Üzerine* adlı makale, genel bir görüşle Türkiye Florası'nın nasıl yazıldığı hakkında bilgiler veren yayınlardan belli başlılarıdır. Bütün bu yazılarda Türkiye Florası editörü Davis ile birlikte, ondan evvel ülkemize gelen ve Flora'da adları sık geçen bitki toplayıcıları hakkında da bilgiler vardır. Ancak bu yayınları yapanların bazıları, Edinburgh'da bulunsalar bile Flora yazımı sırasındaki olayları, benim kadar canlı yaşamayan kişilerdir.

Bu yazıda, Türkiye Florası'nın bilinen ve yazılmış hikayelerinden çok zorunlu olmadıkça söz edilmeyecektir. Daha çok şimdiye kadar kimse tarafından bilinmeyen, bundan evvel bir yerde de yayınlanmamış, yazar tarafından canlı olarak yaşanmış olaylardan bahsedilecektir. Böylece bazı olayları daha ayrıntılı açıklayıp, bir yandan genç okuyucuları (özellikle botanikçileri) bilgilendirirken, tarihe de ışık tutmaya çalışacağız.

Bana göre Türkiye Florası'nın yazılma periyodunu ikiye ayırmak gerekir. İsviçreli botanikçi, Cenevre Botanik Bahçesi'nin o zamanlardaki müdürü Edmond Boissier'in *Flora Orientalis* adlı abide eserinden evvelki ve sonraki devre olarak. Bu eser yazılmadan

* İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik ABD, İstanbul.

evvel ülkemizde yapılan floristik toplamalar, ülkemiz Florasının yazılmasına son derecede katkı sağlamıştır. En azından o zamanlar bulunan ve zamanına göre yeni tür olan bitki örnekleri, ülkemiz endemiklerinin tip örneklerini oluşturmuşlardır. Biraz daha ayrıntı vermek gerekirse, ülkemizde yapılan ilk bilinçli floristik gezi saydığım Tournefort'un 1700 - 1702 tarihleri arasında Ağrı Dağı ve sonra Orta Anadolu'dan İzmir'e kadar yol boyunca yaptığı floristik çalışmalar sonucu yayınlanan, ayrıntıları A. Baytop'un 2003 yılında yayınladığı kitapta ve bu derginin bir evvelki sayısında anlatılan, ayrıca *The Karaca Arboretum Magazine* dergisinin 2003 yılı sayılarında tefrika edilmeye başlanan doğu seyahati ile Boissier'in yukarıda adı geçen eserinin yazılış periyodu olan 1867-1888 tarihleri arasındaki devre ile ondan sonraki yani 1900'lü yıllardan zamanımıza kadar olan devredir.

Boissier'in Flora Orientalis'i

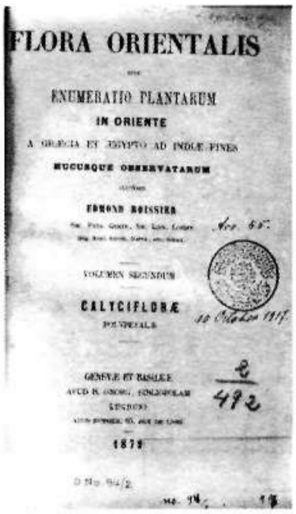

2. cılt, iç kapağı

Bu devrelerde ülkemizde floristik çalışmalar yapmış botanikçiler hakkında yukarıda söz edilen eserlerde, özellikle Asuman ve rahmetli T. Baytop tarafından yazılan kitaplarda, ayrıntılı bilgiler bulabilirsiniz. Ancak burada özellikle genç botanikçilerimize, o devirlerin bitki toplayıcılarının ortak bir özelliğinin altını çizmek isterim. O zamanlar bitki toplayanlar arasında şimdiki gibi tipik botanikçiler de olmakla birlikte, çoğu doğa bilimcidirler. Bitkilerle birlikte hayvan, hatta jeolojik materyal de toplamışlar ve bu materyalleri çok fazla müzeye dağıtmışlardır. Örneklerini daha çok Avrupa herbaryumlarına dağıtmış olan o zamanki toplayıcılardan bazılarının, örneğin

Boissier'in, Aznavour'un, az da olsa, bazı örneklerini İstanbul Ün. Fen Fak. herbaryumunda (ISTF); Bornmüller, Sintenis, Siehe, Noe vb. bazı toplayıcıların örneklerini ise Ankara Ün. Fen Fak. herbaryumunda (ANK) bulabilirsiniz. Örneklerini mümkün olduğunca çok herbaryuma dağıtan bu kişiler, kendi materyallerinin başlarına bir müzede bir şey gelse bile, diğer yerlerde saklanarak isimlerinin de bunlarla birlikte devam etmesini garanti altına almak istemişlerdir. Bunlardan bazıları bu şekilde davranmamışlar ve bunun acısını da çekmişlerdir. 1 Mart 1943 tarihinde bombalanan Berlin Müzesi'nde Bornmüeller'in koleksiyonunun önemli bir kısmı ile, O. Schwarz'ın koleksiyonunun neredeyse tamamı mahvolmuştur. Şu anda özellikle Schwarz koleksiyonundan daha evvelce Bornova'daki Tarımsal Araştırma Enstitüsü'nde iken yaklaşık 15 yıl kadar evvel EGE herbaryumuna verilen ve küçük bir dolap dolduracak sayıda örnek ile ANK'da çok az sayıda örnek bulunmaktadır. Ülkemizde, çok az istisnalar dışında, maalesef hiçbirimiz böyle yaygın bir dağıtımı şimdiye kadar gerçekleştiremedik. Eski hocalarımız çok düzensiz de olsa bitkilerini ülkemizin o zamanki herbaryumlarına göndermişlerdir. ISTF'de az da olsa ikisi de Ankara Fen'den benim hocalarım olan H. Birand ve H. Bağda'nın örneklerine rastlayınca seviniyorum.. Bazılarımızın bitkileri yurt dışı herbaryumlarda, örneğin E'de bulunur da, çok az sayıda botanikçimiz, örneklerini ülkemizin başka herbaryumlarına dağıtır. O da şayet aklına gelirse veya bir sebep olursa. Son yıllarda genç botanikçilerimiz arasında, bu konuda olumlu bir kıpırdanma olduğunu, hepsinin olmasa da, en azından bazılarının tip örnekleri birkaç herbaryuma dağıtma eğiliminin başladığını söylemezsem onlara haksızlık yapmış olurum.

Bu konuya girmişken Davis'in ülkemizdeki örnekleri hakkında, değerli A. Baytop'un *Türkiye de Botanik Tarihi Araştırmaları* adlı kitabında verilen bilgilere bazı ek bilgi vermek isterim.

Bilindiği gibi Davis ülkemizde 1938 - 1982 yılları arasında 12 floristik gezi yapmış ve bu gezilerden 1950-60 yılları arasında gerçekleştirilen 3'üne 4 Türk botanikçisi; 1949 da Kamil Bilger (sonra Karamanoğlu) ve Ahmet Atilla, 1954 de Rıza Çetik ve 1960'da ise Faik Yaltırık, kendisine eşlik etmişlerdir. Davis'in, hikayesinin bazı bölümlerini daha sonra anlatacağım son gezisine ise ben dahil 4 Türk botanikçisi katılmıştır. Davis Türk botanikçilerinin katıldıkları gezilerde topladığı örneklerden birer eş örneği ülkemizde bırakmış ve bu örnekler o kişilerin çalıştıkları herbaryumlara konmuştur. Bununla birlikte Davis'in bazı örneklerine İstanbul Ün. Ezc. Fak. herbaryumu (ISTE), Ankara Ün. Ecz. Fak. herbaryumu (AEF) gibi Davis'in birlikte bitki toplamadığı kişilerin bulundukları bazı herbaryumlarda da rastlanmaktadır. Bunlar ya Davis'e katılan botanikçilerin iş değiştirmesinden (Karamanoğlu gibi) veya Davis'in eş örneklerinin herhangi bir şekilde ulaşması sonucunda bu herbaryumlara gelmiştir. Davis'in örnekleri yalnızca numaraları yazılmış olarak (diğerlerini bilemem ama ANK

herbaryumunda öyle idi), Karamanoğlu ve Çetik ile birlikte topladıkları ANK, A. Atilla ile topladıkları ISTE, F. Yaltırık ile topladıkları ise ISTO herbaryumlarına konmuştur. Söz buraya gelmişken artık yaşadığım bazı hatıraları anlatmaya başlayayım.

ANK herbaryumunu 1972'de, eski klasik binadaki yerinden, şu anda botanik ABD. olarak kullanılan C bloğun bodrum katında karşılıklı 2 salondan halen bulunduğu kendi binasına naklettiğimizde, yeni binanın yer olanakları çok iyi olduğu için, eskiden paketler halinde sarılmış olarak muhafaza edilen Davis koleksiyonunun paketlerini açtığımızda, bunların içinde Davis'e ait Çetik ve Karamanoğlu ile topladığı çok sayıda örneğin olduğu ve bunların yalnız numaralarının bulunduğunu gördük. Bunları familya ve cinslerine ayırarak yeni dolaplardaki yerlerine yerleştirdik. 1976 yılı başında Edinburgh Kraliyet Botanik Bahçesi'nden (E) döndükten sonra, orada edindiğim deneyimlerden de yararlanarak herbaryumda o sırada uzman olarak çalışan Ayla Aksoy ve Simin Seren'e bu örneklerin etiket bilgilerini, numaralarına göre, Flora'dan bulup yazmalarını söyledim. Doğal olarak bütün örneklere ait bilgiler Flora ciltlerinde yer almamakta idi. İş sonuçlanınca çok sayıda örneğin etiket bilgileri eksik kalmıştı. Bitki var, numara var ama nereden toplandığı belli olmayan bir sürü örnek. Bunları nasıl tamamlayabileceğimizi düşünürken 1982'de British Council'den elde ettiğim bir burs ile tekrar İskoçya'ya gitme şansı yakaladım. Şubat ayı sonlarında E'ye ulaştığımda bahçe ve herbaryumun Türk Botanikçilerinin istilasına uğradığını farkettim. Davis'in yanında doktora yapan M. Doğan ile birlikte o sıralarda Selçuk Ün. çalışan M. Vural, Samsun'dan gelen A. Engin, Hacettepe'den A. Güner. Benden biraz sonra da gene Hacettepe'den S. Erik geldi Böylece o tarihlerde aynı anda, 1. ve 2. PLoSWA (Plant Life of South West Asia) toplantısı hariç, en çok Türk botanikçisinin çalıştığı devre olarak bilenen bu yerde aynı anda 6 Türk botanikçisi çalıştığından E çalışanları bu duruma *Turkish invasion* (Türk istilası) adını vermişlerdi. Biz Adil Güner ile birlikte aynı yerde kalıyorduk ve birden aklıma gelen parlak ama o derecede de tehlikeli bir fikri uygulamaya koyduk. Her gece Davis'in herbaryumdaki bir rafta duran arazi defterlerinden birisini gizlice alıp kaldığımız yurda getiriyor ve onu kopya ediyorduk. Hatırladığım kadarı ile Davis'in 20 kadar olan defterlerini (tabii yalnız ülkemiz ile ilgili olanlarını) bir aylık süre içinde kopya etmiştik. Bu kayıtlar şu anda ANK herbaryumunda saklanıyor olmalıdır. Bu kayıtlar sayesinde ANK herbaryumundaki bütün bitkilerin etiket kayıtları yazılabildi. Bu olaydan E'deki dostlarımızı aradan 15 yıl kadar geçtikten sonra haberdar ettim. Ian Hedge 1995'de İzmir'de yapılan 4. PLoSWA toplantısı sonunda yaptığı ufak bir turistik gezi sonrası uğradığı Ankara'da, Gölbaşındaki GAZİ Üniversitesi tesisinde, şarap içip balık yerken bu olayı anlatarak kendisinden özür dileyerek, başka bir şansımızın olmaması nedeni ile bu yola baş vurduğumuzu anlattım. Sanırım bir İngiliz veya İskoç'un aklına hiçbir zaman böyle pratik bir çözüm gelmezdi. İşte Akdenizliliğin oynak zekası. Ama bu oynak zekayı

her zaman böyle iyi işlerde kullanmayız. Şimdilerde artık böyle kaçamaklar yapmaya hiç gerek yok. Bütün bilgiler Data bankalarına yüklenmiş. Dokun birkaç tuşa, bütün bilgileri anında al.

E'ye 1982'deki bu Türk istilası bu resimle de belgelenmiş oldu. Soldan sağa: **Davis, A. Engin, M. Vural, Margaret Glancey** *(Teknisyen)*, **Martin Rix, T. Ekim, Kit Tan, S. Erik, Betty Barns** *(o yıllardaki sekreteri)* **M. Doğan, A. Güner, Gillian Meadows** *(Artist) ve* **Ian Hedge**.

Davis'in yukarıda bahsettiğim koleksiyonlarından başka, ölümünden sonra, topladığı *Astragalus*'lardan oluşan bir koleksiyon, yanında doktora çalışması yapan tek Türk botanikçisi, ODTÜ de çalışan Musa Doğan'a gönderilmiş olup, halen kendisi tarafından muhafaza edilmektedir. Davis'in son seyahatinde Sivas çevrelerinden toplanan bitkilerden oluşan bir set'in tamamı ANK ve bir diğeri, çok az eksikliklerle, Hacettepe Ün. Fen Fak. herbaryumunda (HUB) saklanmaktadır.

İsterseniz biz gene Türkiye Florası'nın yazılma hikayesinin pek bilinmeyen yönlerine gelelim.

Davis'in çok genç (20) bir botanikçi olarak 1938'de Türkiye'ye ilk gelişinde Boissier'le birlikte Denizli'nin Honaz ve Baba dağlarına çıktığı ve oraların floristik kompozisyonuna hayran kaldığı biliniyor. Bir Avrupalı, özellikle florası fakir olan bir İngiliz botanikçisi için o dağlar hakikaten etkileyici ve şaşırtıcıdır. Türkiye Florası'nı yazmaya orada karar verdiği söylenen Davis'in bu kararını hemen uygulamaya koymasına 2. Dünya Savaşı engel olmuştur. Bu savaş yalnız Davis'in hemen çalışmaya başlamasına engel olmakla kalmamış, ileride açıklayacağımız bir dert de açmıştır

başına. Askere alındığında Davis'in ileri derecede dilinin tutuk olduğunu gören komutanları kendisini Fransız direnişçilerinden gelen mesajları dinleyen askeri istihbarat kısmında, bu mesajları dinleme ve tercüme ederek ilgililere iletme görevi ile görevlendirmişlerdir. İşte 1968 öğrenci hareketleri sırasında Edinburgh Üniversitesi öğrencilerinin açığa çıkardıkları bu görevi, ileride 1970'lerin ortalarında Davis'in başına, ummadığı bir iş açılmasına sebep olacaktır.

Savaş bitince Edinburgh Üniversitesi'nde çalışmaya başlayan Davis Türkiye Florası yazımını gerçekleştirmek için 1947 yılında tekrar Türkiye'ye gelir ve bunu diğer geziler izler. Davis'in bu gezileri, 1982 yılında gerçekleştirilen sonuncusu hariç, Flora'nın ilk cildinin çıktığı yıllara kadar, arka arkaya yapılan 1956-57 hariç, 2 bazen 3 yıl ara ile, devam eder. Davis'in bu gezileri hakkında bilgiler bazı kitaplarda, ama daha ayrıntılı olarak kendi seyahatnamelerinde yayınlanmıştır. Ancak çok eski tarihlerde yayınlanmış bu seyahatnamelerden zamanımız genç botanikçilerinin pek azının haberi vardır. Umarım gelecekte bir kişi de onları tercüme eder de, gençlerin hem o zamanların Türkiye'sinin bazı şartlarından, hem de Davis'in gezilerinin hangi şartlarda yapıldığından haberleri olur da şu andaki kendi çalışmaları ile kıyaslama yapabilirler ve hallerine şükrederler.

Davis'in kendi topladığı çok sayıda örnek yanında, o zamana kadar bütün yabancı botanikçiler tarafından toplanmış örneklerin de bir araya getirilmesi ile E ve Edinburgh Üniversitesi'nin işbirliği ile Türkiye Florası çalışmalarına başlanmıştır.

Bu amaçla Davis'e, 1990'lara kadar Edinburgh'a giden botanikçilerimizin iyi bildikleri, botanik bahçesinin bürolarının bir uzantısının devamı olan 2 geniş laboratuar, Davis'in ve sekreterinin odası ile bir ufak çay içme odası ve harita odasından oluşan bir çalışma birimi 25 yıl için tahsis edilmiştir. Bizim çalıştığımız sıralarda burası "Flora of Turkey Laboratuarı" veya kısaca Turkey Lab. olarak bilinirdi.

Davis'e TÜBİTAK'ın İngiltere'deki karşılığı olan Royal Scientific Research Council tarafından 25 yıllık bir destek sağlanmıştır. Davis'in asistanlarından birinden öğrendiğim kadarı ile bu 500.000 sterling pound'luk bir miktardır. Bu para ile Turkey Lab.'ın kirası yanında bir Türkiye Florası ekibi oluşturması da sağlanmıştır. Bu ekip de dünyanın çeşitli herbaryumlarından gelecek bitki materyalini ilgili bilim adamlarına dağıtım, işi bitince gene E'de toplama ve daha sonra tekrar orijinal herbaryumlarına gönderme işi gibi bir Flora yazımında çok önemli bir görev yüklenen bir teknisyen, 1980'lerin ortalarında vefat edinceye kadar Margaret Glancy üstlenmiştir, lisan bilen bir daktilo (o zamanlar bilgisayar bu kadar yaygın değildi), genellikle 2, bazı yıllar 3 araştırma asistanı bulunuyordu. Bu asistanlardan bazıları emekli olmakla birlikte, çoğu şimdi İngiltere'nin meşhur botanikçileridir.

İşte bu çekirdek ekip yanında, E'nin önemli taksonomistleri 1960-80'li yıllar arasında değişik cinslerin yazımını üstlenmişlerdir. Bunlardan 2'si özellikle zikredilmeye değer kişilerdir. Bunlardan birisi emekli olmakla birlikte halen İberik yarımadası

Florası'nın yazımına önemli katkılarda bulunarak faal bilim hayatına devam eden İskoç Botanikçisi Ian Hedge'dir. Hedge yalnız engin botanik bilgisi, özellikle yabancı kişiler ile konuşmalarında dikkatle kullandığı temiz kolay anlaşılır İngilizcesi ile değil, E'yi ziyaret eden Türk botanikçilerine gösterdiği ilgi ve yakınlık ile de bizlerin hayranlık ve dostluğunu kazanmayı başaran nadir yabancı botanikçilerden birisidir. Diğeri ise, gene şu anda emekliye ayrılmış olan, o zamanki adı ile Jennifer Lamond'dur (sonra Wood). Jennifer de Edinburgh'a giden meslektaşlarımıza gösterdiği yakınlık ile hepsinin, hepimizin gönlünü kazanmıştır. Jennifer yalnız Türkiye Florası çalışmalarına katkısı olan birisi değildir. O da Ian Hedge gibi o yıllarda Avusturyalı meşhur botanikçi H. Rechinger (fil.) tarafından yazılmaya başlanan ve şu anda ancak bitme aşamasına gelebilmiş olan İran Florası'na da katkıda bulunmakta idiler. Bu amaçla Ian Hedge ve Jennifer, Rechinger'e yardım ve oraları da görme merakı ile, Rechinger ile birlikte İran ve Afganistan'dan bitki toplamışlardır.

Botanik bahçesinin Türkiye Florası'na katkıda bulunan diğer önemli E botanikçileri, ağzında devamlı taşıdığı piposu ile hafızamızda olan Compositae uzmanı rahmetli Grierson ile *Astragalus* cinsini V. Mathews ile birlikte hazırlayan Chamberlain'dir. Chamberlain 3. ve 4. cilt yazılırken Davis'in asistanlığını da yapmıştır.

Flora yazımında Davis, bazı cinsleri kendisi, bazılarını ekibinde çalışan ve şimdi hemen hepsi birer meşhur botanikçi olan araştırma asistanları hazırlarken, E'de çalışan taksonomistler yanında, zamanında Avrupa'nın önemli botanikçileri olan Aellen, Damboldt, Huber-Morath, Jalaz, Wagenitz gibi çok değişik ülkelerden botanikçilerin yardımlarını almış, Flora'nın hazırlanma ve yayın yıllarında, Türkiye Florası Projesi ekibinde olmamakla birlikte, değişik ülkelerden gelerek yanında dışarıdan lisans üstü çalışmalar yapan elemanlardan da yararlanmıştır. Floradaki cins hazırlayıcıları isimlerine bakılınca bunların kimler olduğunu anlayabilirsiniz.

Floramızın yazımında İsviçreli amatör botanikçi Huber-Morath'ın diğerlerinden ayrı bir yeri vardır. Hayatının son yıllarında, ölümünden 8 yıl evvel, 1982 yılı başında, Edinburgh'a giderken uğradığım İsviçre'de tanışmak ve birlikte 6-7 saat geçirme fırsatı kazandığım bu değerli botanikçi bana Türkiye Florası yazmayı kendisinin de düşündüğünü ancak Davis'in daha aceleci davrandığını ifade etti. İlki 1935, sonuncusu 1964 yılarında olmak üzere 14 kere ülkemize gelerek bitki toplayan Huber-Morath'ın Türkiye bitkileri koleksiyonu da çok değerli olup kendisi tarafından toplanmış çok sayıda tip örnek bulunmaktadır. Bu koleksiyon E'ye getirilerek Flora yazımı sırasında Davis tarafından kullanılmıştır. Kendisi ile uzun sayılacak sohbetimiz sırasında eş örneklerini Türkiye'ye verip vermeyeceğini sorduğumda kendisinin buna pek gönüllü olmadığını anladım. Ancak konuşmalarımıza kulak kabartan ve kayak yaparken kolunu kırdığından bana ikram yapamadığı için üzgün olan değerli eşi söze karışarak "*Huber, Dr. Ekim haklı, bu koleksiyonun eş örneklerini Türkiye'ye vermelisin, bu bitkiler oraya ait*"

diyerek bana destek ve yardımcı olmuştu. Ancak devam eden konuşmalarımızdan, H. Morath'ın en büyük sıkıntısının eş örnekleri ayıracak elemanın olmaması, kendisinin de o anda bu tip işlerle uğraşamayacak derecede yaşlı (80) olması idi. Kendisinin esas mesleği muhasebecilik idi. Kendi konusunda doktorası olduğu gibi, Basel Ün. tarafından botanik fahri doktorası ile ödüllendirilmiştir. Her iki diploma evinin girişindeki antrede karşılıklı asılı idi. Serbest olarak evinde çalıştığı için eşi dışında yardımcısı da yoktu, evinin üst katını herbaryum olarak kullanıyordu. 1990 yılında, yani ölümünden birkaç yıl sonra koleksiyonunun Cenevre Herbaryumuna getirildiğini öğrendiğimde herbaryum müdürüne bir mektup yazarak, H. Morath ile yaptığım ve yukarıya özetlediğim konuşmamızı hatırlatarak, eş örnekleri Türkiye'ye göndermelerini istedim. Onlar da henüz eş örnekleri ayıramadıklarını, ayırdıklarında ülkemizdeki ulusal herbaryuma gönderebileceklerini ancak ülkemizdeki bütün herbaryumlar kabul ederse örnekleri geçici olarak bir herbaryuma da gönderebileceklerini bildirdiler. Ben de o sıralarda ülkemizdeki belli başlı herbaryumlara birer yazı yazarak bu örneklerin GAZI herbaryumuna verilmesini kabul ettiklerini bana bildirmelerini istedim. Yazı gönderdiğim meslektaşlarımdan, uzun yıllar görev yaptığım ANK herbaryumunun o zamanki yetkilileri dışındakiler bunu memnuniyetle kabul ettiklerini bildirdiler. Hatta sayın Yaltırık gönderdiği 29. 4. 1991 tarihli resmi yazıda aynen şöyle diyordu:

> Değerli Kardeşim Tuna Ekim,
>
> Sana hemen yazamadığı için üzgünüm. Cenevre Herbaryumundan Dr.Huber Morath'ın Türkiyeden toplamış olduğu bitki örneklerinin dupletlerini (eşörneklerini) Ankaraya getırme teşebbüsün için seni candan kutluyorum. İleride Ankarada kurulacak (ne zaman ?) olan Milli Herbaryuma bunları devredeceğini de sevinçle karşıladım. Eğer bunu gerçekleştirebilirsen, Türkiye Florası ile ilgili genç kuşaklar sana minnettar olacaklardır.
>
> Faik Yaltırık

Bu örnekler hâlâ Türkiye'ye gelmeyi bekliyor. Bu yıl Eylül ayında gittiğim Belgrad'daki OPTIMA kongresinde konuştuğum Cenevre'nin eski kuratörü, bu koleksiyonun gönderilmesi için tekrar ilişki kurulabileceğini söyledi. Ülkemizde henüz bir ulusal herbaryum kurulmadığına göre bu iş daha uzun yıllar gerçekleşemeyecek gibi görünmektedir. Belki büyük herbaryumlarımızdan birisi bu işi becerebilir ve

Faik Hoca'nın dediği gibi gelecekte, gençler (sistematikçiler tabii) hakikaten o kişiye minnettar olacaklardır. Bir gün, bizden sonraki jenerasyon ulusal herbaryumumuzu kurar ve Huber-Morath'ınki ile birlikte, gene eş örnekleri E herbaryumunun altında bir depoda, Türkiyede milli herbaryumun kurulmasını bekleyen Davis'in tam koleksiyonunu da ülkemize getirmeyi başarırsa hem ülkemiz, hem de kendilerinden sonraki jenerasyon için paha biçilmez bir iş yapmış olurlar.

Flora'nın yazımına katkıda bulunan 110 kadar yabancı botanikçi yanında 9 Türk botanikçisi çeşitli cinsleri Flora için hazırlayarak katkıda bulunmuşlardır. Esasında E herbaryumu'nu ziyaret edip orada çalışan Türk botanikçilerinin sayısı, sanırım, şu anda 50'ye ulaşmış olmalıdır. Ancak bunların çoğu Flora yazımına katkıda bulunmaktan çok, orada kendi araştırmalarına yönelik çalışmalar yaparken, orada yapılan çalışmaları izleme, kütüphane ve herbaryum olanaklarından yararlanırken o çalışma atmosferini soluyarak bitki taksonomisi çalışmalarında deneyim kazanma şansını elde etmişlerdir.

Flora yazımına katkıda bulunan meslektaşlarımız arasında 3'ünden özellikle söz etmek gerekir. Bunlardan birisi halen emekliliğinin sefasını süren Faik Yaltırık'dır. Yaltırık halen E'yi en çok ziyaret eden Türk botanikçisi unvanına sahiptir. Sanırım, ilki 1960 yılında olmak üzere, 6 (belki 7) defa Edinburgh'a gitmiştir. Hem de her seferinde değerli eşi ile birlikte. Kendisi ve eşi sıcak kanlı ve sosyal yapıları da çok kuvvetli oldukları için ülkemizi çok iyi temsil etmişler ve bir sürü dost kazanmışlardır orada. 1980 yılında bir trafik kazasında genç yaşta kaybettiğimiz rahmetli Hasan Peşmen ise Davis ile birlikte en uzun çalışanlardan birisi ve Rosaceae ve Umbelliferae familyalarına ait 20'den fazla cinsi Flora için hazırlayan botanikçimizdir. Musa Doğan da Davis ile en uzun çalışan Türk botanikçisi olması yanında doktora çalışması yapan tek Türk botanikçisidir. Doktora konusu olan Gramineae familyasından 30'dan fazla cinsi Flora için hazırlamıştır. Diğer Türk botanikçileri ise, hem daha kısa süreli çalışmışlar hem de az sayıda (1-3) cinsi Flora'ya hazırlamışlardır.

1974 yılı Haziran ayında ilk olarak E'ye ulaştığımda 5. cilt ile ilgili hazırlıklar bitirilmekte idi. O zamanlar Davis'in asistanları V. Mathews ile Barbara Parris idi. Benim ulaştığımda, 5. cildin hazırlanmasına yardımcı olan diğer asistanı F. Kupicha ayrılmıştı. Ondan sonra 6. cilt yazımında Mathews ve Parris ayrıldı ve J. Edmondson ile Robert Mill asistan oldu. Benim ilk ve son gidişlerimde orada değişmeyen tek kişi Singapur'lu botanikçi Kit Tan idi. Uzun yıllar Davis ile birlikte çalıştı ve son yıllarında, vefatına kadar, kendisine çok yardımcı oldu. Benim orada kaldığım 1.5 yıllık süre içinde I. Hedge ve Jennifer ile 5. cilt yayınlanıncaya kadar Grierson, zamanlarının çoğunu bizim Turkey Lab.'da geçirirler, en azından günde birkaç kez gelir giderlerdi. Kağıtları iki tarafını doldurarak kullanma alışkanlığımı orada kazandım. Davis evvelki ciltlerde kullandığı tek tarafı yazılmış kağıtları müsvedde olarak kullanırdı. Çalışma odamın kapısını kilitlememeyi orada öğrendim. Çalışma odasının kapısı,

benim çalışmak için geldiğim ve bazen benden başka kimse olmadığı Cumartesi günleri bile açık olurdu. Odasının duvarları çok değerli ayrı baskılarla dolu raflarla kaplı idi. Onların birinin veya bazılarının kaybolacağı aklına bile gelmez, diğer odalar gibi, Davis'in odası da devamlı açık olurdu. Ben bu prensibi dönüşümden sonra uzun yıllar, Gazi Üniversitesi'nde bir gün odamdan cüzdanım ve içinde bir sürü önemli kart, vb. doküman çalınıncaya kadar, devam ettirdim.

İlki 1.5 yıl süren oradaki çalışmam sırasında başımdan bir sürü ilginç olay geçmiştir. Bunlardan birisini, Davis'in arazi defterlerini herbaryumdan izinsiz olarak alıp (isterseniz **çalıp** da diyebilirsiniz, asistan ve öğrencilerime, ilim için bu tip uygunsuz işler yapmanın mubah olduğunu söylerim, ama yalnız ilim-bilim için) Güner ile kopyalamamızı yukarıda anlattım. Diğerlerinin çoğu Flora yazımı ile doğrudan ilgili olmadığından burada söz etmem gereksizdir. Ancak bunlardan birisi, hem Flora ile doğrudan ilişkili hem de ülkemizde bilim adamlarının başına gelebilecek olaylara bir örnek göstermesi açısından ilginçtir ve bilinmeye değer. Şimdiye kadar da hiç bahsedilmeyen bu olayı en canlı yaşayan Türk botanikçisi ben olduğum için, kimse benim kadar ayrıntılı bilemez. Nitekim bu konuda en ayrıntılı bilgi bulduğum A. Baytop'un 2003 yılında yayınlanan kitabında bile, nedense, bu konu çok muğlak, kısaca ve kapalı bir şekilde geçiştirilmiştir.

1975 yılının Nisan ayında, bir gün Davis elinde T.C Dışişleri Bakanlığı antetli bir kağıt ile yanıma gelerek okumam için bana uzattığında olaydan haberim oldu. Davis kekemeliğinden kaynaklanan çekingenlikle olsa gerek, kişilerle pek sosyal ilişki kuramazdı. Dolayısı ile bu olaydan bana, hatta başka bir Türk botanikçisine hiç söz etmemişti. Bana uzattığı kağıtta Dışişleri Bakanlığı'mız, kendisinin Türkiye'ye gelme isteğinin kabul edilmediğini ve bunun sebeplerini yazıyordu. Hatırladığım sebepler arasında ülkemize evvelki ziyaretlerinin akabinde o zamanki SSCB ve Bulgaristan'a gidişi (tip örnekleri görmek için); çok fotoğraf çekmesi (bir botanikçi başka ne yapar ki!!): Flora'nın ilk cildinde kullandığı coğrafik ayırımcı terminoloji (ki bu hususta 2. cildin başında özür sayılabilecek bir yazısı da vardır) vardı. Ayrıca yazıdaki ifadelerden, öğrenciler tarafından afişe edilen 2. Dünya Savaşı yıllarındaki askeri istihbarat görevi referans gösterilerek bir İngiliz ajanı yani casus olabileceği kokusu da (Davis'in o yıllarda hakikaten bu görevde çalıştığı bilindiğinde ve yazıyı bu görüşle okuyunca) koklanıyordu. Davis'in bu gezi için 1974 yılında Londra Büyükelçiliğimize bir yazı yazarak izin istediğini A. Baytop'un kitabından (s: 145) öğreniyoruz. O eserin aynı sayfasındaki bilgiler ve özellikle benim kendisinin evine gittiğimde gördüğüm madalya ve belgelerden, 1973 yılında, yani ülkemize girişinin yasaklanmasından 2 yıl kadar evvel, Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. kuruluş yıldönümü dolayısı ile ülkemiz bilimine katkıda bulunanlara verilen bir madalya ve berat ile kendisinin ödüllendirildiğini de biliyoruz. Ülkemiz tarafından 2 yıl evvel ödüllendirilen bir bilim adamının, bazı

nedenlerle Florasını yazdığı ülkeye girmesinin mahzurlu bulunması veya istenmeyen kişi ilan edilmesi, kendisinin yanında çalışan beni de zor duruma bırakmıştı. Ülkemize zararlı sayılan bir bilim adamı ile çalışmakta idim. Yabancılara mahsus objektif bir davranışla, bu olayla hiçbir bilgisi ve ilgisi olmayan bana karşı, durumunda hiçbir değişiklik olmadan o yılın sonuna kadar olan çalışma süremi tamamlayıp, Flora için *Teucrium* cinsini hazırlayarak, Noel günü E'den ayrılıp, 1976 yılbaşından birkaç gün sonra ülkeme döndüm. Ülkeye gelip 1977'de doçent de olduktan sonra Davis'in başına gelen bu haksızlığın düzeltilmesi için çalışmalara başladım. Hem Davis'in böyle bir suçlamayı hak etmediğini düşünüyor, hem de ülkemin, 2 yıl evvel madalya ve berat ile ödüllendirdiği ve o süre içinde durumunda hiçbir değişiklik olmamasına rağmen, bir bilim adamına böyle bir muameleyi reva görecek bir ülke olmadığını düşünüyordum. Ancak çabalarım uzun yıllar bir sonuç vermedi, taaa ki 1981 yılına kadar. Kenan Evren'in Milli Birlik Komitesi'nin ülkeyi idare ettiği yıllar. Benim bu konudaki çabalarımı ve bunların o zamana kadar bir sonuca ulaşmadığını bilen ve adını bir türlü hatırlayamadığım bir arkadaşım, şansımı bir de bu idare zamanında denemem ve o zamanlar komite ile hükümet arasındaki koordinasyonu sağlayan Deniz orgenerali Işık Biren ile görüşmem konusunda beni uyardı. Bana bu çabalarımda hakikaten çok yardımcı olan meslektaşım Yıldırım Akman'la birlikte Işık Paşa ile olan görüşmemiz sonucu, kendisini bu yanlışlığı düzeltmeye ikna edebildik ve Emniyet Genel Müdürlüğü'ne Davis'in Türkiye giriş yasağının kaldırılması için talimat vermesini sağlayabildik. Gerisi çorap söküğü gibi geldi ve izin çıkarak ülkemizin hiç olmazsa bu konu ile ilgili yurt dışı imajı düzeltilmiş oldu. Bu olay burada yazdığım kadar kolay olmadı tabii. Yalnız Üniversite'mden Davis'in, hakkında alınan yasak kararının kaldırılarak ülkemize davet edilmesi yazısını almamın 8 ay sürdüğünü söylersem durum biraz anlaşılabilir. Ancak olayın o kısmının Flora yazımından çok, ülkemizdeki kısır çekişmelerden kaynaklandığı için o hikayenin burada yeri olmaması gerekir. Uzun çabalarımın sonunda Davis Türkiye'ye geldi ve 1982 yılı Ağustos'unun hemen başında Ankara'da verdiği bir konferansı izleyen 10 günlük bir bitki toplama gezisi yaptık. Bu bilimsel gezi için gerekli uzun şase bir Land-Rower, şoför ve benzin masrafları ile Davis'in ülkemize geliş-gidiş yol masraflarını British Council, Davis'in Ankara'da verdiği konferans sonucu verdiğimiz yemek (hiç unutmam pide ve meşrubat) tarafımdan, ayrıca diğer masrafları da Davis ile geziye katılan 4 Türk botanikçisi karşıladı. Her birimizin 25'er bin lira ödeyerek aramızda topladığımız 100.000 (yanlış yazılmadı yüz bin) lira hem bizlerin, hem de Davis ve şoförün, 10 günlük otel ve yiyecek masraflarını karşılamaya yeterli olmuştu. Geziye katılan Türk botanikçileri ise benimle birlikte Adil Güner, Atabay Düzenli ile Reşit İlarslan idi. Gezi Sivas - Tecer Dağları'na yapılmıştı. Gezi sırasında topladığımız bitkilerden birisi *Elymus nodosus* (Nevski) Melderis subsp. *gypsicolus* Melderis (Davis & Ekim, 68745) yeni bir takson olarak Flora'nın 9.

cildinde (s: 216-217) yayınlanmıştır. ANK ve bir kısmı da HUB herbaryumunda saklanan bu materyal maalesef şimdiye kadar değerlendirilememiştir. Gençlerden birisi, o geziye katılanlar hayatta iken, bu işi başarırsa o materyal de değerlendirilmiş olur. Ayrıca Davis'in son materyali olmasının tarihi açıdan paha biçilmez değeri de vardır. İster misiniz size o gezide yaşanmış, floristik botanik ile ilgili ilginç bir olayı da anlatayım:

Gezinin ortalarında bir öğle vakti Tecer dağları yamaçlarında tuzla olarak da kullanılan alana yakın bir yere geldik. Bir vadideyiz ve kavurucu yaz sıcağında dere kenarındaki birkaç ağaç altında öğle yemeğini yemeyi kararlaştırdık. Yerli botanikçilerin en yaşlısı olarak ben "*gençler siz sofrayı hazırlayıncaya kadar ben de karşı tepeye bir bakıp geleyim*" dedim. Tepe, yemek yiyeceğimiz yerden 500 m kadar uzakta idi ve taşlık kayalık bir yerdi. Tepeye tırmanmaya başlayınca halen çiçekte olan, meyveleri de bulunan bir Cruciferae dikkatimi çekti. Gösterişli bir bitki idi ve üzerinde hiç tüy olmaması dikkat çekici idi. Malum hemen bütün Turpgiller az veya çok ve de çeşitli özellikte tüylü olur. Bitkiden bol miktarda örnek toplayıp geriye döndüğümde sofra da hazırdı. Hemen Davis'e, hepimizin ilk defa gördüğü ve adını bilemediğimiz bu bitkinin ne olduğunu sordum. İnceledikte sonra "no idea" dedi. Ve bu cevaptan sonra gezinin sonuna kadar sürecek bir hayal jimnastiği başladı aramızda. Davis ile birlikte 5 botanikçi idik ve bir yeni türü (şayet örnek yeni tür ise) 5 kişinin yayınlaması kurallara aykırı olmasa da alışılmış bir olay değildi. Fakat başka bir fikir de bitkiyi Türkiye Florası editörü Davis de bilemediğine göre, (hocalar her şeyi de bilirler ya...) hiç tüyü de olmayan bu örnek ancak yeni bir cins olabilirdi. Bu durumda cins olarak Davis'in adını, tür olarak da bitkiyi toplayan benimkini kullanabilir, diğer 3 arkadaşımız da yayını yaparlardı. Böylece Davis'in son Türkiye ekskursiyonu da yeni bir cins ile taçlanırdı. Düşünebiliyor musunuz sansasyonu???? Bu fikir daha akılcı ve çarpıcı idi ve gezi sonuna kadar değişik hülyalar, yeni tür veya cins fantezileri ile biz geziyi sonlandırdık. Bu düşüncelerimizi Davis'e de tercüme ediyor ve onun da olur'unu alıyorduk. O bile toplanan örneğin cins olmasa da, yeni bir takson olabileceğine inanmaya başlamıştı. Ankara'ya akşam güneş batarken ulaştık ve bir örneğini preslemediğimiz bitkiyi alan Adil Güner'in, fişek gibi benim odama çıkıp Flora'ya baktıktan kısa bir süre sonra (çok kolay adlandırdığı için) süngüsü düşmüş, üzgün bir şekilde geri dönüşü hâlâ gözlerimin önünden hiç gitmez. Hatırımda yanlış kalmadi ise bitki *Heldreichia rotundifolia* veya *H. bupleurifolia* türlerinden birisi idi. Böylece günlerdir rüyalarımızda bile sayıklamaya başladığımız hayallerimiz heba olup gitmişti. Bırakın yeni cinsi, yeni tür bile değildi. Ama biz de bir hocanın, Türkiye Florası editörü de olsa, her bitkiyi ezbere bilemeyeceğini öğrenmiştik. O zamandan beri bitki ezberlemeye hiç gayret etmem.

O geziden başka ilginç pek çok hatıramız var ama onların konumuzla doğrudan ilgisi yok. O nedenle onları başka bir yazıya bırakalım ve konumuza dönelim.

Son olarak, yukarıda söz ettiğim yayınlarda, gene nedense, çok özetle geçirilen, kendimin yaşadığı bir başka olaya da açıklık getirmek isterim.

1988 yılı ortalarında E'den aldığım bir yazıda, Türkiye Florası'nın yazımının tamamlanması nedeni ile, Eylül sonlarında E' de bir toplantı düzenlendiği bildirilerek bu toplantıya benim de katılmam isteniyordu. Bu yazıyı aldıktan sonra yaptığım bazı yazışmalar ile bu toplantıya ülkemizden 10 kadar botanikçinin davet edilmiş olduklarını ancak, hiç birisinin toplantıya katılma düşüncesi olmadığını da öğrendim. Bunun üzerine ülkemin Florası'nın tamamlanması ile ilgili bir toplantıya ülkemizden kimsenin katılmamasının garipliğini düşünerek bu toplantıya kendi olanaklarım ile katılmaya karar verdim. Ancak elim boş gitmeyeyim diye bir takım hazırlıklara da başladım.

Bunlardan birisi Davis için güzel bir plaket idi. O zamanlar adı Türkiye Çevre Sorunları Vakfı olan Türkiye Çevre Vakfı'nın o zamanki başkanı, babamın arkadaşı değerli Necmi Sönmez Hoca, Davis için alışık olduklarımız dışında çok güzel, gösterişli ve şık bir teşekkür plaketi hazırlattı. TÜBİTAK da Floramız'ın hazırlanması projesini destekleyen İngiltere'deki karşılığı olan Royal Scientific Research Council'e benzer bir plaketi hazırlattı.

Sıra Flora'mızın yazımına katkıda bulunan botanikçilere de çam sakızı çoban armağanı bir şeyler götürmeye gelmişti. Atandığımdan beri ancak bir yıl geçmiş olan Gazi Üniversitesi'nde pek kimseyi tanımıyordum. Fen-Ed. Fakültesi'nin o zamanki dekanı, değerli dostum ve matematikçi olmasına rağmen Karadenizli oluşu nedeniyle de bitkilere düşkün Hilmi Hacisalihoğlu'nun da yardımları ile Üniversite'nin o zamanki rektörü Necat Tüzün'ü, bu kişilere birer teşekkür yazısı yazmaya ikna edebildim. Kendi cebimden verdiğim paralar ile Türk ve yabancı botanikçilere yazılmış birer teşekkür yazısı taşıyan şık, kaliteli kartondan teşekkür belgeleri hazırlatıp dışarıda bir matbaada bastırdım. Ancak rektör başlangıçta bu belgeleri imzalamayı kabul etmekle birlikte, verdiğimden uzun süre geçmesine rağmen Ankara'dan hareketimden 2 gün evvel kendisine belgelerin imzalanmış örneklerini almak içim gittiğimde bana "*oğlum, bu adam tehlikeli birisi imiş, ben bu belgeleri imzalamam*" dedi ve bu belgeler hâlâ rektörlüğün masasının dolabında duruyor olsa gerektir.

Diğer hazırlanan 2 plaketi alarak E'ye gittim. Oraya ulaştığımda bu plaketlerin de bulunduğu valizimin yolda kaybolduğunu öğrenmem ile büyük şok yaşadım. Valizim ertesi günü E'ye kadar getirilip bana ulaştırıldı ve böylece aynı gün akşam üzeri yapılan toplantıya plaketler yetişebildi. Bahçenin yüksek bir tepesinde yer alan ve bazen sergi evi olarak kullanılan binada yapılan toplantı sırasında, daha evvelce hiçbir yerde yayınlanmamış aşağıdaki konuşmayı yaptım.

O geziden başka ilginç pek çok hatıramız var ama onların konumuzla doğrudan ilgisi yok. O nedenle onları başka bir yazıya bırakalım ve konumuza dönelim.

Son olarak, yukarıda söz ettiğim yayınlarda, gene nedense, çok özetle geçirilen, kendimin yaşadığı bir başka olaya da açıklık getirmek isterim.

1988 yılı ortalarında E'den aldığım bir yazıda, Türkiye Florası'nın yazımının tamamlanması nedeni ile, Eylül sonlarında E' de bir toplantı düzenlendiği bildirilerek bu toplantıya benim de katılmam isteniyordu. Bu yazıyı aldıktan sonra yaptığım bazı yazışmalar ile bu toplantıya ülkemizden 10 kadar botanikçinin davet edilmiş olduklarını ancak, hiç birisinin toplantıya katılma düşüncesi olmadığını da öğrendim. Bunun üzerine ülkemin Florası'nın tamamlanması ile ilgili bir toplantıya ülkemizden kimsenin katılmamasının garipliğini düşünerek bu toplantıya kendi olanaklarım ile katılmaya karar verdim. Ancak elim boş gitmeyeyim diye bir takım hazırlıklara da başladım.

Bunlardan birisi Davis için güzel bir plaket idi. O zamanlar adı Türkiye Çevre Sorunları Vakfı olan Türkiye Çevre Vakfı'nın o zamanki başkanı, babamın arkadaşı değerli Necmi Sönmez Hoca, Davis için alışık olduklarımız dışında çok güzel, gösterişli ve şık bir teşekkür plaketi hazırlattı. TÜBİTAK da Floramız'ın hazırlanması projesini destekleyen İngiltere'deki karşılığı olan Royal Scientific Research Council'e benzer bir plaketi hazırlattı.

Sıra Flora'mızın yazımına katkıda bulunan botanikçilere de çam sakızı çoban armağanı bir şeyler götürmeye gelmişti. Atandığımdan beri ancak bir yıl geçmiş olan Gazi Üniversitesi'nde pek kimseyi tanımıyordum. Fen-Ed. Fakültesi'nin o zamanki dekanı, değerli dostum ve matematikçi olmasına rağmen Karadenizli oluşu nedeniyle de bitkilere düşkün Hilmi Hacisalihoğlu'nun da yardımları ile Üniversite'nin o zamanki rektörü Necat Tüzün'ü, bu kişilere birer teşekkür yazısı yazmaya ikna edebildim. Kendi cebimden verdiğim paralar ile Türk ve yabancı botanikçilere yazılmış birer teşekkür yazısı taşıyan şık, kaliteli kartondan teşekkür belgeleri hazırlatıp dışarıda bir matbaada bastırdım. Ancak rektör başlangıçta bu belgeleri imzalamayı kabul etmekle birlikte, verdiğimden uzun süre geçmesine rağmen Ankara'dan hareketimden 2 gün evvel kendisine belgelerin imzalanmış örneklerini almak içim gittiğimde bana "*oğlum, bu adam tehlikeli birisi imiş, ben bu belgeleri imzalamam*" dedi ve bu belgeler hâlâ rektörlüğün masasının dolabında duruyor olsa gerektir.

Diğer hazırlanan 2 plaketi alarak E'ye gittim. Oraya ulaştığımda bu plaketlerin de bulunduğu valizimin yolda kaybolduğunu öğrenmem ile büyük şok yaşadım. Valizim ertesi günü E'ye kadar getirilip bana ulaştırıldı ve böylece aynı gün akşam üzeri yapılan toplantıya plaketler yetişebildi. Bahçenin yüksek bir tepesinde yer alan ve bazen sergi evi olarak kullanılan binada yapılan toplantı sırasında, daha evvelce hiçbir yerde yayınlanmamış aşağıdaki konuşmayı yaptım.

Rector, Deans, Regius Keeper , Collegues, Ladies and Gentlemen,

Following the completion of the Flora of my country, it is a pleasure for me to be able to speak, here, on behalf of the Turkish Botanists. I am deeply sorry to say that because of the late notice, my other collegues were not able to be here but I wish to take this oppurtunity here to extend their greetings today.

It is great pleasure, now after 100 years passed since *Boissier*'s monumental masterpiece, I can say, much to the joy of the Turkish Botanists, that Turkey has its own Flora. This Flora in comparison with those other countries is quite through and has been prepared with great care and precision. For this, I would like to extend a debt of gratitude to its editor, our *Professor Peter Hadland Davis.*

The Flora has been used as a scientific publication as well as quide, never ceasing to fall from the hands of botanists. The Edinburgh Royal Botanical Gardens, where the Flora was written, has been a school for Turkish Botanists, particularly taxonomists, for over 20-25 years. During this period about 25 Turkish Botanists have come to Edinburgh. 9 of them prepared about 120 genera of our Flora thereby enabling them to have the oppurtunity of contributing to the Flora. The others have benefited from the wealth of the herbarium and library which have enabled them to discover new species as well as having increased their own knowledge end experience.

I would like to express our gratitude to the administrators of the Royal Botanic Gardens Edinburgh and to the taxonomists as well as the other personell whose help we have always received. Among them I would particularly like to thank *Ian Hedge, Jennifer Lamond* and *Dr. Kit Tan* for all their help. These collegues have not only helped immensely in the preparation of the Turkish Flora but their warm hospitality and interest towards to Turkish Botanists has been most unforgettable. May I also take great pleasure saying once more *Prof. P. H. Davis* has been teacher of Turkish Taxonomists and we are more than indebted to him.

The Turkish Botanists who have been educated here have themselves raised young botanists upon returning to Turkey and have continued to make own contributers to the taxonomic botanic sciences. Thus over the past 25 years there has been good increase in the amount of botanists in Turkey and today, there are about 50 taxonomists who are intrested in the Turkish Flora. This speedy development has proved to be an important factor in the development of the Flora.

Ladies and Gentlemen,

While the Turkish Flora was being written there were more than 100 taxonomists from different countries who participated in preparing the genera. I would like to thank them on behalf of Turkish Botanists. Among them, I believe that you would agree with me if I said that *Dr. A. Huber-*

Morath holds a special place. Aside from his investigations in our country which have led to discovering new species and his many publications, he has particularly spent much effort in the preparation of some genera in the Flora, particularly *Verbascum*. So I would like to particularly thank Dr. Huber –Morath here. I would also like to pay tribute to the memory of the dear and well loved *Margaret Glancey* who took a very important part in the Turkish Flora team at Edinburgh, and who spent much effort in organizing the exchange material. And I must take a moment to thank administrators of the Edinburgh University Publishers for their meticullous work in publishing and distributing our flora for close intrest they have shown.

Today, is a lovely coincedence, as well as being day of the completion of the Turkish Flora, it is also birthday of two very dedicated taxonomists, *Prof. Davis* who is 70 and *Ian Hedge* who is 60. It is with a great pleasure that to wish them a very, happy birthday with many years to come.

As I draw to the end of my speech, I would once again like to extend my gratitude on behalf of Turkish Botanists to Prof. Davis for his never ending support and efforts, University Edinburgh, The Royal Botanic Gardens Edinburgh, The Research Council, and all organisations, societies and foundations as well as all individuals who have helped in the preparation of the Flora. I hope that the close relations experienced by our country and the Edinburgh Royal Botanic Gardens over 20-25 years will continue always.

Davis o sıralarda hastalığının (alzheimer) başlangıç safhasında idi. Etrafında olanlardan tam haberi vardı diyemem. Olanları devamlı bir tebessümle seyrediyordu. Ancak Regius Keeper, diğer katılımcılar bana teşekkürlerini sundular ve konuşmam sırasında Margaret Glancy'e özel önem vermeme yaşlı gözlerle teşekkür ettiler. Toprağı bol olsun Margaret herkesin sevgilisi idi. Bana Noel hediyesi olarak verdiği İskoçya'nın milli bitkisi Thisle resmi bulunan kahverengi kravatı hâlâ saklar, zaman zaman da takarım.

Toplantı sırasında söz edilmemesine rağmen daha sonra İstanbul Üniversitesi'nin de Davis'i bir madalya ile ödüllendirdiğini ve bu madalyanın, benimle değil, British Council kanalı ile gönderildiğini ve toplantıdan ancak bir gün sonra E'ye ulaştığını Asuman Baytop'un yazdıklarından öğreniyoruz. Madalya geç ulaştığı için toplantıda hiç sözü edilmemişti. Bu olay ülkemiz bilim adamları arasında gerekli iletişimin kurulamamasının tipik bir örneğidir. Uzun yıllar bu madalyadan kimsenin haberi olmadı.

Toplantıdan sonra Londra'ya giderek TÜBİTAK tarafından gönderilen plaketi de gönderildiği yere, Royal Scientific Research Council'e ulaştırdım. Londra dışında ama yakınlarında bir yerde idi.

Son olarak bir anımı daha buraya sıkıştırmak isterim. Bu anı Flora'nın yazımı ile doğrudan ilgili olmamakla birlikte, özellikle genç meslektaşlarımın ders alması gereken önemli bir anıdır. Derslerimde bütün öğrencilerime, sırası geldiğinde, anlatırım.

Edinburgh'da bulunduğum süre içinde Ballıbabagillerden *Teucrium* cinsini Flora için hazırladım. Hazırlığa, o zamanlar tek kullanılan eser olarak Boissier'in *Flora Orientalis*'inden başladım. Tabii bu arada onu anlayacak kadar botanik Latince'si de öğrendim. Doğrusunu söylemek gerekirse o zamana kadar Boissier'den hiç haberim yoktu. Döndüğümde ANK kütüphanesinde, hem de 2 seri, olduğunu öğrendiğimde o zamanki hocalarımızın neden bu konuda bizi uyarmadıklarını acı acı düşünmüşümdür. Her neyse, gelelim konumuza. 1975 yılı sonlarına doğru şu anda vefat etmiş olan ve Campanulaceae konusunda uzman olan Alman botanikçi Dumboldt, familya ile ilgili hazırlıklarını tamamlayıp, metne son şeklini vermek üzere Edinburgh'a geldi. Davis, editör olarak, her taksonu hazırlayan uzman ile hazırlanan metni son olarak bir kere daha revize ederdi. Davis'le 15 gün kadar çalışıp gitti. Sıra bana gelmişti ve ben henüz çalışmamı bitirmedim diye Davis'i durmadan atlatıyordum. Esasında çalışmamı bitirmiştim ama bir konuda sıkıntım vardı ve bunu Davis'e açamıyordum. Nihayet E'den ayrılma zamanım gelmek üzere iken aynı laboratuarda da sırt sırta çalıştığım ve o zamandan beri arkadaşlığımızın devam ettiği, o zamanlar Davis'in doktora öğrencisi olan ve halen E'de çalışan Alexandr Crinan'a dönerek sıkıntımı açıklayıp yardımını istedim. Davis 1855 yılında Lübnan'dan toplanan bir bitki örneğini *Teucrium stachyophyllum* olarak adlandırarak tanımlamıştı. Ülkemizde de yetişen bu takson daha sonra birkaç kişi tarafından Amanos dağlarından da toplanmıştı. Benim düşünceme göre bu takson, ayrı bir tür değil, ülkemizde Trakya-Ege ve Akdeniz bölgelerimizde yetişen *T. lamiifolium* türünün tipik bir diğer alt türü idi. Zaten benden evvel örneği gören Ian Hedge de, kartonun bir kenarına belli belirsiz böyle bir not düşmüştü. Bu türün tip'i, bahsettiğim yerlerden Konya-Bozkır çevrelerine kadar geliyordu ve yaprak özelliği olarak genişçe oval, kenar dişleri belirgin, ve sarımsı yeşil renkli idi. Halbuki Amanos dağlarında yetişen örneklerin yaprakları ise daha uzunca, dişleri belirsiz ve gri tüylü idiler. Bu klasik alt tür tarifine uyan (allopatrik yayılışlı) tipik bir takson idı. Ben de öyle karar vererek Davis'in bir türünü alt tür'e indirmiştim. Ülkemde ve çocukluğumda aldığım babanın, hocanın her dediği doğrudur felsefesi nedeni ile Davis'in bir önemli yanlışını (bana göre tabii) yüzüne vuramıyor ve bu nedenle bazı bahaneler yaratarak kendisini atlatıyordum, tipik Akdenizli kurnazlığımla. Ama artık kurtuluş yoktu ve yolun sonu görünmüştü. 24 Aralık gecesi E'den ayrılmak zorunda idim ve o zaman kadar bu işi halletmem gerekiyordu. Crinan ile konuşurken laboratuarın kapısından Davis girdi. Odasına geçmek için o laboratuardan geçmek zorunda olduğunu E'de çalışanlar bilirler. Kendisini gören Crinan hemen Davis'e "*Pi Di* (yani Peter Davis'in kısaltılmışı, asistanları kendisine bu küçük ismi ile hitap ederlerdi, düşünebiliyor musunuz benim asistanım bana Tuni vb. diye hitap edecek, ölümlerden ölüm beğensin!!!!!) *Tuna'nın böyle bir sıkıntısı varmış, o yüzden esasında işi bittiği halde sana bunu söyleyemiyormuş*" dedi.

Davis yanımıza gelerek zaten önümüzdeki masada yayılı olarak bulunan örneklere baktıktan sonra "*çok haklısın, ben o zamanlar genç bir botanikçi idim, ayrıca elimde senin kadar örnek de yoktu. Genç ve tecrübesizlikten öyle bir karar vermişsim, pek tabii bu bir alt tür*" diyerek sorunumu hemen çözdü. Böylece ben de hoca'ların da bir zamanla hata yapmış olabileceğini ve bunları kabul edebileceklerini, uzun süre çektiğim sıkıntıdan sonra, anladım. Bu anımı şunun için anlatıyorum. Bizim eski hocalarımız hatalarını Davis gibi kolay kabul etmezlerdi bu bir. Onların her dediği doğrudur ve yanlışını çıkaran asistan ölümlerden ölüm beğenmelidir. İkincisi hâlâ bazı toplantılarda, sınavlarda çalışmalarını tenkit ettiğimiz bazı gençler "*hocam siz öyle diyorsanız öyledir*" gibi artık modası geçmiş sözler söylemektedirler. Şayet bir kişi söylediğinin doğruluğuna inanıyorsa bunu sonuna kadar müdafaa etmeli, bunun arkasında durmalıdır. Tabii yanlışını da, hakikaten yanlış ise tabii, kabul edebilme büyüklüğünü ve cesaretini göstermelidir.

1988 yılı sonlarına doğru Türkiye Florası'nın ilk ek cildi de yayınlanmış ve Edinburgh'lu botanikçilerin Türkiye Florası ile ilgili olarak yapacakları işler sona ermişti. Bana kapanış toplantısı sırasında son yayınlanan cildi (ilk ek veya 10. cilt) hediye olarak verdiler. 1980'li yılların sonuna doğru hastalığı gittikçe ağırlaşan Davis 5 Mart 1992'de (benim doğum günümde) vefat etmişti. E personeli bir yandan Çin, diğer taraftan da Arap yarımadası Floraları ile ilgili çalışmalara başlamışlardı. Emekli olmak üzere olan Hedge İberik Yarımadası florasına yardım ediyor, vaktinin çoğunu Portekiz'de geçiriyordu. Jennifer de emekli olmak üzere idi. Davis'in hemen her ciltte

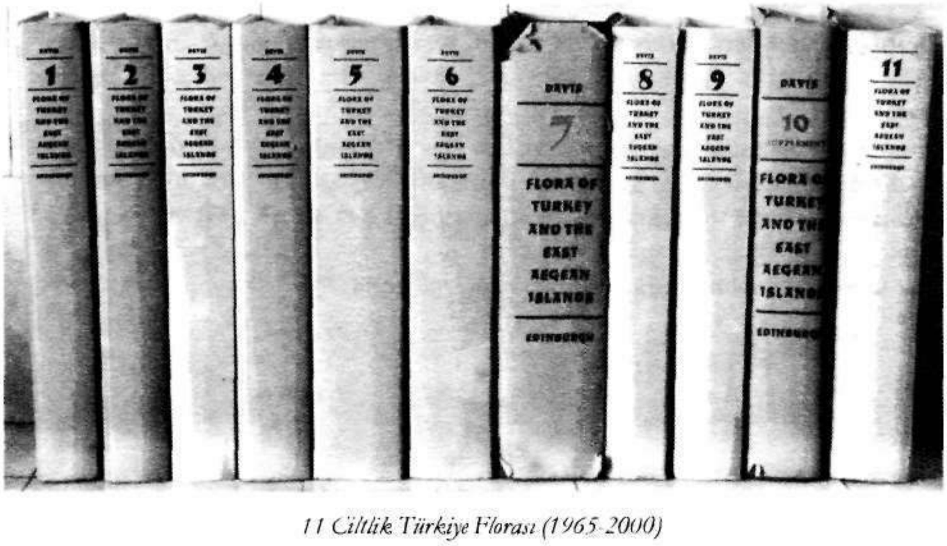

11 Ciltlik Türkiye Florası (1965-2000)

değişen asistanları kendilerine yeni iller bulmuşlar, çeşitli yerlere dağılarak yeni konulara dalmışlardı. Kısaca Turkey lab. dağılmış ve E'nin Türkiye misyonu sona ermişti.

İşte bundan dolayı Flora'nın son ek cildi, TÜBİTAK desteği ile, tamamı Türk botanikçilerinden oluşan bir editörler heyeti tarafından ve gene Türk botanikçilerinin ağırlıkta olduğu bir ekip tarafından hazırlanacak ve işin güzel tarafı bu eser Flora'nın diğer ciltlerini yayınlayan Edinburgh Press tarafından yayına kabul edilecektir. Ayrıca yayınevi, yalnız Türk botanikçileri için özel bir davranışla, 11. cildin yayını sırasında kısa bir periyodu kapsayan, anormal indirimli (yaklaşık 375 milyon TL) özel bir fiyatla Türkiye Florası'nın tam bir setini satmayı kabul edecektir.

Seçilmiş Referanslar

Baytop, A. (2003), *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, ISBN 975-288-447-4.

Baytop. T. (2001), *"Bir Bitki Avcısının Gözlemleri" Anadolu Dağlarında 50 Yıl*, Nobel Kitabevi, İstanbul.

Erik, S.; Tarıkahya, B. (2004), "Türkiye Florası Üzerine", *Kebikeç*, Sayı 17, ss. 139-163.

Özet:

Yazarın Türkiye Florası yazımı ve kendisinin ülkemize yaptığı son bilimsel gezi sırasında, bu eserin editörü ile yaşadığı ilginç olayların bazıları anlatılmaktadır. Ayrıca Flora'nın nasıl yazıldığı hakkında da bilgiler verilmektedir.

Anahtar sözcükler: Türkiye Florası, P. H. Davis, yaşanan olaylar.

Abstract:

Some of the intresting memories have been lived by author with Prof. Davis, editor of the Flora, during the writing of Flora and his last trip to Turkey are given. Additionally, some informations of the writing Flora are also added.

Key words: Flora of Turkey, P. H. Davis, memories.

Anadolu'nun Yerlisi: Haşhaş, Sakini: Kenevir

Süha ÜNSAL*
H. Murat GÖÇMEZ**

Arap kızlarının çoktan çocuğa karıştığı yaşlarda, gözlerinde fettan bakışlarıyla nice adamı baştan çıkaran Sakson kızları. Papaz eskisi Lewis Caroll'a dünyayı dar eden Dilenci Alice. Çaresiz Nabakov'un tahayyülleri sinema marifetiyle çoktan beridir harc-ı alem; Mısır'daki sağır sultan bile Lolita'nın otel odası fettanlıklarından haberdar.

Lolita'yla Nabakov'un, Alice'le Caroll'un gözünü 'lanet'e açan o tırtılın elindeki nargile (Caroll, 1991: 44-49) de ispat ediyor ki asri zamanlar gözlerimizi bağlamış. Oysa Grace Slick uslanmış taze ses tonuyla atmışlar geldiğinde farmakolojinin 'vizyon'unu çoktan sahnelere taşımıştı bile: "One pill makes you larger and one pill makes you small..." Lakin, farmakolojinin karşısında, farmakologla gerdeğe girdikleri gece yataklarını başka odaya taşıyan ve kocalarıyla erkek arkadaşlarını daha yatak nedir bilmeyen sab-i sübyanların 'harikalar alemi'ne kovalayan orta yaşlı püriten Sakson kadını, yani Alice'in annesi vardır. Frank Zappa'yı çileden çıkaran bu 'muhafazakar anneler', uygun bir ücret alıyor olması koşuluyla, her türlü cinsellikten arındırılmış laboratuarlarda yaşayan farmakolog kocalarına öylesine derin bir saygı duyarlar, öylesine bir cendereye sokarlar ki onları, adamcağızlar, içine tıkıldıkları laboratuarlarında, bir gün ansızın bilimlerine hayran olurlar. Tıpkı, kendi elleriyle ürettiği bir preperatı tam dört yıl anlamadan seyreden Dr. Albert Hofmann'ın, dolgun ücret, saygın eş, yüksek toplumsal statünün cenderesinde düşünmeye ve hayal etmeye zaman

* suhaunsal@yahoo.com
** H.Ü. Biyoloji Bölümü öğrencisi. biologbiker@yahoo.com

kalmadığından unutulmuş olan 'aşk'ın "Zengibar kıtasının bir yerinden ansızın Moğol askerleri çıkması" gibi insanın ruhunu vurduğu bahar günlerinden birinde, 16 Nisan 1943'te, Basel'deki Sandoz laboratuarlarında, otuz yıl sonra, henüz on dördündeyken otuz yaşındaki kadınlar gibi sevişecek olan yosmayı keşfettiği gün gibi.

Hofmann'ın hazırladığı preperat, yani Liserjik Asit di Etilamid, 30 yıl sonra, Timothy Leary'i, bu on dörtlük yosmayla karşılaştırır. Little ya da Hofmann'ın karısının rolünü, Leary'nin hayatında, odalarının birinde oturabilmek için ömrünü harcadığı Oakland'daki Kaiser Vakfı Hastanesi'nin psikiyatri kliniği oynuyordu. Zavallının o yıllarda farkında olmadan çektiği acıyı biraz olsun anlamak için hafızlarımızı zorlayıp, "Guguk Kuşu"nun başhemşiresini hatırlamak yeterli olacaktır. Psikiyatri klinikleri, insanların tahayyülleri karşısında, her zaman farmakolojiden de Sakson zevcelerden de yüksek bir duvar olmuştur. Ellerinde Freud'un kanı olan psikiyatri, kimseye duvarın ötesine bakma izni vermez.

Annelerin verdiği ilaçlar, farmakoloji uzmanlarının, karıları işyerlerine ziyaretlerine geldiği zaman hazırladıkları preperatlardır ve Hofmann'ın karısından gizli yaptığı bu yirmi beşinciden önceki yirmi dört tanesi gibi, hiçbir işe yaramaz.

Sakson devleti akıllıdır, Sakson devleti zekidir ve illa ki Sakson devleti çalışkandır. İnsanlığı uydurduğu bir "hafta sonu" tatiliyle kandırıp haftada köleleştiren bu necip devlet, fabrikalara ve barlara tıktığı işçi sınıfından başlayıp, dünyayı iki yüz yılda bir alkol ve kimya cennetine çevirdi. "Din halkın afyonudur" diyen Marx, o dönemde halkın gerçekten de afyon kullandığını gayet iyi bilir: "İngiltere'deki yetişkin kadın ve erkek işçilerin afyon tüketimi gerek fabrika gerekse de tarım bölgelerinde günden güne artıyor" (Schivelbusch, 2000: 195). Yalanlar söyleyerek üstelik. Çin'den söz edeceğiz iki satır.

Yedi bin yıldır yazı yazan, tefsir eden, kanun dizen ademoğlunu, cümle nebatı hiçbir faninin gözleriyle ayıramayacağı kadar parça bölük edip sınıflayan bitkibilimini, her bir otun bokun tohumundaki, yaprağındaki, çiçeğindeki, sapındaki, kökündeki alkoloidi ayıran ilm-i kimyayı, çavdar mahmuzundan tarihin en yaratıcı halüsinojenini damıtacak kadar yetkinleştiren uygarlık, kendi halinde bitkilerin, yaratılmışlar arasında en lanetlilerinden olduğunda hâlâ ısrarlı.

Bu lânet kafalarımızda öylesine derin bir yer etmiş ki, dokunulmuş da solmuş bir konca gül misali cehaletiyle kalem erbabından bir takım, haber niyetine hayâllerini yazdıkları gazete ve dergi köşelerinde, daha demin lafını ettiğimiz bitkibilimcilerini kudurtacak lâflar ediyor; sapla samanı, afyonla esrarı birbirine karıştırıyor, gencecik dimağları uyuşturucu cehennemine götürecek yolların taşlarını döşemeye devam ediyorlar. Üstelik bu cehaletlerini bir de yalanla birleşiyor.

Bu lânet efsanesinin yaratıcısı, meşhur Frenk oryantalisti Silvestre de Sacy nam sergüzeşt, Arapların kendine haşhaş, içenine haşhaşîn dediği kenevir otunun adını, 1090-1256 yılları arasında hüküm sürmüş ve birdenbire "baharda patlayan aşk sarhoşluğu" gibi peydah oluveren Moğol savaşçılarının nallarıyla ezilen bir devlet kurmuş olan Nizarî İsmailiye mezhebi inananlarına takmış[1]. Bunlar haşhaşın esrarlı dumanlarıyla kendinden geçer, Alamut'u cennet zannederlermiş. Sonra da, dumanın hayranlığıyla uzak yollara düşer, imamlarının canını sıkan her kulu keserlermiş. Şimdi, Suriye Baas Partisi'nin müteveffa lideri Birinci Ferik Hafız Esat'ın da bu mezhepten olduğunu düşünecek olursak Ferdinand de Sacy'nin nasıl olup da kenevir içerek böyle bir devletin kurulamayacağını akıl etmediğine şaşarız. Şaşmamak gerek; bu nebat Avrupa coğrafyasını pek sevmez, Avrupa'nın parlak dimağlarından Baudelaire bu durumu kayda geçer: "Fransız kenevirinden esrar yapmak denenmiştir. Ancak şimdiye kadar yapılmış olan denemelerin hepsi kötü sonuç vermiştir..." (Baudelarie, 1994: 25). "Bireyselliği çoğaltma araçları" olarak tanımladığı şarap ve esrar üzerine uzun bir deneme yazan Baudailere gibi birçok Batılı yazar, esrar ve afyon deneyimlerini edebi üsluplarla metinleştirmişlerdir; oysa Anadolu'da kenevir ve afyonun etkileri üzerinde kişisel deneyimlerini yazan çok az sayıda yazar vardır. Ezcümle, kendileri çok sonraları tanıştılar kenevir çiçeklerinin esrarlı dumanlarıyla. Tanıştılar ve pek sevdiler; amma ve lakin onca yıldır en yumuşak başlı ve en entelektüel çocukları bu "abdal otu"yla bunca haşır-neşir olmasına rağmen dillerinde, aslında "esrar içen" anlamındaki haşhaşin kelimesinin, "assassin" şekline girip, "katil, cani, suikastçı" anlamına bürünmüşlüğü hakkında uzun boylu kafa yormadılar. Bilgisayarlarının başında oturmuş cümle veriyi derdest eden istatistikçiler oturup hesaplamalı: "Haşhaş çekip hançer üşürenlerin"

*KAPSÜL: **Papaver somniferum**'un meyvesi kapsül; insanlık için çok önemli olan onlarca kimyasal maddeyi hem içindeki tohumlarında hem de kendi bünyesinde barındırır (Merlin 1984: 38)*

1 Silvestre de Sacy'nin metni için (*Memoir on the Dynasty of the Assassins, and on the Etymology of their Name*) bkz: Daftary, Farhad, (1995), *The Assassin Legends*, London-New York: I.B. Tauris

elinden kaç kişi ölmüş, damıtılmış koka yaprağı çeken asri zaman insanının elinden kaç kişi? Din bilimciler oturup mukabele yapmalı: Alamut mu sahte cennet yoksa kapitalizm mi?

Afyon

Zengin bir floraya ve faunaya sahip olmasının temelinde pek çok etkeni taşıyan Anadolu ya da başka bir deyişle Asia Minor, sedece medeniyetlerin beşiklerinden biri olmayıp aynı zamanda doğanın sahip olduğu genetik çeşitliliğin de kökenlerinden birini oluşturmaktadır. Tabiki de bunlara ilaveten sahip olduğu jeolojik ve coğrafi etkenlerle de dikkat çekmektedir. Öyle ki bu sahip olduğu özellikler onu, bir çok araştırma alanı için odak noktalarından biri olabilecek konuma getirmektedir. Özellikle de floristik olarak sahip olduğu benzersiz çeşitlilik bugün hâlâ, başta biyoloji bilimlerinden olmak üzere pek çok disiplinden araştırmacıyı, kendine, büyük bir heyecan ve coşkuyla çekmektedir. Tarihinde pek çok canlıya yaşama alanı sunan ve bunun yanında da pek çok canlının da yok oluşuna tanık olan doğasıyla Anadolu, hâlâ bunlara neden olan dinamiklere sahiptir. Böyle olunca da, sahip olduğu potansiyeliyle gelecekteki yaşam için de ne kadar önemli olacağını göstermektedir.

İşte bu potansiyellerden biri de haşhaştır[2]. Bu yazının diğer bitkisi kenevir gibi, insanlıktan çok daha eski olan haşhaşla da on binlerce yıl önce tanıştık. Geçmişleri, çiçekli bitkilerin ortaya çıktığı Kretase devrinin son dönemlerine (günümüzden yaklaşık 100 milyon yıl önce) kadar gitmektedir. Her iki türün de ait olduğu familyaların, evrimsel olarak, çiçekli bitkilerin yeryüzünde ilk görülmeye başlamasından hemen sonra ayrılıp günümüze kadar, çok az değişiklikle ulaştığı bilinmektedir (Seçmen vd., 1995: 74). Her iki bitki de, insanlığın ilk günlerinden beri başta hastalıkların tedavisi gelmek üzere, birçok amaçla kullanılmıştır. Anadolu Türkçesi'nde Arapça'daki anlamını kaybeden haşhaş, *Papaver somniferum*'un adı olmuştur. Arapların haşhaş dediği *Cannabis sativa*'ya ise Anadolu Türkçesi'nde Batı dillerinde olduğu gibi Yunanca adı *cannabis*'den (kannabiV), kenevir denilmektedir.

Bugün bilim adamları, haşhaşın, günümüzden 5.000 yıl öncesinden, yani Orta Doğu'da tarımın başladığı zamanlardan beri bilindiğinde hemfikirdir. Aslında haşhaş kültürünün Dünya'da ne kadar yaygın olduğuna bakılırsa, haşhaştan faydalanmanın, ilk tarım teknolojilerinin kullanılmaya başlanmasıyla aynı zamanlara denk geldiği görülebilir (Swerdlow, 2000: 373). Yine M.Ö. 3. yüzyıldan kalmış Sümer tabletlerinde haşhaşın uyumak için ya da hastalıklara karşı kullanıldığına rastlanır. Ayrıca daha sonraki

2 Haşhaş adı, Arapça'da kenevir bitkisine verilen addır ve Türkçe'ye 'afyon' olarak da bilinen *Papaver somniferum*'un adı olarak geçmistir. Bu yazıda bitki haşhaş, kapsülünden elde edilen madde ise afyon olarak anılacaktır.

Yunan ve Roma medeniyetlerinde, hekimlerin, hastalıkları iyileştirmek için sıkça başvurduğu bir bitki olduğu da bilinmektedir (Simpson & Ogorzaly, 1986: 391).

Bilimsel olarak *Papaver somniferum* olarak adlandırılan haşhaşın, genetik kökeninin bugün Anadolu olduğu pek çok bilim adamı tarafından kabul görmüştür (Schery, 1986: 306). *Papaver somniferum* aynı zamanda çayırlarda ve yol kenarlarında gördüğümüz kırmızı çiçekleriyle dikkat çeken gelincik (*Papaver rhoeas*) bitkisinin de bulunduğu Papaveraceae familyasının bir üyesidir. Boyu 1-1,5 metreye kadar ulaşabilen otsu tek yıllık[3], mor ya da beyaz çiçeklere sahip, kapsülleşmiş biçimde meyve oluşturan bir bitkidir.

HARİTA: Merlin, haşhaş tarımının Alpler'den çıkıp yayıldığını ileri sürüyor. (Merlin, 1984: 185)

Haşhaşın, yani *Papaver som-niferum*'un meyvesinden (kapsül) elde edilen afyon maddesi, yaklaşık 20 çeşit alkoloid içerir. Bunların başında morfin, noscapin, papaverin ve kodein gelir. Bunlardan ilki 1804 yılında izole edilen morfindir (Swerdlow, 2000: 373). Binlerce yıldır keyif verici olarak kullanılan afyon 19. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'da doktorların en sık yazdığı, eczanelerde reçetesiz satılan bir sakinleştirici ve ağrı kesici iken (Schivelbusch, 2000:194-195) Osmanlı toplumunda "öldürücü bir zehir" olarak algılanmaktadır. (Abdülaziz Bey, 1995: 326) Ancak afyon, izole edilen ölümcül alkoloidlerinden daha önce, on sekizinci yüzyılda toplumsal bir cinayetin silahı olarak kullanılmıştır. Afyonu en çok Avrupa kadar tanıyan Çin'de 1767 ile 1850 yılları arasında afyon tüketiminin yetmiş kat arttığı tahmin edilmektedir (Schivelbusch, 2000: 203). İngiltere'deki Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Çin mallarına karşı önerdiği afyon Doğu Hindistan Kumpanyası ve İngiltere Krallığı için hem çok büyük kârlar sağlamış, hem de sömürgeciliğin devamı için son derece uygun bir ortam hazırlamıştır. "Afyon düşlerine dalan biri, sömürgeciliğe karşı ayaklanmak bir yana, sömürgecilik karşıtı fikirlere bile kapılamaz" (Schivelbusch, 2000:207).

3 Tek yıllık: Hayat devrini –çiçeklenme, meyve ve tohum oluşumu vb.- bir yıl içinde tamamlayan bitkiler.

Botanikçiler bugün çoğunlukla, *P. Somniferum* bitkisinin günümüz formlarının, atasal formlarına çok benzer olduğunu kabul etmektedirler. Ancak burada bir gerçek vardır ki, doğal seleksiyon gibi önemli ekolojik etkilerin kozmopolitleştirdiği[4] haşhaşın endemik formlarını zamanla, ki burada haşhaş bitkisinin son derece iyi ve başarılı adaptasyonlar geliştirebildiğini hatırlatalım, doğal olmayan etkiler yüzünden bir anda artış gözlendi (Merlin, 1984: 45). Endemik formlardaki bu artış aslında yüksek miktarda ürün elde edebilmek için insan tarafından sağlanmıştır. Bu durum, son beş bin yıl içinde görülen yabani, yarı-doğal ve tamamen kültürleşmiş formların kendi bölgeleri içinde birbirinden ayırdedilemiyecek hale gelmesine neden olmuştur. Bu sorun haşhaşın yabani formlarının özelliklerinin ne olduğu ve tam olarak nereden doğduğu gibi sorulara cevap bulmakta en büyük engellerden birini oluşturmuştur. Yani, haşhaş tarımının başladığı bölgelerin, o dönemki subtropikal bölgeler olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Dolayısıyla bu bölgelerden elde edilecek fosil kayıtlar ne kadar eski olursa haşhaşın kökeninin o bölgelere ait olduğunun iddia edilmesi de o kadar makul olacaktır. Nitekim bazı antropologlar, neolitik ve erken bronz çağından kalma fosil kayıtlarına (muhtemel en eski kayıtlara) daha çok Alpler'de ve bu bölgenin batısındaki yüksek platolarda rastlanılmasına dayanarak haşhaşın ilk kültürleştirilmesini tarih öncesi Alp insanına atfetmektedirler (Merlin, 1984: 185). İlk haşhaş tarımının yapılmasıyla ilgili tartışmaların giderilmesi için kapsamı ve çalışma alanları genişletilmiş antropolojik, arkeolojik ve biyolojik çalışmaların artması gerekmektedir. Ancak maalesef bugün, siyasi, ekonomik ve toplumsal bakımdan daha yavaş adım atan toplumların bölgelerindeki, bu konu üzerinde yapılan nitelikli çalışmaların sayısının, Kıta Avrupası gibi bilimsel çalışmalara oldukça çok kolay zemin olan bölgelerdekinden daha az olması, dolayısıyla bilinenlerin sınırlı kalması, bu konuda odak noktasının Avrupa'ya kaymasına neden olmaktadır. Bu da ister istemez, hakkında çok az şey bilinen ya da hiç bir şey bilinmeyen bölgelerin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Bu yüzden haşhaş için kültürleştirilmesinin ilk yapıldığı bölgelerin Alpler olmasının kesin olarak iddia edilmesi çok da doğru olmayacaktır.

Burada günümüzdeki haşhaşın, atasal formları arasındaki farklılıklara ayrıntılı olarak giremeyeceğiz. Ancak insan eliyle gerçekleşen yapay seleksiyonla, günümüzdeki haşhaşın atasal formlarına göre daha büyük ve verimli meyve üretebildiğini, yarı-yabani ya da yabani formların kapsüllerinin açık olabileceğini, dolayısıyla kapalı kapsüle sahip varyasyonlarının daha da artmasıyla[5] daha çok tohum üretilebilir hale geldiğini

4 Kozmopolit canlı: Dünyanın pek çok yerine yayılabilmiş canlı.

5 Varyasyonlardaki değişikliğin insanın sebep olduğu yapay seçilimle sağlandığı bir gerçektir. Aslında bu daha iyi, daha hızlı ve daha çok ürün verebilen ya da daha lezzetli-etkili bitkilerin seçiliminden ibarettir. Bu seçilim aynı tür içinde olmasına rağmen farklı genetik varyasyonlara sahip bireylerin sürekli yinelenen kendileştirilmesiyle kendi türünden ayrılmasına hatta *Cannabis sativa* gibi bitkilerde eşeylerin farklılaşmasıyla sonuçlanabilir.

söyleyebiliriz. Örneğin bu durumun bitkinin prodaktif yaşam döngüsü gibi pek çok fizyolojik ayrıntılarının değişmesine neden olduğunu varsayabiliriz (Merlin, 1984: 47).

Haşhaştan elde edilen maddeler, pek çok kültürde çeşitli izler bırakmıştır. Öyle ki pek çok toplum için başlıbaşına bir kültür birikimi halini almış ve özellikle afyonu sıkça kullanan toplumlarda vazgeçilemez bir simge olmuştur. Afyon uğrunda savaşların bile yapılabildiği, sahip olana önemli ve büyük bir güç katabilecek hale gelmiştir. Aslında bu durum, sadece haşhaş için değil diğer pekçok endüstriyel ve ekonomik değere sahip bitki için de geçerlidir.

Kapitalizm Çin'i sömürgeleştirmek için afyonun öldürücü zehrini kullanırken, modern farmakoloji Batı toplumlarının yıllarca mücadele etmek zorunda kalacakları yepyeni ölüm araçları yaratmaya başlamıştı. 1804 yılında izole edilen morfin Amerikan İç Savaşı'nda, yaralı askerlerin tedavilerinde kullanıldı. Savaş sonunda Birleşik Devletler'de dört yüz binden fazla morfin müptelası vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın "harika çocuğu" ise "kahraman kız" adını almaya layık görülen, diasetilmorfin adındaki türev oldu. Morfin bağımlıların tedavisinde kullanılmaya başlanan eroin kısa bir süre içinde toplumsal bir felaket halini aldı. Aslında ilk defa 1874 yılında, Ali N. Babaoğlu'nun deyişiyle "bir vecd halinde, ellerine geçen her şeyi birbirine karıştırıp bir şeyler bulmaya çalışan" kimyagerlerden biri, C. R. Wright morfini asedil anhidritle kaynatıp beyaz bir toz elde etmişti. Ancak Wright köpekler üzerinde yaptığı deneyler sonucunda elde ettiği maddenin morfinle aynı belirtileri gösterdiğini düşünerek elindeki bu tozu bir yana bıraktı. Bundan 24 yıl sonra, ünlü ilaç fabrikası Bayer'in laboratuarlarında morfinin asetik asit, yani sirke asidiyle etkileşimiyle geliştirilen ve aspirinle hemen aynı zamanda piyasaya sürülen eroin, aynen aspirin gibi bol keseden dağıtılmaya (Babaoğlu, 1997: 54-55) ve Bayer firmasının kâr hanesine büyük rakamlar yazılmaya başladı.

Afyon bir taraftan keyif verici olarak bir taraftan da ilaç sanayiinde yoğun bir biçimde kullanıldı. Dünyanın en büyük afyon ihracatçılarından biri olan ve 1933 yılında kurulan Uyuşturucu Maddeler İnhisarı'nın faaliyete başlamasından önce 32 ilde (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, İstanbul, Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Kocaeli, Bilecik, Bolu, Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Burdur, Isparta, Konya, Kütahya, Eskişehir, Ankara, Çankırı, Çorum, Amasya, Tokat, Yozgat, Kırşehir, Niğde, Kayseri, Maraş, Antep, Malatya, Elazığ) haşhaş üretimi yapan Türkiye, 30 Haziran 1971 günü, "ulusal kalkınma ve bağımsızlık" edebiyatının en namlı hatipleri olan darbecilerin hükümetinin yayınladığı bir kararnameyle Türkiye sınırları içinde haşhaş ekimi ve afyon üretimini yasakladı (Babaoğlu, 1997: 142). Türkiye'de haşhaş ekimi ve afyon üretiminin yasaklanması için baskı yapan A.B.D.'nin başkanı ise, A.B.D.'nin en büyük eroin mafyasını oluşturan Lucky Luciano çetesinin avukatı olan Richard Milhouse Nixon'dı. (Babaoğlu, 1997: 113).

Kenevir

Günümüzden 2500 yıl önce, İonya'yı işgal etmek için tarihin en büyük ordularından birini seferber eden Pers İmparatorluğu'nun komutanları, İstanbul Boğazı'nın üstüne ilk köprüyü kendir halatlarıyla yapmışlardı. Boğaz'ın bilinen bu ilk köprüsünde, devasa Pers donanmasının gemilerinin, kendirden halatlarla yan yana bağlanmış, üzerinden de beş milyondan fazla askerle at geçmiş diye rivayet eder Herodotus (Herodotos, 1991: 216). Köprüyü inşa eden İskitli işçilerin, topraklarında yetiştirdikleri kenevir bitkisinin tohumlarını, keçeden bir çadırın altında kızgın ateşe atarak tütmesini sağladıklarını ve bu tütsüyü içlerine çekerek keyifle bir tür ayin yaptıklarını da anlatır (Herodotus, 1991: 216).

Cannabaceae familyasına ait olan kenevir bitkisi bilimsel olarak *Cannabis sativa* olarak adlandırılır ve Anadolu'da bu bitkiyle çiçeklerinden elde edilen usareye seksenden fazla isim verilir (Hasan Bahri, 1997: 26-27). Kenevirin gövdesi lifli, almaşlı dar yapraklara sahiptir. Tarihte insanların kenevir kullanımına ilişkin ilk kayıt Taş Devri'nden 10 bin yıl önce Tayvan Adası'ndan Çin anakarasına taşınmasıdır (Abel, 1980: 4). Kenevir öncelikle giysi yapımında kullanılmıştır. Tarım sürecindeki seçimle, daha uzun ve güçlü liflere sahip erkek bitki ayrıştırıldıktan sonra, giysi yapımında sıklıkla kullanılmayan dişi bitkinin tohumlarının lezzetini fark eden kadınlar bunları mutfağa taşıdılar. Kenevir tohumlarının Çin mutfağına girişi pirinçten çok daha önce gerçekleşti. Çin'de kenevir, yani Çince'deki adıyla Ma öylesine yaygındı ki, Çinliler ülkelerine "kenevir ve katır ülkesi" diyorlardı (Abel, 1980: 5). Çinlilerin kenevir tohumlarıyla birlikte çiçeklerini de mutfağa taşıdıkları ve çok kısa bir süre içinde de kenevir çiçeklerini ve yapraklarını ağrı kesici ve keyif verici olarak kullanmaya başladıkları bilinmektedir (Abel, 1980: 13-14). Kenevir tarlaları iki farklı biçim gösterir. Lifleri ve tohumu için kenevir ekilen tarlalar sık ekimlidir; esrar için ekim yapılan tarlalar ise seyrek ekimlidir ve döllenme mevsiminden önce erkek bitkiler temizlenir. Döllenme mevsiminde polenlerin yapışması için reçine salgılamaya başlayan dişi kenevir bitkisinin çiçekleri, döllenme gerçekleşmediği sürece bu polenleri salgılamaya devam eder.

Kenevir Çin'de başlayan yolculuğuna Hindistan'da devam etti. Bir adı da "Bengin Efendisi" olan Tanrı Şiva'nın kenevir bitkisini, insanların kullanması ve zevk alması için Himayalar'dan düze indirdiğine inanan Hintliler kenevire kutsallık atfettiler. Ancak Şiva'ya adını veren Beng, sadece kenevir değildir. Kenevirle birlikte, afyon tohumu, karabiber, zencefil, frenk kimyonu tohumu, kakule, tarçın, hıyar tohumu, badem, küçük hindistan cevizi (bebe cevizi), gül goncası, şeker ve sütün birlikte kaynatılmasıyla yapılır (Abel, 1980: 13-14). Kenevirin keyif verici olarak kullanılma biçimleri arasında etkisi en hafif olan Beng'dir. Bin Bir Gece Masalları'ndaki kötü kalpli sultanların güzel kızlarla genç erkekleri baştan çıkarmak için sıkça kullandığı Beng'in Anadolu kültüründe esrar adıyla kullanılan keyif verici ile bir yakınlığı olduğunu düşündüren

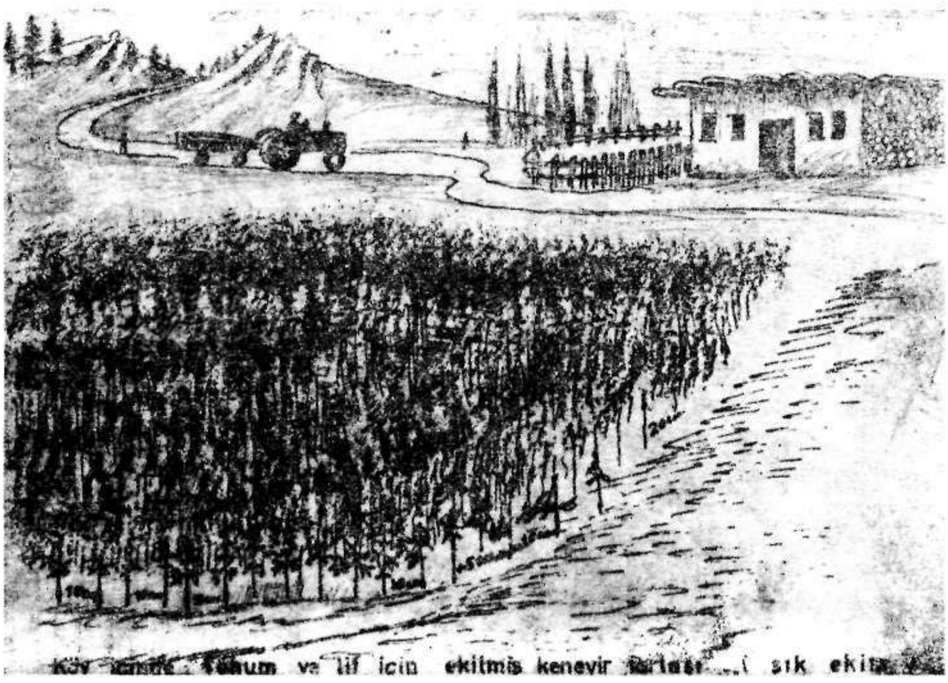

Lif ve Tohum İçin Ekim Yapılan Tarla
(***Jandarma Dergisi, Esrar Eki***, *Haziran 1977, Yıl: 41, Sayı: 1962, s: 21.*)

kaynaklardan biri de Ahmet Yaşar Ocak'ın heterodoksi çalışmalarıdır. Ocak, Kalenderilerin her yılın Kurban Bayramı'nda yaptıkları büyük ayinde dervişlerin "maslak tabir olunan afyondan yapılmış esrar" içip raks ettiklerini anlatmaktadır (Ocak, 1992: 176).

Türkçe'de kullanılan esrar kelimesinin sadece keneviri mi yoksa kenevirin de ana maddelerinden biri olduğu bir tür karışımı mı yoksa her ikisini birden mi ifade ettiği sorusunu şimdilik bir yana bırakıp bitkinin Hindistan'dan Anadolu'ya doğru yolculuğuna dönelim. Kenevir'in İran topraklarında ekilmese bile biçilmeye başlanmasının M.Ö. 1500 yıllarında, Aryanların bölgeye yerleşmeleri dönemine denk geldiği ve Zerdüşt'ün de arada sırada bir kase Beng içtiği söylenmektedir (Abel, 1980: 22). İskitler'deki ölüm kültürü ve kenevir kullanımına ilişkin, yukarıda verdiğimiz, *Herodot Tarihi*'nin Dördüncü Kitap, 72-76'ıncı bölümlerindeki ünlü anlatısındaki tek şüpheli kayıt, İskitler'in kenevir tohumlarının dumanlarıyla kendilerinden geçtiklerini söylemesidir (Herodotos Tarihi, 4.75-1). Herodotos'dan yüzlerce yıl sonra, bu kez bir İstanbullu, esrarı anlatırken, "asl-ı esrar bu nebâtın kesim ulyâsından 'şaras' tesmiye olunub reçine yağını ihtivâ eden çiçek tomurcuklarından istihsâl olunur" (Hasan Bahri,

Esrar İçin Ekim Yapılan Tarla
***(Jandarma Dergisi, Esrar Eki**, Haziran 1977, Yıl: 41, Sayı: 1962, s: 20.)*

1997: 25) demektedir. Herodotus'un tohum dediği, tohumlu çiçekler olsa gerektir. Kenevirin en etkili aktif maddesi olan THC, yani Tetra hidro kannabinol en çok reçinesinde, sonra çiçeklerinde, en az da yapraklarında bulunur (Asatekin; 1977: 36).

Kenevirden üretilen çeşitli geleneksel ilaçlar, Çin başta olmak üzere pek çok ülkede geleneksel olarak sıtma, romatizma, gut hastalığı ve diş iltihaplarına karşı kullanılmıştır. Örneğin Arap hekim İbn al-Baytar, kınnab-ı hindi adı da verilen bu bitkinin Mısır'da bahçelerde yetiştirildiğini ve adına al-haşişa, yani ot dendiğini bildirdiği aktarılmaktadır (Babaoğlu, 1997: 83).

Kenevirin yaygın bir biçimde keyif verici olarak kullanılmasının on ikinci yüzyıl İran'ında ortaya çıktığı ve hatta "İranlı sufî tarikatı kurucusu Haydar" tarafından keşfedildiği rivayeti de aktarılmaktadır (Abel, 1980: 37). Kenevir, bu rivayetin kaynaklandığı on ikinci yüzyıldan önce de bir keyif verici olarak biliniyordu elbette; ama aktarılan bu rivayet, heterodoks İslam tarikatları arasında yaygın olan kenevir kullanımına ilişkin güzel bir hikayedir.

Yaşadığı zâviyeden dışarı çıkmak gibi bir alışkanlığı olmayan Haydar, sıcak bir yaz günü, birden bir bunalıma girer ve durup dururken, zâviyeden çıkıp, tek başına

tarlaların içine dalar. Haydar geri döndüğünde, ortadan kaybolmasından ötürü meraka düşmüş müritleri, onun davranışlarında garip bir mutluluk havası görürler. Haydar müritlerinin bu meraklı bakışları karşısında neşeyle, zaviyenin etrafındaki tarlalarda nasıl dolaştığını anlatmaya başlar. Havanın, yaprak kımıldamayan boğucu sıcağında, uyuşuk ve ruhsuz, hareketsiz duran bütün bitkilerin aksine birinin, güneşin harareti altında nasıl sevinçle dans ettiğini anlatır. Merakla kopardığı birkaç yaprağını yer; işte müritleri şaşkına çeviren davranışlarının sebebi budur. Müritleri şeyhlerinin bu mutluluğunu paylaşmak isterler; ama Haydar önce, bu bilgiyi başkalarına karşı sır olarak saklayacaklarına dair onlara yemin ettirir.

Ernest L. Abel'in, F. Rosenthal'in "The Herb" adlı çalışmasından aktardığı bu rivayetin kahramanı Haydar, büyük bir ihtimalle, on ikinci yüzyılın sonlarıyla on üçüncü yüzyılın başlarında yaşamış olan, Kalenderiyye veya Cavlakıyye tarikatlarından sonra en büyük Kalenderî tarikatı sayılabilecek Haydarîlik tarikatının kurucusu kabul edilen Şeyh Kutbu'd-Dîn Haydar-i Zâvei olsa gerektir (Ocak, 1992: 40). Ahmet Yaşar Ocak'ın bir Türk sufisi olduğunu belirttiği Şeyh Kutbu'd-Dîn Haydar-i Zâvei'ye dair bir rivayet olduğunu düşündüğümüz bu hikayede tarlada dans eden kenevirler ile, on üçüncü yüzyılda, Seyyid Gazi Zâviyesi'nde, Hacc-ı Ekber âyininde, defler ve kudümler eşliğinde, içtikleri esrarın vecdiyle samah tutan sekiz bin Kalenderî dervişinin görüntüsü (Ocak, 1992: 176), dans ve esrarın en önemli motiflerinden olduğu sufi kültürünü tahayyül edebilmek için güzel bir benzerlik sunmaktadır.

Yirminci yüzyılın başlarından bir kaynak ise, esrar dumanının Şeyh Zındanî'den, esrar içiminde kullanılan kabağın ise Şeyh Uryanî'den kaldığını söylüyor (Hasan Bahri, 1997: 27). Şeyh Zındanî'nin kim olduğunu bilmiyoruz; ama Şeyh Uryanî, Seyitgazi'nin kuzey-doğusundaki, eski adıyla Uryan Baba, yeni adıyla Yazıdere köyünde türbesi bulunan, yarı çıplak bir Kalenderî şeyhi olan Uryan Baba (Ocak, 1992: 193) olsa gerektir.

Kenevir Anadolu'da hemen her bölgede yetişmektedir. Ancak, sahip olduğu Tetra hidro kannabinol oranı yüksek, yani keyif verici olarak kullanılmak üzere üretilen kenevir daha çok Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde yetişmektedir.

Bugün hâlâ ilaç sanayiinin en kıymetli hammaddelerinden biri olan haşhaş gibi kenevir de yeni araştırmalara konu olmaktadır. Sadece *Cannabis sativa* bitkisinin tohumlarında bulunan THC[6] maddesi gelecekte tıp biliminin kanser konusundaki umutlarından birini teşkil ediyor (Simpson & Ogorzaly, 1986: 391).

Haşhaş ve kenevir. Biri Anadolu topraklarında doğup dünyaya yayıldı, ötekinin mesken tuttuğu yerler içinde en sevdiklerinden biri de Anadolu oldu. İkisi de lanetlendi, kutsallaştırıldı. İkisinden de vazgeçemedi insanlık binlerce yıldır. İkisine de şarkılar

6 THC (tetrahidrocannabinol): Bu maddenin kullanılmasıyla özellikle solunum yolarıyla ilgili kanserlerde olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Ancak bugün intoksik etkisi hâlâ çözülememiştir.

yazıldı, şiirler dizildi. Namlı bir afyonkeş olan Nedîm'in "Meftûn-ı habb-ı hâli vü serhoş-ı la'liyiz / Düştük belâ-yı keyfe gıdâmız budur bizim" dediği afyonun müptelâları arasındaki bir adı da "gıda"dır. Hayretî'nin "Hayretî'nin dahi artırmak için hayretini /Cür'adânı getir abdâl yine hayran olalım" dediği, cür'adânın, yani kabağın içindeki esrarın etkisine ise "serhoşluk" değil, "hayranlık" denir.

Bu yazıyı sona erdirmek için, kenevir bitkisine adını veren Anadolu'nun ünlü dervişi Kaygusuz Abdal'ın bir deyişi uygun olacaktır:

"Esrarı gördüm bugün binmiş gider bir ata
Şöyle kim derviş olmuş hergiz söylemez hatâ
Hızır donudur donu Hak'ka doğrudur yönü
Şöyle cüst eyler beni erişince gizli tâ

Kırmızı don giyinir yeşil kubbe sarınır
Miskinlikden görünür iner alçak sıfata
Sûfiler bunu yerer bittiği yeri sorar
Gazel olmadan derer hissesi var kuvvete

Sûfi yemez haram der gizlice de görem der
Gelen yıl çok derem der ister birazın sata
Bir kimi ayıkdur yabanda o bir yukdur
Anın hiç aklı yoktur ta'neyleye bu ota

Bir kişi kim hayrandır yer gök ona seyrandır
İnsan değil hayvandır başın bürüye yata
Gel ey miskin Kaygusuz esrardan al öğüdün
Bu âşıklar otudur yemez vermez her tata"

Kaynakça

Abdülaziz Bey, (1995), *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, İkinci Kitap, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Abel, Ernest L., (1980), *Marihuana: The First Twelve Thousand Years*, New York: Plenum Press.

Afyon: Türkiyede ve Dünyada, (tarihsiz), (yayın yeri yok), İktisat Vekâleti Uyuşturucu Maddeler İnhisarı.

Asatekin, Özsan, (1977), *Esrar*, Jandarma Dergisi Eki, Yıl: 41, Sayı 62, (yayın yeri yok).

Babaoğlu, Ali N., (1997), *Uyuşturucu ve Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Baudalaire, Charles, (1994), *Yapma Cennetler*, İstanbul: Telos Yayıncılık.
Caroll, Levis, (1991), *Alice*, İstanbul: Engin Yayıncılık
Daftary, Farhad, (1995), *The Assassin Legends: Myths of the Isma'ilis*, London-New York: I.B. Tauris Co. Ltd. Publishers.
Herodot Tarihi, Ökmen, Müntekin (Çev.), (1991), İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları. 3. baskı.
Merlin, Mark David, (1984), *On the Trail of the Ancient Opium Poppy*, Toronto: Fairleigh Dickinson Inc.
Muallim Şövalye Hasan Bahri, (1997), *Esrarkeşler*, hazırlayan: Süha Ünsal, Ankara: Kebikeç Yayınevi.
Ocak, Ahmet Yaşar, (1992), *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Onay, Ahmet Talât, (1993), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
Schery, Robert N., (1972), *Plants for Man*, New Jersey: Prentice-Hall Inc. Second Edition
Schivelbusch, Wolfang, (2000), *Keyif Verici Maddelerin Tarihi*, Ankara: Dost Yayınları.
Seçmen, Özcan vd., (1995), *Tohumlu Bitkiler Sistematiği*, İzmir: Ege Üniversitesi Fen Fakültesi. 4. baskı.
Simpson, Beryl Brintall ve Molly Conner Ogorzaly, (1986), *Economic Botany: Plants in our World*, New York: McGraw-Hill Publishing Company.
Swerdlow, Joel L., (2000), *Naure's Medicine: Plants that Heal*, Washington: National Geographic Society.

Özet:
Anadolu'da yetişen iki bitki olan haşhaş ve kenevir'in insanlıkla olan macerasının özetlenmiş olarak sosyolojik ve biyolojik tarihi.

Anahtar sözcükler: *Papaver somniferum*, haşhaş, afyon, *Cannabis sativa*, kenevir, kendir, esrar, Anadolu

Abstract:
The article is the summarized social and biological history of the adventures of two plants with humanity, opium poppy –*Papaver somniferum*- and hemp –*Cannabis sativa*- that are grown in Anatolia.

Keywords: *Papaver somniferum*, opium poppy, *Cannabis sativa*, hemp, hashish, Cannabis, Anatolia,

Kendir ismiyle dahi ma'rûf olan **Kenevirin** elyâfından envâi akmişe nesc edildiği gibi halat ve urgan dahi yapılır. Tohumlarından 25-32 derecesinde yağ çıkarılub boyacılıkda ve sâir sanayide kullanılır. Ve tavuklara yedirilir ise pek çabuk semirmelerine sebeb olur...

Türkiye'de Yaşayan İki Yer Sincabı Türü Aracılığıyla Alttür Kategorisine Bir Yaklaşım

Hakan GÜR*

Carl Linné (Latinceleştirilmiş adıyla Carolus Linnaeus)'nin büyük eseri *Systema Naturae* (Doğa Sistemi)'nin 1735 yılında yayınlanan ilk baskısı sadece 14 sayfa uzunluğundaydı. Linnaeus, bu eserini 1766 yılında yayınlanan on ikinci baskıda üç ciltlik ve 2.300 sayfalık dev bir yapıt haline getirmiştir. Böylece, yaklaşık 13.000 kadar bitki ve hayvan türünü adlandırmış ve kayıtlara geçirmiştir. Ayrıca, bugün halen kullanılan ve her canlının bir cins ve tür adıyla isimlendirilmesine dayanan 'ikili adlandırma sistemini' geliştirmiştir (Linnaeus için bkz. Bryson 2003). *Systema naturae*'nin on ikinci baskısında adlandırılan ve kayıtlara geçen yaklaşık 13.000 türün arasında Avrupa yer sincabı da vardır. Bugün bilimsel adıyla *Spermophilus citellus* olarak bildiğimiz Avrupa yer sincabı, Linnaeus tarafından *Mus citellus* olarak Avusturya, Bohemya ve Polonya'dan tanımlanmıştır [*Spermophilus citellus* (Linnaeus, 1766); *Systema Naturae*, 12 ed. I: 809]. Linnaeus, bu türü muhtemelen hiç görmemiş ve diğer araştırmacılara dayanarak adlandırmıştır (yine de, bu türün tanımlandığı yeri, Wagram, Avusturya olarak kabul ediyoruz) (Avrupa yer sincabının taksonomisi için bkz. Kryštufek 1996). Bu yazıya konu olan bir diğer yer sincabı türü Anadolu yer sincabı (Şekil 1) ise, Bennett tarafından Erzurum'dan tanımlanmıştır [*Spermophilus xanthoprymnus* (Bennett, 1835); Proc. Zool. Soc. Lond. 1835: 90] (Anadolu yer sincabının taksonomisi için bkz. Mursaloğlu 1965).

Anadolu yer sincabı, Kafkasya'nın güneyinden Anadolu boyunca Filistin'e kadar yayılış gösterir. Avrupa yer sincabının yayılış alanı ise, Avrupa'nın içlerinden Trakya'ya

* Hacettepe Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü hakangb@hacettepe.edu.tr.

kadar uzanır (her iki türün yayılış alanları için bkz. Corbet 1978 ve Nowak 1991). Her iki türün yayılış alanını, Marmara Denizi ve Boğazlar birbirinden ayırır. Halen, bu iki türün aynı tür olup olmadığı konusunda çok az da olsa bir tartışma vardır. Ayrıca, her iki türün alttürleri konusunda da tartışma devam ediyor. Bu tartışmalara, doğal olarak yer sincaplarının sistematiği ile ilgilenen araştırmacılar katılıyor. Ancak, alttür kavramı, evrimsel biyoloji ve sistematik ile uğraşan biyologlar gibi, çok daha geniş bir kesimi ilgilendiren bir tartışmanın konusudur. Durum böyle olunca da, her iki yer sincabı türünün alttürleri konusunda tartışma olması çok doğaldır.

Biyolojik tür kavramına göre, kendi aralarında üreyen doğal populasyonlar topluluğu tür olarak tanımlanır. Bu topluluk, aynı şekilde tanımlanan diğer topluluklardan üreme açısından yalıtılmıştır. Bu nedenle, her tür doğadaki gerçek bir birimi temsil eder. Bununla birlikte, tür kategorisinin üzerindeki kategorilerde (cins, familya vb.) belirli bir keyfilikle karşılaşırız. Tür kategorisinin altında ise sadece alttür kategorisi vardır. Peki alttür (= coğrafi ırk) nedir? Bir türün, yayılış alanının coğrafi bir altbölümünde yaşayan fenotipik olarak benzer, fakat diğer coğrafi altbölümlerde yaşayan populasyonlarından taksonomik olarak farklı olan populasyonlar alttür olarak tanımlanır (biyolojik tür ve alttür tanımları için bkz. Mayr and Ashlock 1991). Bu nedenle, bir türün coğrafi altbölümlerindeki populasyonlarının bir cins, tür ve alttür adıyla isimlendirilmesine dayanan 'üçlü adlandırma sistemi' sıklıkla kullanılıyor. Aslında yapılan, yukarıdaki alttür tanımından da anlaşılacağı gibi, bir türün yayılış alanı içinde sergilediği değişkenliği, daha iyi anlaşılacağı gerekçesiyle coğrafi olarak sınırlanmış bölümlere ayırarak incelemeye dayanır. O zaman bu taksonomik kategoriyi, gerçekten coğrafi değişkenliği daha iyi değerlendirmemize izin verdiği için kullanıyoruz demektir!

Bugüne kadar Avrupa yer sincabının 1929 yılından beri 8 alttürü tanımlanmıştır (bu alttürlerin taksonomik durumu için bkz. Kryštufek 1996). Bu alttürlerden biri de, Mursaloğlu (1964) tarafından Lüleburgaz'dan verilmiştir [*Spermophilus citellus thracius* (Mursaloğlu, 1964)]. Anadolu yer sincabının tanımlanan alttür sayısı ise ikidir (Şekil 2). Mursaloğlu (1965), Aksaray'dan yeni bir alttür tanımlamış [*Spermophilus xanthoprymnus gelengius* (Mursaloğlu, 1965)] ve Kuzeydoğu Anadolu'yu içeren coğrafi altbölümün populasyonlarını bir diğer alttür olarak değerlendirmiştir [*Spermophilus xanthoprymnus xanthoprymnus* (Bennett, 1835)]. Ayrıca, Van, Başkale populasyonunun yeni bir alttür olabileceğine değinmiştir (Şekil 2). Bu son durum, en azından bildiğim kadarıyla, bugüne kadar herhangi bir çalışmaya konu olmamıştır. Sonuç olarak, sadece bu iki yer sincabı türü bile, karşımıza yayılış alanlarının değişik yerlerinden tanımlanmış ve bilimsel olarak adlandırılmış 11–12 alttür koymaktadır. Peki bu alttürler, gerçekten her iki türün sergilediği coğrafik değişkenlik örüntüsünü daha iyi anlamamıza yardımcı oluyor mu?

*Anadolu yer sincabı (**Bu fotoğraf, Prof. Dr. Ali Demirsoy tarafından çekilmiştir**).*

Bugün sadece 'populasyonlar birbirinden farklı mıdır?' sorusuna cevap aramıyoruz. Farklı populasyonların göreli benzerliklerini tahmin etmeye ve gözlenen değişkenlik içindeki örüntüyü anlamaya çabalıyoruz. Böyle yaparak, sadece 'populasyonlar birbirinden farklı mıdır?' sorusuna cevap aranan dönemlere ait geleneksel alttür yaklaşımının daha ilerisine geçiyor ve bir türün sergilediği coğrafi değişkenliğin devingen ve kesintisiz doğasını anlamaya daha da yaklaşıyoruz (türleri niçin alttürlere ayırmamamız gerektiği ile ilgili bir tartışma için bkz. Gould 1979). Bu sayede, Avrupa yer sincabında vücut büyüklüğünün ilkbaharın yağışlı, yazın sıcak ve yağışlı, sonbaharın ise kurak olduğu yerlerde daha büyük olma eğiliminde olduğunu öğreniyoruz (Başka türlü, bu ilişkiyi bu kadar rahat görebilir miydik?). Böylece, gözlediğimiz coğrafi değişkenlik örüntüsünün nedenlerini açıklayabiliyoruz. Örneğin, 'neden belirli populasyonların bireyleri diğer populasyonların bireylerinden daha büyüktür?' sorusunu daha kolay cevaplayabiliyoruz. Oysa, bu türün yayılış alanı içinde birçok coğrafi altbölüme ayrılması, sergilediği coğrafi değişkenlik örüntüsünün çoğunu gizliyordu (Avrupa yer sincabının alttürleri ile ilgili bir tartışma için bkz. Kryštufek 1996). Anadolu yer sincabına gelince, İç Anadolu, Kuzeydoğu Anadolu ve Van civarında yaşayan populasyonların birbirlerinden farklı olduğunu biliyoruz (Anadolu

Avrupa ve Anadolu yer sincabının Türkiye'deki yaklaşık yayılış alanları. Anadolu yer sincabının alttürlerinin yaklaşık yayılış alanları, Mursaloğlu (1965)'un örneklem yaptığı yerlere göre verilmiştir.

yer sincabının alttürleri için bkz. Mursaloğlu 1964, 1965). Ancak, ne bu türün sergilediği coğrafi değişkenlik örüntüsünü ne de bu örüntünün Anadolu'nun zengin coğrafi ve iklimsel çeşitliliği ile ilişkisini tam olarak bilebiliyoruz (Mursaloğlu'nun coğrafi değişkenlik üzerine yaptığı çalışmalar oldukça övgüye değerdir. Ancak, populasyonlar arası farklılıklar, yetersiz bir yaklaşım olan tek değişkenli istatistiksel analizlerle incelenmiştir. Ayrıca, bugüne kadar gözlenen değişkenliğin Anadolu'nun coğrafi ve iklimsel çeşitliliği ile açıklanmasına dayanan herhangi bir çalışma yoktur).

Sonuç olarak, Gould (1979)'un "ırk aşikardır" diyen bir araştırmacıya yanıt olarak söylediği gibi: "Aşikar olan şey ırk değil, coğrafi değişkenliktir." "Ancak, çeşitlilik gerçeği ırksal sınıflandırmayı zorunlu kılmaz. ... Bu kategoriyi, ancak çeşitliliği, bir türü coğrafi olarak sınırlanmış bölümlere ayırarak daha iyi anlayacaksak kullanırız." Corbet (1978)'e göre ise: "... bir türün objektif sınırlara sahip olmayan bölümlerine biçimsel alttür isimleri uygulayarak kazanılabilecek herhangi bir avantaj yoktur. ... alttür isimleri, sadece *bir türün* tamamen yalıtılmış veya tanımlanabilen iki farklı form arasında oldukça dar bir geçiş kuşağı paylaşan temas halindeki bölümlerine yararlı bir şekilde uygulanabilir" (italik kelimeler yazar tarafından eklenmiştir).

Kaynakça

BRYSON, B. (2003), *A short history of nearly everything.* Broadway Books, New York (çev. Balkara, H. (2004), *Hemen her şeyin kısa tarihi.* Boyner Yayınları, İstanbul).

CORBET, G. B. (1978), *The mammals of the Palaearctic region: a taxonomic review.* British Museum (Natural History), Cornell University Press, Ithaca, New York.

GOULD, S. J. (1979), *Ever since Darwin – Reflections in natural history.* W. W. Norton and

Company, Inc., New York. (çev. Temürcü, C. (2000), *Darwin ve sonrası – Doğa tarihi üzerine düşünceler.* Tübitak, Ankara).
KRYŠTUFEK, B. (1996), Phenetic variation in the European souslik, *Spermophilus citellus* (Mammalia: Rodentia). Bonn. Zool. Beitr. 46: 93-109.
MAYR, E., AND ASHLOCK, P. D. (1991), *Principles of systematic zoology.* McGraw-Hill, Inc., New York.
MURSALOĞLU, B. (1964), Statistical significance of secondary sexual variations in *Citellus citellus* (Mammalia: Rodentia), and a new subspecies of *Citellus* from Turkey. Comm. Fac. Sci. Univ. Ankara 9: 252-273.
MURSALOĞLU, B. (1965), Geographic variation in *Citellus citellus* (Mammalia: Rodentia) in Turkey. Comm. Fac. Sci. Univ. Ankara 10: 78-109.
NOWAK, R. M. (1991), *Walker's mammals of the world.* Johns Hopkins University Press, London, United Kingdom.

Özet:
Bu makalede, alttür kategorisi Türkiye'de yaşayan Avrupa ve Anadolu yer sincabı aracılığıyla tartışıldı.

Anahtar sözcükler: Alttür kategorisi, Anadolu yer sincabı, Avrupa yer sincabı, Spermophilus

Abstract:
In this paper, the subspecies category was discussed through European and Anatolian ground squirrel living in Turkey.

Key words: Anatolian ground squirrel, European ground squirrel, *Spermophilus*, subspecies category.

İlkbaharda zer' olunan **Ketân** dahi iki nev' olub biri **Kapalı Ketân** tesmiye olunan ve kemâle erdiğinde tohumları dökülmeyen cins ve diğeri **Küçük Ketân** veya **Açık Ketân** tesmiye olunan nev'dir.

Kangal Köpeği

Orhan YILMAZ*

Köpeğin tanımı

Köpek ifadesi tek başına, Etçiller Takımı'nın, Köpekgiller Familyası'ndan, boy ve biçim bakımından bir çok ırkı olan, insanlar tarafından çok yönlü faydalanılan, çok iyi koku alan, sadık; bekçilik, avcılık, sürü koruma gibi işler için kullanılan memeli bir evcil hayvan olarak geçer. Her ne kadar köpekler etçil olarak sınıflandırılsa da, günümüzde artık **"hepçil"**, yani **"ne bulurlarsa onu yiyen"** olmuşlardır. Hayvanlar içerisinde insana en yakın olan köpek, aynı zamanda hayvanların en zeki olanlarından biridir (Yılmaz 2004: 17).

Köpeğin zoolojik sistemdeki yeri

Köpeğin zoolojik sistemdeki yeri, aşağıdaki şekildeki gibidir:

Alem (Kingdom)	*Animale* (Hayvanlar)
Bölüm (Phylum)	*Chordata* (Kordalılar)
Alt bölüm (Subphylum)	*Vertebrata* (Omurgalılar)
Sınıf (Clasis)	*Mammalia* (Memeliler)
Alt sınıf (Subclasis)	*Placentalia* (Plasentalılar)
Takım (Ordo)	*Carnivora* (Etçiller)
Aile (Familia)	*Canidae*(Köpekgiller)
Cins (Genus)	*Canis* (Köpek)
Tür (Species)	*Canis familiarise* (Evcil köpek)

* Ziraat Yüksek Mühendisi.

Köpeğin evcilleştirilmesi

Köpek evcilleştirilen ilk hayvan olarak bilinir. Köpekten sonra koyun evcilleştirilmiştir. Gerçekten de, Kuzey Amerika Kızılderililerin son birkaç yüzyıl öncesine kadar evcilleştirdikleri yegâne hayvan köpek idi. Eski Mısır'da köpek kutsal sayılırdı. Onlar için mezarlıklar yapılmış ve buraları kutsal birer mekân sayılmıştır.

Evcilleştirilmesi, son yapılan araştırmalara göre, İ.Ö. 15.000 yılına kadar uzanmaktadır. İ.Ö. 3000 ya da 2000 yıllarından kalma Eski Mısır resimleri, zarif av köpekleri (Saluki-İran Tazısı), güçlü çoban köpekleri (Mastiff) ve hatta küçük ev köpeklerini göstermektedir. Ayrıca eski Mısır'ın kutsal köpek mezarlarında, tazı, base ve bazı melez küçük köpek ırklarının iskeletleri bulunmuştur. (Gökçöl 1981: II/ 297). Günümüzdeki **"Dikkat Köpek"** levhaları gibi, Romalılar da kapılarına aynı anlama gelen, Latince **"*Cave canem*"** levhasını asıyorlardı (Clutton-Brock 1996: 35).

Köpekler ne iş yapar?

Köpekler, bilinen evcil hayvan gütme, ev, işyeri vs. koruma, av köpeği olarak kullanma, yakın koruma sağlama, yalnız ve yaşlı insanlara can yoldaşlığı yapma, körlere rehberlik etme, mayın, narkotik, bomba arama, iz takibi, keşif görevleri dışında, tarihte bir çok ilginç görevler üstlenmişlerdir.

Romalılar köpeği saldırı ve mesaj taşıma amacıyla kullandılar. Üzeri keskin usturalarla kaplı demir boyunduruklar taşıyan, kerpeteni andıran dişlere sahip Molossus köpeklerinin görüntüsü karşısında düşman genellikle savaşmaktansa kaçmayı tercih ederdi.

Mesaj Köpeği denilenler en talihsiz hayvanlardı. Askeri emirler küçük bir bakır tüpün içine konur ve hayvana yutturulurdu. Köpek gideceği yere vardığında, tüpün tabii yollardan çıkmasını bekleyecek vakit olmazdı. Gönderilen önemli emri bir an önce alabilmek için, köpek boğazlanır ve karnı yarılarak tüp alınırdı.

Ortaçağ'da kilise toplantılarında, rahipler üşüyen ayaklarını ısıtmak için, köpekleri kullanıyorlardı. Fransa'da, çok lezzetli bir yiyecek olan ve yeraltında yetişen **"Domalan Mantarı"** aramasında, üstün koku alma duygusu ile donatılmış köpekler kullanılmaktadır. Uzaya giden ilk canlı, 1957 yılında Ruslar tarafından uzaya gönderilen **"Laika"** isimli köpektir (Clutton-Brock 1996: 7, 16, 44).

Köpeğin bazı tür özellikleri

Köpeklerin çeneleri genellikle uzundur. Köpeklerin ağzında 42 dişi bulunur. Köpekdişleri, avın eti ile sinirlerini kesip ayırmada, arka azı dişler kemik çiğnemede kullanılır. Avı iyice yakalamakta kullanılan ön azı dişleri uzun ve keskindir.

Ter bezleri olmadığı için, terlemezler. Herhangi bir koşma anında veya fazla sıcağa maruz kaldıklarında, vücutlarında biriken fazla ısıyı atmak için, dillerini dışarı çıkarırlar.

Köpeklerde normal vücut ısısı ortalama 38,4 derece, nabız dakikada 70-100 ve solunum 15-30'dur. Koku alma duyguları çok gelişmiştir. Burunlarında 125-200 milyon arasında koku alma hücresi bulunur (Gökçöl 1993: VII/ 2332).

Pençeleri hareketsizdir, tırnakları deri altına çekilemez. Ön ayaklarında 4 parmak, 5 tırnak bulunur. 5. tırnak bilektedir. Arka ayaklarında 4 parmak bulunur. Kangal ve diğer bazı ırk köpeklerin, arka ayaklarında, 4 parmak, ama 5, 6 veya 7 tırnak bulunabilir. Sadece Afrika Avcı Köpeği'nin bütün ayaklarında 4 parmak ve 4 tırnak vardır.

Köpeğin üreme özellikleri

Dişi köpeklerin genellikle 8 veya 10 meme başı vardır. Dişinin meme başında 3-4 delik birden bulunur. Gebelikleri ortalama 9 hafta, yani 63 gündür. Bir batında 3-10 arası yavru doğururlar. Bazı köpekler ilk doğumunda sadece 1-2 yavru yapabilir (Gökçöl 1993: VII/ 2333). Bazı ırk köpekler 10 taneden fazla yavru verebilir. Bu konuda, kayıtlara geçmiş dünya rekoru, A.B.D.'den W. N. Ely'ye ait **"Lena"** isimli köpektedir. Bu köpek 1944 yılında, bir batında tam 23 yavru dünyaya getirmiştir (*Milliyet Guinness Rekorlar Kitabı* 1985: 23). Köpeklerin dünyadaki sayılarının 1 milyar civarında olduğu sanılmaktadır.

Türk folklorunda köpek

Köpek, attan sonra Türk insanına en yakın hayvanlardan biridir. Bu özelliğiyle, köpeğin Türk folklorunda, özellikle onomastik yapılarında, önemli ve değişmez bir öğe olarak yeri bulunmaktadır.

Eski paganizm devirlerinde, Proto Bulgarlardan bir kısmının, köpeği aynen Tibet toplumunda olduğu gibi bir ilah seviyesine yükselttikleri ve köpeği kurban ettiklerine dair önemli tarihsel deliller bulunmaktadır.

Köpeğin Türk toplumunda kutsal bir hayvan sayıldığını gösteren deliller vardır. Bunun canlı örneklerini halen Özbek toplumunda görmekteyiz. Özbekler yeni doğan bir bebeğe, **"it köylek"** adı verilen bir giysi giydirmektedirler. Bebeğin kırkı çıkana kadar, kaza ve belâlardan bu elbise ile çıkacağına inanırlar (Doğan 2001: XII-II/ 633).

Türk tarihinde köpek

Türk folklorunda köpek, Tibet toplumunda olduğu gibi bir kült sayılmasa da, kutsal sayılan hayvanlar grubundandır. 12 hayvanlı Türk takviminin 11. yılı, **"İt Yılı"**dır. Eski Türk Şamanlarının, elbiselerine demirden yapılmış köpek tasvirleri astıkları bilinmektedir (*Meydan Larousse* 1992: X/ 527).

Kumanlar için köpek çok önemli idi ve **"Köpeğin Başı"** için yemin ederlerdi. Yine Kumanların bayraklarında köpek resmi bulunmaktaydı. Macarlar arasında **"Kumda Kuman Köpeği'nin koştuğu gibi"** deyimi halen kullanılmaktadır.

Efsanelerde köpek

Kuzey ve Doğu Türkleri'nin folklorunda **"it başlı, sığır ayaklı"** bir kavimden söz edilmektedir. Ebülgazi Bahadır Han, savaş için toplanan Özbekleri anlatırken, **"İt başlı, sığır ayaklı"** bir kavimden söz etmiştir. Ayrıca bu **"İt başlı"** kavim motifine Avrupa ve Hint mitolojilerinde de rastlanmaktadır.

Altay Türk masallarında, kocaları köpek kılığında olan, güzel kadınlar ülkesi anlatılır. Kazak Türklerinde, **"Kurmay"** adında bir kuşun yumurtalarından, köpek çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'a göre, **"Kerkes"** adlı bir kuş 2 yumurta yapar. Bunların birinden, **"Barak"** adında, tüylü bir köpek meydana gelir. Dede Korkut masallarında köpek, bir dost ve kılavuz olarak tasvir edilir (Caferoğlu 1961: 1-11).

TÜRKİYE KÖPEK IRKLARI

Sahip olduğumuz 5 ırktan, 3'ü çoban köpeğidir. Bu çoban köpekleri, genel bir kural olarak, bekçi köpeği olarak yetiştirilen büyük şehirler hariç tutulursa, koyun yetiştiriciliğinin yapıldığı yerlerde bulunur. Koyunu da post rengine göre takip ederler. Mesela Akkaraman yetiştiriciliğinin yapıldığı yerlerde açık boz renkli Kangal ve Akbaş,

Morkaraman yetiştiriciliğinin yapıldığı yerlerde, koyu, sarı, çapar, dalkır (çizgili postlu) renkli Kangal ve Kars Çoban Köpeği bulunur.

Kangal Köpeği

Esas yayılma alanı, Akkaraman Koyunu yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Sivas, Tokat ve Yozgat üçgenidir. Bu üç ilin dışında, Erzincan, Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Ankara, Kırıkkale, Konya, Karaman ve Aksaray illerinde de, değişen sayıda saf numunelerine rastlamak mümkündür. Fakat günümüzde Türkiye'de gitmediği yer kalmamıştır.

Aslan şeklinde vücut yapısı, yüzde ve kulaklarda siyah maske, kafatasına yapışık kulaklar, yukarı ve öne kıvrık kuyruk ile karakterize olmuştur. Post rengi boz ve bozun açık krem renginden, kızıl kahve rengine kadar değişik tonlarıdır.

Cesareti, sadakati, duygusallığı ön plana çıkar. Kangal köpeği kendi sürülerini ve insanlarını korumada korkusuz ve yeteneklidir. Sürüsündeki hayvanlar, çocuklar, ev hayvanları, çiftlik ve köydeki diğer insanlara karşı naziktir. Ekstrem hava şartlarına dayanabilir. Böylesine iri bir ırka göre uzun ömürlüdür. İnsanları sever; ancak sürüyle

Akbaş Köpeği

de bağ kurar ve onu korur. Bağımsızdır, fakat aynı zamanda zeki ve eğitilebilirdir de. Eğitimle kontrol edilebilse de, iri köpeklere ve diğer yırtıcı hayvanlara karşı saldırgandır (Yılmaz 2004: 49).

Akbaş Köpeği

Başlıca yayılma alanı, Eskişehir, Kütahya, Afyon, Konya, Tuz Gölü ve Ankara arasında kalan bölgedir. Fakat günümüzde, yukarıdaki bölge ağırlıklı olmak üzere, yaygın olmasa da yurdun bir çok bölgesinde görülebilir.

Post rengi istisnasız beyazdır. Kulaklardan, kuyruk sokumuna kadar olan bölgede, bir parça krem rengine müsaade edilebilir. Boz Kangal'a nazaran daha zarif, güzel görünüşlü ve sivri burunludur. Tüyleri Boz Kangal'a nazaran daha yumuşaktır. Vücut ağırlığı ve yüksekliği olarak Boz Kangallar'dan küçüktür. Cesaret, sadakat ve kurda gitme yönünden Boz Kangallar'dan aşağı kalmaz, hatta daha fazladır (Yılmaz 2004: 50).

Kars Köpeği

Bu ırk genellikle, başlıca Kars olmak üzere, Artvin'in güney dağlık kesimleri, Erzurum, Ağrı, Ardahan ve Iğdır illerinde bulunur. Bu ırka genellikle Kars, Erzurum, Iğdır ve

Ağrı civarında **"Kıllı"**, Ardahan'da **"Saçaklı"**, Artvin'de **"Tüylü"** denir. Bu ırkı ilk olarak ABD'li David Nelson tanımlamış ve 1996 yılında Konya'da yapılan Uluslararası Çoban Köpeği Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunmuştur.

Dış görünüş olarak Kafkasya Ovcharka Köpeği'ne çok benzerler. Postu, bölgedeki ağır kış şartlarına uygun olarak, uzun tüylüdür. Fakat kısa tüylülerine de rastlamak mümkündür. Genellikle koyu renkler ağır basmak kaydıyla, postunda birkaç rengi birden barındırır. Düz siyah, düz beyaz, kırçıl, kırmız, sarı, kahverengi olmak üzere bir çok renk görülebilir.

Kafa genellikle koyu renklidir. Boyun kısmı ile arka bacakların, arka kısımlarındaki tüyler daha uzundur. Boyun kısmının yeleli olması, önden bakıldığında, köpeği daha heybetli ve iri kafalı göstermektedir.

Yöre insanı tarafından kurdun yanı sıra, bir kaçı bir araya gelirse, fazla büyük olmayan ayıları boğdukları söylenmektedir. Genellikle tek kişiye bağlanma eğilimindedirler. Çevreye karşı fazlaca dost canlısı değillerdir.

Havlama sesleri, Kangal'lara nazaran daha boğuk ve kalındır. Kesik kesik havlarlar. Cesaret, sadakat ve çoban köpeği olarak mükemmeldirler.

Cidago yükseklikleri genellikle erkeklerde 65-80 cm, dişilerde 55-70 cm.dir. Ergin ağırlıkları ise erkeklerde 50-65 kg, dişilerde 40-55 kg.dır (Yılmaz 2004: 51).

Türk Tazısı

Türkiye köpek ırkları içinde sayıca en az olanı olmasına rağmen, hakkında en fazla tarihi doküman olan ırk Türk Tazısı'dır. 16. yüzyıldan kalma bir minyatürde, Kanuni Sultan Süleyman'ın bir şehzadesi, bir tazı ile avlanırken resmedilmiştir.

Türk tazısının, Kırgız Tazısı'ndan geldiği, bunun da Orta Asya'dan Anadolu'ya yapılan göçler esnasında, Türkler tarafından getirildiği iddia edilmektedir. Günümüz tazılarından İran Saluki Tazısı'na benzemektedir fakat ondan daha iridir. Post rengi her renkte olabilir. Türk Tazısı, daha çok bıldırcın, keklik, tavşan ve tilki avının yapıldığı, Orta ve Güney Anadolu'nun sulak yörelerinde bulunur. Soğuk mevsimlerde üşümesin diye, sırtına çul veya örtü sarılır.

Türk Tazısı'nın ayakları uzun, vücudu ince, tüyleri kısa, kuyruğu ince ve tüysüz, başı ince ve uzun, boynu uzun, göğsü derin ve karnı çekiktir (Yılmaz 2004: 52).

Tarsus Çatalburun Köpeği

Çoban Köpeği olmayan diğer ırkımızdır. Burnunun ucu 2 parçadır. İsmini buradan almaktadır. Günümüzde güney illerinde çok az sayıda bulunmaktadır. Çok üstün bir koklama yeteneği vardır. Avı arayıp bulmak ve kaldırmak konusunda çok iyidir (Yılmaz 2004: 53).

KANGAL KÖPEĞİ

Kangal Köpeği, köpek türü içinde müstesna bir yeri işgal eder. Dünyanın en akıllı, en sadık ve en ağır köpek ırklarından biridir.

Kangal Köpeği'nin kökeni

Türkler, anayurtları olan Orta Asya'yı boylar halinde terk ederken, yanlarında 3 şeyi getirmişlerdir: At, it ve koyun. At; binek ve çeki hayvanı olarak, it; insan ve hayvanlara bekçilik hizmeti için kullanılıyordu. Koyun ise; hem yolculuk esnasında gıda vazifesi görüyordu, hem de tek malları idi.
Günümüzde başlıca İç Anadolu'da bulunan Kangal Köpeği ve Kangal Koyunu da, büyük göç sırasında getirilen hayvanların neslinden gelmektedir. (Yılmaz 2004: 66).

"Kangal Köpeği" ismi nereden çıktı?

Son 30 seneye kadar, hiç kimse Kangal Köpeği ismini kullanmıyordu. Anadolu'da verilen isimler **"Çoban İti/Köpeği, Koyun İti/Köpeği, Karabaş"** gibi isimlerdi. Bu köpeğe Kangal ismi verilmesine neden olan kişiler Bayan Dr. Charmian (Biernoff) Steele, Messrs J. Lloyd, D. Lyth ve Dr. Withof-Keus'dur.

Bayan Dr. Charmian (Biernoff) Steele, daha önce Konya civarında arkeolojik kazı yapan ve 1965 yılında 3 aylıkken edindiği bir erkek ve bir dişi yavruyu İngiltere'ye ilk kez götüren bir arkeologdur. Dr. Steele İngiltere Köpek Kulübü'ne (Kennel Club) başvurarak, köpeklerini kayıt ettirmek istedi. Dr. Steele'e köpeklerin hangi ırktan olduğu sorulduğunda, Türkiye'de bu köpeklere **"Karabaş"** dendiğini ve koyun gütmede, bekçi-koruma köpeği olarak kullanıldıklarını belirtti. İngiltere Köpek Kulübü, yeni bir ırk isimi koyma konusunda daha önce bazı problemler yaşamıştı. Bu yüzden sadece Karabaş ismini, ırk ismi olarak kabul etmedi. **"Karabaş-Anadolu Koyun Köpeği"** ismini sözlüğe bakarak bire bir tercüme etti ve **"Karabash-Anatolian Sheep Dog"** ismini ırk ismi olarak tescil etti. Fakat Dr. Steele'in bu isme itiraz etmesi üzerine, İngiltere Köpek Kulübü yeni ismi **"Anatolian Karabash Dog"** olarak değiştirdi.

1968 yılında Bayan Dr. Steele ile birlikte Messrs J. Lloyd ve D. Lyth Türkiye'ye geldiler ve **"Gritaurus Arilan"** ve **"Gritaurus Melek"** isimli köpekleri yurt dışına çıkardılar. 2 yıl sonra Messrs J. Lloyd ve D. Lyth, Kangal ilçesine geldiler ve buradan **"Elif"** ve **"Atak"** isimli iki köpeği yurt dışına götürdüler. Messrs J. Lloyd, Kangal'dan getirdiği bu köpeklere izafeten, **"Anatolian Karabash Dog"** isminin değiştirilerek, bu köpeklere **"Kangal Köpeği"** isminin verilmesini istedi. Bundan 3 yıl sonra Dr. Withof-Keus Kangal'a geldi ve burada misafir olarak bir müddet kaldı (Reed 2003: 147-149).

İngiltere'de 1960'lı yıllarda, bizim namımıza, bizim köpeğimizin isminin ne olacağı tartışmaları yapılırken, biz hâlâ 1973 yılında 25 kuruş bedelle bastığımız posta pulunun üstündeki Kangal Köpeği resminin altına **"Çoban Köpeği"** yazıyorduk. Aklımız

başımıza 1995 yılında gelmiş olacak ki, 10.000 lira bedelle basılan pulun üstüne **"Kangal Köpeği"** yazmayı akıl etmiştik.

Tesadüfen Kangal ilçesine gelen, burada misafir olan, buradan yavru alan Messrs J. Lloyd, D. Lyth ve Dr. Withof-Keus, sayesinde **"Kangal"** ismi, yabancılar tarafından ırk ismi olarak öne çıktı. Bu kişiler Kangal ilçesine değil de, Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesine veya Tokat'ın Zile ilçesine gelmiş, misafir olmuş ve yavru almış olsalardı, bu ırkın ismi **"Pınarbaşı Köpeği"** veya **"Zile Köpeği"** olacaktı.

Kangal Köpeği TSE Standardı

Mart 1997 tarihinde Türk Standardları Enstitüsü tarafından, TS 12172 olarak kabul edilen Damızlık Kangal Köpeği'nin standardı şu şekildedir:

Sivas ili çevresinde, özellikle Kangal ilçesinde yetişen, saflığı tescil edilmiş, doğal şartlara uyumlu ve dayanıklı, güçlü, çevik, gerek sahibine, gerekse sürüye sadık ve koruyucu iri yapılı saf ırk, ideal bir çoban köpeğidir.

Yine bu standarda göre Kangal Köpekleri, 0-5 aylık yaşta erkek yavru, 0-5 aylık yaşta dişi yavru, 6-16 aylık arası yaşta genç erkek, 6-12 yaş arası genç dişi, 16 aylıktan büyük ergin erkek ve 12 aylıktan büyük ergin dişi olmak üzere 6 gruba ayrılmıştır.

Genel özellikler olarak Damızlık Kangal Köpeği;

1-Baş büyük, uzun ve kulakları arasında ters V şeklinde çıkıntılı, burun orta uzunlukta ve küt, ağız büyük; burun, ağız ve göz çevresi siyah,

2-Gözler iri ve kahverenginin değişik tonları renkte,

3-Kulakları geniş, uzun ve sarkık,

4-Boyun güçlü, baş ve yücut bağlantısı kuvvetli,

5-Göğüs geniş ve derin,

6-Karın ince ve düz,

7-Kuyruk iri, uzun, yukarı ve sırta doğru 360° civarında kıvrımlı,

8-Bacaklar uzun, kuvvetli, pençeleri iri ve güçlü, bazılarında arka ayakları çift mahmuzlu,

9-Tüyler parlak, kısa, sık, açık bejden gri-sarı-beyaz renge kadar değişen tonlarda, başta burun ağız, kulak ve göz çevresi kırçıl siyah, bacakların alt kısımları ile pençeler özellikle ön ayaklar beyaza yakın açık renkte,

10-Koku alma duyusu gelişmiş,

11-Geceleri daha aktif, sürü hareketlerine daha uyumlu,

12-Sahibine ve sürüye sadık, yaban hayvanlarına ve kötü niyetli kimselere karşı hırçın ve saldırgan,

13-Kardeş kardeşe genelde çiftleşmeyen,

14-Onurlu ve işini bilen zeki özellikte olmalıdır (Kangal Köpeği TSE Standardı 1997: 1-2).

Dünyada Kangal Köpeği'ne artan ilgi

Kangal Köpeği, üstün cesareti, dayanıklılığı, sadakati, ağırbaşlılığı ile, diğer ırklar arasından sıyrılmaktadır. Sadece, kurt ile mücadele eden bir ırk değildir. Başka hayvanlar ile mücadele için de kullanılmaktadır.

ABD'de çiftlik hayvanlarını, Puma veya Cougar (*Felis concolor*) denen Dağ Arslan'ları, Kurt (*Canis lupus*), Coyote denen Kır Kurdu (*Canis latrans*), Çakal (*Canis aureus*) ve Vaşak (*Felis lynx*)'lardan korumak üzere Kangal Köpeği yetiştirilmektedir. Bir çok Afrika ülkesi de, Çita (*Acinonyx jubatus*) ve Sırtlan (*Crocuta crocuta*)'nın çiftlik hayvanlarına zarar vermesini önlemek için, Kangal Köpeği edinmektedir.

Kangal Köpeği, Batı ülkelerinde de önemli bir ev köpeği olmuştur. Türk-İslam kültüründe, köpeğin evde gezinmesi, Batı dünyasındaki gibi, eve ayakkabı ile girilmediği ve evde namaz kılındığı için hoş karşılanmaz. Oysa Batı ülkelerinde, eve ayakkabı ile girilir. Bu nedenle, bir Kangal Köpeği, rahatlıkla bir ev köpeği olarak beslenmektedir.

Eskiden Batı ülkelerinde ev ve bekçi köpeği olarak, Rottweiler, Pitbull ve Doberman gibi bazı ırklar tercih edilirdi. Fakat bu köpekler, zaman zaman aniden saldırganlaşabilmektedir. Bilhassa, kendileriyle oynamak isteyen evin küçük çocuklarına zarar vermekte ve ölümlerine sebep olmaktadırlar. Kangal Köpeği'nde ise böyle bir durum asla görülmediğinden, Batı dünyasında Kangal Köpeği'ne artan bir talep olmaktadır (Yılmaz 2004: 69-70).

Kangal köpeğiyle ilgili bir tehlike

Son yıllarda, Kangal Köpeği konusunda bir tehlike belirmiştir. Kangal Köpeği'ndeki, Kangal ismi özellikle ABD kaynaklı uluslararası etkiye sahip filmlerde kullanılmamaktadır. Bu gelişmenin sonucu olarak isim unutturulup kökeni kaybettirilebilir ve sonra da uygun bulunan bir yere mal edilebilir.

Dikkat edilirse, Batı dünyasında kurulan Kangal Köpeği kulüplerinin hemen tamamında, Kangal ismi özellikle kullanılmamaktadır. Bunun yerine **"Karabaş"**, **"Anadolu Karabaş"**, **"Anadolu Çoban"** gibi uydurma isimlerle, kulüp ve dernekler kurulmaktadır.

Hollywood film sanayi ile sahiplenme: İş bununla da kalmamakta, çeşitli yanıltıcı ve yanlış yönlendirici yollara başvurulmaktadır. Mesela 2001 yılı Eylül ayında, Türkiye sinemalarında, **"Kediler ve köpekler"** (İngilizce orijinal ismi *Cats and Dogs*) isminde bir sinema filmi gösterildi. Bu filmin baş rol oyuncusu, bir Kangal Köpeği idi. Ama bu köpeğin bir Kangal Köpeği veya bir Türkiye köpek ırkı olduğu, filmin hiçbir yerinde geçmemektedir.

Bir sahne var ki çok ilginçtir: Tüm dünya ülkelerinden, köpek ırklarının katıldığı bir "Dünya Köpek Konseyi" düzenleniyor. Kamera, konsey toplantı salonundan, bazı köpek ırklarını, oturdukları koltukta, ülke ismi ile birlikte veriyor. Sırasıyla Çin'in

Chow Chow (Çov Çov), Almanya'nın Çoban Köpeği (Alman Kurt Köpeği) gösteriliyor. Bunların peşinden Belçika, Güney Afrika Cumhuriyeti, Malta ve adını sanını hiç duymadığımız Cote d'Oviera diye hayali bir ülkenin köpek ırkı da, ülkesinin ismi ile birlikte ekrana geliyor. Ama, Türkiye ile filmde başrol oynayan Kangal Köpeği'nin ismi pas geçiliyor.

Başka bir filmde; 2002 yılı Mart ayında, sinemalarda gösterilen, baş rollerini Meg Ryan ve Hugh Jackman'ın paylaştığı, **"Büyülü Çift"** (İngilizce orijinal ismi *Kate and Leopold*) filminde de, Kangal Köpeği önemli bir rol oynuyor. Filmin hiçbir yerinde, Kangal Köpeği veya Türkiye ismi geçmiyor. Bunlar benim izleyebildiklerim.

Farz edelim ki, Kangal Köpeği ırkının isminin duyulmadığı bir ülkede, yukarıda sözü edilen iki sinema filmi gösteriliyor. Mesela Peru'da, Kenya'da veya Tayland'da... Sinemanın insanların üzerindeki etkisi malum. Sonuçta bu köpekten edinmek isteyenler çıkacak ve onu elde etmek için ABD'den talepte bulunacaklardır. Belki de zamanla ortaya çıkabilecek bir gelir kaynağından, ülkemiz mahrum kalacaktır.

Bu tip propagandalara karşı, ayniyle mukabele edilmelidir. Dışişleri Bakanlığı tarafından koordine edilen Türkiye'yi tanıtma faaliyetlerine, Kangal Köpeği muhakkak dahil edilmelidir. Mesela her yıl geleneksel olarak New York'ta Mayıs ayında yapılan **"Türk Yürüyüşü"**ne, 2002 yılından itibaren Kangal Köpekleri'nin katılması, başlı başına büyük bir olay olmuştur (Yılmaz 2004: 70-72).

KANGAL KÖPEĞİ ve KURT

Bu iki cesur ve asil hayvanın yolu, sürekli kesişmektedir. Gerek morfolojik yapı, gerekse huy ve karakter özellikleri itibariyle birbirine oldukça benzeyen bu iki hayvan, üçüncü bir tür yüzünden sık sık karşı karşıya gelir: Koyun...

Kurt

Köpekgiller (Canidae) ailesinden etçil, memeli bir hayvandır. Halk arasında **"Canavar"** ve **"Böcü"** olarak anılır. Latince ismi "*Canis lupus*" olup, İngilizce'si **"Wolf"**, Almanca'sı **"Der Wolf"**, Fransızca'sı **"Le Loup"**dur. Tarih boyunca hem korkulan, hem saygı duyulan bir hayvan olmuştur.

Kurdun tür özellikleri

Kurdun boyu, kuyruksuz olarak 90-120 cm, kuyruğu 35-40 cm, cidago (omuz) yüksekliği 75-85 cm'dir. Ağırlığı 30-50 kg'dır. Cidago yüksekliği 90 cm, ağırlığı 60-65 kg gelenlerine rastlanmıştır. Görüldüğü gibi kurt ve Kangal Köpeği'nin vücut uzunluğu, cidago yüksekliği ve ağırlığı hemen hemen aynıdır (Yılmaz 2004: 73).

Kurda giden Kangal'ların özellikleri

Kurda giden bir Kangal'da, şu 3 özellik peş peşe olmalıdır:

1-Cesaret: Kurda gidecek Kangal cesur olmalıdır. Bir çok Kangal, bırakın kurdu görünce, kokusunu alır almaz, oradan hemen uzaklaşır. Görse bile kafasını öte tarafa çevirir. Cesur değilse nasıl kurdun peşinden gitsin?

2-Sürat: Kurdun peşinden gidecek cesareti olan Kangal'ın, kurdu yakalaması için, süratli olması gerekir. Süratli ve uzun süre koşmaya uygun nefesi olmazsa, Kangal kurdu nasıl yakalasın?

3-Güç: Kangal'ın cesareti var, sürati de var. Kurdu yakaladı. Kurdu boğması için, yeterli gücü olması lazım. Kurdu boğacak cüssesi ve gücü olmayan bir Kangal, kurdu nasıl boğsun?

Kurda gitme

Kangal Köpeği bakımından köy yerinde çok önemli görülen bu konu, birkaç yönlüdür. **Konunun sosyal yönü:** Anadolu'da bir tabir vardır: **"Beş parmağın beşi bir değildir"** denir. İnsanlar da böyledir, köpekler de, diğer canlılar da. Çevremize bir baktığımız zaman, bazı insanların cesur ve gözü kara, bazılarının vurdumduymaz ve **"Amaaan sende"**ci olduğunu görebiliriz.

Kangal Köpek'leri de genel olarak cesur bir ırk olmasına rağmen, kendi arasında çeşitlilik gösterir. Bazı köpekler **"Kurda gider"** ve **"Boğar"**. Bazıları da gitmez, gitmeye fırsat veya cesaret bulamaz veya gidecek kurt bulamaz. Kurt boğan Kangal Köpeği, nihayetinde sahibinin sürüsüne, malına veya canına musallat olan kurdu bertaraf etmiş ve vazifesini yapmıştır. Bilhassa köy yerlerinde, **"Başkalarının ne dediği"**'ne çok önem verilir. Köyde bir kişinin köpeğinin kurt boğması çok önemli bir olaydır.

Kurt boğma

Kangal Köpeği iyi ve uzun koşucudur. Kangal Köpeği kurda yaklaştığı zaman, onu yere yıkmak için, yandan omzu ve göğsü ile vurur. Bu vuruş esnasında, kurdun belinin kırıldığı doğru değildir. İkisi de yan yana koşan iki hayvandan birisinin, diğerine bel kıracak kadar sert bir hamle yapması çok zordur. Eğer kurt hareketsiz dursa da, Kangal Köpeği gelip yandan diklemesine vursa, belki o zaman kurdun beli kırılabilir.

Hamleyi yiyen kurt olduğundan, büyük çoğunlukla, Kangal daha önce toparlanır ve kurdun boğazını tutar ve öldürür. Buna rağmen, kurt can havliyle debelenir. Tırnakları ile Kangal Köpeği'nin karın bölgesi başta olmak üzere, bir çok yerinde yara açar.

Eğer kurt yerden önce kalkarsa, büyük ihtimal kaçacaktır. Kaçamazsa köpeğin en hassas yerlerine; boğazına, kulağına veya cinsel organlarının olduğu bölgeye saldırır.

Yukarıda da görüldüğü gibi, kurdun cüssesi ile Kangal Köpeği'nin cüssesi arasında fark vardır. Kurt biraz daha hafiftir. Bu kurt için bir dezavantajdır. Ama kurdun vahşi, cesur ve büyük ihtimal çok aç olması ile jilet gibi keskin dişlere sahip olması, bu dezavantajı bazen üstünlüğe çevirebilmektedir.

Kurt ile Kangal Köpeği'nin benzer yanları

Bu benzerlikleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür;

1- İki türün kromozom sayıları da aynıdır ve 2n = 78'dir. Aynı zoolojik sınıfa (*Canidae*: Köpekgiller) giren Kır Kurdu, Çakal ve Dingo'nun kromozom sayıları da aynıdır. Bunların hepsi birbirleri ile çiftleştiği zaman döl verebilirler. Fakat birbirine dış görünüş olarak çok benzemesine rağmen, Gri Tilki'de bulunan kromozom sayısı 2n = 66, Kızıl Tilki'nin 2n = 36'dır. Fakat bu iki tilki birbirleri ile çiftleşip döl veremezler.

2-Vücut uzunluğu ve omuz yüksekliği hemen hemen aynıdır. Kurt biraz daha hafiftir.

3-Her iki türde de dişlerin dizilişi ve sayısı aynıdır.

4-Her iki tür de, kan parametreleri ve beyin ağırlığı gibi bazı organlar yönünden birbirlerine benzerler.

5-Post renkleri bir birlerine çok benzemektedir ve bozdur.

6-Gebelik müddeti her iki türde de ortalama 9 haftadır.

7-Yeni doğan yavruların gözleri her iki türde de 12-14 günlükken açılır.

8-Her iki tür de 18-24 ayda erginleşir.

9-Ortalama hayat süreleri her ikisinde de 12-14 yıl civarındadır.

10-Her ikisi de hayatları boyunca tek eşlidirler.

11-Her iki tür de keskin bir zekâ, gelişmiş duyular ve üstün cesarete sahiptir.

12-Kurtlar kalabalık sürüler halinde yaşamayı severler. Köpekler ise insanlarla beraber yaşamayı severler. Bu haliyle, her ikisi de sosyal hayvanlardır.

Genetik olarak birbirlerine çok yakın olan hayvanların kökenleri, 3 yolla araştırılabilir:

1-Genellikle bu tür hayvanlar sadece kök aldığı türle çiftleşebilir ve döl verebilir. Öyleyse çiftleşip, çiftleşmediklerine göre kökenleri araştırılabilir.

2-Köken alan hayvanların ortak davranışları incelenir.

3-Morfolojik (yapısal) özellikleri karşılaştırılır.

Yukarıda verilen 13 adet benzer nokta, bu 3 yönteme cevap vermektedir. Kurt büyük bir ihtimalle köpeğin atasıdır. Meselâ kurt ve köpekle birlikte aynı kromozom sayısına sahip olan ve aynı Köpekgiller (*Canidae*) familyası içinde olan çakal, kolay kolay köpek ile çiftleşmemekte ve arkadaşlık etmemektedir. Beraber büyütülseler dahi, büyüyünce çakal yollarını ayırmaktadır (Yılmaz 2004: 78).

Kangal Köpeği kurttan mı türedi?

Kurt ile Kurtçul Kangal'ın veya Kangal Köpeği'nin benzerliğinin ötesinde, bütün köpek türlerinin, kurttan meydana geldiğini iddia eden bir bilimsel araştırma bulunmaktadır. Savolainen ve arkadaşlarının, **"Batı Asya köpeklerinin orijini hakkında genetik bir delil"** ismindeki araştırmasının sonuçları, 2002 yılında *Science* dergisinde yayınlanmıştır.

Araştırmada Avrupa, Asya, Amerika'nın kutup bölgesi ve Afrika'dan elde edilen 654 adet, çeşitli ırka mensup köpek ve 38 adet Asya ve Avrupa kurdu kullanılmıştır. Ortaya çıkan sonuç, **"genetik ilişki ağacı"** (*phylogenetic tree*) ile gösterilmiştir.

Genetik olarak birbirine benzeyen hayvanlar, gruplar halinde toplanmıştır. Ortaya 6 adet gurup (A, B, C, D, E, F) çıkmıştır. Bu 6 grubun yayıldığı coğrafi bölgeler incelenmiştir. Buna göre şu sonuçları çıkmıştır:

1-A, B, C grupları, çalışılan köpeklerin %95'ini oluşturmaktadır.

2-Bu günkü köpeklerin atası, tek bir köpek ırkı idi. Daha sonra bu ırktan diğer köpek ırkları türemiştir.

3-Köpeklerin evcilleştirilmesi ilk olarak Doğu Asya'da olmuştur.

4-Köpek; sanılanın aksine, 15.000 yıl önce evcilleştirilmiştir.

5-Genetik ağaçta, kurt ve köpeklerin mitokondriyal DNA'larının, her grupta yan yana çıkması, köpeğin kurttan türediğini göstermektedir.

Yukarıda çıkan bu sonuçlara bakarak, kurda benzerliğinden dolayı, bir **"ilk"** aramak gerekirse; kurttan türeyen ilk köpek Kangal Köpeği'dir diyebiliriz (Koban 2003: 84-88).

KANGAL KÖPEĞİ'NİN IRK ÖZELLİKLERİ

Kangal Köpeği'nin ana ırk vasıfları

Kangal Köpeği'nin dış görünüşünün nasıl olması gerektiği her zaman büyük tartışma konusu olmuştur. Saf Kangal Köpeği'nde ana ırk vasıfları şunlardır:

1-Aslan şekline benzeyen vücut ve özellikle kafa yapısı,

2-Ağız, burun, kulak ve göz çevresinde siyah maskeyle beraber boz post rengi,

3-Kafatasına yapışık kulaklar,

4-Yukarı ve öne doğru kıvrık kuyruk.

Bu 4 ırk vasfı, bir sacayağına benzer. Bir sacayağının, ayaklarından birisi eksik olursa, dengesi bozulur. Bir Kangal Köpeği'nde de bu 4 vasıftan biri olmazsa, o köpeğin saflığından söz edilemez.

Diğer tâli ırk vasıfları ise şunlardır:

1-Ön göğüste beyaz madalyon,

2-Kuyruk ucunda beyaz leke,

3-Yüzde ve bazen kuyrukta, birkaç uzun, sert kıllı siyah ben,

4-Ayaklarda, dizden aşağı kesimlerde beyazlık,

5-Damakta siyah leke,

6-Arka ayaklarda **"Pençe"** veya **"Kurtçul Tırnak"** denen 1, 2, veya 3 adet ilave tırnak,

7-Ayaklarda, parmak aralarında perde.

Bu 7 özellikten birinin, bir kaçının veya hepsinin birden olmaması, o köpeğin saf olmadığına delalet etmez. Olması, olmamasından daha iyidir ve makbuldür (Yılmaz 2004: 82).

Renk varyeteleri

Kangal Köpeği'nin renk olarak bazı varyeteleri vardır:

1-Boz: Asıl renk budur ve dominant etkili bir gen tarafından determine edilir. Tanıdığımız, bildiğimiz klasik Kangal'dır.

Eskiden ağırlıklı olarak Eskişehir, Kütahya, Afyon ve Isparta hattı ile, Tokat, Sivas ve Malatya hattının arasında, sahile inmemek kaydıyla, bütün Orta Anadolu'da daha yoğun olarak bulunurdu. Bu bölge aynı zamanda Akkaraman Koyunu'nun ağırlıklı olarak yetiştirildiği bölgedir. Ama günümüzde Boz Kangal, bırakın Türkiye'yi, dünyanın her tarafına dağılmış durumdadır.

2-Kırçıl: Bunlar, vücudunun çeşitli yerlerine yayılmış şekilde kırçıllık hakim olan Kangal'lardır.

Bu koyu post rengi sadece baş ve boyunda olabileceği gibi, ön gövdeyi veya bütün vücudu sarmış olabilir. Fakat bu koyu renk bacaklarda bulunmaz. Kurt postuna en çok benzeyen renk varyetesidir. Çekinik etkili bir gen tarafından determine edilmektedir. Genellikle Yozgat-Akdağmadeni, Sivas-Şarkışla ve Malatya-Hekimhan hattı üzerindeki köylerde ve etrafındaki bölgede görülmektedir.

3-Yağız: Bu renk varyetesi kırçıl renge benzer. Fakat kırçıl renkten ziyade, koyu gri, kül rengi bir yağızlık vardır. Ayrıca kırçıl renkten farklı olarak, bu renkte dizden yukarı kesimdeki bacaklar da kül rengindedir. Dizden aşağı kesimlerdeki beyazlık ile kontrast oluştururlar.

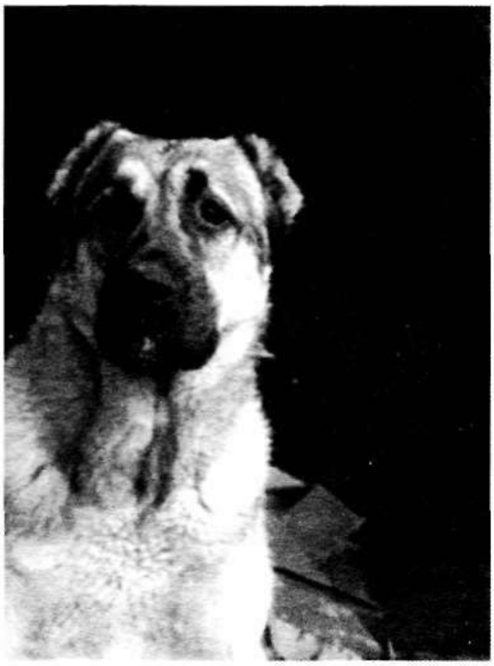

Baş genellikle kırçıl renkten daha homojen ve koyu olmak kaydıyla kül rengindedir. Bu renk köpekler iri cüsseli ve sert karakterlidirler. Çekinik bir gen tarafından determine edilirler.

4-Erzurum Sarısı: Post rengi kızıl, altın veya koyu sarıdır. Yaygın olarak görüldüğü yer Erzurum ve civarıdır. İri yapılı, inatçı ve cesurdurlar. Çok güzel görünüşleri ve asaletli duruşları vardır.

5-Dalkır: Konunun ilmi yönüne vakıf olmayan kişilerce, **"Karayaka Irkı Köpek"** olarak lanse edilen köpektir. **"Karayaka"** isminde ayrı bir ırk köpek yoktur. Yurdun çeşitli yerlerinde bu renge **"Çizgili Sırtlan Postu, Kaplan Postu"** da denmektedir.

Ana post rengi grimsi boz renktir. Bunun üstünde, kaplan postunda olduğu gibi, yukarıdan aşağıya doğru 1-3 cm genişliğinde, sayıları 10-20 civarında koyu gri ve koyu kül rengi çizgiler vardır. Çekinik etkili bir gen tarafından determine edilmektedir. En çok yetiştirildiği yer Ardahan'ın Damal ve Hanak ilçeleridir. Diğer bölgelerde de nadiren görülebilmektedir (Yılmaz 2004: 85-87).

KANGAL KÖPEĞİ'NİN GENEL DAVRANIŞ ÖZELLİKLERİ

Karakteri

Kangal Köpeği'nin karakteri, asil, cesur, ağırbaşlı, zeki, hassas ruhlu ve verilen görevi canı pahasına yapandır.

Zekâsı

Gerek bir çok kaynakta, gerekse yetiştirenlerin ifadesiyle, Kangal Köpeğinin bir çok kelimeyi ve komutu anladığı belirtilmektedir. Kelime haznesinin 250 kelimeye kadar çıktığı iddia edilir. Sık, sık Alman Çoban (Kurt) Köpeği ile karşılaştırılır. **"Kangal Köpeği, ondan daha zekidir"** kanısı yaygındır. Fakat Kangal ile Alman Kurdunun

karşılaştırılması veya Kangal ile diğer köpeklerin zekâ yönünden karşılaştırılması konusunda yapılmış bir bilimsel araştırma yoktur.

ABD'de Stanley Coren tarafından yapılan bir araştırmaya göre, köpekler yeni bir komutu öğrenme ve komuta itaat yönünden sınıflandırılmışlardır. Bu çalışmada 80 adet köpek ırkı araştırılmıştır. En iyi sınıfa dahil köpekler, yeni bir komutu 5 ya da daha az tekrarda öğrenirler ve komuta itaat % 95'dir. İlk 3 sırayı, Border Collie, Poodle (Kaniş) ve Alman Çoban (Kurt) Köpeği alır. En kötü sınıfa dahil köpekler ise, yeni bir komutu 80-100 tekrarda öğrenirler ve komuta itaat % 25 ve aşağısıdır. Buna göre Afgan Tazısı en zor öğrenen ve en itaatsız ırk olmuştur. Basenji ve Bulldog, onu takip etmektedir.

Daha önce kurt boğmuş bir Kangal'ın, yanındaki insanlar **"kurt"** lafını ettiği zaman, hemen canlandığı, etrafına bakındığı ve kurt aradığı şahit olunmuş olaylardandır. Eğer Kangal Köpeği, çoban ile birlikte, sürekli olarak herhangi bir koyun sürüsüne gidiyorsa, o sürüdeki 300-400 koyunu tek tek tanıdığı yetiştiricilerce iddia edilmektedir. Çoban, koyun sürüsünün başından ayrıldığı zaman, sürüdeki koyunların başka sürülere veya dışarıdan yabancı koyunların sürüye karışmasını önlediği söylenmektedir (Yılmaz 2004: 91).

Davranış Biçimleri

Annelik vasfı: Yavrularına karşı çok şefkatli ve mükemmel annedirler. Kendileri et yerken, yavruları yanına yaklaştığı zaman, hemen geri çekilirler. Yavrularına bırakırlar. Yavrulara karşı herhangi bir tehdit olduğunda, yavrularını ölümüne korurlar

Duygusallığı: Kendilerine karşı yumuşak veya sert davranıldığı zaman, aynıyla mukabele ederler. Sevgi ile muhatap olduklarında, tavır, hareket, mimik, havlama ve inleme gibi çok çeşitli yollarla karşılık verirler. Tam tersine, kötü muamele gördükleri zaman, eğer bunu yapan sahipleri ise küser, kabuklarına çekilirler.
Farz edelim siz sabah köpeğinize kızdınız ve işe gittiniz. Akşam tekrar eve geldiniz, ama sabah kızdığınızı unuttunuz. Ama köpeğiniz unutmamıştır ve sizin yanınıza gelmez, gelse bile süklüm püklüm, başı öne eğik bir haldedir. Siz niçin böyle davranıyor diye düşünürken, ona sabah kızdığınız ve onu küstürdüğünüz aklınıza gelir. Ona gösterdiğiniz sevgi ile tekrar barışırsınız.

Kıskançlığı: Sahibi başka bir köpeği sevdiği zaman, kıskanırlar ve bunu sahiplerine hal ve tavır ile belli ederler. Bazen sevilen köpeğe zarar verdikleri olur.

Sadakati: Sahiplerini yitirdikleri veya onlardan ayrı kaldıkları zaman, yemeden içmeden kesilirler. Gözleri donuklaşır, hareketleri yavaşlar. Yüz hatları, çökmüş bir insanın halini hatırlatır. Günlerce ulur, ağlar, huysuzlanır, hayata küserler. Birbirleri ile boğuşur veya gelişi güzel toprağı eşerler. Trafik kazası sonucu eşlerden birinin ölmesi sonucu, diğerinin günlerce ölen eşinin başında beklediği, çok sık şahit olunan hadiselerdendir.

Yemek Terbiyesi: Eğer küçüklükten itibaren, sadece sahibi tarafından beslenmeye alıştırılmış ise, başkasının verdiği yemeği yemez. Kendisini besleyen sahibi hariç, yemek yerken yanına kimseyi sokmaz. Gerçek Kangal sahipleri, Kangal'ı ile dostluk kurmuş kimseler, köpeği et yerken, ağzından etini geri alabilirler.

Tuvalet Terbiyesi: Yattığı, yaşadığı yere işemez ve pislemezler. Buna doğdukları andan itibaren riayet ederler. Yeni doğmuş ve gözü kapalı bir yavru bile, yattığı yerden sürünerek biraz uzaklaşır, ihtiyacını gördükten sonra geri gelir.

İnsan Sarraflığı: Kötü niyetli ve iyi niyetli kişileri birbirinden ayırabilirler. Çok sık olmasa da, bazı köpekler sebepsiz yere bazı insanlara saldırırlar. Bunu, biraz yetiştirmeye, biraz da o kişinin kötü karakterli ve negatif elektrik yaymasına bağlayabiliriz. Sürekli kötü muamele görmüş, dövülmüş, sevgi görmemiş, bağlı tutulmuş, dar veya karanlık bir mekânda tutulmuş köpekler saldırgan eğilimler gösterebilirler.

Sahibinin samimi arkadaşlarını tanır, onlara müsamahalı davranır. Ama araya mesafe koyar. Sahibi yanındayken, sahibinin arkadaşı eve geldiğinde ses etmez ama, sahibi yokken içeri bırakmaz.

Zayıflara karşı merhameti: Kadınlara, çocuklara, kendinden cüsse olarak çok küçük köpeklere saldırmaz, çok zorlanmadıkları takdirde, zarar vermezler. Bilhassa çocuklara karşı çok sabırlıdırlar. Küçük yavrular dahi, çocuklarla daha çabuk ve iyi ilişki kurarlar.

İş ciddiyeti: Eğer bir koyun sürüsüne bekçilik ediyorsa, sürüden ayrılan bir koyunu yalnız bırakmaz. Koyun kımıldayamayacak durumdaysa, başından ayrılmaz. Bazen çobanın unuttuğu veya attığı değersiz bir eşyayı, kırık bir tabağı bile beklediği olur (Yılmaz 2004: 92).

Uyum (Adaptasyon) kabiliyeti

Uyum yani adaptasyon kabiliyeti, hayvan yetiştiriciliği ve ıslahında çok önemli bir kavramdır. Bir hayvanın, içinde bulunduğu ortamdan ve çevre şartından, daha değişik bir ortama ve çevre şartına nakledildiği zaman, veriminde herhangi bir azalmanın olup olmaması kabiliyetine denir.

Genellikle genetik ilminde, yüksek verim ile adaptasyon arasında ters bir ilişki vardır. Yani herhangi bir özellik bakımından yüksek bir verime sahip bir hayvanın uyum kabiliyeti, o verim yönünden düşüktür. İdeali her ikisinin de yüksek olmasıdır.

Sertleşme Alâmetleri

Normal şartlarda, kendilerine saldirılmadığı ve kendisinin sorumlu olduğu alana girilmediği zaman, saldırgan değildirler. Böyle bir durumla karşılaştıkları esnada, sırasıyla şu hareketleri yaparlar;

1-Yabancı bir kimse kendi sorumluluk alanına izinsiz girerse, önce hareketsiz kalır, dikkat kesilir ve gözlerini muhatabına diker.

2-Karşıdaki bu mesajı almaz ve ilerlemeye devam ederse, eğer oturuyor veya yatıyorlarsa, hemen ayağa kalkarlar. Tam cepheden durarak, hafif geriye kaykılır, başlarını öne eğerler. Gözlerinin üst tarafından bakmaya başlarlar. Müteakiben hafif bir hırlama sesi gelir. Kuyruk tam ileriye doğru, halat kangalı gibi kıvrılmıştır. Kulakları geriye yatmış, sırt tüyleri dikleşmiştir. Vücudu yay gibi gerilmiştir. Ağzı da gerilmiştir ve hırlarken, dişleri hafiften gözükür.

3-Karşıdakinin kışkırtıcı hareketi devam ediyorsa, bu aşamada, olduğu yerde havlamaya, bu arada bol bol dişlerini göstermeye başlar. Havlarken ağzından salyalar saçılmaktadır.

4-Tecavüz yine devam ediyorsa, bu sefer rakibin üstüne, havlayarak hamle yapmaya başlar. Maksadı onu durdurmak veya bir yere sıkıştırıp, etkisiz hale getirmektir.

5-Eğer saldırgan mesajı almamakta ısrar ediyor ve durmuyorsa, artık bu safhada üzerine saldırmaktan başka bir çaresi kalmaz (Yılmaz 2004: 96).

Kavga taktikleri

Kendisine sataşılmadığı ve sorumluluk alanına girilmediği zaman gayet uysal bir hayvan olan Kangallar, kavga ve dövüş konusunda çok ustadırlar.

Genellikle çift olarak yetiştirilen Kangallar, kavga esnasında sürekli birbirlerini korurlar ve eşinin ezilmesine müsaade etmezler. Önce kenardan kavgayı dikkatle ve heyecanla seyrederler. Eğer kavgaya başka köpek karışırsa veya eşinin rakibi çok üstün ve iri yapılı ise, kendileri de araya girerler. Yoksa, iki Kangal birden, zayıf bir köpeğe hücum etmezler.

Kavga ederken eğer yalnız başlarına iseler, arkalarını bir duvar, ağaç veya kayaya vermeye özen gösterirler. Böylece arkadan aniden gelebilecek başka bir saldırıya karşı uyanık durur, tedbir alırlar.

Köpek dövüşleri: Köpek dövüşleri ülkemizin bir gerçeğidir. Bu dövüşlerde sıklıkla yer alan hayvan ırkı ise, güç, cesaret ve kavga tekniği yönünden üstün niteliklere sahip

olan Kangal'dır. Dövüş esnasında, hayvanların birbirlerini yaralamalarının tasvip edilecek bir yanı yoktur. Fakat ortada bir gerçek vardır; iyi damızlık niteliğine sahip Kangal'lar, bu dövüşler esnasında ortaya çıkabilmektedir. Çünkü güç, cesaret, nefes ve zeka gibi bir çok özelliği bünyesinde daha çok bulunduran bir Kangal, diğerine üstün gelebilmektedir.

Zannedildiğinin aksine, günümüzde yapılan Kangal dövüşlerinde, bir köpek diğerini öldürene kadar dövüş devam etmez. Köpeklerden biri arkasını dönüp 3 adım gittiği veya havladığı veya dişlerini takırdattığı (ki bunların hepsi, o köpeğin pes ettiği anlamına gelir) veya çok ciddi yaralandığı veya boğularak öldürülme aşamasına geldiği zaman dövüş hakemler tarafından sonlandırılır. Bu dövüşler esnasında ölüm olayı nadiren meydana gelir.

Kangal'lara ağızlık takarak, birbirlerini yaralamaları önlenerek, **"Kangal Dövüşleri"** değil **"Kangal Güreşleri"** yapılabilir. Pitbull gibi bazı ırk köpeklerin kanlı dövüşlerini televizyonlardan izleyenlere belki bu iyi bir fikir olarak gelmeyebilir. Fakat üstün damızlıkların seçilebilmesi için denenecek yollardan birisi bu olabilir. Bu güreşlerin belirli kuralları konur ve bu konuda uzman kişilerin hakemliğinde, ağızlık takılarak bu güreşler gerçekleştirilebilir (Yılmaz 2004: 96).

En iri Kangal, en iyi Kangal mıdır? Bir çok Kangal Köpeği yetiştiricisi, köpeğinin herkesin köpeğinden büyük olmasını ister. Fakat bu iriliğin sınırı ne olmalıdır, bu çok önemlidir.

-Kangal Köpeği mümkün olduğu kadar iri mi olmalıdır? Cevap:

-Hayır!

Eğer elimizdeki hayvan, bir inek olsaydı, bunu anlamak kolay olurdu. Çünkü ne kadar iri cüsseli olursa, o kadar daha fazla süt elde etme şansımız olabilirdi.

Eğer elimizdeki hayvan, bir besi sığırı olsaydı, bunu anlamak da kolay olurdu. Çünkü ne kadar iri cüsseli olursa, o kadar daha fazla et elde edebilirdik.

Kangal Köpeği'nin yetiştirilme amacı nedir?: Şurası unutulmamalıdır ki, Kangal Köpeği'nin asli vazifesi koyun sürüsüyle yaylıma gitmek ve sürüye bütün gün bekçilik etmektir. Bu görev, bütün gün açık arazide, güneşin altında, sürüyle beraber gezmeyi gerektirir. Acaba çok ağır ve hantal bir Kangal mı daha kolay gezer, yoksa şimdiki normal yapıda, çevik bir Kangal mı?

Başka köpeklerin, kurtların ve vahşi hayvanlarına saldırısına uğradığı zaman, acaba çok ağır ve hantal bir Kangal mı daha kolay koşar ve dövüşür, yoksa şimdiki normal yapıda, çevik bir Kangal mı?

Kangal Köpeği zaten bu cüssesiyle bile kurtla, çitayla, çakalla, dağ kedisiyle, vaşakla rahatça baş ettiğine göre, köpekler, kurtlar ve diğer vahşi hayvanlarla mücadele için daha ağır bir Kangal Köpeği yetiştirmek, ona hakaret olmaz mı?

-Peki en iri Kangal Köpeği, en cesur Kangal Köpeği midir? Cevap:

-Yine hayır!

Çünkü cesaret kalıpta, boyda, bosda değildir. Yürektedir, kandadır. O cesur yürek, şu anda Kangal Köpeği'nde mevcuttur (Yılmaz 2004: 119)

Kangalın kulağını kesme: Buna, **"Kulak kepçesini kesme"** demek daha doğru olur.

Kulak kepçesinin vazifesi köpeğin kulağına girebilecek toz, toprak, çöp, pislik gibi yabancı maddeler, sinek, sivrisinek gibi haşaratlar ile rüzgar, kar ve yağmur suyu gibi tabii olaylardan, kulağın zarını korumaktır. Anatomik olarak Kangal Köpeği'nin kulak kepçesi büyük, sarkık ve etlidir. Kafatasına yapışık şekilde durur ve vazifesini gayet iyi yapar.

Bir çok Kangal Köpeği yetiştiricisi, 3 sebepten köpeklerin kulağını keserler. Bunların mazeretleri şöyledir:

1-"Kangal'ın kulakları çok etli olduğundan, iyi duyamıyor. Bu yüzden bekçilik görevini iyi yapamaz."

2-"Gerek diğer köpeklerle boğuşurken, gerekse kurt ile boğuşması esnasında, kulağından tutulabilir. Kulağı etli ve hassas olduğu için, bu durumda kıpırdayamaz ve yenilir."

3-"Herkesin köpeğinin kulağı kesik. Hem ben, köpeğimi böyle daha çok seviyorum, köpeğime kesik kulak yakışıyor."

Herkesin kendine göre bir mazereti vardır. Avrupa ülkelerinde, köpeklerin kulaklarının kesilmesi, **"Hayvanları Koruma Kanunu"** ile yasaktır ve kesen hapis cezası ile cezalandırılabilir. Bundan dolayı, Batı ülkelerinde Kangal Köpeklerinde bütün kulak kepçeleri yerli yerindedir.

Kulak eğer kesilecekse: Yavru en fazla 2 aylıkken kesilmelidir. Çünkü, daha büyük yaşlarda, kan damarları geliştiğinden, kesim ve kesim sonrası, yara bakımı çok zahmetli olmaktadır. Kesim işi mümkünse bahar aylarına denk getirilmelidir. Yazın yapılan kesimde, yaranın kurtlanması, kışın yapılan kesimde ise yaranın soğuktan azması riski vardır.

Kesim işi muhakkak bir veteriner hekim tarafından yapılmalıdır. Böylece kesim işi, usulüne uygun bir şekilde, kulağa güzel şekil verilerek, anestezi ile uyutularak ve kesim sonrası dikiş atılarak yapılmış olur.

Kulağı koparma: (Çok özür dileyerek) bazı vicdansızlar, yavru henüz birkaç günlük iken, 2 kulaktan tutup, yavruyu havada döndürerek kulağı koparmaktadırlar. Bunu vicdanla, insanlıkla ile bağdaştırmak mümkün değildir.

Çok kere kulak kepçesi, çok biçimsiz şekilde ve kafa derisinin fazladan bir kısmı ile birlikte kopar. Kafatası kemiği gözükür. Yavru eğer ölmezse, kulak sakat kalır. Fakat yavru çok kere, mikrop kaparak ölür. Daha insaflıları, yavrunun kulağını kapının arasına kıstırarak, bir bıçakla kesmektedir.

Kuyruk kesme: Eskiden Anadolu'nun bir çok yerinde, Kangal'ların kuyrukları kesilirdi. Yaşlılar bunun sebebini şöyle izah etmektedir: **"Köpek uyurken, bilhassa soğuk mevsimlerde burnunu kuyruğunun altına alır. Sürünün veya beklediği evin yanına kurt, yabancı köpekler ve vahşi hayvanlar geldiği zaman, burnunun üstündeki kendi kuyruk postunun kokusundan dolayı, o hayvanların kokusunu alamaz. Bu yüzden köpeğin kuyruğunu keserdik."**

Eskilerin bu izahatı şu yönüyle hatalıdır, çünkü köpeğin işitme duyusu, koku alma duyusundan daha keskindir ve köpeği daha çabuk alarma geçirir. Bu yüzden eskilerin yaptığı iş tamamen yanlış bir uygulamadır. Ayrıca kuyruk bir köpeğin dümenidir. Koşarken, kuyruğu ile ani manevra yapar. Kuyruğu kesilen bir köpek kesinlikle ani ve etkili manevra yapamaz. Ayrıca kuyruk kesme çok acı verir. **"Kuyruk acısı"** deyimi buradan gelir. Bu yanlış uygulama, halen Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde devam etmekte ve buradaki çoban köpeklerinin kulakları ile birlikte kuyrukları da genellikle kesilmektedir (Yılmaz 2004: 151-152).

Kangal'a isim verme

Bir isim verilir ve sık sık söyleyerek, ismine alıştırılır. İlk 1-2 aylık devrede, iki canlı arasında sevgi, güven ortamına bağlı bir arkadaşlık, dostluk bağı tesis edilir. Aşırıya kaçmamak kaydıyla, sık sık başı, sırtı okşanır. Kucağa alınır. Elleri yalamasına izin verilir.

Köpeklere isim koymanın esas gayesi, verilen ismin ayırıcı ve belirleyici özelliğinden faydalanmaktır. Sahibi olduğu bir çok hayvan veya çevredeki bir çok köpek arasından, belli bir tanesini ayırmak, başkalarına söz etmek, tanıtmak için o köpeğe mutlaka bir isim verilmesi gerekir. Köpeklere isim koymanın diğer bir gayesi de, onlara duyulan aşırı sevgidir. Ayrıca ismin sözlük anlamının, o ismi taşıyan köpeğe geçeceğine de inanılmaktadır. **"Kurtboğan"** ismi konulan bir köpeğin ileride bir kurt boğması ümit edilmekte, **"Uçar"** ismi konulan bir köpeğin ise, ileride çok hızlı koşacağına duyulan özlem belli edilmektedir.

Köpeklere isim verilirken belli bazı hususlar gözetilir. Bunlardan en başlıcası, köpeğin post rengi ile ilgili olanıdır. Akkuş, Beyaz, Boz, Bozo, Çapar, Duman, Garoo, Gümüş, Kar, Kara, Karabaş, Kartopu, Sarı, Saro gibi isimler misal verilebilir.

Köpekten beklenen hız, çeviklik ve cesaret gibi özelikler de, isim vermede belirleyici olmaktadır. Afet, Ateş, Atılgan, Atik, Boğar, Cellat, Cesur, Çevik, Fırtına, Jilet, Koşal, Kurtboğan, Poyraz, Şimşek, Tayfun, Yoldeviren, Yolkesen gibi.

Huy ve karakter özelliklerini belirten diğer sıfatlarda isim olarak verilir. Delikız, Dost, Garip, Keskin, Mahcup, Meraklı, Saymaz, Şirin, Zalim isimlerinde olduğu gibi. Diğer canlı türlerinin isim olarak verildiği de görülür. Aslan, Bıldırcın, Ceylan, Çakal, Doğan, Ejder, Kaplan, Keklik, Kobra, Panter, Sıçan gibi.

Nebatat isimleri de sık sık kullanılmaktadır. Fındık, Fıstık, Filiz, Güllü, Kalas, Kütük, Mercan, Pamuk, Sarmaşık, Sümbül misal verilebilir.

Asalet unvanları da isim olarak verilir. Kral, Kraliçe, Kont, Kontes, Lord, Paşa, Prens, Reis, Şövalye gibi.

Toplumun düşman olarak gördüğü bazı politik liderlerin veya sevilmeyen kavramların isimlerini de sık sık görmek mümkündür. Boris, Buş (Bush), Coni, Haydut, Karlos, Korsan, Ladin, Makarios, Saddam, Şamir, Şaron, Şeytan misallerinde olduğu gibi.

Bazen bunun tersi de olur ve köpek sahipleri beğendiği kahramanların isimlerini hayvanlarına verirler. Cesika, Herkül, Keş (Cash), Memati, Monika, Robin, Tango, Tarzan, Taysın (Tyson), Zorro gibi.

Millet veya topluluk isimleri de verilebilmektedir. Apaçi, Arap, Eskimo, Gürcü, Japon, Komançi isimlerinde olduğu gibi.
(Toygar, 1984).

Bazı Kangal Köpeği isimleri: Yörelere göre değişmekle birlikte, Kangal Köpeği için kullanılan bazı isimler şöyledir:

Dişi: Afet, Aksu, Albız, Arap, Ateş, Atılgan, Ayışığı, Ayıcık, Balkız, Berfi, Beyaz, Bıldırcın, Bipsi, Boğar, Boncuk, Boz, Bulut, Cambaz, Cellat, Cesika, Ceylan, Cıncık, Çember, Çevir, Çopur, Daaşe, Delikız, Devir, Dost, Efe, Elmas, Fındık, Fıstık, Filiz, Garip, Garoş, Güllü, Gümüş, Gürce, Gürcü, Haydut, Hopi, İnci, Kapan, Kapar, Kar, Karabaş, Karperisi, Kartopu, Katar, Keklik, Keş, Kılıç, Kontes, Korsan, Küço, Mahcup, Manga, Manken, Meraklı, Mercan, Mirce, Monika, Muro, Nazik Hanım, Pamuk, Robin, Sarı, Sarmaşıl, Saymaz, Seçkin, Sedef, Sezgin, Sıçan, Sişup, Sümbül, Süslü, Şavıdza, Şirin, Tombul, Uçar, Yaman, Yazgı, Yeriş, Yetiş, Zelal, Zoro, Zümrüt.

Erkek: Akış, Aloş, Apaçi, Aslan, Badar, Balaban, Bıgır, Biçer, Boris, Bozo, Buş, Cesur, Coni, Çakal, Çapar, Çomar, Duman, Ejder, Erkeç, Eskimo, Gavraş, Gobel, Garoo, Gaytar, Gudo, Gurek, Gurzo, Habate, Hamzet, Herkül, Japon, Jilet, Kalan, Kalas, Kalleş, Karabela, Karlos, Keleş, Kemikkıran, Keskin, Kobra, Komançi, Kurtboğan, Kütük, Ladin, Maço, Memati, Pala, Palas, Panter, Paşa, Potuk, Reis, Rogar, Sako, Saro, Saymaz, Sekül, Sigoş, Şabdur, Şamir, Şaron, Şerkan, Şeytan, Şihadze, Talas, Tallu, Tamate, Tamu, Tango, Tarzan, Tomas, Tomi, Toni, Topuz, Toraman, Toros, Tufan, Tüylü, Taysın, Yakışıklı, Yakut, Yapal, Yarış, Yellek, Zalım, Zalim, Zorba (Yılmaz 2004: 160).

KANGAL KÖPEĞİ'NİN GELECEĞİ

Kangal Köpekleri'nin geleceğini garantiye almak için bazı çalışmalar yapılması gerekir.

1-Aynen Damızlık Süt Sığırı Birlikleri olduğu gibi, kangal köpeğinin yoğun olarak yetiştirildiği illerde **"Damızlık Kangal Köpeği Birlikleri"** kurulmalıdır. Bu birliklere, üye yetiştiricilere ucuz kredi, teşvik, prim gibi çeşitli kolaylıklar sağlanmalıdır. Eğer köpek yetiştiricileri bir birlik etrafında örgütlenirlerse, gelecekleri daha garanti olur. Böylece bütün köpekler kayıt altına alınmış olur. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve Üniversiteler tarafından ıslah programları hazırlanarak, bilimsel bir yetiştiricilik yapılmış olur.

2-Kangal Köpeği'nin tanıtımına yönelik yoğun çalışmalar yapılmalıdır. Daha fazla festival, yarışma, şölen düzenlenmelidir. Bu konuda çekilecek film, belgesel, klip ve reklamlar Kültür Bakanlığı'nca desteklenmelidir.

Kaynaklar

Akar, A. ve Yeşilyurt, İ. (1995), *Köpek Yetiştiriciliği ve Eğitimi.* Yayınlanmamış bitirme ödevi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Zootekni Bölümü, Ankara.

Akay, M., (2000), *Köpek Bakımı*, Özgür Yayınları, İstanbul.

Aksoy, G., (1991), "Kangal Çoban Köpekleri", *Türk Veteriner Hekimliği Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 10, Türk Veteriner Hekimleri Birliği Vakfı Yayınları, Ankara.

Altıner, A., (1998), *Kangal ırkı köpeklerde döl verimi, yaşama gücü, büyüme ve beden ölçülerine ait özelliklerin araştırılması*, (Yayınlanmamış doktora Tezi), Ankara.

Broadhead, P., (2003), "Karabaş Kangal Köpeği", *1. Uluslararası Kangal Köpeği Sempozyumu Bildirisi*, Sivas.

Caferoğlu, A., (1961), "Türk onomastiğinde "Köpek" kültü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.

Clutton-Brock, J., (1996), *Köpekler*, Sabah Kitapları, İstanbul.

Çalışkaner, Ş., (1992), *Köpek Beslemenin Bilimsel Esasları*, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları. No: 1259, Ankara.

Çelebi, M., (1992), "Kangal Çoban Köpeği (Karabaş)" *TİGEM Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 41, TİGEM Yayınları, Ankara.

Daşkıran, İ., (1995), *Kangal Köpeği Yetiştiriciliği*, Yayınlanmamış Doktora Semineri, A.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Zootekni Anabilim Dalı, Ankara.
Doğan, L., (2001), "Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:12/2, Güz/II 2001, Ankara.
Düzgüneş, O., (1976), *Hayvan Islahı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
Düzgüneş, O., (1974), *Genetik*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
Gökçöl, T., (1981), *Gelişim Hayvanlar Ansiklopedisi*, Cilt 9, Gelişim Yayınları, İstanbul.
Gökçöl, T., (1993), *Gelişim Hachette Ansiklopedisi*, Cilt 7, Sayfa 2332-2363, Sabah Yayınları, İstanbul.
İmren, H.Y., (1998), *Kedi ve Köpek Hastalıkları*, Medisan Yayınları, Ankara.
Reed, S., (2003), "İngiltere ve Avrupa'da Türk Köpekleri", *I. Uluslararası Kangal Köpeği Sempozyumu*, Devran Matbaası, Ankara.
Kangal Köpeği Standardı, (1997), *Türk Standartları Enstitüsü*, No: 12172, Ankara.
Kangal, T., (2003), *Kangal Köpekleri*, C.Ü. Rektörlüğü, Sivas.
Kazak, Y. ve Bakır, B., (2002), *Kangal Köpeği Yetiştirici El Kitabı*, TİGEM Ulaş Tarım İşletmesi Müdürlüğü, Sivas.
Kırmızı, E., (1991), *Türk Çoban Köpeği ve Alman Çoban Köpeğinin döl verimi, büyütülen yavru oranı, büyüme ve beden ölçüleri yönünden karşılaştırılması*, (Yayınlanmamış doktora Tezi), İstanbul.
Kırmızı, E., (1994), "Türk Çoban Köpeğinin Tarihçesi", *Türk Veteriner Hekimliği Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, Türk Veteriner Hekimleri Birliği Vakfı Yayınları, Ankara.
Koban, E. ve ark. (2003), "Kangal köpeği ile ilgili bazı soru ve sorunlara moleküler yöntemlerle cevap arama", *1. Uluslararası Kangal Köpeği Sempozyumu Bildirisi*, Sivas.
Meydan Larousse, (1992), Cilt 10 ve 11. Sabah Yayınları, İstanbul.
Milliyet Guinness Rekorlar Kitabı (1985), Milliyet Kültür Yayınları, Milliyet Tesisleri, İstanbul.
Nelson, D. D. ve Nelson, J. N. (1983), *The Akbash Dog*, The Akbash Dog Association International Inc. Wilmington, Delawera, USA.
Öncül, O., (1983), *Köpekler Ailesi*, Dönmez Ofset, Ankara.
Özbeyaz, C., (1994), "Kangal Köpekleri'nde Bazı Morfolojik Özellikler", *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 34, Ankara.
Pugnetti, G., (2001), *Köpek Ansiklopedisi*, Arkadaş Yayınevi. İstanbul.
Reed, S., (2003), "İngiltere ve Avrupa'da Türk Köpekleri", *I. Uluslar arası Kangal Köpeği Sempozyumu*, Devran Matbaası. Ankara.
Samsar, E. ve Akın, F., (2002), *Özel Cerrahi*, Medipress Yayınları, Ankara.
Sims, D. E. Ve Dawydiak, O., (2003), *Livestock Protection Dogs*, OTR Publications. Centreville.
Spira, H.R., (1982), *Canine Terminology*, Savage & Co. Pty Ltd, Brisbane.
Tepeli, C., (1996), *Kangal ırkı çoban köpeklerinde büyüme, bazı vücut ölçüleri ve döl verimi özellikleri*, (Yayınlanmamış doktora tezi).

Turan, N., (1984), *Türkiye'nin Av ve Yaban Hayvanları Memeliler*, Olgun Kardeşler Matbaacılık Sanayi, Ankara.

Karacabey Tarım İşletmesi Müdürlüğü (t.y.), *Türk Çoban Köpeği Kangal, Yetiştirici El Kitabı*, Bursa.

Yılmaz, O., (2002), Kangal Köpeği Üzerine Uluslararası Oyunlar, *Türk Ziraat Haber Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 15, Ankara.

Yılmaz, O., (2004), *Kangal Köpeği - Tarihi, Tanıtımı, Yetiştirilmesi, Islahı*, Öztepe Matbaası, Ankara.

Özet:
Türk Çoban Köpeği Kangal üzerine yazılmış bu makalede genel olarak köpekler, Türkiye köpek ırkları ve Kangal Köpeği hakkında bilgiler verilmektedir. Kangal Köpeği'nin ırk ve genel davranış özellikleri ile birlikte, kurtlar ile olan ilişkisi de bu makalede vurgulanmıştır.

Anahtar sözcükler: Köpek, Kangal köpeği, kurt, Akbaş Köpeği, Kars Köpeği, Türk Tazısı, Tarsus Çatalburun Köpeği, Anadolu Çoban Köpeği.

Abstract:
The article is about Turkish dog breeds in general and deals particularly with the famous sphepard dog known as Kangal. Together with its race and general characteristics, the article also focuses on the relationship between Kangal dogs and wolwes.

Keywords: Dog, Kangal Dog, wolf, Akbash Dog, Kars Dog, Turkish Greyhound, Tarsus Splitnose Dog, Anatolian Shepherd Dog.

Yağ istihsâl edilmek üzere zer' olunan nebâtâtdan biri de Susâm olub dânelerinden yüzde elli nispetinde Şırlağan tesmiye olunan ve zeytun yağı makâmında kullanılan yağ ihrâc olunur. Susâm sıcak iklimde zer' olunduğu gibi soğuk yerlerde de neşv ü nemâ bulur. Suriye, Haleb, Hicaz ve Yemen vilâyetlerinde ve Mısır'da pek güzel nemâ bulur. Edirne, Selanik, Konya, Kastamoni, Diyarbekir vilâyetlerinde dahi zer' olunur.

Biyokriminal Böcek Bilimi (Entomoloji) Nedir?

Osman SERT*

13. yüzyılda işlenen bir cinayet vakasında, cinayetin sinekler tarafından ortaya çıkarılabileceği suçlunun aklına tabi ki gelmemişti. Günümüz de dahi bir çoğumuza ilginç gelen bu durum Çinli avukat ve araştırıcı Sung Tzu tarafından bir köyde boğazı kesilerek işlenen bir cinayeti aydınlatmada kullanılmıştır; Goff'un (2000) belirttiğine göre olay yerindeki bıçakları yere bıraktıran Sung Tzu leş sineklerinin bir bıçak üzerinde topladığını gördü. Çok az miktardaki kan sinekleri bıçak üzerine çekmeye yetmişti. Kullanılan aletin sahibi suçunu itiraf etti ve kafası kesilerek idam edildi. Catts ve Haskell (1990) Goff'(2000) ve Byrd ve Castner (2001) Greenberg ve Kunich'in (2002) belirttiğine göre Batı'da adli araştırmalarda böcek kullanımının ilk kaydı 1855'te Bergeret'in tarafından gerçekleştirilmiştir. Paris'te bir evin dış duvarının arkasında bir bebek cesedinin bulunması ile araştırma başladı. Bergeret çürüme durumundaki cesedin üzerinde toplanan böceklerin ölüm tarihinin geçmiş yıllara işaret ettiğini belirledi. Aslında Bergeret'in yöntemi ve materyalleri hâlâ günümüzde kullanılan temel medicokriminal yöntemlere çok benzerdi (Catts ve Haskell 1990). Daha sonra çalışmalar günümüze artarak devam etmiştir.

Biyokriminal entomolojinin (Biyokriminal böcek bilimi) başlangıcı olarak kabul edilen ilk olayda doğrudan cinayeti işleyen kişi bulunmakla birlikte günümüzde beklenti daha farklıdır. Bir ölüm veya cinayet vakasında sorulan temel sorulardan biri olan 'Ne zaman'ın yanıtı biyokrimimal entomoloji tarafından verilmektedir.

* Hacettepe Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü Uygulamalı Biyoloji A.B.D. Öğretim Üyesi.

Yaklaşık 1,5 milyondan fazla tür sayısı ile yeryüzünün en zengin canlı grubu böceklerdir. Sayıcı fazla olan böcekler insan bedeni dahil her türlü besinle de beslenebilmektedir. Doğrudan insan bedenini kullanan az sayıdaki böcek türü Biyokriminal böcek biliminin ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Daha doğru bir ifade ile insan bedeni üzerinde yumurta bırakan ve yumurtadan çıkan larvaların (kurtçukların) ölmüş insan bedeni üzerinde beslenerek gelişimini sürdürmesi ölüm zamanın tespit edilmesine olanak sağlamaktadır. Biyokriminal böcek bilimi, esas olarak cesetler üzerinde beslenen böceklerin yaşam döngülerinden yararlanılarak ölümün ne kadar süre önce meydana geldiğini doğru biçimde ortaya koyan bir çalışma alanı olmasının yanı sıra ölüm olayının 'nerede, ne şekilde' olduğu konusunda da önemli bilgiler sunabilir.

Bir ölüm olayını izleyen ilk saatler içinde, herhangi bir engelleme olmadığı takdirde, sinekleri ceset üzerinde görmek mümkündür. Bu durum ölen insan bedeni üzerinde bir 'Biyolojik Saat'in çalışması anlamına gelmektir. Bu andan itibaren böceğin gelişim devrelerine bakarak Ölüm sonrası zamanı (Post Mortem Interval: PMI) tespit etmek yani saatin kaç olduğunu öğrenmek mümkün olmaktadır.

Böcekler cesede ulaştığı andan itibaren yumurta bırakır; ceset üzerinde herhangi bir kanama olmadığı takdirde, ağız, burun, göz, kulak ve ürogenital (üreme ve boşaltım organları) kısımlara, kan, idrar veya dışkının vücut dışına çıkması durumunda ise yumurtalarını bu bölgelere bırakmayı tercih ederler.

Ceset üzerine yumurtasını bırakan ilk böcekler 'leş sinekleridir'. Bu aşamada diğer böcekler ceset üzerinde genellikle herhangi bir faaliyette bulunmaz ve beslenmek için sıralarını beklerler. Cesedin bozulma (kokuşma, çürüme) aşamalarının her birinde farklı böcek grupları beslenirler. Böceklerin sıralı bir şekilde (süksesyon) ceset üzerinde beslenmesi, ölüm zamanının doğru bir şekilde ortaya konmasına yardım eder.

Yukarıda belirtildiği gibi ölüm olayının nerede olduğunu anlamak için de böcekler kullanılmaktadır. Ceset üzerinde bulunan böceklerin yaşam döngüsü incelenerek, böceğin kırsal bir bölgede mi yoksa şehirde mi yaşadığını anlamak mümkün olmaktadır. Eğer şehirlerde yaşayan bir böcek, kırsal bir alanda bulunmuş ceset üzerinde tespit edilirse, ölüm olayının (cinayetin) şehirde işlendiği kararı verilmektedir. Böceklerin davranışları dikkatle incelendiğinde, cesedin yerinden oynatılıp oynatılmadığı, hangi mevsimde ölümün meydana geldiği, ölümün kapalı veya açık bir alanda mı olduğu konusunda daha pek çok faydalı bilgiye ulaşmak mümkündür. Ayrıca çürüyen insan bedeninden toplanan böcekler toksik madde analizleri için de değerli birer kanıttır (Goff, 2000). Çok kısa sürede akışkan ve yumuşak dokular yok olabilir. Böcek larvalarını toplamak ve bunları insan dokusuymuş gibi toksik madde analizlerine sokmak mümkün olmaktadır.

Olay yerinden entomolojik delillerin toplanması, tercihen böcek uzmanlarının veya biyokriminal böcek bilimi konusunda bilgilendirilmiş emniyet birimleri tarafından

yapılmaktadır. Çeşitli yöntemlerle toplanan entomolojik deliller, gerekli incelemelerin yapılabilmesi için üniversite, emniyet veya konu ile ilgili değişik birimlerdeki laboratuarlara gönderilerek 'Böcek Uzmanları' tarafından değerlendirilmelidir.

Amerika ve Avrupa'daki birçok ülkede yaklaşık 40 yıldan beri Biyokriminal böcek bilimi etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Ülkemizde ise çalışmalar yenidir. Bu konudaki uzman sayısı ise yok denecek kadar azdır. Biyokriminal böcek bilimi konusunda genellikle Biyoloji Bölümlerinden mezun olan, Entomoloji (böcek bilimi) bilim dalında master ve doktora yapan kişiler, uzman olarak çalışabilmektedirler.

Kaynakça

Byrd, J. H., Castner, J. L., 2001. *Forensic Entomology. The Utility of Arthropods in Legal Investigations.* CRS Pres, 418 pp.

Catts, E. P., Haskell, N. H., 1990. *Entomology and Death: A Precedural Guide.* Joyce's Print Shop, İnc., Clemson, South Carolina, 182 pp.

Goff, M. L., 2000. *A fly for the Prosecution.How insect evidence helps solve crimes.* Harvard University Pres, Cambridge, Massachusetts London, England, 225.

Greenberg, B., Kunich, J. C., 2002. *Entomology and Law. Flies as Forensic Indicators.* Cambridge University Pres, 306 pp.

Özet:
Bir ölüm olayında, ölümün ne zaman gerçekleştiğini bulmak için insan bedeni üzerinde beslenen bir grup böceğin gelişim evreleri incelenmektedir. Ölüm olayının gerçekleşmesinden kısa bir süre sonra Calliphoridae ve Sarcophagidae familyasına ait bazı türler gelerek yumurta bırakır ve gelişim başlar. Gelişim evrelerine bakarak ölüm zamanı tespiti yapılmaktadır. Makale bu konu hakkında, kriminal entomoloji bilimini tanıtarak, genel bilgiler vermektedir.

Anahtar sözcükler: Biyokriminal Böcek Bilimi, Ölüm sonrası zaman tespiti, böcek, Calliphoridae, Sarcophagidae, Süksesyon

Absract:
Death time can be predicted from life stages of the insects that feed on the body. Soon after death, members of some species of the Calliphoridae and Sarcophagidae families lay eggs on the body. The time of death could then be predicted via life stage information. The article defines the newly developed assesment technics and science of criminal entomology.

Key words: Biocriminal entomology, postmortem time assesment, insects, Calliphoridae, Sarcophagidae, succession.

Memâlik-i Osmaniyye'nin her tarafı Haşhaş ziraatına sâlih olub gerek gerek yağı ve gerek afyonu pazar ahz ü i'tâda revâclı olduğu halde ziraatının hemen Afyon Karahisâr ile Konya ve Aydın vilâyetlerinin bazı mahallerine münhasır kalması şâyân-ı teessüfdür. Haşhaşın iki nev'i olub biri âdî veya açık haşhaş, diğer ise kapalı haşhaşdır.

Avcılığın Kısa Öyküsü ile Türkiye'de Avcılık Hakkında Kısa Bir Özet

Aydın AKIN

Avcılığın ortaya çıkış nedenlerine baktığımız zaman, bunları temelde iki farklı etkene dayandırabiliriz. Bunlardan ilki, insanın primat olarak ortaya çıkışından beri ile, tabiatta kalış mücadelesi verdikleri yırtıcı hayvanlardır. İnsan ilk ortaya çıktığı zamanlarda, bazıları bugüne kadar ulaşmayan çeşitli yırtıcılara karşı yaşam mücadelesi verdi. İnsanın avlanma için diğer temel nedeni, '*homo erectus*'dan beri kullanmaya başladığı araç gereçlerle hayvan avlayarak; et ve kürk gibi temel ihtiyaçlarını gidermesidir. *Homo erectus*'un ilk yontu taşları, bir hayvan avında kullanılmak için çok yararlı değildi. Çok kaba, kullanımsız olan ve çok da keskin olmayan bu taşları daha büyük olasılıkla kemiği kırmak ve iliğe ulaşmak için kullanılıyorlardı. Bir şekilde, ölmüş olan hayvanın kemiklerini kırmak için kullanılan taş, geçen bin yıllar içinde sağlam ve ağır giden evrim sonunda gelişti. Artık balta ve mızraklar da kullanılacak, daha sonra da oka geçecek keskin ve öldürücü bir özellik alacaktı. Artık insanın mızrak, balta gibi araçlarla yaban hayvanlarını avlamaları, belirttiğimiz ikinci nedenin başlangıcıdır. Daha 'neandertal' devrinde bile, temel araç gereçler, iri otçul hayvanların rahatlıkla avlanması için elverişliydi. Mızrak uçları, iri memeli hayvanlarının etine saplanacak kadar keskinleşmişti. İri boynuzlu geyik, yaban öküzü ve kuzeyde yaşayan mamutlar böylelikle, insanların maddi kültüründen doğan kesici aletler ve silahlarla avlanmağa başlanmıştı. Ne kadar doğal bir buluntudur ki, ilk cinayet olaylarının da devri aynıdır. Böylece avcılık, insanın varoluşu için, daha önce olmadığı kadar önemli bir nitelik taşımağa başlamıştı. Bir zaman, çok uzun dişli bir kedigil olan 'smilodon' gibi, iri yırtıcı hayvanlara rahatlıkla yem olan insanoğlu (eğer onlara insanoğlu diyebilirsek) artık avlayan konumuna geçmişti.

Metalin keşfi, bu noktada bir devrim olmuştur. İnsan böylelikle kesici ve delici olan silahına istediği şekli verebildi. Bu da silah biçimlerinin çeşitlenmesine neden oldu. Daha önceleri biraz tesadüf eseri ve o da çoğunlukla istenen seviyesinin altında elde edilen keskinlik derecesi, keskinliğin üzerinde çok rahat oynandığı metal silahlarla yakalanabilen bir değer olmuştur. Bu dev keşif, o ana kadar korkulan birçok yabani hayvanın çok rahat alt edilmesi anlamına geliyordu.

İlk olarak Çin'de kullanılmaya başlanan ama etkin silahta kullanılması Batılı toplumlara nasip olan barut ile, ateşli silahlar ortaya çıktı. İlk başlarda ateşli silahların birçok zor ve dezavantaj oluşturan özellikleri vardı. Çok nemli ve yağmurlu havalarda çok rahat sorun çıkarabiliyordu. Kısa mesafelerde ve aniden ortaya çıkan avların vurulması için hiç uygun olmayan bir silahtı. Tekrar doldurulması zaman alıyordu oysa ikinci bir okun atılması sadece ok torbasından ok alıp yayı germe süresi arasındaki o birkaç saniye idi. Ancak önden doldurmalı tüfekler sonraki dönemde yerini çok daha gelişmiş olan tüfek modellerine bıraktı ve ateşli silahların keskin üstünlüğü geldi. Hala ateşli silahlara alternatif olabilecek hiçbir silah türü gelişmemiştir ve Çinlilerin fişeklerde ve roketlerde kullandıkları barut, çok temel değişikliklere uğramadan bugüne kadar gelmiştir. Ateşli silah ile hayvan avlamak, diğer silahlarla karşılaştırdığımızda çok daha kolaydır. Eskiden mızrak ile yırtıcı bir hayvana yaklaşmak zorundaydılar ve silah ne kadar keskin ve sağlam olsa da, bu çok tehlikeli bir yöntemdi. Okla avlanmak da bundan daha pratik yöntem değildi.

Avcılığın başlangıcı diye nitelendirdiğimiz zamandan sonra avcılığın amacı bambaşka bir kılığa bürünüverdi. İnsanların insanları öldürmelerini 'avlanmak' olarak nitelendiremeyeceğiz ama, insanlar savaşa hazırlanmak için av seferleri düzenliyorlardı. Spor avcılığı daha sonra bu yoldan çıkacaktır ama spor avcılığının aksine av seferleri sağ kalmak için çok önemlidir. Av seferleri hem kendilerinin, hem de atlarının savaşa hazır olması ve savaş halinde silahların daha isabetli ve doğru kullanılmaları için oldukça gerekliydi. Bunun dışında, eğlence ve güç gösterisi olarak da görülen bu avlanmalar, ilk insanın korunma için yaptıkları avlanma ve av hayvanlarından yararlanmayı da rahatlıkça içerecektir. Örneğin, tarlalara musallat olan yaban domuzlarının avlanması ile, eti ve postu elde edilmekteydi. Ya da saldırganlaşan bir ayı köylülerin şikayeti üzerine, silahlı asiller, askerler ya da şövalyeler tarafından öldürülüyordu. Bu özellikle şövalyeler ve asiller için bir cesaret ve kahramanlık göstergesiydi. Böyle bir kişinin ayı, arslan gibi hayvanları öldürmesi, zaman ve coğrafyasına göre, resim ya da kabartmanın birinde yer alabiliyordu. Bütün bunlar, dünyanın bir çok kavim ve toplumunda, avlanmayı prestijli bir noktaya getirmiştir. Özellikle de yöneticiler ve asiller avcılıktan ve verdiği o kudret duygusundan çok zevk alıyorlardı. Ve hatta o kadar zevk alıyorlardı ki, bazı iri otçulların köylüler ve çiftçiler tarafından avlanması yasaklanmıştı ve cezaları bugünkü av yasalarından sertti, ölüm cezasına kadar ağır maddeler içerebiliyordu.

Yine de her zaman bir ülkede çok sayıda avcı oluyordu. Avın kontrolsüz olarak yapılması sonucunda bazı bölgelerde iri yırtıcıların tükenmeğe başlaması çok erken tarihlerde oldu. İngiltere'de yaban domuzu daha orta çağda tamamen yok edilmişti. Yunanistan'da aslan 5. yüzyılda tamamen tükendi. Benzer şekilde, Anadolu aslanının da 10. yüzyılda ortadan kalktığı tahmin ediliyor.

İri, hantal ve kendini başarılı olarak koruyamayan ve saklayamayan iri hayvanlar çok daha erken yok olacaklardı. Bunlardan belki de bilineni, neandertal zamanında bile mağara duvarlarına resmedilmiş ve Mezopotamya kültüründe de işlenen yaban öküzüdür. Literatürde Almanca adı olan Auerochse (Türkçe okunuşu: *Aueroks*) ile de anılan yaban öküzü yavaş yavaş ortadan kalktı. Önce, en yoğun olarak avlandığı yerlerde ortadan kalktı ve yüzyıllarca süren bu büzülmeden sonra, 1627 yılında Polonya'nın ormanında bir ölüsüne rastlandı. Bilinen bu son kayıttan sonra yaban öküzünün başka bilinen kaydı yok. İşin ilginç tarafı, Avrupa bizonunun sığınağının da aynı coğrafyadaki ormanlar olmasıdır. Bir zamanlar Kuzey yarımkürenin çam ve karışık ormanlarında bulunan Avrupa bizonu, İkinci Dünya Savaşı başında sadece Litvanya ve doğu Polonya ormanlarına sıkışmıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında bir kısmı Alman askerleri tarafından öldürülen ve yenilen Avrupa bizonları, kurtarılan bireyler sayesinde tekrar üretildi ve en azından şimdilik yok olmaktan kurtarıldı.

Avcılığın doğaya verdiği zarar, sömürgeciliğin tüm dünyayı etkisine almasıyla ayrı bir boyut kazandı. Avrupalılar Asya, Amerika ve Afrika'da birçok bölgeyi sömürgelileştirdiler. Barutun kullanımının Avrupa'da geliştiği ve yaygınlaştığı zaman ile hemen hemen aynı zamanlara düşen bu devirde avcılık, belki de en yıkıcı safhasına girdi. Yabaneşeği ve zebra arasında bir geçiş türü olarak kabul edilen kuagga ve bazı antilop türleri bu devirde tükendiler. Kendi ülkelerindeki bazı av hayvanlarını avlaklarda tutmaya başlayan Avrupa milletleri, sadece sömürge olarak algıladıkları bu yerlerde katliam görüntüsü veren avlar düzenlediler. Altmışlı yıllardan itibaren ivme kazanan koruma anlayışı, özellikle bazı popüler türlerin korunması için ciddi çalışmaların başlamasına neden oldu. Kutup Ayısı, bazı Balina türleri, Panda, Kudu antilopu gibi türlerin bazılarının azalmaları engellendi ya da düşük bir seviyeye çekilebildi, hatta bazı türlerin sayılarında ciddi artışlar sağlanabildi. Bunlardan en popüler örneklerden biri de, 1930'lu yıllarda tükenmenin eşiğine gelmiş olan Sayga antilobudur. Hazar denizinin kuzeyindeki düz bozkırlardan başlayıp, Orta Asya içlerine kadar yayılış gösteren ve hafif öne sarkık burun yapısı ile rahatlıkla tanınabilen Sayga antilopunun sayısı bin civarına kadar düşmüştü. Bu durum üzerine alınan av yasağı ve koruma kararı ile sayga antiloplarının sayısı hızla arttı ve tekrar yüksek bir sayıya ulaştı. Benzer başarılı örneklere baktığımızda, sayıları istikrarlı ve hızlı şekilde artan türlerin çoğunun, otçullar olduklarını görürüz. Bu nedenle de avcılık yüzünden sayıları azalmış olan otçul türler (özellikle geyik, antilop, dağ keçisi gibi türleri içine alan boynuzlular),

dikkatli koruma ve üretme programları sayesinde tekrar sağlıklı sayılara kavuşabilmiştir. Ama etçiller, çeşitli tropik kuş türleri ve değişik memelileri (lemurlar, keseli türler) göz önüne alırsak karşımıza çıkacak olan tablo kötümser hale geliyor.

Türkiye'de Avcılık

Türkiye'de avcılık, 1937 yılında kabul edilen 3165 sayılı Kara Avcılığı Kanunu tarafından düzenlenir. Her yıl Av Komisyonu toplantısının kararı çerçevesinde o yıl için; çeşitli av hayvanlarının av mevsimleri, yasaklanan av arazileri, avı yasak türler, yasak avlanma biçimleri ile ilgili cezalar karara bağlanır. Bu toplantılarda devletten yetkili bulunduğu gibi, avcı derneklerinden, üniversiteden yetkililer katılır. Farklı mevki ve görevlerin karşı karşıya geldiği bu toplantılarda, iki zıt eğilim göze çarpar. Bunlardan bir tanesi, yaban hayatına sadece av rezervi olarak bakan ve bunun dışındaki ekosistem dengesini ve koruma anlayışını algılayamayan "avcı" bakışı, öteki, sesi yavaş yavaş ama kararlı bir şekilde çıkması söz konusu olan "korumacı" anlayıştır. Bu anlayış, bizi çevreleyen tabiata karşı sadece av rezervi ve döviz kaynağı olarak değil ama daha bütün olarak bakmaktadır. Türkiye'de daha yeni gelişmekte olan anlayış, ne yazık ki ilgili kişiler ve kurumlarda yer edinmemiştir. Ama bu temel farklılığa rağmen, nesli azalan hayvan türleri avlanması yasak tür listesine alınır. Bir zamanlar avlanması yasak olmayan türler, o türlerin sayı ve yayılışının azalması üzerine, avı yasak olanlar listesine geçer. Uzun yıllardan beri alageyik, kızılgeyik, dağ keçisi, yaban koyunu, ceylan, vaşak, toy kuşu gibi türlerin avı yasaktır. Bunların dışında, uzun bir kuş ve memeli listesi içeren avı yasak olan türlerin bazıları, bu yasaklara rağmen azalmağa devam etmiştir. Bu da, belli çalışmalar sonrası oluşturulan ve biçimlendirilen av kanununun Türkiye'de geçerliliğinin zayıf kaldığını göstermektedir. Bunun temel nedeni hakkında çeşitli görüşler oluşturmak mümkündür ve aşağıdaki etkenleri sıralamak yanlış olmayacaktır.

Yasaların caydırıcılığının zayıf olması:

Her ne kadar eğitimli bir halkta, avcılık ve başka tür yasakların çiğnenmesinin az olması beklenirse de, mantıklı caydırıcılık gücü çerçevesinde alınmış olan cezalar, kaçak avcılığı 'bir noktaya kadar' sınırlayabilmektedir. Türkiye'de kaçak ve yasak usullerde yapılan avcılığa verilen cezalar, son yıllara kadar caydırıcı olmaktan öte komik seviyede kaldı. Böylelikle, sadece ceza nedeni ile kaçak av yapmaktan çekinen kişiler kaçak avcılıktan çekinmeyebiliyorlar.

Avcıların bilgi düzeyi:

Son zamanlarda neden olarak ileri sürülen eğitim seviyesi, av kanunlarının yetersizliği için temel bir neden olarak da gösterilebilir. İnsanların birçoğunun vahşi doğa ile ilişkilerini kaybettiği (çiftçileri vahşi doğanın içinde değil ama kenarında yaşayan kişiler

olarak görmek daha yararlı olacaktır) bir noktada doğa hakkındaki temel bilgilendirme ve eğitim, ailelerden ziyade okuldan edinilecektir. Ama eğitim sırasında doğa bilinci verilemeyen kişiler, okul eğitimindeki sonraki hayatlarına da, bu bilince sahip olmadan avcılığa devam edeceklerdir. Böylelikle; Hirfanlı barajında yakalandıkları zaman, kaz ve kuğuyu ayırt edemedikleri tespit edilen avcılar kadar cahil bir avcı kitlesi olacaktır. Son zamanlarda çalışmaların yapılmış olmasına rağmen birçok avcının, av hayvanları ve temel doğa bilgisinden yoksun olduğu izlenimi güçlüdür.

Belki de bu konuda bir çözüm, av teskeresi almak isteyen kişilerin oldukça kapsamlı bir bilgilendirmeden geçirilmesidir. Ve bilgilendirmenin doğal bir sonucu olarak, başvuran kişilerin sınava tabi tutulması, bu konudaki ciddiyetin gösterilmesi ve doğa bilgisinin aktarılması av tezkeresini daha anlamlı hale getirecektir.

Boş inançlar:

Yine eğitim zayıflığı ile açıklanabilen boş inançlar avcılıkta da kendisi gösterebilmektedir. Geceleri faaliyete geçmesi, insanı hafif ürküten görüntüsü ve sessiz uçuşu yüzünden, ayrı bir alemden gelmiş gibi bir hava uyandıran baykuş, bazen boş inançların kurbanı olmaktadır. Evcil hayvanlara zarar vermeyen ve asla av hayvanı olarak algılanamayacak olan baykuşlar, ava çıkan kişiler tarafından çok kere vurulmaktadırlar. Bir evin üzerinde konup da ötmesinin uğursuzluk getireceği gibi, tamamen boş ve anlamsız inançlar yüzünden birçok avcı tarafından sevilmemektedir. Buna benzer bir önyargı da, insanların mezar kazıcı olarak kabul ettiği ve biraz da çirkin görüntüsü yüzünden sevmediği sırtlandır. Sırtlan da, av seferinin hedef olarak benimseyeceği bir hayvan değildir ve kayda değer hiçbir trofesi yoktur ama rastlandığında çok kez öldürülen bir hayvandır.

Nüfus artışı:

Türkiye'de istatistiklere baktığımız zaman, nüfus artış oranı Avrupa ortalamasının çok üstündedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılından bugüne kadar nüfusu 13 milyondan 70 milyona yükseldi. Böylece ıssız yerlere insan yerleşimleri yöneldi, endüstriyel alanlar hızlı şekilde arttı, yollar açıldı. Bir zamanlar yollar ile ulaşılamaz halde olan dağlık ve ormanlar alanlar, açılan yollarla ulaşılabilir hale geldi. Artık önceleri avcıların zor ulaştığı yerler, avcılar tarafından çok rahat bir şekilde ulaşılan yerler haline geldi. Bu da o alanlarda yaşayan birçok hayvanın tükenmesi anlamına gelecekti. Türkiye'de yaşayan av hayvanlarının gördüğü yoğun av baskısının, yoğun ve halen de yoğunlaşmakta olan nüfus ile birebir bağlantılı olduğunu kabul edersek, ki böyle bir saptamada bulunmak mantıklı olur, belli başlı yaban hayvanlarının yayılışlarının daralmasının ve azalmalarının temel nedeni olarak nüfus artışını görebiliriz. Aynı zamanda bu temel nedeni, diğer nedenleri oluşturan ya da ateşleyen bir olgu olarak

da algılayabiliriz. Nüfus artışı dolaylı ve dolaysız olarak, avcılık ya da başka bir nedenle bağlantılı olsun, doğadaki birçok olumsuz değişimin temel nedeni olmuştur.

Buna örnek olarak, son yıllarda adından çok söz ettiren Anadolu leoparı verilebilir. 20. yüzyılın başına kadar Ege'nin özellikle güneybatı taraflarında cirit atan bu iri yırtıcı, tartışmasız olarak yoğun av baskısı nedeniyle bölgeden tamamen silindi. Anadolu leoparının bu kadar hızlı bir şekilde yok olmasını, kısmen bölgede açılan yollara da bağlayabiliriz. Ancak son yıllarda tekrar gündeme gelen Anadolu leoparı, insanın ulaştığı her yerde leopar ve benzeri türlerin hemen kaybolacağı varsayımın çok da doğru olmayacağı tartışmasını da canlandırdı. Buna komik bir örnek olarak, Kenya'nın başkenti Nairobi'de yaşanan olayı anabiliriz. Yakın sayılabilecek bir tarihte, Nairobi şehri hayvanat bahçesinden bir leopar kaçmıştı. Bunun üzerine harekete geçen yakalama ekipleri şaşkına düşmüşlerdi, çünkü şehirde üç tane leopar yakalanmış, şehirde fark edilmeden yaşayabilen leoparların varlığı anlaşılmıştı. Her ne kadar, insanın tahrip ve yok etme gücü olsa da, doğa ufak şakalar yapabiliyor.

Av silahlarının gelişmesi:

20. yüzyıl av silahlarının en hızlı şekilde ilerleme gösterdiği dönem oldu. 19. yüzyıla kadar ağızdan doldurmalı av tüfekleri kullanımdaydı, ancak 20. yüzyıla doğru arkadan doldurmalı silahlar tamamen yaygınlaştı. Çok kısa bir süre içinde birden fazla mermi haznesi olan tüfekler (ki piyade silahlarından türemişti) ve sonrasında otomatik dolumlu ve seri atan tüfekler ortaya çıktı. Böylelikle hedefini ıskalayan avcı, hemen ikinci ve üçüncü atışını yapabilecekti. Bu da avın büyük olasılıkla vurulacağı anlamına geliyordu. Bu teknolojik ilerleme, er geç Türkiye'ye de yansıdı. Uzun süre sınırlı tutulan dışalım sayesinde gelişmiş ve otomatik tüfekler çok fazla yaygınlaşmamıştı ve belki de uzun yıllar zor olan dışalımlar, yaban hayvanlarının durumuna az da olsa yardımcı olmuştu. Türkiye 1980'li yıllardan sonra dışalımın çok daha kolay hale getirilmesiyle en gelişmiş ve seri tüfeklerin rahatlıkla elde edilebileceği bir ülke haline geldi. Mevcut av yasaları genelde dikkate alınmadığı için, yasak olan seri otomatik tüfekler kullanılmağa başlandı. Çoğu avlanması yasak olan iri av hayvanlarını kaçak olarak avlayan kişiler, bu kaçak avcılık için kaçak silahlara gereksinim duyacaklardı. Dağ keçisi, yaban koyunu ve karaca gibi türlerin avı, 70 metre menzilli çifte ile neredeyse olanaksızdı. Bundan dolayı dürbünlü modelleri de dahil olmak üzere çeşitli uzun menzilli av tüfekleri piyasaya girdi. Köylerde bazen bulunan mavzerleri çok geride bırakacak tüfek modelleri geldi. Son yılarda yaşanan ekonomik krizlerden dolayı iyi bir silahın fiyatı caydırıcı olabilse de, halen birçok avcıda modern ve aslında yasak tüfeklerin olduğu sanılmaktadır.

Türkiye'de Avcılığın Tehdit Ettiği Başlıca Türler

Türkiye'de yaşayan birçok kuş ve memeli türünün avlanma tarafından tehdit edildiklerini söyleyebiliriz. Ama bu durum türler ve cinsler arasında çok çeşitlilikler gösterebilmektedir. Bunlardan sülüngiller ailesi, Türkiye'de çok zarara uğrayan kuş familyasıdır. Bunu iki temel nedene bağlayabiliriz. Bunlardan birincisi, hepsinin etinin lezzetli olması ve diğer nedeni de, tüfek ile çok rahat avlanılabilen türler olmasıdır. Doğu Anadolu'da nispeten daha bol olan kınalı keklik (*Alectoris chukar*) özellikle Orta Anadolu'da çok azalmıştır, hatta bazı bölgelerde pek rastlanılmamaktadır. Kınalı keklikten, karışık boz ve kızıl renkleri ile ayrılan çil kekliğin (*Perdix perdix*) durumu biraz daha iyidir. Bu ailenin yaban tavukları grubunun tek üyesi olan Kafkas huş tavuğu (*Tetrao mlokowieczi*) ise Türkiye'nin dar bir dağ şeridinde, Bayburt ve Artvin illerinde arasındaki dağlarda ve alpin kuşakta yer almaktadır. Çok ıssız yerlerde yaşadığı için birçok bölgede varlıklarını bugüne kadar sürebilen huş tavukları, bu sefer de insanların daha dolaylı bir etkisinden, yani turizmden bir miktar zarar görebilir. Bunun nedeni, kuluçka zamanında yuvalarından kalkmak zorunda kalan kuşların yumurtalarının civciv verememesi olacaktır. Siyaha yakın renge ve lir şeklinde kuyruğa sahip olan Kafkas huş tavukları, ayrıca Kafkasya'nın bazı kesimlerinde bulunmaktadır. Bu ailenin bir üyesi de kuzeyden göçmen olarak gelen ve özellikle Karadeniz taraflarında kitlesel olarak avlanan bıldırcındır (*Coturnix coturnix*). Özellikle kuzey komşularımız Ukrayna ve Rusya'da üreyen bıldırcınlar, daha çok gece göç ettikleri göç yolları boyunca yoğun şekilde avlanmaktadır. Ama bütün bu av baskısına rağmen, bıldırcınların nesli tükenmekten şimdilik uzaktır. Bu ailenin en gizemli ve iri üyesi olan Hazar ur kekliğinin (*Tetraogallus caspius*) yayılış alan tam bilinmemektedir. Erişkin bireyi 2,5 kilo, yani keklikten yaklaşık beş kat ağır ve iki kat daha uzun olan ur keklikler, daha çok Orta Toroslardan Doğu Anadolu dağ kütlesi üzerinde yaşamaktadırlar. Güney illerinde yaşayan turaç (*Coturnix coturnix*) kuşunun nesli, kınalı keklikten daha ağır şekilde tehdit altındadır. Erkeği çok güzel siyah, beyaz ve kiremit kırmızısı renklerin karışıma sahip, yaklaşık keklik iriliğinde olan turacın yayılışı, avcılığın da ağırlıklı etkisiyle, Silifke'den Mardin taraflarına kadar uzanan ince bir çizginin sadece bazı kesimlerinde bulunmaktadır. Bölgenin nüfus yoğunluğunun çok hızla artmış olması, bu zarif kuşların yayılışı ve nüfuslarını çok olumsuz etkiledi. Daha çok Güneydoğu Anadolu'nun sınır bölgelerinde yaşayan kum kekliği (*Ammoperdix griseogularis*), kum renginde ve boğazı gri renktedir. Her ne kadar yörede sıkça rastlansa da, kum keklikleri de avlanma baskısından dolayı tehlike altına girebilirler.

Kuşlardan en ağır darbeyi alan tür herhalde toy kuşudur (*Otis otis*). Avrupa kıtasının en büyük kuşu olan ve biçim açısından devekuşuna andıran toy kuşunun tercih ettiği yaşama alanları, geniş bozkır araziler ve yarı çöllerdir. Bir zamanlar Şereflikoçhisar'daki karpuz bahçesi sahiplerini şikayet ettirecek kadar çok sayıda olan toy kuşu, 1950'lerde

modern av tüfeklerinin Türkiye'de daha yaygınlaşması ve aynı yıllarda Türkiye'de petrol arama çalışmalarında yer alan Amerikalı ekiplerin de bu bölgede kitleler halinde avlanmasından dolayı büyük kayba uğramıştır. Bir zamanlar kalabalık sürüler halinde Tuz Gölü taraflarında bulunan toy kuşunun sayısı ve yayılışı çok dramatik şekilde düşmüştür. Bu konuda çalışmalarda bulunan kuşbilimciler, Türkiye'de yaklaşık 500 adet toy kuşunun kaldığını belirtiyorlar. Bu büyük kuşun Avrupa'da en yoğun popülasyona sahip olduğu yer, 17.000-19.000 toyun yaşadığı İspanya'dır.

Bir kısmının Türkiye'de ürediği, birçoklarının da göçmen olarak geçtiği ya da kışladığı ördekgiller ailesi de, dünyanın hemen hemen tüm bölgelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de oldukça yoğun şekilde avlanan kuş ailesidir. Özellikle sonbaharda, kuzey ülkelerinden göçmen olarak ve kışlamak için gelenlerle kalabalıklaşan ördek ve kaz türleri yoğun şekilde avlanmaktadır. Bazı nadir yerel türler dışında, Türkiye'de görülen kaz ve ördek türlerinin nesillerinin tehlike altında olduğunu söyleyemeyiz. Bazı türlerin nispeten az olmasının nedeni, dar bir coğrafyada olması ya da çok sınırlı habitatla açıklanabiliyor.

Türkiye'de de bulunan yaz ördeği (*Marmaronetta angustirostis*), birçok ördek türünün aksine, erkeğinin de soluk toprak renklerine sahip olduğu bir ördek türü. Ilıman kuşağın çok belirli bir bölgesindeki alçak alanlarda bulunan tatlı su göllerinde yaşayan yaz ördeği, Fransa ve İtalya'da artık üremiyor. Türkiye'de 150-250 çiftin yaşadığı tahmin ediliyor. Fırat nehrinde ve nehrin yakınlarındaki tatlı göllerde nispeten sağlıklı bir popülasyona sahip olan bu türün Avrupa ve Kuzey Afrika'daki yayılışı halen daralmaktadır. Bazen iklim değişimi ve üreme alanlarının tahrip edilmesi ile sayıları azalan türler için av baskısı ek bir faktör olarak bu türlerin sayısının ivmelenen bir hızda azalmasına neden olabilir. Bundan dolayı, başka nedenlerden dolayı sayıları azalan türlerin av yasağı kapsamına alınıp yasağın dikkatle uygulanması o türlerin korunması için atılacak adımlardan biri olabilir.

Geyik, alageyik, dağ keçisi ve yaban koyunu gibi türler de, avlanmaları yasak olmasına rağmen, avlanma tehdidi altındadır. Bunlardan alageyik ve ceylan koruma alanları dışında hemen hiç yok gibidir. Bu nedenle de içinde bulundukları milli parklar onların sığınakları gibidir. Karaca nispeten daha geniş bir yayılışa sahiptir. Hatay'ın Amanos dağlarından başlayıp, Toroslara ve Karadeniz ormanlarına kadar geniş yayılış gösterir. Bazı bölgelerde, aşırı avlanma yüzünden yok oldular. Kızıl geyik de, karacaya benzer bir yayılış gösterse de, çok daha dar alanlarda varlığını sürdürmektedir. Karadeniz'de olduğu gibi, İç Anadolu'da bulunan bazı orman kütlelerinde oldukça sağlıklı bir popülasyona sahiptir, Afyon-Akdağ ve Eskişehir-Türkmen dağında sıkça rastlanmaktadır. Yaban koyunu ise iki bölgede olup, İç Anadolu'daki son dayanakları olan Konya-Bozdağ'da korunmaktadır ve bu sayede popülasyonları yaklaşık bine kadar varmıştır. Van bölgesinde yaşayan alttürün yöre avcıları tarafından avlanması

söz konusu olsa da, son yıllara kadar bölgede yaşanan olaylar, orada yaşayan yaban hayvanlarına dolaylı olarak yararlı oldu. Uzun yıllar süren olayların etkisiyle avlanmak neredeyse olanaksız ve tehlikeli hal almıştı. Bu bölge mayın korkusu, boşlatılan köyler ve yıllar süren gerginlik nedeniyle avcıların pek uğrayamadığı yerler oldu. Özellikle yaban domuzu nüfusunun arttığı ama bunun yanında yaban keçilerinin sayısının da bazı dağlık alanlarda arttığı söylenebilir.

Av hayvanı olmayan, bazı istisnalar dışında evcil hayvanlara ve kümes hayvanlarına zarar da vermeyen yırtıcı kuşların öldürülmelerini avcılık kavramı içinde açıklamak belki de yanlış olacaktır. Kanunlara göre yasak olsa da, kuş doldurmak Türkiye'de hala yapılmaktadır ve yaptırımları, doğa koruma ile ilgili diğer kanunlarda olduğu gibi, caydırıcı olmaktan oldukça uzaktır. Bu rahatlıktan dolayı da, çeşitli doğanlar, atmaca ve şahinler vurulup doldurulmaktadır. Bu şekilde vurulan binlerce kuşun doldurulmuş örneklerini birçok kebapçı, restoran ve hatta bir kuşu sembol olarak almış ve bundan dolayı da daha özenli olması beklenen futbol kulüplerinde rahatlıkla bulabilirsiniz. Yırtıcı kuşların alan başına birim yoğunluğunun av kuşlarına göre çok daha az olduğunu göz önünde bulundurursak, bu tür olayların göründüğünden de yıkıcı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Türkiye, kaçak avcılığın oldukça yoğun bir şekilde yapıldığı ve diğer Avrupa ülkelerine göre av kanunlarının en ciddi şekilde çiğnendiği bir ülke. Belli çalışmalar sonucunda belirlenen av kanunları, genelde kağıt üzerinde kalmaktadır. Kaçak avcılığın faunaya vermiş olduğu zarar hakkında çalışma yapmak da zordur. Çünkü hangi türlerin nerelerde bulunduğu hakkında geniş bir çalışma yok. Türkiye'deki bazı araştırmacılar ve derneklerin çalışması, yurt dışındaki bazı kuş gözlem kuruluşları, akademik çevrelerin önemli çalışmaları olsa da, bu önemli bilgiler birçok kaynakta dağınık olarak bulunuyor. Son yıllarda bu konuda önemli adımlar atıldı ve kuş/doğa gözlemcilerinin sayısının hızlı bir şekilde artmasından sonra da, ekolojik açıdan önemli olan bölgeler; bu zenginliği oluşturan nedenler ile daha rahat saptanmaya başladılar ama bu olumlu gelişmenin daha çok sulak alanlar için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Sulak alanın sınırları bellidir ve hangi kuş türlerinin tercih ettiği de bilinmektedir. Böylece dikkatli bir bekleme ve gözlem sonucunda, sulak alanda bulunan kuş türleri daha rahat bir şekilde saptanabilir ve yaklaşık sayıları hakkında bir sonuç çıkartılabilir. Ama dağlık ya da ormanlık bir bölgede yaşayan türleri için bu ölçekte çalışmanın yapılması çok daha zordur ve özellikle de bu şekilde yayılış gösteren türlerin yayılma alanları ve nüfuslarının saptanabilmesi için daha uzun bir sürede toplanmış bilgilere ve çeşitli kaynaklara gereksinim vardır. Bu türlerinin birçoklarının gececil olması, bu durumu çok daha zorlaştırmaktadır. Yaban kedisi gibi bir türün yayılışı hakkında bilgi edinmek bu açıdan çok daha zordur, çünkü kendisini, bölgede yaşayanlara belli etmeden uzun süre yaşayabilir. Ya da karakulak (vaşağa benzeyen bir yabani kedigil)

gibi, ürkek ve evcil hayvanlara fazla zarar vermeyen bir türün yayılışını belirlemek de oldukça zor bir çalışmadır. Bu nedenlerden dolayı, sulak alanlarda yaşayan kuş türlerinin yayılışları hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahipken; yaban kedisi, karakulak, sırtlan gibi türlerinin yayılışı hakkında fazla bir şey söyleyemiyoruz. Ur keklik gibi, dağlık bölgelerde yaşayan türler için de benzeri geçerlidir. Türlerin yayılışı ve nüfus yoğunlukları hakkında bilgi birikiminin oluşmasını sağlamak ve değişmeleri haber alabilmek için, birçok kaynağın birleştirilmesine ihtiyaç duyulacaktır. Bu konudaki en temel bilgi kaynaklarından biri olan avcıların bilgi seviyesi yeterli değildir. Ayrıca birçok türün saptanması da uzmanlık işidir.

Global Ekonominin Yeni Bir Olgusu: Av Turizmi

Yabancıların Türkiye'de avlanmaları yeni bir konu değildir. Osmanlı zamanında da, Türkiye'nin kuruluş yıllarında da, Türkiye'de geçici süre için bulunan kişilerin birçoklarının, kuş ya da büyük av partilerine katıldığı bilinmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonraki ekonomik atılım yıllarında, yurtdışından gelen mühendis, teknik eleman gibi kişilerin uzun süren şehir dışı görevlerindeki birkaç eğlence aracı olarak avcılık gözüküyordu. Denetimin az olması ya da bu tür avcılığa göz yumulması ile, yabancı uyruklu avcılar rahatlıkla avlanabilmişlerdir.

Son yıllarda av turizmi haberlerde oldukça sık duyulan bir haber. Adından da anlaşılacağı gibi, yurtdışından gelen avcıları avlandırarak ülkeye döviz kazandırmak Türkiye'de de yeni olarak uygulanmağa başlanan bir olgu. İlk olarak, Antalya'nın Düzlerçamı'ndaki milli parkta yaşayan dağ keçileri yabancı av turizmine açıldı. Daha sonra da, Artvin'in Yusufeli ilçesinde boz ayı avına başlandı. Türkiye'de turizm av sahası olarak açılabilecek yer sayısı, sınırlıdır. Zengin doğasına rağmen, avcıların en çok çekecek olan iri av hayvanlarının popülasyon yoğunluğunun düşük ve hatta sıfıra yakın olması, bu ülkede çok sayıda av sahasının açılması açısından oldukça büyük bir engeldir. Ama bunu kabul etmeyip, sadece az bir döviz kazancı için rastgele olarak açılacak av sahaları, oradaki faunayı hemen zarara uğratabilir. Birçok bölgede, yabancı av gruplarının ilgisini çekebilecek olan çengelboynuzlu dağ keçisi (*Rupicapra rupicapra*), dağ keçisi (*Capra aegagrus*), boz ayı (*Ursus arctos*) popülasyonu, üreme hızları ve diğer konularda yeterli bir bilgi birikimi yoktur. Bu nokta da, gereksiz miktarda av sahalarının açılmasını çok tehlikeli bir noktaya getiriyor.

Milli Parklar, Av Koruma Sahaları

1966 yılında Antalya-Düzlerçamı'nın kurulmasından sonra, çeşitli statülerdeki bölgeler, içinde barındırdığı hayvan ve bitki örtüsü ile birlikte koruma altına alındı. Bunların belli başlı olanları devlet tarafından korunmaktadır (Düzlerçamı ve Bozdağ sahalarında olduğu gibi). Ancak yıllık av komisyonu tarafından saptanan avlanma yasak alanlarının

varlığını hissedip sevinmek, aldatıcı ve 'pollyannacılık' olarak görülebilir. Çünkü, özellikle ücra kesimlerde denetim çok zordur. Ayrıca birçok bölgede koruma amacı ile somut bir önlem alınmadığından, oradaki kaçak avlanma biraz da civarda yaşayan köylülerin insafına kalmış bir konudur. Bu açıdan da av koruma sahası içinde bulunan hayvanların insandan korunduğunu pek söyleyemeyiz. Ayrıca, av turizmi, sadece çok sınırlı bölgelerdeki uygulamaları içerdiğinden, genel avcılık çerçevesi için bakmamak gerekir.

Olumlu adımlar, bilinçli avcılar

Son yıllarda, av hayvanlarının nasıl azaldıklarını ve hangi türlerin daha çok azaldığını gören kişiler de, meraklarından dolayı, düzenli bir şekilde doğanın içinde olan köylüler ve avcılardır. Köylü avcılar daha çok kendi sahalarında avlandıkları için, kendi bölgelerini iyi bilmektedirler ve türler hakkında belli bir düzeyde ilgisi ve bilgisi olursa, o bölgedeki av hayvanlarının zaman içindeki artışı ve azalışları hakkında bilgi sahibi olurlar. Bunu, düzenli ve sıkça avcılık yapan ve meraklı şehirli avcılar için de söyleyebiliriz. Eğitimli ya da sağduyulu bazı avcıların çalışmalarından da burada bahsetmekte yarar var. Özellikle de İstanbullu ünlü avcıların başını çektiği, Bilinçli Av Merkezi, avcılığın bilinçli bir şekilde yapılması için çalışıyor. Bazı yöresel avcıların, kendi yörelerindeki av alanlarının ya da bazı türlerin korunması için çaba gösterdiklerini görüyoruz. Bu avcılardan örnek olarak verilebilecek kişi, yakın zamanda kaybettiğimiz rahmetli İbrahim Aksaz olup, Kütahya yöresindeki toy kuşlarının korunması için somut şekilde çalışmış ve hatta korunmaları için bekçiler tutmuştu. Ancak maalesef avcıların genel çoğunluğunu, av hayvanları hakkındaki bilgilerini ve avcılığa bakışını gördüğümüz zaman, bu çabaların genel gidişat içinde tatlı istisnalar olduğunu görüyoruz.

Sonuç

Türkiye'de, özellikle nüfus artışı ve düşük bilgi seviyesi yüzünden, zengin olan Anadolu faunası ciddi zararlar görmektedir. Birçok hayvan türünün yayılışları daralmış ve hatta bir kaçı tamamen tükenmiştir. Şu anda, durumun akışını ters yöne çevirecek ciddi önlemlerin alındığını ve doğru uygulamalarının yapıldığını söyleyemeyiz, ancak geç de olsa, doğa koruma olgusunun geliştiğini görebiliriz. Hem Türkiye'de bulunan yaban hayvanlarının dağılım haritaları netleşmeğe başladı, hem de çeşitli dernek ve kuruluşlar, bu konularda çalışıyorlar. Nesli azalan türler daha belirgin ve somut belgelerle ortaya konuyor, önemli sulak alanlar ortaya konuyor ve bunlar koruma/eğitim projelerine dönüşüyor. Kültürel değerlerimizin geç anlaşılması gibi, Türkiye'deki tabiat koruma kavramı çok geç ortaya çıkmıştır ve gerekli tabana ulaşmakta güçlük çekmektedir. Bunu büyük oranda eğitime bağlayabiliriz.

Avcılık, son yıllardaki bazı olumlu gelişmelere rağmen, av hayvanı olsun ya da olmasın, Türkiye'deki birçok hayvan türü için tehdit olmaktadır. Kanunların uygulanmamasından dolayı, bu avı yasak türler için de geçerlidir. Koruma alanları ve milli parklar, birçok av hayvanın korunması açısından yararlı ve gerekli olsa da, bu koruma adalarının dışındaki doğada, yaban hayatının yok olmanın eşiğine gelmesi, bu alanları son sığınak haline dönüştürecektir. Kaldı ki, sınırlı bir alanda koruma da, hastalık ve genetik havuzun fakirleşmesi gibi sorunları beraberinde getirebilir. Eğer ülkemizdeki yaban hayatının ve bunun içinde yer alan av hayvanlarının korunmasını istiyorsak, bunu ancak çok kapsamlı ve uzun vadeli çalışmalarla sağlayabiliriz. Avcılığın denetlenmesi, cezaların mantıklı düzeyde ve caydırıcı olması, av tezkeresinin sınavdan sonra verilmesi, biyolog ve genetik uzmanlarının da yer alacağı koruma projeleri, türlerin dağılım ve sayı çalışmalarının yapılması ve düzenli olarak izlenmeleri ile ibreyi döndürme şansı hâlâ vardır.

Özet:
Avcılık insanlık tarihi ile başlayan bir olgudur. Başlangıçta korunma ve beslenmeye yönelik olan avcılık zaman içinde nitelik değiştirmiştir. Türkiye'de yapılmakta olan avcılık bazı kuş türlerinin ve memeli hayvanın varlığını tehdit etmektedir. Son zamanlarda çevre bilincinin artmaya başlamasına rağmen yasaların yetersizliği ve denetimlerin azlığı tehlikenin sürmesine neden olmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Avcılık, silah, doğal hayat, av turizmi, Türkiye.

Abstract:
Hunting has begun with the history of mankind with the aim of protection and feeding. But in time it has changed its nature and become a leasure threatining the wild life. It is no different in Turkey where some birds and mammals have gradually come to the brink of extinction. Though environmental consciousness has grown significantly, the danger continues mainly because of the insufficiancy of laws and the control mechanisms to protect the wild life.

Key words: Hunting, arms, wild life, hunting tourism, Turkey.

XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları

Zafer ÖNLER*

Bitkilerin insan yaşamındaki vazgeçilmezliği, her dilde bitki adlarıyla ilgili terminolojiyi de zengin bir alan durumuna getirmiştir. Bitkileri adlandırma, toplumun dünyayı algılayış biçimi hakkında fikir verdiği gibi, toplumlar arası kültürel ilişkilere de bir ölçüde ışık tutar. Toplumların adlandırmalarda izledikleri yol onların yaşayış biçimleri ve dünyayı algılayışları hakkında fikir verici olabilir. Örneğin bir kaktüs türünün *kaynanadili* biçiminde adlandırılması o toplumdaki *kaynana* imgesi konusunda fikir verir. Öte yandan hoş kokulu bir çiçeğin *hanımeli* olarak adlandırılışı da o toplumdaki *hanım* imgesi konusunda bir fikir edinmemizi sağlar. Aynı biçimde farklı dillerden alınan bitki adları toplumlar arasındaki kültürel alış verişin de tanıkları durumundadırlar.

Günümüz Türkçesinin bitki adları açısından zenginliği dikkat çekici bir olgudur. Türkçede bitki adlarının çokluğu, ülkemizin çok zengin bitki türlerine sahip oluşundan kaynaklanmaktadır. Herhangi bir bitkinin Anadolu'nun farklı yörelerinde farklı adlarla adlandırılması olgusu ise, Türkçede özellikle yerel ağızlarda, bitki türlerinin sayısından kat kat fazla bitki adının bulunması sonucunu doğurmuştur. Bu adlandırmalardaki çeşitli benzetme ve bağdaştırmalar ilgi çekicidir.

Bu yazıda XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'da yazılmış tıp metinlerinde geçen Türkçe bitki adları üzerinde durulacaktır. Eski metinler içerisinde tıp

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi. onlerz@hotmail.com

metinleri, bitki adları açısından en zengin kaynak durumundadırlar. Eski tıpta ilaç ham maddesinin bitkilerden elde edilmesi bu metinlerin birçok bitki adını içermesine neden olmuştur. İlk çağlardan XVIII. yüzyıla dek bitkiler ya doğrudan doğruya ya da çeşitli işlemlerden geçirilerek ilaç olarak kullanılmışlardır. Tıp bilimi de diğer bilimlerde olduğu gibi ilk çağlardan bu güne toplumdan topluma tevarüs ederek gelişmiştir. Bir başka deyişle Eski Yunan tıbbı Mısır ve Mezopotamya mirasını devralarak geliştirmiş, İslam dünyası bu mirası, özellikle Abbasi halifesi Memun zamanında yapılan tercümelerle edinmiş, bunu geliştirerek İbni Sina gibi büyük adlar yetiştirmiştir. Rönesansla birlikte bu miras çeviriler yoluyla yeniden Batı'ya geçmiştir. İslam tıbbı büyük oranda Eski Yunan tıbbına dayanmış olmakla birlikte Hint tıbbından da büyük ölçüde etkilenmiştir.

İslam dünyasında bilim dilinin Arapça oluşu tüm Müslüman kavimlerde olduğu gibi Türkler arasında da diğer bilim alanlarıyla birlikte tıp kitaplarının da Arapça yazılması sonucunu doğurmuştur. İslamiyet öncesi dönemde Uygurlardan kalma tıp konusunda yazılmış birtakım metinler günümüze dek gelmiştir.[1] İslamiyet sonrası dönemlerde ise en eski Türkçe tıp kitapları XIV. yüzyılda Anadolu'da yazılmışlardır. Anadolu Selçuklu devletinin resmi dilinin Farsça oluşu, çeşitli bilim alanlarına ilişkin eserlerinse Arapça yazılması, bu devlet döneminde Türkçe eser yazılmaması sonucunu doğurmuştur. Anadolu Selçuklu devletinin çözülüp yerine Türkmen aşiretlerinin kurdukları beylikler zamanında, başta edebiyat olmak üzere birçok alanla birlikte tıp alanında da Türkçe eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu dönemde her alanda Arapça ve Farsça'dan yapılan çevirilerin yanı sıra telif nitelikte de gittikçe artan sayıda Türkçe eserler yazıldığını görmekteyiz. Türkçeye olan bu yönelişte, Anadolu beyliklerinin başındaki beylerin büyük teşviki etkili olmuştur. Göçebe Türkmen aşiretleri olan bu beyler muhtemelen Türkçeden başka dil bilmediklerinden himayelerindeki sanatçı ve bilim adamlarına kendi dilleriyle eserler yazmayı buyurmuşlardır.

Sağlık konusu halkın çok geniş bir kesimini ilgilendiren bir alan olduğu için, tıbba ilişkin eserler halk arasında da her zaman büyük ilgi görmüştür. Beylikler döneminde Türkçeye gösterilen ilgiye koşut olarak, XIV. yüzyıldan itibaren gerek çeviri gerekse telif çok sayıda tıp kitabının yazıldığını görüyoruz. Türkçe tıp eserlerinin sayısı tüm Osmanlı dönemi boyunca artarak sürmüştür.

Bitkilerin tıpta ilaç olarak kullanılması, bitki adlarını bir tıp ve eczacılık

1 G. R. Racmatı (Reşid Rahmeti Arat): Zur Heilkunde der Uiguren I., II, Berlin 1930-1932.

terimi durumuna getirmiş, bu nedenle de bitki adları üzerine yapılan çalışmalar botanik biliminin sınırlarını aşarak farklı bilim alanlarının inceleme konusu olmuştur. Bilimsel amaçlı çalışmaların dışında, özellikle son yıllarda doğal ilaçlara yöneliş, halk arasında bitkilere ilgiyi arttırmıştır. Buna koşut olarak da bilimsel değer taşımayan birçok yayın ortaya çıkmıştır. Bilimsel değer taşımayan, bu alanda yapılan birçok folklorik yayını bir yana bırakırsak, Türkçe bitki adları üzerine bilimsel nitelikte kimi çalışmaları anmakta yarar vardır:

Bu çalışmalardan biri Turhan Baytop tarafından uzun yıllara dayanan araştırmalar sonucu gerçekleştirilen *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* adlı eserdir.[2] Üç bölümden oluşan bu eserin birinci bölümünde, yerel ağızlar da dâhil Türkçede kullanılan bitki adları alfabetik sıra ile yer almış ve Latince karşılıkları verilerek halk arasında hangi hastalıkların sağaltımında kullanıldıkları belirtilmiştir. İkinci bölüm, eserde yer alan bitki adlarının Latince dizinidir. Üçüncü bölüm olarak beş yüz bitkinin renkli fotoğraflarına yer verilmiştir.

Bu alandaki bir diğer eser Ingeborg Hauenschild'in *Türkspracige Volksnamen für Kräuter und Stauden mit den deutschen, englischen, und russischen Bezeichnungen*[3] adlı eseridir. Bu eserin birinci bölümünde 1158 bitkinin Latince adları alfabetik sıra ile yer almış, bunların Almanca, İngilizce ve Rusça karşılıkları ile değişik Türk dil ve lehçelerinden tespit edilebilen karşılıklarına yer verilmiştir. İkinci bölüm dizinlerden oluşmaktadır. Bu bölümde sırasıyla 26 dil ve lehçelerden dizinler yer almaktadır: Altayca, Azerbaycanca, Başkırtça, Hakasça, Almanca, İngilizce, Gagavuzca, Yakutça, Karaimce, Karakalpakça, Karaçay-Balkarca, Kazakça, Kazakça/Sinkiang, Kırgızca, Kırım Tatarcası, Kumukça, Nogayca, Rusça, Tatarca, Çuvaşça, Türkiye Türkçesi, Türkmence, Tuvince, Uygurca, Uygur/Sinkiang ve Özbekçe.

Bu alanda anılması gereken üçüncü eser ise Şevki Akalın'ın iki ciltten oluşan *Büyük Bitkiler Kılavuzu* adlı eseridir.[4] Bu kapsamlı eserin birinci cildinde 10508 bitkinin Latince adları ve Türkçe ile Almanca karşılıklarına yer verilmiştir. Bu bölümden sonra Türkçe, Almanca ve İngilizce olmak üzere üç dizin yer almaktadır. İkinci ciltte ise 10508 bitkinin siyah-beyaz fotoğraflarına yer verilmiştir.

2 Turhan Baytop: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1994.

3 Ingeborg Hauenschild: "Türkspracige Volksnamen für Kräter und Stauden mit den deutschen, englischen, und russischen Bezeichnungen" Wiesbaden, 1989.

4 Şevki Akalın: *Büyük Bitkiler Kılavuzu*, I. c. 1952. II. c. 1956.

Türkçe tıp yazmalarında geçen bitki adlarını konu alan bir çalışmamda, XIV. ve XV. yüzyıllarda yazılmış beş tıp kitabında geçen bitki adları bir araya getirilmişti.[5] Türkçe, Arapça, Farsça ve Eski Yunanca olmak üzere kökeni farklı dillere dayanan 572 terimi içeren bu çalışmada, terimlerin Latince karşılıkları belirlenmiş, taranan beş kitapta geçen yer gösterilmiş ve terimin köken açıklamaları yapılmıştır. Araştırmanın sonuna da bir Latince dizin eklenmiştir. Burada yer alan 572 terim çok daha az sayıdaki bitkinin farklı dillerdeki adlarından oluşmaktadır. Çünkü Türkçe tıp yazmalarında bir bitki aynı eserin değişik yerlerinde kimi zaman Türkçe, kimi zaman Arapça, Farsça ya da Eski Yunanca karşılıklarıyla yer almaktadır. Böylelikle aynı bitki çoğu zaman aynı eserde birden fazla karşılığıyla geçebilmektedir. Örneğin *Anchusa* bitkisi *sığırdili, gāvzubān, lisānü'ş-şevr* ; *teke sakalı, liḥyetü't-teys; bağa yaprağı, lisānü'l-ḥamel, sịğirlü yaprak* gibi aynı bitki bu eserlerin farklı yerlerinde farklı dillerdeki adlarıyla yer alabilmektedir.

Son yıllarda Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış Türkçe tıp kitapları üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça artmıştır. Eski tıp alanındaki terminoloji açısından zengin olan bu metinlerin bilimsel yötemlerle yayınlanarak söz varlıklarının ortaya konması Türk dili araştırmaları ve Türkçe'nin tarihsel sözlüğü açısından oldukça önemlidir. Bu yazıda XIV. ve XV. yüzyıllarda Anadolu'da yazılmış olan tıp yazmalarında geçen, yalnızca Türkçe kökenli bitki adları üzerinde durulacaktır. Bu terimler aşağıdaki eserlerden taranmıştır:

Edviye-i Müfrede: İshak bin Murad adlı bir hekim tarafından Gerede yöresinde, 1390 tarihinde yazılmış olan bu eser, aynı zamanda yazılış tarihi kesin olarak belli olan telif ilk Türkçe tıp kitabıdır.[6]

Hazâinü's-Saâdât: Eşref bin Muhammed adlı bir hekim tarafından yazılmıştır. XV. yüzyıl başı ya da XIV. yüzyıl sonunda yazıldığı tahmin ediliyor. Her sayfada 17 satır olmak üzere 72 yapraktan oluşan bu eserin eldeki yazması 1460 yılında istinsah edilmiştir. Bu kaynaktan aldığımız terimler, Bedi N. Şehsuvaroğlu[7] yayınında yer alan faksimileden taranmıştır.[8]

---

5 Zafer Önler: "XIV.-XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", *Journal of Turkish Studies,* (Türklük Bilgisi Araştırmaları) Volume 14, 1990. s.337-391.

6 Mustafa Canpolat- Zafer Önler: *İshak bin Murad, Edviye-i Müfrede, Metin- Sözlük,* Türk Dil Kurumu. (Baskıda).

7 Bedi N. Şehsuvaroğlu: *Eşref bin Muhammed, Hazâinü's-Saâdât,* Türk Tarih Kurumu 1961.

8 Bu eser Nadir İlhan tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1995).

Mücerrebnâme: Bu eser XV. yüzyılın önde gelen hekimlerinden, Amasya Darü'ş-Şifâsı başhekimi Sabuncuoğlu Şerafeddin tarafından 1468 yılında yazılmıştır. Sabuncuoğlu, daha çok *Cerrahiyetü'l- Haniye* adlı dev eseri ile bilinir.[9] *Mücerrebnâme* ise, hekimlik gözlem ve deneyimlerine dayanarak 85 yaşında iken yazdığı bir eserdir. Bu niteliği ile de içerik olarak tümüyle özgündür. Bu çalışma için, Ayasofya Kütüphanesi 3729 numarada kayıtlı, her sayfada 13 satır olmak üzere 43 yapraktan oluşan nüsha taranmıştır.

Müntahab-ı Şifa: Daha çok Hacı Paşa adıyla bilinen Celalüddin Hızır tarafından XV. yüzyılın başlarında yazılmış bir eserdir.[10]

Yadigar-ı İbni Şerif: İbni şerif adlı bir hekim tarafından, XV. yüzyılda yazılmış olan oldukça hacimli bu eser, Ali Çelebi bin Şerif adlı bir hekim tarafından, Timurtaş Paşa oğlu Umur Bey adına yazılmıştır. Terimlerin tarandığı nüsha, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, Y.102 numarada kayıtlıdır. Her sayfada 17 satır olmak üzere 330 yapraktan oluşan bu nüsha İsa el-Vardarî adlı bir müstensihçe 1583 yılında istinsah edilmiştir.[11]

Aşağıda alfabetik olarak verilen listede 172 terim yer almaktadır. Yapı olarak, *çigdem, çogan, yavşan, yılgun* gibi tek bir kelimden oluşanlar; *çörek otu, demür dikeni, karga sabunı, kaz ayağı, yun dişi* vb. ad öbeği; kara erük, kızıl ağaç, siŋirlü yaprak gibi sıfat öbeği tarzında olmak üzere üç grupta toplanabilirler. Ayırıcı ögelerden biri yabancı kökenli diğeri Türkçe olan terimler de alınmıştır: *acı bakla, acı marul, ağır kesdane, yaban soğanı* gibi. Listede yer alan terimlerin anlamı verildikten sonra Latince karşılıkları verilmiş, ardından geçtikleri eserlerde, yalnızca tek yer gösterilmiştir. Daha sonra terimin Eski Türkçe dönemindeki biçimi aktarılmış, *Tarama* ve *Derleme* sözlüklerinde yer almışlarsa, bu kaynaklardaki biçim ve anlamları gösterilmiştir.

acı baḳla Yabani bakla (Lupinus termis); (MŞ 73b). Arapça baḳla, baḳli kelimesinin Türkçe acı (<açığ "bitter, sur EDPT 20) sıfatı ile nitelendirilerek yapılmış olan bu terim, aynı dönem metinlerinde *termiye* ve *turmuş* karşılıklarıyla da geçmektedir.

acı marul Yaban marulu, karahindiba, arslandişi (Taraxacum officinale). (Ydg. 177b). Sıfat öbeği olarak kurulmuş olan terim Türkçe acı kelimesiyle

9 İlter Uzel: *Cerrahiyetü'l-Haniyye*, I., II, Türk Tarih Kurumu 1992.

10 Zafer Önler: *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa I (Giriş-Metin)*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1990; *Müntahab-ı Şifa II Sözlük*, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.

11 Yadigâr-ı İbni Şerif'in bu eseri Paki Küçüker tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır. (Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 994).

Yunanca marul (μαρούλι) kelimelerinden oluşmuştur.

ağır kesdāne Acıçiğdem (Colchicum autumnale); bkz. yund dişi; (MŞ 166a). Aynı metinlerde *surıncān* karşılığıyla da geçmektedir. Türkçe *ağır* sıfatı ile Yunanca *kesdāne* (< κάστανον) kelimelerinden oluşmuştur.

ağac ḳavunı Agaçkavunu, turunç (Citrus medica); (Edv. 44b; MŞ. 79a, Ydg. 202b). Aynı metinlerde Arapça *turunc* karşılığıyla da geçmektedir. Türkçe *ağaç* (< ığa:ç , "tree" EDPT 79) ve *ḳavun* (bkz. ḳavun) kelimeleriyle ad öbeği biçiminde kurulmuş bir terimdir. TS'de *ağaç kavunı* biçimiyle yer almakta ve "Turunç" (s. 27) olarak anlam verilmektedir.

ağu ağacı Zakkum (Nerium oleander); (Edv. 46b; Mş 129a; Ydg. 295a). Dönem metinlerinde Arapça *dıflī* karşılığıyla da görülmektedir. Türkçe *ağı* (<ağu: "poison" EDPT 78) ve *ağaç* kelimelerinden ad öbeği yapısındaki bu terim günümüzde daha çok *zakkum* karşılığıyla bilinmektedir. Bitkinin zehirli oluşu nedeniyle *zıkkım* biçimiyle öldürücü zehir adı olarak da yaygındır. Hatta halk arasında *zıkkım* ve *zıkkımın kökü* kelimeleri ilenme sözü olarak çok kullanılır. DS'de *ağı ağacı, ağı çalısı, ağı dalı* biçimleriyle yer almaktadır. (s.. 80). TS'de *ağu ağacı* biçimiyle yer almış ve "Zakkum ağacı" (s. 58) olarak anlamlandırılmıştır.

ağu ḳunduzı Aksırıkotu, kündüs (Gypsophila struthium). krş. *çoğan*; (MŞ 128a,). TS'de *ağu kunduz* biçimiyle yer almış ve "Aksırdıcı bir ot" (s. 58) olarak anlamlandırılmıştır.

aḳça ot Bu adla hangi bitkinin kastedildiği bilinmiyor. Türkçe *akça* (<a:k "white" EDPT 75) sıfatı ile ve *ot* (<ot "grass, vegetation" (EDPT 34) kelimelerinden sıfat öbeği biçiminde kurulmuş bir terimdir. Yalnızca Yadigār-ı İbni Şerif'de belirleyebildiğimiz bu bitki aynı eserde şöyle tanımlanıyor: ***bu ota Türaçe aḳça ot derler ve bazılar sulṭān otı derler, aḳ aḳ uzun aōaleri olur (...) ve ebe gömeci gibi kiçirek çiçegi olur ḳızılca, bayırlarda ve düz yerlerde daḫı biter...,*** (Ydg. 281a).

alma Elma (Pirus malus); (Edv. 35b; MŞ 77b; Ydg. 14b). Türkçede her dönem çok yaygın olan bir meyva adı. Anadolu tıp metinlerinde de çok yaygın. Ancak aynı eserlerde alma sözcüğünün yanı sıra Arapça *tuffāḥ* karşılığı da aynı yaygınlıktadır. Eski Türkçe döneminde de *alma* (<alma: "apple" EDPT 146) biçimiyle görülen kelimenin kökeni ve yapısı konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır.

aluç Alıç (Crataegus azarolus). Muhtemelen Farsça *alu* "erik" *ālūçe* kelimelerinden kaynaklanıyor olmalıdır. Eski Türkçe dönemi metinlerinden beri bu biçimiyle görülen bir kelimedir (< alu:ç "the fruit of the crataegus azarolus" EDPT 128).

anduz Andız otu (İnula helenium); (MŞ 14a; Ydg. 318b). Dönemin metinlerinde Arapça *rāsen* karşılığıyla da geçmektedir. Türkçe'nin ilk dönem metinlerinden beri aynı biçimle (< anduz "elecampane, inula helenium" EDPT 178) görülen bir kelimedir.

arduc Ardıç ağacı ve yemişi (Junperus); (Edv. 63b; MŞ 73b; Ydg. 176a). Eski Uygur dönemi metinlerinden beri çeşitli biçimleriyle görülen bir kelimedir. (< artuç EDPT 204).

arpa Arpa (Hordeum); (Edv. 59b; HS 13; Mcr. 20b; MŞ 77b; Ydg. 41a). Türkçenin en eski metinlerinden beri (< arpa: EDPT 198) her dönemde çok yaygın kullanımı olan bir kelimedir.

ayıt Ayıt otu, hayıt (Vitex agnus-castus). (Edv. 9a; MŞ 150a; Ydg. 248b). DS'de *hayıt, hayit* biçiminde ve "Sıcak bölgelerde yetişen, kırmızı çiçekli yaprağı zeytin yaprağına benzeyen dallarından sepet yapılan bir çeşit ağaç" (s. 2317) açıklamasıyla yer almaktadır.

ayruķ Ayrıkotu (Cynodon daktylon); (MŞ 103b). Eski Türkçede *adır-* (ayırmak) >*adrık* biçiminde türetilmiş bir addır (EDPT 65). Aynı dönem metinlerinde ayruk kelimesinin yanı sıra Arapça karşılığı olan *necil* kelimesi de yaygındır. DS'de *ayrıh (ayrıh otu, ayruk, ayrık)* (s. 430) biçimleriyle yer almaktadır.

ayva Ayva (Cydonia ablonga); (Edv. 54b; HS 13b; MŞ 4b; Ydg. 321a). Arapça *sefercel* karşılığıyla da geçen bir meyvadır. Mahmud Kâşgârî'de de yer alan bir kelimedir (< ayva: EDPT 268). Anadolu ağızlarında önses türemesiyle *hayva* biçiminde de görülür.

bağa yaprağı Sinirotu (Plantago); bkz. siŋirlüce ot. (MŞ 171a). Birleşik kelime yapısındaki bu terim *bağa* (< baka "frog" EDPT 311) ve *yaprak* (< yapurğa:k "a leaf" EDPT 879) kelimelerinden ad öbeği biçiminde kurulmuş bir terimdir. DS'de *bağa yaprağı (boğa yaprağı, bağa, bağ yaprağı, boğ yaprağı)* biçimlerinde ve " Su kenarlarında biten ve geniş yaprağı iltihaplı yaraların tedavisinde kullanılan bir bitki." (s. 474) açıklamasıyla yer almıştır.

baladı otı : Ayıgülü, şakayık (Paoenia officinalis); (MŞ 162a). Aynı metinlerde bu bitki Eski Yunanca *favānya* ve Arapça *'ūdı'ş-şalib* karşılıklarıyla da yer almaktadır. Terimin ilk ögesi olan *baladı* kelimesinin kökeni konusunda bilgi bulunmamaktadır.

baldıran Baldıran otu (Conium maculatum); Türkçede *baldırgan* biçimiyle de bilinmektedir. Aynı dönem metinlerinde Arapça *şukrān* karşılığıyla da yer almaktadır. Yadigâr-ı İbni Şerif'te kelime ile ilgili şu açıklama bulunmaktadır: *şukrān gibi kim türkçe baldıran derler,* (124a).

DS'de baldırgan (baldırgan, baldırkan): "Baldıran." (s. 502) verileri yer almaktadır. Çağdaş Türk dil ve lehçelerinde *baldırgan, paldırgan, maltırgan* gibi değişik biçimlerde bulunmaktadır (bkz. EW 61).

baldırı ḳara Baldırıkara (Aspelinum adianthum); (Edv. 45a; MŞ 64b; Ydg. 297). Aynı eserlerde persiyâvşān karşılığı da kullanılmaktadır. Türkçe *baldır* (<baltır "the calf of the leg" EDPT 334) ve *ḳara* kelimelerinden türetilmiş bir söz öbeğidir. Ancak *baldır, baldur* kelimelerinin "bitki gövdesi, sak" anlamında TS'de de yer aldığı görülmektedir. (s.398).

ballıḳ Sarı sütleğen, balıkotu (Euphorbia helioscopia). (MŞ 60a). Türkçe bal, (< ba:l "honey" EDPT 330) kelimesinden türetilmiş olma olasılığı yüksektir.

baŋ Ban otu (Hyosciamus niger). (HS 67b; Mcr. 9b; MŞ 50a; Ydg. 179b). Eski Türkçe dönemi metinlerinde rastlanılmıyor.

beg börki Kadifeçiçegi, horozibiği (Fumaria officinalis); (Edv. 11b; MŞ 131a). Aynı metinlerde Farsça *şahtere* karşılığı ile de yer almaktadır. Türkçe beg kelimesi ile börk (< börk " a cap" EDPT 362). kelimelerinden ad öbeği biçiminde oluşmuş birleşik bir kelimedir. TS'de *beg börkü* biçimiyle yer almış ve "Bostangüzeli, kadife, horozibiği de denen çiçek" (s. 480) olarak açıklanmıştır.

bėş barmaḳ Beşparmak otu (Potentilla reptans); Dönem metinlerinde Yunanca'dan Arapça'ya geçmiş *bantāfilyūn* karşılığıyla da yer almaktadır. Yadigär-ı İbni Şerif'de şöyle tanımlanmaktadır: ... *bėş barmaḳ dėdükleri ot kim banṭāfilyūn dėrler,* (s. 118a). DS'de *beşparmak*: "Ayıt adı verilen küçük bir ağaç" (s.645) olarak tanımlanmaktadır.

boġa dikeni Develması, gözdikeni (Eryngium campestre). (Ydg. 313b). Türkçe boġa (< buka: "bull" EDPT 312) ve diken (< tiken "thorn" EDPT 483) kelimelerinden ad öbeği tarzında kurulmuş bir birleşik kelimedir. DS'de *buğa dikeni (buga tikeni)* biçimleriyle ve "1) Yılan sokmasında ilaç olarak kullanılan bir bitki, 2) Etli, lezzetli, tatlı, kabuğu soyularak yenir dikenli bir bitki, 3) Su kenarlarında biten , 1,5-2 metreye kadar uzayan bir çeşit diken" olarak açıklanmaktadır. (s.779).

boy Çemen otu : (Trigonella foenumgraecum); . (Edv. 45b; HS 9b; Mcr. 35b; Mş 75b; Ydg. 42b). On birinci yüzyıl metinlerinden itibaren (< bo:y "fenugreek, Trigonella foenum graecum" EDPT 384) yaygınlığı olan bir kelimedir. Bu bitki Türkçe *boy* karşılığının yanı sıra aynı metinlerde Arapça ḥulbe karşılığıyla da geçmektedir DS'de *boy* (1): "Yem olarak kullanılan, çemen yapılan burçağa benzer bir tahıl çeşidi" (s. 744) olarak izah edilmektedir. TS'de, *boy* (1) biçimiyle "Tohumu pastırma çemeninin

yapımında kullanılan bir bitki" (s. 643) olarak tanımlanmıştır.

bögrülce Börülce (Vigna sinensis). (Edv. 11b; MŞ 22a; Ydg. 260b). DS'de ***bögülce (bogülce, bödea, bögce, bögürce, bölce, bölcen, börçe , börgüce, börüce, börücea, börügüç, börülce, bövülce, böyrülçe)*** biçimleriyle yer almakta ve "1) Kuru fasulye. 2) Fasulye" (s. 765) olarak açıklanmaktadır.

bögürtlen Bögürtlen (Rubus caesus). (Edv. 44a; MŞ 60a; Ydg. 316b). DS'de ***bögürtlen (bögürtlen, bortlen, bögörtlen, bögürtleyen, bögürtlem, börtlegen, börtlen, börtlenge, börtliyem, börtliyen, börtlüyen, bövürtlen, bugurtlen, bügürtllen, bügürtlen, büyürtlen):*** "Bögürtlen" verileri yer almaktadır (s. 758).

buğday Buğday (Triticum aestivum). Eski Uygur metinlerinden itibaren (< buğda:y EDPT 312) Türkçede her dönemde yaygın olarak görülen bir kelimedir. (Edv. 50a; Mcr. 25a; MŞ 16b; Ydg. 138a).

burçak Buçak (Vicia ervilia). (Edv. 44b; MŞ 131a; Ydg. 326b). Uygur metinlerinden itibaren "bakliyat, bezelye" gibi anlamlarda kullanılan bir kelimedir (< burçak EDPT 357). Çağdaş Türk dil ve lehçelerinde de ***burşak, bırçak, pırçak, mırçak*** vb. (EW. S.89) biçimlerinde görülmektedir.

butrak Pıtırak (Tribulus terrestris); krş. demür dikeni Aynı dönem metinlerinde bu bitki Arapça hasek karşılığıyla da geçmektedir. (MŞ 103b). DS'de ***buturak (butrak, buturak dikeni)***: "Ekinler içinde biten, yapışkan dikenli bir ot" (s.806); ***pıtırak (pıtırah, pıtırgan, pıtrak, pıtraklı otu)*** biçimleriyle ve iki ayrı maddede yer almış, "1) Dikenli tohumu insanların giysilerine, hayvanların tüylerine yapışan bir ot. 2) Ağaç dallarında kuruyup dikenleşen küçük budaklar" (s. 3449) olarak anlamlandırılmıştır. TS'de ***butrak*** biçiminde ve "1) Üç köşeli diken, 2) Bu diken gibi olan eski bir savaş aracı" (s. 722) açıklamalarıyla yer almıştır.

buyan Meyan, meyan kökü, meyan adı verilen bitkinin kökü çeşitli hastalıklarda ilaç olarak kullanılır. Halk arasında şerbeti çok bilinir. Kelimenin Hint dilinden Türkçeye girmiş olma olasılığı güçlüdür. (Glycyrrhiza glabra); Dönem metinlerinde ayrıc Arapça süs kelimesiyle de yer alır. (Edv. 56b; HS 38a; MŞ 44a; Ydg. 190b). DS'de ***bıyam (bıyan, bilan, biyam, biyan, boyam, boyan)***: "Meyan kökü" (s. 672) verileri yer almaktadır. TS'de ***buyan dibi*** (s.722) yer verilmektedir.

çadır çiçeği Kuzusarmaşıgı, bir tür sarmaşık (Convolvulus arvensis). (Ydg. 257b). Farsça çādır (< Far. çādır: "a tent, pavilion; a mantle, scarf" Stein. 383) kelimesi ile çiçek (<çéçek EDPT 400) kelimelerinden oluşmuş birleşik bir yapıdır. TS'de ***çadırçiçegi***: "Çadır şeklinde açan bir çiçek, paşa

çadırı" (s.782) biçiminde yer almaktadır.

çağşur Çaşır otu, çavşir otu (Ferula elaeochytris); Metinlerde Arapça *cāvşir* karşılığı ile de yer almaktadır. (MŞ 98a), krş. *çaşur*. DS'de *çagşır (caaşır, caaşir, caaşur, çahşır, çarşır, çaşgır, çaşır)*: "1) Kırlarda yetişen susuzluga dayanan bir çeşit ot. 2) Dereotuna benzeyen yemegi yapılan bir çeşit ot" (s. 1038) verileri yer almaktadır.

çaḳır dikeni Çakırdikeni (Eringium campestre); (Edv. 44b; MŞ 9a; Ydg. 223b). Clauson, Eski Türkçede çakır kelimesi "Blue, blue-grey" (EDPT 409) olarak açıklamaktadır. DS'de *çaḳır tiken* biçimiyle yer almış ve "Bir çeşit dikenli gül" (s. 1045) olarak açıklanmıştır.

çam Çam ağacı (Pinus). (MŞ 119b; Ydg. 316b).

çaşur Çavşir otu; bkz. çağşur. (MŞ 150b; Ydg. 319a).

çayan otı Çayanotu (Polygonum bistorta); krş. *çıyan otı*. (MŞ 107a). Bu birleşik sözcüğün ilk öğesi olan *çayan* kelimesi Eski Türkçede <ça:dan "scorpion" (EDPT 403)biçiminden kaynaklanmaktadır. Aynı dönem metinlerinde Far. *zerūne* ve kelimenin Arapçalaşmış biçimi > zerūnec kelimeleriyle de karşılanmaktadır.

çetük otı Kediotu (Hordeum murinum); Dönem metinlerinde *nārdin; sünbül-i rumi* karşılıklarıyla da yer almaktadır. Eski Türkçe *çetük* kedi anlamında yaygındır (< çetük "female, cat" EDPT 402). Osmanlı döneminde de çetük kelimesi kedi anlamıyla kullanılmaktadır. TS'de kelime *çetük otu* biçimiyle "Kedinin çok sevdigi kokusu sünbüle benzer bir ot" (s. 873) biçiminde açıklanmıştır. Yadigār-ı İbni Şerif'te şu açıklama verilmiştir: ... *nārdin kim sünbül-i rumidür, türkçe çetük otı dérler...* (128b).

çıyan otı Çıyanotu; bkz. çayan otı. (MŞ 107a).

çigdem Çiğdem (Crocus cancellatus); (Edv. 45a; Mcr. 25b; MŞ 49ab; Ydg. 243a). Eski Türkçe dönemi metinlerinde de aynı biçimde geçmektedir (<çigdem EDPT 414). Metinlerde Farsça *hezye* karşılığıyla da yaygındır.

çiriş otı Çiriş otu (Asphodelus): krş. çirişlik. (MŞ 60a; Mcr. 35b; Ydg. 304b). Farsça *siriş* kelimesinin Türçeleşmiş biçimi olan *çiriş* ve *ot* kelimelerinden ad öbeği tarzında kurulmuş bir terimdir. DS'de *çiriş otu* biçiminde yer almıştır (s. 1236).

çirişlik Çirişotu: bak. *çiriş otı*. (MŞ 162a).

çivit : Çivit otu (İndigofera tinctoria); Arapça *nil* kelimesi ile de yer almaktadır. Räsänen kelimeye "Indigo" anlamını vermiş ve Teleütçe çibit "Ocker" verisini aktardıktan sonra Uygurca "jipin, jipün" (violett, rot) biçimiyle ilişkisine dikkat çekmiştir (s. 112). (HS 14b; Ydg. 323a).

çoğan Çöven (Gypsophila struthium); krş. *ağu kunduzı; ṭuzla otı.* (Edv. 43b; MŞ 52a; Ydg. 220a). Aynı metinlerde Arapça *uşnān* karşılığıyla da kullanılmaktadır. DS'de *çoğan (çöven, çoğen, çovan, çuvan)* biçimleriyle yer almış ve "Kökü ve dalları sabun gibi köpüren hem helvacılıkta hem de temizlik işlerinde kullanılan bir bitki, çöven" (s. 1256) olarak tanımlanmıştır. TS'de ise *çoğan* (s. 931) olarak yer almıştır.

çölmekçi otı Yadigâr-ı İbni Şerif'de (Ydg. 292a) yalnızca bir kez belirleyebildiğim bu terimin hangi bitki olduğu anlaşılmamaktadır. Türkçe *çömlek* kelimesiniden ses aktarımına uğramış *çölmek* biçimnden *+çi* eki ve ot kelimelerinden oluşmuş bir terimdir.

çörek otı Çöreotu (Nigella damascena). (Edv15a; HS 30b; Mcr. 26b; Mş 39b; Ydg. 178a). Ad öbeği biçimindeki bu terimin ilk ögesi olan *çörek (<çörek*: "around loaf of bread" EDPT 429) kelimesi Mahmud Kâşgârî'de de geçmektedir. *çörek otı* terimi ise XV. yüzyıl Çağatay metinlerinde görülmektedir: *(<çörek otı*: "coriander seed" EDPT 429).

daş kerfesi : Yabani kereviz (Petroselinum oreoselinum); (Ydg. 118a). Türkçe *daş* (< ta:ş "stone" EDPT 557) sözcüğü ile Yunanca *kerfes* sözcüklerinden ad öbeği biçiminde kurulmuş bir terimdir.

delüce baḳla Yabanî bakla (Lupinus albus); (MŞ 152b; Ydg. 88b). krş. acı bakla. Türkçe *delüce* (<telve: "lunatic, mad EDPT 393) sıfatı ile Arapça *bakla* kelimelerinden sıfat öbeği tarzında kurulmuş bir terimdir

demür dikeni Demirdikeni (Tribulus terrestris); (Edv. 44b; MŞ 68b; Ydg. 111b). krş. butrak, Türkçe demür (<temir "iron" EDPT 508) ve diken (<tiken "thorn" EDPT 483) kelimelerinden ad öbeği olarak türetilmiş bir terimdir. Aynı metinlerde Arapça *ḥasek* karşılığıyla da geçmektedir. DS'de *demir dikeni, (demirpıtırağı, demirleyen)* biçimleriyle yer almış ve "Çobankalkıdan da denen, dikenli, battığı zaman dikeni çok acıtan bir ot" (s. 1417) olarak tanımlanmıştır.

deŋiz şoğanı Yâdigâr-ı İbni Şerif'de bir kez geçen bu terimle hangi bitkinin kastedildiği belli değildir. (Ydg. 319a). Türkçe *deŋiz* (<teŋiz EDPT 527) ve *soğan* kelimeleriyle ad öbeği biçiminde kurulmuş bir terimdir.

deve ṭabanı Devetabanı (Cyclamen coum); (MŞ 39b). Türkçe *deve* (<tevey "camel" EDPT 447) ve *ṭaban* (<taban "the sole of the foot" EDPT 441) sözcüklerinden benzetme yoluyla ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terimdir. Arapça buhur-ı meryem karşılığıyla da yaygındır.

dilkü ṭaşagı İtkasarı (Orchis hircina); krş. it keseri; süg. (Edv. 44b; MŞ 99a). Türkçe *dilkü* (<tilkü: "fox" EDPT 498)ve *taşak* (<taşak "little

stone, testicle" EDPT 562) kelimeleriyle kurulmuş bir terimdir. Aynı metinlerde Arapça karşılığı olan *ḫuṣyetü'ṣ-ṣa'leb* terimi *ḫuṣye* (taşak), *ṣa'leb* (tilki) anlam yapısıyla Türkçe *dilkü ṭaşağı* terimi semantik olarak biri diğerinin çevirsi olmalıdır.

dilkü üzümi İtüzümü (Solanum nigrum); krş. it üzümi. (MŞ 65b). Dönemin metinlerinde *'ınebu'ṣ-ṣa'leb* karşılığıyla da yaygındır. Arapça olan bu terim, 'ıneb (üzüm), ṣa'leb (tilki) kelimelerinden oluşmuş ve *dikü üzümi* terimiyle aynı anlam yapısına sahiptir.

dopalaḳ Topalak; bkz. topalak. (Edv. 17a).

duraḳ otı bkz. ṭoraḳ otı. (Edv. 17a).

dülcek dibi Eşekhıyarı (Ecballium elaterium); Arapça karşılığı olan ḳıṣāu'l-ḫhimār (eşek dikeni) terimi aynı metinlerde yaygındır. Türkçe olduğunu tahmin ettiğimiz dülcek ile ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir veriye rastlanmadı. Türkçe dib (kök) (< tü:b (d-) "the root of a tree or plant" EDPT 434) ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terimdir.

ebem gömeci Ebegümeci (Malva sylvestris); (Edv. 44a; Mcr. 37a; Mş 91; Ydg. 42a). Aynı metinlerde Farsça karşılığı olan *ḫubāzī* kelimesi de yaygındır. Ad öbeği tarzında birleşik kelime olan terim Türkçe *ebe* (< ebe "mother" EDPT 5) ve *gömec* (< kömeç "bread baked in the ashes, >Osm. gömeç; "honey comp" EDPT 722) kelimelerinden oluşmuştur. *DS'de ebegömeci (ebegümeç, ebekömeci, ebekömci, ebemkömesi, ebomeç, ebugmeci, eligümeç, emenkömenci, evenköveci)* biçimleriyle yer alan terim, "Kendi kendine yetişen yemeği yapılan bir çeşit ot, ebegümeci" (s.1652) olarak tanımlanmıştır. TS'de ise *ebemgömeci* (s. 1383) biçiminde yer almıştır.

egir Kasıkotu, azakeğeri, hazambel (Acorus calamus); (Edv. 44a; MŞ 49a; Ydg. 150a). Eski Uygur dönemi metinlerinden beri kullanılan bu terimi Clauson Yunanca kökenli olarak göstermektedir: (< egir < Gr. akoron "acorus calamus; galingale" EDPT 112). TS'de *egir* biçimiyle yer almış, "Karın ağrısını iyi etmek için kullanılan bir kök, andız" (TS 1395) olarak tanımlanmıştır.

erük Erik (Prunus dornestica); (Edv. 48a; HS 66b; Mcr. 17a; MŞ 7b). Arapça *ıccāṣ* karşılığı da yaygındır. Türkçenin eski metinlerinden beri yaygın bir kelimedir. Eski Türkçe döneminde zerdali, şeftali vb. meyvaların ortak adır. (< erük "a generis term for stone fruit" EDPT 222).

eşek turpı Bayırturpu, yabani kaşık otu (Armoracia rustica). (Edv. 6b; MŞ 60a; Ydg. 22a). Türkçe *eşek* (<eşgek "donkey" EDPT 260) ve Farsça *turp* (<turb, turub Stein. 292) kelimeleriyle ad öbeği olarak türetilmiş bir terimdir. DS'de *eşekturpu* biçimiyle yer almış ve "Hardal denilen ot"

(s1790) olarak açıklanmıştır.

gelincük Gelincik çiçegi (Papaver rhoeas); (MŞ 48a). Dönem metinlerinde Arapça *şaḳāyıḳu'n-n'mān* karşılığı da yaygın olarak kullanılır. Türkçe gelin (< kelin (g-) "bride" EDPT 719) kelimesine +cik küçültme eki getirilerek türetilmiş bir terimdir.

geven Geven dikeni (Astragalus); (MŞ 87a). Birçok türü bilinen bu bitki DS'de keven biçimiyle yer almakta ve " Sakız, kitre zamkı çıkarılan, yakacak olarak da kullanılan dikenli bir bitki" (s.2775) olarak tanımlanmaktadır. TS'de ise geven olarak verilmekte ve :"Baklagillerden bir çalı ki bazı çeşitlerinden kitre denilen zamk çıkarılır" (s.1676).

gögem Gövemeriği, çakaleriği (Prunus spinosa); (MŞ 62a; Ydg. 184b). Sözcük muhtemelen mavi anlamındaki *gök* (< kö:k (g-) "the sky; sky-coloured, blue, blue-grey" EDPT 708), kelimesinden *gök+e-m* biçiminde türetilmiş olmalıdır. DS'de göğem biçiminde yer almış ve "Bir çeşit yabani ekşi erik" (s. 2128) olarak açıklanmıştır. TS'de ise göğem, güğem biçimleriyle bulunmakta ve "Bir çeşit dağ eriği" (s. 1726) olarak açıklanmaktadır.

gök susen Mavi zambak (Lilium candidum). (Mcr. 38b; MŞ 70a; Ydg. 280b). Sıfat öbeği biçiminde Türkçe *mavi* anlamındaki *gök* (bkz. gögem) kelimesiyle Arapça *sūsen* kelimesinden oluşmuş bir birleşik kelimedir.

güneyik : Hindiba (Cichorium endiva); krş. göyinek. Aynı metinlerde bitki Arapça kāsnī ve hindubā karşılıklarıyla da geçmektedir. (Ydg. 108a). ***DS'de güneyik (günek, günevik, güneyk, güneylik)*** biçimlerinde bulunmakta ve "Hindiba" (DS 2229) olarak açıklanmaktadır. TS'de güneyik biçimiyle yer almakta ve "Hindiba" (TS 1869) anlamı verilmektedir.

günlük Günlük ağacı ve bundan elde edilen zamk. **ak günlük** (Bosvellia) ve **ḳara günlük** (Cortex styracis) olmaḳ üzere iki türü bilinmektedir. (Edv. 54b; Mcr. 17a; MŞ 18a; ḳara g. Ydg. 187b; aḳ g. HS 53a).

güyegü otı Güveğiotu (Origanum vulgare); (Edv. 37b; MŞ 71b). Aynı metinlerde Arapça *sa'ter* karşılığı yaygındır. Ad öbeği biçimindeki terimin güyegü *güveyi*, "damat" (<küde:gü "son-in-law" EDPT 703) ile *ot* kelimelerinden kurulmuştur. TS'de *güvegü otı*: "Kekikotu, za'ter" (s.1889) biçiminde yer almıştır.

hatun ṭuzluğı Hatun tuzluğu, diken üzümü, karamuk dikeni (Berberis crataegina); (HS 22b; MŞ 10a). bkz. *ḳadın tuzluğı*. Aynı metinlerde *emberbāris* karşılığı da yaygındır.

ılġun Ilgın agacı ve yemişi (Tamarix tetrandra); krş.*yılġun*. Bu dönem metinlerinde Farsça *gezmāzū* ve *kej*, Arapça *ṭarfā* karşılıkları da yaygındır;

(Edv. 8a, 14a; Mş 65a, 147b, 113a; Ydg. 107b). Eski Türkçe dönemi metinlerinde < yılğu:n "Tamarix" (EDPT 926) biçiminde görülmektedir. DS'de *ılgun, ılgın, ilgin* (s.2468) biçimleri bulunmaktadır. TS'de ise ön ses türemeli *yılğun* (s. 4582) yer almaktadır.

ıpar yavşan Pelin otu (Artemisia absinthium); (MŞ 9b, Ydg. 217a) Dönemin metinlerinde *afsentīn* ve *şiḫ-i ermenī* karşılıklarıyla da kullanılmaktadır. MŞ'de... *afsentin ki ıpar yavşan derler,* (s. 86a) Yunanca kökenli afsentin kelimesinin anlamı olarak verilmiştir. Sıfat öbeği yapısındaki terim *ıpar* ve ön ses türemeli biçimi olan *yıpar* (< yıpa:r "scent, fragrance" EDPT 878) sözcükleri koku anlamıyla yaygındır. *yavşan* kelimesi ise (bkz. yavşan) birçok türü bilinen bir bitkidir. TS'de *ıpar, ıpar yavşan, ıpar yavşanı*: "Yavşan denilen güzel kokulu bir ot" (s.1951) şeklinde anlam verilmiştir.

ısırgan dikeni Isırgan otu (Urtica);(Edv. 6a; MŞ 137a; Ydg. 186b). Isırgan kelimesi *ısır-* (< ısır- "to bite" (EDPT 251) –gan ekiyle türetilmiş bir addır.

igde İgde (Elaeagnus angustifolia). (Edv. 45a; HS 13b; MŞ 98b; Ydg. 205b). Metinlerde *ḳızıl igde* adıyla başka bir türü de geçmektedir: (Edv. 31a; Ydg. 108a). Eski Türkçe döneminde ön ses türemeli biçim olan *yigde* (< yigde EDPT 911) biçimi bilinmektedir.

iki ḳardaş ḳanı Kardeşkanı ağacı (Calamus draco); (HS 9b; MŞ 142b; Ydg. 198b). Aynı metinlerde Arapça *demü'l-aḫaveyn* karşılığı da yaygındır. Türkçe *iki ḳardaş ḳanı* terimi Arapça dem (kan) ve aḫaveyn (iki kardeş) kelimelerinden oluşmuş *demü'l-aḫaveyn* terkibi ile aynı anlam yapısına sahiptirler.

it burnı Yabani gül, kuş burnu (Rosa canina). (MŞ 89a). Benzetme yoluyla, ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terim. DS'de *it burnu* biçimiyle yer almış, "Yabani gül ve meyvesi" (s 2567) olarak tanımlanmıştır. TS'de ise *itburnı* biçimiyle "Yabani gül" (s. 2126) olarak açıklanmıştır.

it keseri İtkasarı (Bunium bulbocastanum). krş. dilkü ṭaşağı; süg. (MŞ 84b). Gerek bu metinlerdeki *it keseri,* gerekse günümüzdeki *it kasarı* terimlerinin ikinci ögeleri olan *keser* ve *kasar* kelimelerinin kökeni ve anlamı belirsizdir.

it siki Beyaz köpek ayası (Marrubium vulgare). Benzetme yoluyla ad öbeği biçiminde kurulmuş olan terim Ydg.*'de ..mezāsiyun, türkce it siki derler, urumca ḳāluāzerfus derler..* (s. 77a) biçiminde tanımlanmıştır.

it üzümi İtüzümü, köpek üzümü (Solanum nigrum). Dönemin metinlerinde *'ınebu'ṣ-ṣa'leb* karşılığı da yaygındır., krş. *dilkü üzümi.*

Türkçe *it üzümi* terimi ile Arapça *ʿıneb* (üzüm), *ṣaʿleb* (tilki) kelimelerinden oluşan *ʿınebuṣ-ṣaʿleb* terimleri anlam yapısı olarak aynıdırlar. Büyük olasılıkla *it üzümi* terimi Arapça *ʿınebuṣ-ṣaʿleb*'in çevirisidir. (Edv. 44a; HS 15a; MŞ 75b; Ydg. 74a). DS'de *it üzümü* biçimiyle yer almış ve "1- Böğürtlen, 2- Çekirdeği çok iri ve suyu az bir çeşit üzüm, 3- Şırası bol bir çeşit üzüm, 4- Ahududu, 5- Bahçe kenarlarında biten tırtıllı, baharat şeklinde meyve veren bir bitki" (s. 2570) gibi çok farklı anlamlar verilmiştir.

ḳabaḳ Kabak (Cucurbita). (Edv. 52a; HS, 67a; Mcr. 36a; MŞ 26b; Ydg. 226b).

ḳadun ṭuzluġı Dikenüzümü (Berberis crataegina); krş. *ḫatun ṭuzluġı*. (Edv. 45a; MŞ 76b; Ydg. 234b). TS'de *ḳadın tuzluğu* "Oglan aşı da denilen zamk" (TS 2159) biçiminde yer almaktadır.

ḳaluġan Bir tür deve dikeni, kalgan (Cardaus acarna). (MŞ 98a). DS'de *kalgan* "Deve dikeni" (s. 1901); *kangal (kaluğan, kangaldikaeni, kangal, kongol)* "Devedikeni" (s. 2621) açıklamasıyla iki ayrı maddede yer almıştır.

ḳamış Kamış, saz (Pharagmites australis). Aynı metinlerde Arapça *ḳaṣab* karşılığıyla da yer almaktadır. (Edv. 46a; HS 15a; Mcr. 39a; MŞ 56b). Eski Türkçe döneminde de bilinen bir kelimedir: < ḳamış "reed, cane, rush" (EDPT 628).

ḳara aġaç Karaağaç (Ulmus). (MŞ 146a).

ḳara başlu Karabaş otu, keşişotu (Lavandula stoechas); (Ydg. 73a). Dönem metinlerinde Arapça *usṭuḫudus* karşılığı daha yaygındır. Yalnızca Yadigâr-ı İbni Şerif'de geçen, sıfat öbeği yapısındaki bu terim Derleme ve Tarama sözlüklerinde de yer almamaktadır.

ḳara çaltı(ḳ) Böğürtlen (?) . (Ydg. 111b, 243b). Terimin ikinci ögesi olan çaltı kelimesine Eski Türkçe dönemi metinlerinde rastlanılmıyor. DS'de *kara çaltı* biçiminde yer almakta ve "Bağ kenarlarına çit olarak dikilen , koyu kırmızı nohut büyüklüğünde meyveleri olan dikenli bir ağaç" (s. 2640) olarak tanımlanmaktadır. Aynı kaynakta *çaltı (caltı, cilbirti, çaltı dikeni)* vb. biçimler, "1- Diken, çalı, 2- Nazarlık için üçgen şeklinde kesilmiş ağaç parçası, 3- Maki, 4- Akasyaağacı, 5- Ormanlık, küçük orman, 6- Ağaç dalı" (s. 1062) olarak çok farklı anlamlarla yer almıştır.

ḳara erük Kara erik (Rhamnus frangula). (Ydg. 272a).

ḳara ḫarif Çörek otu (Nigella damascena); krş. ḳaraca otı. Yaygın olamayan, yalnızca Yâdigâr-ı İbni Şerif'de .. *ve ḳara ḫarif türkice ḳaraca otı derler*, (s. 82a) şeklinde yer almaktadır.

ḳaraca otı Çörek otu (Nigella damascena); krş. çörek otu; ḳara ḫarif.

(MŞ 95a; Ydg. 225b). DS'de **karacaot** (**karacot**) biçiminde ve "1- Çörekotu, 2- Kökü hayvanların vücutlarındaki ağrı ve sızıyı gidermekte kullanılan bir ot" (s. 2639) anlamlarıyla yer almaktadır. TS'de ise **karaca ot** olarak geçmekte ve "Çörek otu" (s. 2255) anlamı verilmektedir.

ḳarġa düglegi ḳarga dölegi, ebucehil karpuzu (Ecballium elaterium); (MŞ. 165b). Dönem metinlerinde ***zirâvend-i ṭavil*** ve ***ebu cehil ḳarpuzı*** karşılıkları da yaygındır. Ad öbeği biçimindeki bu terim ***ḳarga*** (< karğa "crow" EDPT 653) ve ***dügleg*** (dölek, kelek, ham kavun) kelimelerinden oluşmuştur. TS'de ***düglek (düvlek, divlek)*** biçimleri yer almakta ve "ham kavun, kelek" (s. 1302) olarak açıklanmaktadır. DS'de ***karga dölegi (karga dügelegi, karga düglegi, karga düvegi, karga düvelgi, karga dülegi, karga düglegi*** biçimleriyle (s. 2831) yer almıştır. TS'de ise ***karga düvlegi, karga düglegi*** biçimleriyle yer almış ve "Ebucehil karpuzu, acı hıyar, eşek hıyarı" (s. 2291) olarak tanımlanmıştır.

ḳarġa sābunı Sabunotu (Saponaria officinalis); krş. ***köpürtgen***. (Ydg. 269b). Ad öbeği biçiminde ki bu terimin ikinci öğesi olan ***sabun*** sözcüğü Arapça kökenlidir. (< Ar. sābun, Kāmus IV. 668). DS'de ***kargasabunu***: "Su kenarlarında çıkan, iri yaprakları su ile ele sürülünce köpüren bir ot" (s. 2659) olarak tanımlanmaktadır.

ḳarlanḳuç Kırlangıç otu (Chelidonium majus); (Ydg. 181b). Terim benzetme yoluyla ***kırlangıç*** kuşunun adı ile adlandırılmıştır. Nitekim TS'de ***karlaguç, karlugaç, karlanguç, kırlanguç***: "Kırlangıç" (s. 2313) olarak yer almaktadır. DS'de ***kırlangıç*** biçiminde yer almakta ve "Portakal büyüklüğünde ve kavun biçiminde kokulu, sarı ya da yeşil kabuklu meyvesi olan bir bitki" (s. 2831) anlamı verilmektedir.

ḳaşnı Kadıağacı, şeytanboku bitkisinden çıkarılan bir tür tıbbi zamk (Ferula assa-foetida); (Edv. 31a; HS 68a; MŞ 63a). Kaşgari'de < ***ḫasnı*** biçimi yer almakta ve "çocukları semirtmek için bir kese içine konularak ağızlarına verilen bir deva, Hindistan'dan gelir" (DLT I. 435) açıklaması yapılmaktadır. Clauson, kelimeyi Farsça käsni (<käsni >ḫasnı EDPT 668) biçiminin Türkçeleşmesi olarak göstermektedir. Dönemin metinlerinde ***encüẕān*** ve ***engüjed*** karşılıklarıyla da geçmektedir. DS'de ***kasnı***: "Büyük yapraklı, gövdesi soyularak yenen, kokulu bir bitki" (s. 2676) olarak tanımlanmaktadır. TS'de ***ḳasnı*** "Baldırgan zamkı" (TS 2327) olarak açıklanmıştır.

ḳatır ḳuyruġı Katırkuyruğu bitkisi (Anaygyrisfoetida); (Edv. 44b; MŞ 113a). Benzetme yoluyla ad öbeği biçiminde kurulmuş bir terimdir. Eski Türkçe'den beri yaygın olan ***katır*** (< ḳatır "mule" EDPT 604) ve ***kuyruk*** (< ḳudruḳ "the tail of an animal" EDPT 604) kelimelerinden oluşmuştur. DS'de,

katırkuyruğu biçimiyle yer almakta ve "1- Erguvan, 2- İpekböceğinin üzerinde kozasını sardığı bir bitki" (s. 2683) olarak tanımlanmaktadır.

ḳavun Kavun (Citrullus melo). (Edv. 58b; HS 65b; MŞ 77a; Ydg. 30a). Eski Türkçe dönemi metinlerinde yaygındır: < ḳa:gu:n (EDPT 611).

ḳaya ḳoruğı Kayaaorugu (Cedum acre). (Ydg. 302b). DS'de *kaya koruğu*: "Ekşi, kara üzüm gibi meyveleri olan, kayalık yerlerde biten bir yaban bitkisi" (s. 2696).

ḳaysı Kayısı (Prunus armeniaca); (HS 66b). bkz. *kaysı* (EW 223).

ḳaz ayağı Kazayağı otu, ak pazı (Chenopodium album); (Ydg. 137a). krş. ḳazyağı. Benzetme yoluyla *kaz* (< ka:z "goose" EDPT 679) ve *ayak* kelimelerinden, ad öbeği tarzında oluşmuş bir terimdir. DS'de *kaz ayağı (kazağ, kazayak, kazıyak)*: "Su kıyılarında biten ve yenen bir çeşit ot" s. 2711) biçiminde yer almaktadır.

ḳaz yağı Kazayağı otu; bak. *ḳaz ayağı*. (Edv. 57a).

keçi boynuzı Keçiboynuzu (Ceratonia siligua); (Edv. 74a; Mcr. 42b; MŞ 26a; Ydg. 14b). Aynı metinlerde Farsça *ḫarnūb* karşılığıyla da yaygındır. Türkçe *keçi* (< eçkü: "goat" EDPT 24) ve *boynuz* (< büŋüz > müŋüz > müyüz > boynuz "horn" EDPT 352) kelimelerinden ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terimdir.

kene ağacı Keneotu (Sicinus communis); Aynı metinlerde Farsça *bidencir* karşılığıyla da görülmektedir. (Edv. 46b; MŞ 40b).Aynı metinlerde *kene otı* (Edv. 43b; Mş 69a; Ydg. 213a) biçiminde de geçmektedir. DS'de *kene ağacı, kene otu*: "Sütleğengillerden hint yağı çıkarılan bir bitki" (s. 2742) biçiminde yer almıştır. Ad öbeği biçimindeki terimin birinci öğesi olan *kene* kelimesi muhtemelen bir parazit olan Farsfça *keneh* (<keneh: "a tick" Stein. 1056) kelimesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

kenevür Kenevir (Cannabis sativa). (Edv. 43b; MŞ 52b; Ydg. 249b). Räsänen, kelimenin Türk dil ve lehçelerindeki dağılımına yer vermiş, ancak yapısı ve kökeni konusunda bir görüş belirtmemiştir (EW 252).

kerdeme : Tere otu (Lepidium sativum); (Edv. 34a; MŞ 48a).Türkçe metinlerde yaygın olan bu kelime Yunanca *ḫardamon* (< Gr. Χαρδαμον Rdh. 1536) kelimesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca su kerdemesi (Nasturtium officinale) olarak bir diğer bitki adında da *kerdeme* kelimesi yer almaktadır. (Edv. 46a). DS'de *kerdeme, kerdime* biçimleri bulunmakta ve "Tere" (s. 2752) olarak anlam verilmektedir. TS'de *kerdime* biçimiyle geçmekte ve "Tere otu" (s. 2440) olarak açıklanmaktadır.

ḳızıl boya Boya kökü, kızıl boya kökü (Rubia tinctorum); (Mcr. 39a;

MŞ 128a; Ydg. 75a). Sıfat öbeği biçiminde kurulan bu terim doğrudan *ḳızıl* sıfatı ile *boya* (< boduğ "dye" (EDPT 302) kelimelerinden oluşmuştur.

ḳızıl ağaç Kızıl ağaç (Alnus). (MŞ 47b). TS'de "Kızıl söğüt" (s. 2539) olarak açıklanan terim sıfat öbeği tarzında türetilmiştir.

ḳoruḳ Olgunlaşmamış ham üzüm; (Edv. 50b; HS 52b; Mcr. 33b; MŞ 23b; Ydg. 32a). Bu kelimeye Eski Türkçe kaynaklarda rastlanılmamaktadır. DS'de goruḫ biçimiyle yer almış ve "Olgunlaşmamış üzüm, koruk" (s. 2106) olarak açıklanmıştır.

ḳovan otı Kovanotu (Melissa officinalis); (Ydg. 177a, 293b). Türk dil ve lehçelerinin birçoğunda yaygın olan *kovan* (kovan: "ein zylinderförmiger Kasten" EW 275) kelimesi ile *ot* kelimelerinden ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terimdir; krş. oğlan otı. Dönem metinlerinde Farsça bādrencbuyā karşılığı da yaygındır. DS'de *kovan otu* şeklinde yer almış ve "Bir çeşit ince süpürge otu" (s. 2939) olarak anlam verilmiştir.

köpürtgen Çöven otu, şam çöveni (Saponaria officinalis); Türkçe köpür- (< köpür- "to froth, foam" > köpürt- EDPT 691) fiiliden -t- ettirgen çatı eki ve fiilden ad türeten *-gen* (köpür-t-gen) ekiyle yapılmış bir terimdir; krş. ḳarga sābunı Ydg'de ... *köpürtgen dedükleri ot kim sular kenārında biter, ḳarga sābunı daḫı derler, sābun gibi köpürür,* (s. 269b) biçiminde tanımlanmıştır. TS'de *köpürtgen* biçimiyle yer almış ve : "Çöven, şam çöveni" (s. 2695) olarak açıklanmıştır.

ḳulınc otı : Havlincan (Galanga officinalis); (Ydg. 215a). Metinlerde Farsça ḫavlincān adıyla da yaygındır. Ad öbeği biçimindeki terimin birinci ögesi olan *kulınc* kelimesi Arapça kökenli bir kelime dir: *< ḳavlenc, ḳulenc:* "Bağırsaklarda meydana gelen bir tür sancı" (Kâmus I. 812). Bir tür bağırsak sancısına verilen ad muhtemelen bu otun sancıya iyi gelme özelliğinden kaynaklanmıştır. TS'de kulunc otu olarak yer almış ve "Havlican" anlamı verilmiştir (s. 2729).

ḳunduz ṭaşağı Cavşir otu ve bundan elde edilen bir tür zamk, macun (Ferula elaochytris); (Edv. 31b; MŞ 36b; Ydg. 169b). krş. *oğlan aşı.* Yapı olarak bu terim ḳunduz (< kunduz: "beaver" EDPT 635) ve *ṭaşaḳ* (< taşak (d-): "little stone, testicle" EDPT 562) kelimelerinden ad öbeği biçiminde türetilmiştir. Metinlerde *şir-ḫışt, cünd-i bidester* karşılıklarıyla da yaygındır. Türkçe *ḳunduz ṭaşağı* terimi Arapça *cünd-i bidester,* (*cünd* :taşak, bidester: kunduz) teriminin aynen çevirisi olmalıdır.

ḳurd bağrı Kurtbağrı (Ligustrum vulgare); (Ydg. 174b). *Kurd* ve *bağır.* (< bagır "the liver" EDPT 317) kelimelerinden ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terimdir.

ḳuş burnı Kuşburnu, yaban gülü (Rosa canina); (Ydg. 219a). Benzetme yoluyla *ḳuş* (<kuş "bird" EDPT 670) ve *burun* (<burun "the nose" EDPT 366) kelimelerinden ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terimdir. DS'de *kuşbunlu*: "Yabangülü, kuşburnu" (s.3015) biçiminde yer almaktadır.

ḳuş etmegi Kuşekmeği (Ploygonum bistorta); (Ydg. 245a). Türkçe *kuş* ve *etmek* (ekmek) (< etmek / ötmek "bread" EDPT 60) kelimelerinden türetilmiştir. DS'de *kuşekmegi (kuşeppeği, kuşeymegi, kuşkuekmeği* biçimlerine yer verilmiş ve "1- Ebegümeci, 2- Bir ilkbahar bitkisi, madımak" (DS 3015) biçiminde anlamı verilmiştir. TS'de *kuşetmeği*: "Tere yaprağına benzer yaprağı olan yenilir bir ot" (TS 2753) olarak açıklanmıştır.

ḳuzġun otı Eğrelti otu (Driopteris filix-mas). (Edv. 45a; MŞ 93b). Eski Türkçe metinlerde de yer alan *kuzgun* (< kuzğu:n "raven" EDPT 682) ve ot kelimelerinden ad öbeği biçiminde türetilmiş bir terimdir.

ḳuzı butraġı Koyun otu, kasıkotu (Agrimonia eupatoria); (Ydg. 198b, 234b,). Türkçe *ḳuzı* (<kuzı: "lamb" EDPT 681) ve *butrak* (bkz butrak) kelimelerinden ad öbeği olarak kurulmuş bir terimdir. Aynı dönem metinlerinde Arapça *ġāfet* karşılığıyla da geçmektedir.

ḳuzı ḳulaġı Kuzukulağı (Rumex acetosella); (Edv. 53b; HS 22b; MŞ 82a). Benzetme yoluyla kurulmuş, ad öbeği biçimindeki bu terim DS'de *kurtkulağı (kuzubaşı, kuzukemirdi, kuzukişnişi, kuzukulağı)* biçimleriyle yer almakta ve "Geniş yapraklı, kalın köklü yenilen bir bitki" (s. 3010) olarak tanımlanmaktadır.

marşama Keklikotu, barsama, bkz. varsama; (MŞ 39b).

oğlan aşı Cavşir ağacı ve bu ağaçtan çıkarılan zamk (Ferula elaeochytris); (HS 68a; MŞ 71b). krş. *ḳunduz taşaġı*. Aynı metinlerde *cāvşir; cünd-i bidester; şir-ḫışt* karşılıklarıyla da geçmektedir. Türkçe *oġlan* (bkz. oglan otı) ve *aş* (<a:ş "food" EDPT 253) kelimelerinden oluşmaktadır. Edviye-i Müfrede'de *oġlan aşı ki aŋa ḳunduz taşaġı derler, pārsice cāvşirdür,* (s. 7a) biçiminde tanımlanmaktadır DS'de *oğlanaşı*: "Bir çeşit zamk" (s. 3268) açıklamasıyla yer almaktadır.

oğlan otı Oğulotu, melisa (Melissa officinalis); (MŞ 78b). krş. *oġul otı*. Aynı metinlerde Farsça bādrencbuyā karşılığıyla da yaygındır. Türkçe *oġlan* (<oğul "offspring, child" >oğla:n "boy, child" EDPT 83-84) ve *ot* kelimelerinden ad öbeği tarzında oluşmuştur. DS'de *oğlanotu* biçiminde ve "Ağız ve karın ağrılarını geçirmek için kullanılan bir çeşit yabanıl ot" (s. 3268) tanımıyla yer almaktadır.

oġul otı Oğulotu, melisa (Melissa officinalis); (MŞ 78b; Ydg. 70a). bkz. *oġlan otı*.

pazu Pazı, yabani pancar (Beta vulgaris); (HS 24b; MŞ 21b; Ydg. 42a). Köken olarak Farsça *pājū* (Beeth, spinage, Stein. 230) biçiminden kaynaklanmaktadır. Aynı metinlerde Farsça çügündür karşılığıyla da yaygındır. DS'de *pazı* (III) biçimiyle: "1- Meşe ağacının meyvesi, palamut, 2- Kısa boylu ardıç ağacı. pazık, pazuk: "pancar" s. 3417) açıklamalarıyla yer almaktadır. Räsänen'de *pazı* biçimiyle yer almış ve "Die weisse Zukkerrube, beta vulgaris" (EW 381) olarak anlam verilmiştir.

pelin Pelin otu (Artemisia absinthum); (Ydg. 76a). Aynı metinlerde eski Yunancadan kaynaklanan afsenin biçimi de yaygındır.

pelit Pelit (Quercus); (MŞ 59a, 103a). Arapça *bellūt* kelimesinin Türkçeleşmiş biçimidir. Aynı metinlerde *bellūṭ* karşılığıyla da yer alır. DS'de *palıt (pallıt, palut, pelik, pelin, pelit, pilemit, pilit, pölüt)* biçimlerinde yer almış ve "Çınar, meşe vb. ağaçların meyvesi, pelit." (s. 3386) olarak anlam verilmiştir. TS'de ise *pelit* biçimiyle yer almış ve "Palamut" (s. 3185) olarak anlamlandırılmıştır.

peyġamber çiçegi Peygamberçiçegi (Centaura cyanus); (Ydg. 173a). Farsça *peyġamber* kelimesi ile Türkçe *çiçek* kelimelerinden oluşan bir terimdir.

sarımsaķ Sarmısak (Allium sativum) (Edv. 44a; HS 12a; Mcr. 13b; MŞ 29b; Ydg. 51b). İlk kez Kâşgârî'de *sarmusak* biçiminde geçen kelime Clauson sözlüğünde *sarımsak* (EDPT853) biçiminde yer almıştır. Dolayısıyla *sarmusak* biçiminin aslî değil metateze uğramış biçim olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.

ṣarmaşuķ Sarmaşık (Hedera helix); (Edv. 23a; Mş 73b; Ydg. 225a). Eski Türkçe dönemi metinlerinde de kullanılan bir kelimdir. Clauson'da *sarmaçuk* olarak yer alan kelime teorik bir *sarma:-* "interwind" fiiline bağlanmaktadır (EDPT 853). Yapı olarak *sarmaş-* fiilinden –k ekiyle türetilmiş olma olasılığı daha güçlüdür (<sar-m+a-ş-uk).

ṣaru boya Sarıboya otu (Serratulatinctoria); (Edv. 27a; MŞ 49a). Benzetme yoluyla şaru (<sarıġ "yellow" EDPT 848) ve boya (<boḏuġ<boḏu:- EDPT 302) kelimelerinden sıfat öbeği biçiminde kurulmuş olan bu terim Derleme ve Tarama sözlüklerinde yer almamaktadır.

semüz otı Semizotu (Portulaca oleraceae); (MŞ 66a; Ydg. 220a). Yapı olarak ad öbeği biçiminde kurulan terimin ilk öğesi olan semüz kelimesinin "semiz, besili" (< semiz "fat" EDPT 830) anlamındaki sözcükle aynı olması semantik açıdan pek açıklanabilir değildir. krş. *semüzlik*.

semüzlik Semiz otu (Portulaca oleraceae); (Mş 102a). krş. semüz otı. Eski Türçe döneminde görülen bu terim Eski Türkçe dönemi metinlerinde

de (< semizlik otu "purslane" EDPT 830) olarak görülmektedir. DS'de *semizlik* biçiminde yer almakta ve "Semizotu" (s.3580) olarak anlamlandırılmaktadır.

serçe dili Kuşotu (Stellaria media); (Edv. 71b).Ad öbeği biçiminde *serçe* (< serçe "a sparrow" EDPT 795) ve *dil* kelimelerinden oluşan terim TS ve DS'de yer almamaktadır.

serküle Seylan kurşun kökü (Plumbago zeylanica); (MŞ 130b; Ydg. 39a, 180a). Arapça *şayṭarac* karşılığıyla daha yaygındır. Kelimenin kökeni ya da yapısı hakkında bir açıklama bulunmamaktadır. *Redhouse*'ta, *serkele* biçiminde yer almış "Plumbago zeylanica" (s. 1054) olarak açıklanmıştır. DS'de ise *serkile* olarak yer almış, "Mavi çiçeklerinden kara boya çıkarılan ot" (s. 3590) olarak izah edilmiştir.

serv aġacı Selvi ağacı (Cupressus sempervirens). (HS 15b; MŞ 119b; Ydg. 6a). Farsça *serv* (< "the cypress-tree" Stein. 679) ve Türkçe *aġaç* kelimeleriyle ad öbeği olarak kurulmuş bir terimdir.

şıġır dili Sığır dili (Anchusa officinalis); (Edv. 51a; HS 14a; MŞ 71a; Ydg. 106a). Türkçe *sıġır* (<sığır " a large bovine" EDPT 814) ve *dil* (<tıl "the tongue" EDPT 484) kelimelerindne ad öbeği olarak kurulmuş bir terimdir. Dönemin metinlerinde Arapça *lisānü'ṣ-ṣevr* ve Farsça *gāvzubān* karşılıkları da yaygın olarak kullanılmaktadır. Farsça *gāvzubān* , (gāv "öküz" ve zebān "dil", Arapça *lisānü'ṣ-ṣevr* (lisān "dil", ṣevr "öküz") terimlerinin anlam yapıları, Türkçe *sığır dili* kelimesinin anlam yapısıyla aynıdır. Dolayısıyla bu terim, bir dilden diğer dillere çevrilmiş olmalıdır. DS'de *sığırdili (I) (Sıgırkuyruğu)* biçimleri yer almış ve "1)Yemeği de yapılan dikenli bir çeşit yabanpancarı, 2) Eğreltiotu" (s.3603) anlamları verilmiştir.

şıġır gözü Sarı papatya (Anthemis nobilis); (Ydg. 122b). Arapça karşılığı olan *uḳḥuvān* biçimiyle de metinlerde sıkça kullanılmaktadır. Türkçe *sıġır* (bkz. sıgır dili) ve *göz* (<kö:z "eye" (EDPT 756) kelimelerinden oluşmuştur. TS'de "Sarı papatya" (s.3409) olarak açıklanmıştır.

şıġır ḳuyruġı Sığırkuyruğu (Verbascum); (Edv. 27b; MŞ 87a; Ydg. 40a) Farsça *māhizehre* karşılığıyla da dönemin metinlerinde yaygındır. Türkçe *sıġır* (bkz. sıgır dili) ve *ḳuyruḳ* (bkz. katır kuyrugı) kelimelerinden ad öbeği olarak kurulmuş bir terimdir. DS'de *sıgırkuyruğu (Sığırgözü, sığırsiydiği)* biçimleriyle yer almakta ve "1) Boyu bir metre uzayan, sarı çiçek açan, geniş yapraklı bir çeşit bitki. 2) Ekinler arasında açan mor renk bir çiçek" (s. 3603) olarak tanımlanmaktadır.

siŋirlü ot Sinirotu; bkz. *siŋirlüce ot.* krş. baġa yapraġı; siŋirlüce ot; siŋirlüce yapraḳ. (MŞ 39b).

siŋirlü yapraķ Sinirotu; bkz. siŋirlüce ot. (Ydg. 111a).

siŋirlüce ot Sinirotu (Plantago); (Edv. 51b; MŞ 126b; Ydg. 175b). Büyük sinir otu (Plantago major) ve küçük sinir otu (Plantago minor) olmak üzere iki türü yaygındır; krş. bağa yaprağı; siŋirlü ot; siŋirlüce ot; siŋirlü yapraķ. Dönem metinlerinde Arapça *lisānü'l-ḥamel* karşılığıyla da geçmektedir. Türkçe siŋir (< siŋir "muscle, sinew" EDPT 841) kelimesinden türetilmiş *siŋirlüce* sıfatı ile (siŋir+lü+ce), *ot* ile oluşmuş bir sıfat öbeğidir. DS'de ***siğilotu (siğirotu, sinilotu, sinirliot, sinirli yaprak, sinirotu, sinirsek, siyilliot, siyilyaprağı, sinirsek yaprağı, sinsekyaprağı)*** biçimleri bulunmakta ve "Kalınca yaprağı çıban ve yarayı işletip iyileştirmekte kullanılan, labadaya benzer bir çeşit ot" (s. 3631) olarak tanımlanmaktadır.

siŋirlüce yapraķ Sinirotu ; bkz. siŋirlüce ot. (Edv. 44a; Ydg. 307b).

şoğan Soğan (Allium cepa). (Edv. 70b; Mcr. 16b; HS 66a; MŞ 153a; Ydg. 10a). Türkçe'nin en eski metinlerinden beri (< so:gun (so:ğon) "onion" EDPT 812) bilinen bir kelimedir.

sorķun Sepetçi söğüdü (Salix viminalis); (MŞ 153b). Bu bitki aynı dönem metinlerinde Arapça bān karşılığıyla da geçmektedir. Mütercim Asım ***ban*** için şu açıklamaları yapmaktadır: "..Türkide sorķun ağacı ve ban ağacı derler." (Kāmus IV. 565). DS'de ***sorhun (solhum, solhun, sorun, sorgun, sorgun söğüt, sorkun)*** biçimleri bulunmakta ve "Çalıya benzer bir çeşit söğüt" (s.3665) olarak anlamlandırılmaktadır. TS'de ***sorķun (sorgun, sorhun)*** biçimleri yer almış ve "Sultani söğüt" (s.3515) olarak açıklanmıştır.

söğüt Söğüt (Salix). (Edv. 23b; MŞ 138a; Ydg. 129a). Eski Türkçe döneminden beri (< söğüt (sögöd) "tree, the willow-tree, Salix" EDPT 796) yaygın olarak kullanılan bir kelimedir.

şu şıçanı otı Yalnızca Müntahab-ı Şifa'da geçen terim aynı eserde şöyle tanımlanmaktadır: "... şu şıçanı otı şu üzerinde olur, kök olmaz, uşacuķ bir birine yapışur..." (MŞ. 84b). Türkçe ***su*** (bkz. su yarpuzı), ***sıçan*** (<sıçğa:n "rat, mouse" (EDPT 796) ve ***ot*** kelimelerinden ad öbeği biçiminde yapılmış bir terimdir. Hangi bitkiyi karşıladığını belirleyemedik.

şu teresi Su teresi (Nasturtium officinale); (MŞ 41a; Ydg. 137a). Türkçe ***su*** (bkz. su yarpuzı) kelimesi ile Farsça ***tere*** kelimelerinden oluşmuş ad öbeği türündeki bu terim DS'de "Yabanıl tere" (s. 3701) olarak açıklanmıştır.

şu yarpuzı Su nanesi, varsama otu (mentha aquatica); (MŞ 113a). krş. ***marsama; varşama***. Aynı dönem metinlerinde ***sisenber*** karşılığıyla da geçmektedir. Türkçe ***su*** (<su:v "water" (EDPT 782) ve ***yarpuz*** (bkz yarpuz) kelimelerinden oluşmuş bir ad öbeğidir. DS'de ***suyarpuzu*** olarak yer almakta ve "Sunanesi" anlamı verilmektedir (s. 3703).

sumak Sumak ağacı ve tohumu (Rhus coriafia); (Edv. 54a; HS 9b; Mcr. 31b; MŞ 6a; Ydg. 11b). Kelime köken olarak Arapça olmasına karşın (<summāk: "Türkide dahı sumak dedikleri ekşi danelere denür" Kāmūs III. 895) Türkçede çok yaygındır. Nitekim TS'de *sumak* (II) biçimiyle yer almış ve "Ekşi yemiş veren bir bodur ağaç ve yemişi" (s.3576) olarak açıklanmıştır.

südlüce ot Sütlegen (Euphorbia peplis); (Ydg. 220b). bkz. **südlügen**.

südlügen Sütlegen (Euphorbia peplis); (Edv. 21b; Mş 91b; Ydg. 2a). krş. **südlüce ot**. Türkçe *süt* (<sü:t (d) "milk" (EDPT 798) kelimesinden muhtemelen *süt+le-gen>* ***sütlügen*** biçiminde kurulmuş olmalıdır. DS'de ***sütlen (süddügen, südlüven, südlügen, sütgen, sütlengeç, sütligen, sütliyen, sütlügan, sütlügen, sütlü ot, sütlüvan)*** gibi çok değişik biçimleri yer almış ve "Sütleğen" (s. 3726) olarak anlam verilmiştir.

süg Tilkitaşağı, itaksarı (Orchis hircina); (MŞ 38a, 59a; Ydg. 201b, 202b). krş. **dilkü ṭaşağı**; **it keseri**. Bu kelimenin kökeni konusunda bir bilgimiz bulunmamaktadır. Dönem metinlerinde Arapça *ḫuṣyetü's-ṣa'leb* karşılığıyla da geçmektedir.

sünnetlüce ot Yoğurtotu, çobansüzeği, sünnetliceot (Galium aparina); (Ydg. 220b). Ad öbeği biçimindeki terim Arapça *sünnet* kelimesinden +ce eki ile benzetmeye dayalı olarak türetilmiş bir terimdir.

ṭağ üzümi Mevzek (Delphinum straphisagra); Türkçe *ṭağ* (<ta:ğ "mountain" EDPT 463) ve *üzüm* (bkz.üzüm) kelimelerinden oluşmuştur. *ṭağ* kelimesinin *yabani* anlamındaki kullanımıyla *yabani üzüm* biçiminde bir anlam yapısına sahiptir. Aynı metinlerde Farsça *mevizeg* karşılığıyla da geçmektedir. (MŞ 39b). DS'de *dağ üzümü* biçimiyle yer almış ve "Pekmezi yapılan siyah bir çeşit üzüm" (s.1326) olarak anlam verilmiştir.

ṭarı Darı (Panicum uiliaceum). Türkçenin en eski metinlerinde *tarıg* (< tarıg<tarı:- EDPT 537) biçiminde yer alan kelimeye dayanmaktadır. (Edv. 45a; HS 13b; Mş 22b; Ydg. 169b). –.

teke saḳalı (Tragopogon porrifolius); (Edv. 45a; MŞ 98b). Türkçe *teke* (<teke: "the goat" EDPT 477) ve *saḳal* (<saka:l <*saka:- "something hanging down; beard" EDPT 808) kelimelerinden, benzetmeye dayalı olarak türetilmiş bir terimdir. Aynı dönem metinlerinde Arapça karşılığı olan liḥyetü't-teys ve Yunanca ḳıstındūs karşılıklarıyla da geçmektedir. Arapça *liḥye* (sakal), *teys* (teke) anlamıyla Türkçe teke sakalı terimleri aynı anlam yapısına sahiptirler. Bu bitkinin İnglizce, *goatsbeard* ve Almanca *Ziegenbart* adları da aynı semantik yapıdırlar. DS'de tekesakalı (tekersakalı, tekesakalı, tekkesakalı, teksakalı) biçimleri bulunmakta ve "Kırlarda yetişen, ince uzun püskül yapraklı yenilebilir bir çeşit ot" (s. 3864) olarak açıklanmaktadır.

temürhindi Demirhindi (Tamarindus indica); (Edv. 14a; HS 16a; Mcr. 18a; MŞ 6a; Ydg. 74b). Aslı *temr-i hindi* (hint meyvası) olan kelime, Türkçe *temür* (demir) kelimesine benzetilerek yerlileştirme yapılmıştır. Arapça *temr* (<temr "hurmaya denür" Kâmus II. s.185) ve *hint* kelimeleriyle Farsça tamlama (< Far. temr-i hindi Stein. 324) biçiminde türetilmiş bir terimdir.

ṭomalan Domalan, arapmantarı, keme (Tumer aestivum). (Edv. 74a; MŞ 27a). TS'de *domalan (tomalan)* biçimleriyle bulunmakta ve "Arapmantarı, keme" (s. 1208) olarak anlam verilmektedir. DS'de ise iki ayrı maddede ***domalan (domalak, dombalan, donblan)*** biçimleri yer almakta ve "Yerelması" (s. 1549); ***dolaman (dolman, doluman, domalak, domalan, dombala, dombalaa, dombalan, dölemen, duluman)*** biçimleri ise "Patatese benzeyen ve yenilebilen bir çeşit mantar"(s. 1543) anlamları verilmektedir.

ṭoŋuz ağırşağı Şalgam (Brassica rapa); (Ydg. 39a). Dönemin metinlerinde *şalgam* karşılığıyla da geçmektedir. Benzetme yoluyla *toŋuz* (<toŋuz "pig" EDPT 527) ve *ağırşak* (<ağırçak "spindle, whorl" EDPT 92) kelimelerinden oluşan bu terim TS'de ***donuz ağırşağı (tonuz ağırşağı)*** biçiminde yer almış ve "Şalgam, yer elması" (s. 1218) olarak açıklanmıştır. Terimin ikinci öğesi olan ***ağırşak*** sözcüğü Türkçe Sözlük'te "1-Yün, iplik eğrilen iği ağırlaştırmak için alt ucuna geçirilen yarım küre biçiminde, ortası delik ağaç veya kemik parça. 2- Teker biçiminde yassı nesne." olarak anlamlandırılmıştır." (9. baskı 1998). TS'de *ağırşak* olarak yer almakta ve "1- İplik eğrilecek iğe takılan tahta yuvarlak. 2- Diz kapağı, aşık kemiği" (s. 42) anlamları verilmektedir. DS'de ise, ***ağırşah (ağışah, ağırsak)*** biçimleriyle, "1- Yün, iplik eğrilen igin altına takılan yuvarlak ağaç parçası, ağırşak. 2- İp bükmeye yarayan iğ, ağırşak" (s. 92) olarak açıklanmaktadır.

ṭopalaḳ Kırkboğum, suut kökü (Cyperus rotundus); (Edv. 44a; Mcr. 26a; MŞ 56b; Ydg. 107b). Arapça *su'd* karşılığıyla da yaygındır. Türkçe <topulğa:k (EDPT 441) biçiminden kaynaklanan bu kelime TS'de *topalak (tobalak)* biçimleriyle yer almış ve "Yermiski, havlican denilen kök" olarak açıklanmıştır (s.3823) DS'de ise *topalak (III)* biçiminde yer almış, "1) Kökü ufak ve salkım biçiminde yumrulardan oluşan, yazın darı ve bostan tarlalarında biten, çiğdeme benzer bir çeşit bitki. 2) Kökü kokulu, ak çiçekli bir çeşit kır bitkisi. 3) Ucu püsküllü, bataklıkta yetişen bir çeşit saz. 4) Ceviz büyüklüğündeki yumuşak kökü yenilen bir çeşit bitki" (s. 3962) olarak çok değişik anlamları aktarılmıştır.

ṭoraḳ otı Dereotu, rezene (Anethum graveolens); (Edv. 45a, HS 60a; Mcr. 13a; MŞ 82a; Ydg. 51b). Farsça *râzyâne* biçimiyle de çok yaygındır.

Ad öbeği biçimindeki terimin ilk ögesi olan *ṭoraḳ* kelimesi, yağı alınmış ayrandan elde edilen çökelek anlamındadır. Ṭoraḳ otı terimi ise, günümüzde daha çok *dereotu* olarak bilinen, çökeleğe katılan ot anlamından çıkmış olmalıdır. TS'de *ṭoraḳ* kelimesine ***dorak (torak)*** biçimleriyle, "Süzülmüş yoğurt, çökelek" (s.1219) olarak anlam verilmiştir. DS'de ***torak*** kelimesi, "Yağı alınmış süt ya da yoğurdun kaynatılmasıyla elde edilen katı, çökelek" (s. 3976) olarak açıklanmıştır. *ṭoraḳ otı* terimi ise TS'de ***durak otu (turak otu)*** biçimleriyle, "Dereotu, razyane" (s. 1259) olarak açıklanmıştır. DS'de ***dorakotu (darağotu, darahotu, darakdalı, donakotu, dorağotu, dorak, doroğotu, dorotu, doruotu, durak)*** gibi çok çeşitli biçimleri bulunmakta ve "Dereotu" (s. 1563) olarak anlam verilmektedir.

ṭuzla otı Çogan (Saponaria officinalis); krş. çoğàn. Taradığımız metinlerde yalnızca Yadigâr-ı İbni Şerif'te geçen bu terim şöyle tanımlanmaktadır:... *uşnān dedükleri kim türkce çoġan derler, envā'ı olur. Burusada deñiz keñarında tuzlada biter, ḳanda gerekse tuzlu şūre yerlerde biter, tuzla otı derler türkler...* (s. 224b). Tuzlu yer anlamında tuz kelimesinden +la ekiyle türetilen (<tuz+la-ġ>tuzla) *tuzla* kelimesi, günümüzde *tuz elde edilen yer* anlamındadır. *tuzla* kelimesi TS'de ***duzlak*** biçimiyle yer almakta ve "Tuz hasıl olan yerler, tuzla" (s. 1299) olarak açıklanmaktadır. DS'de ise ***tuzla (II), (tuzlalık)*** biçimleriyle ve "Otları tuzlu olan ya da hiç ot bitmeyen çorak, verimsiz yerler" (s. 4003) açıklamasıyla yer almaktadır.

üzüm Üzüm (Vites vinifera). (Edv. 31a; Mcr. 38a; HS 24a; MŞ 4a). Türkçde her dönem yaygın olarak kullanılan bir kelimedir:<üzüm, <üz- (EDPT 288).

varşama Keklikotu, barsama otu (Mentha aquatica); (MŞ 45a). krş. marşama. Dönemin metinlerinde sisenber karşılığıyla da bulunmaktadır. Kelimenin kökeni ve yapısı hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmıyor. Kelimenin en eski biçmi ***barsama*** olmalı ve ***marsama*** ile ***varsama*** türevleri ***barsama*** biçiminden çıkmış olmalıdır. Tarama ve Derleme sözlüklerinde de bu kelimeler yer almamaktadır.

venbel otı Cehri, boyacı dikeni, çeşitli türleri bulunur (Rhamnus). Kökeni ve yapısı hakkında belli başlı kaynaklarda bilgi bulunmuyor. Yalnızca Edviye-i Müfrede'de geçmekte ve bu kaynakta şöyle bir açıklama verilmektedir: *venbel otı ki ḥuṣṣu'l-ḥamāri derler, arabca...* (s. 41b).

yabān sarımsaġı Yabanî sarmısak (Teucrium scordium); (Mcr. 20b; Ydg. 82a, 118a). Aynı dönem metinlerinde Yunanca karşılığı olan ***usḳurdiyūn*** terimi de geçmektedir. Farsça'dan Türkçeleşmiş ***yabān*** (Far.beyâbân) sıfatı ile ***sarımsaḳ*** (bkz. sarımsaḳ) kelimelerinden sıfat öbeği olarak kurulmuş bir terimdir.

yabān ṣoġanı Adasoğanı (Urginea maritima); (Mş 143b,; Ydg. 121b). Aynı metinlerde Arapça *'unṣul* kelimesiyle de karşılanmaktadır.

yantaḳ Yandak, devedikeni (Ononis sinosa); (Edv. 41a; MŞ 76b). Clauson'da bu kelime *yandak* (< yandak: "camel-thorn") ve deve dikeni anlamı verildikten sonra Özbekçe *yanto:k*, Osmanlıca *yandık*, Türkmence *ya:ndak* ve Kâşgârî'de geçen *yandak tike:n* biçimleri aktarılmıştır (EDPT 947). DS'de *yandah (yandak, yandık)* biçimlerinde görülmekte ve "Dikenli bir ot" (s. 4163) olarak açıklanmaktadır. TS'de ise *yanduk (yandık)* biçimleri yer almış ve "Devedikeni, yabani enginar" (s.4280) anlamları verilmiştir.

yarpuz Yarpuz (Mentha pulegium); (Mcr. 31a; MŞ 77a; Ydg. 52b). *su yarpuzı* (Mentha aquatica), krş. ṣu yarpuzı; (MŞ 163a; Ydg. 118a); ṭaġ yarpuzı (Mentha pulegium); (MŞ 79a) olmak üzere iki türüne rastlanmaktadır. Kâşgârî'den itibaren (<yarpuz EDPT 957) tarihsel metinlerde ve çağdaş Türk dil ve lehçelerinde yaygın bir kelimedir. TS'de *yarpuz* olarak yer almakta ve "Bir cins nane" (s. 4360) biçiminde açıklanmaktadır.

yavşan Yavşan, pelin; çok değişik türleri bilinen bir bitkidir (Artemisia); (Mş 125b). *acı yavşan* (MŞ 51b); *ṣaru yavşan* (MŞ 156b). İlk kez Kâşgârî'de geçen bu kelime Clauson sözlüğünde < yapça:n "wormwood, Artemisia" (EDPT 872) biçiminde yer almaktadır. TS'de *yavşan* olarak yer almış ve "Eskiden mide hastalıklarında ilaç olarak kullanılmış acı bir ot, veronika" (s. 4407) şeklinde anlam verilmiştir. DS'de *yavşan (yavuşan, yayşa)* olmak üzere üç biçimi yer almış ve "1) Özel kokulu, acı, kaynatılıp suyu em olarak içilen bir ot. 2)Yakacak olarak kullanılan bir ot. 3) Süpürge yapmaya yarayan bir ot. (DS 4207) anlamları verilmiştir.

yılan bıçaġı Yılanbıçağıotu (Dracunculus vulgaris); (Edv. 44b; MŞ 71a). Türkçe *yılan* (<yıla:n "snake" EDPT 930) ve *bıçak* (<bıçak< bıç- "knife", biçek EDPT 293) kelimelerinden ad öbeği olarak kurulmuş bir terimdir. DS'de *yılanbıçağı* olarak yer almış "Genellikle mezarlıklarda, kayalık yerlerde biten, enli, uzun parlak yapraklı, ortasında mor çiçeği bulunan bir bitki" (s. 4264) anlamı verilmiştir.

yılan boncuġı Danaayağı, yılanboncuğu (Arum maculatum); bkz. yılan yasduġı; (Edv. 8b; Mş 128a, 131b, 141a). Aynı metinlrde Arapça *lūf* karşılığıyla da geçmektedir. Türkçe yılan (bkz. yılan bıçağı) ve boncuk (<bonçuk, monçuk (EDPT 349) kelimeleriyle ad öbeği tarzında bir terimdir. Tarama ve Derleme sözlüklerinde yer almamaktadır.

yılan sarımsaġı Yabanî sarımsak. (?) (Mcr. 20b; MŞ 71a, 154a). Bu bitki ile ilgili olarak kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.

yılan yasduğı Danaayağı (Arum maculatum); bkz. *yılan boncuğı.*; (Ydg. 221a). Türkçe *yılan* ve *yastık* (<yasduk <yasta:- (EDPT) kelimelerinden oluşmuş bir terimdir. DS'de *yılanyastığı (I)* biçiminde yer almış ve "1) Sulak yerlerde yetişen, parlak geniş yapraklı, çam kozalağı biçiminde kırmızı tohumları olan zehirli bir bitki; 2) Ekin arasında biten fige benzer bir ot çeşidi; 3) Labada çeşidinden geniş yapraklı bir bitki" (s. 4266) olmak üzere üç farklı anlam verilmiştir.

yılġun Ilgın ağacı ve yemişi (Tamarix tetrandra); bkz. ılġım; (Ydg. 176a).

yonca Yonca (Trifolium); (Edv. 46a; Ydg. 136a). Türkçenin eski metinlerinden itibaren (< yorınçga: EDPT 971) geçen bir kelimedir.

yund dişi Ağır kestane, acıçiğdem (Colchicum autumnale); krş. ağır kesdane; (Edv. 42b). Dönemin metinlerinde surıncān karşılığıyla da geçmektedir. Benzetme yoluyla Türkçe *yund* (< yunt (yund) "horse" EDPT 946) ve *diş* (<tı:ş "tooth" EDPT 557) kelimelerinden ad öbeği biçiminde kurulmuş bir terimdir. TS'de *yund* kelimesi *yunt* biçiminde ve "Kısrak" (s. 4227) anlamıyla yer almaktadır. DS'de ise üç ayrı maddede yer almaktadır: *yund* : "At" (s. 4320); *yunt*: "Damızlık eşek" (s. 4320); *yont:* "Başıboş hayvan" (s. 4294).

yüzerlik Yüzerlik otu (Peganum harmala); (Mcr. 21a; MŞ 109b; Ydg. 181a; Edv. 6a). Eski Türkçe dönemi metinlerinde (< *yü:ze:rlik* "the plant rue, peganon harmala" EDPT 988) yer almaktadır. DS'de *üzerlik (üzellik, üzerik)*: "1) Tütsüsü nazara iyi geldiğine inanılan kokulu bir ot; 2) mavi boncuk, at kestanesi, muska gibi çocuk üstüne takılan nazarlık" (DS 4085); *yüzellik (yüzeli, yüzerlik)*: "Halk inancına göre nazara karşı kullanılan bir ot" (DS 4336) verileri bulunmaktadır. TS'de ise *yüzerlik* biçimiyle yer almış ve: "Ateşe atıldığı zaman çıtır çıtır ses çıkararak yanıp güzel bir koku neşreden tohum, üzerlik" (s. 4783).

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

Akalın, Şevki: *Büyük Bitkiler Kılavuzu*, I. c. Ankara, 1952, II.c. 1956.

Baytop, Turhan: *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1994.

Canpolat, Mustafa- Önler, Zafer: *Edviye-i Müfrede, Metin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu (Baskıda).

DS= *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, I-XI. c., Ek I. c. 1963-1982.

EDPT– Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Edv.= *Edviye-i Müfrede.*
EW= Martti Räsänen: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkspracen,* Helsinki, 1969.
Hauenschild, Ingeborg: Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden mit den deutschen, englischen und russischenBezeichnungen, Wiesbaden, 1989.
HS= Bedi N. Şehsuvaroğlu: *Hazainü's-Saâdât,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1961.
Kâmus= Mütercim Asım Efendi: *Kâmus Tercümesi,* I.-IV.c. İstanbul, 1315.
Mcr= *Mücerrebnâme,* Süleymeniye Kütüphanesi, Ayasofya, No. 3729.
MŞ=Zafer Önler, *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa), Müntahab-ı Şifa,* I.c. Metin, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1990; II. Sözlük, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.
Önler, Zafer : XIV-XV. *Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri,* Journal of Turkish Studies, (Türklük Bilgisi Araştırmaları) Volume 14, 1990. s.337-391.
Racmatı, G.R. (Reşid Rahmeti Arat): *Zur Heilkunde der Uiguren* I., II, Berlin, 1930-1932.
Rdh= Sir Cames W. Redhouse: *Turkish and English Lexicon,* London 1890.
Stein=F. Steingass: *Persian-English Dictionary,* London, 1930.
TS= *Tarama Sözlüğü,* Türk Dil Kurumu, I-VIII.c. Ankara, 1963-1977.
Uzel, İlter : *Cerrahiyetü'l-Haniyye,* I., II, Türk Tarih Kurumu, 1992.
Ydg.=*Yadigâr-ı İbni Şerif,* Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, No: Y.102.

Özet:
Anadolu'da XIV. yüzyıldan başlayarak yazılan Türkçe tıp kitaplarında, bitkilerin ilaç olarak kullanılmaları dolayısıyla, bitki adları geniş yer tutar. Bu metinlerde yer alan bitki adları Türkçe, Arapça, Farsça ve eski Yunanca kökenlidirler. Bu yazıda XIV. ve XV. yüzyıllarda yazılmış beş Türkçe tıp kitabında geçen yaklaşık yüz yetmiş adet bitki adı Türkçe'nin tarihsel evrelerindeki yapı ve anlamları ile *Derleme Sözlüğü* esas alınarak Anadolu çeşitli yörelerindeki biçim ve kullanımları üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Eski Türkçe, bitki adları, Eski Anadolu Türkçesi, tıp tarihi, tıp metinleri.

Abstract:
One can find in Turkish medical books written in Anatolia from the 14th century on a significant number of plant names which are used for medical care. These plants are of Turkish, Arabic, Persian or Greek origins. In this article, nearly a hundred and seventy plant names from five such books written in Turkish during the 14th and 15th centuries are compiled with their meanings and structures according to their historical usages. They are also compared to their forms and usages in various regions of Anatolia as included in *Derleme Sözlüğü*.

Key words: Old Turkish plant names, Old Anatolian Turkish, medical history, medical texts.

Çalı Fasulyesi

Fasulyenin yüzden ziyâde envâ'ı mevcuddur. ancak envâ'-i mezkûrebaşlıca iki büyük nev'de cem' olunabilir ki; biri Yer Fasulyesi diğeri de Çalı Fasulyesidir. Memâlik-i Osmaniyye'nin hemen her tarafında zer' olunur ise de Trabzon Vilâyetinde sâir yerlerden ziyâde ekilir. Senevî yirmi milyon kilodan ziyâde mahsûl alınmaktadır.

Bazı Eski Kaynaklarda Fındık

Mustafa DUMAN*

GENEL:

Fındık, Betulaceae familyasının Corylus cinsinden çalı ve ağaçlara ve bunların kabuklu meyvasına verilen addır. Fındığın kültür şekillerinin, yani yabaniden ehilleştirilmiş türlerinin anavatanı Anadolu'dur.[1] Anadolu'dan başka hiçbir yerde fındığın 25 yüzyıl öncesinde kültüre alındığına dair bir iz ve belge bulunmadığı için rahatlıkla kültür fındığının anayurdunun Anadolu olduğunu söyleyebiliyoruz.[2] Yabani fındık türleri, dünyanın kuzey yarımküresinde, 30-40 enlem daireleri arasında yetişmektedir. Türkiye'nin Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi fındık yetiştirmek için en uygun iklime sahiptir. Burada fındığın en iyi yetiştiği yerler, Giresun, Trabzon ve Ordu illeridir. Samsun, Zonguldak, Sakarya, İzmit, Bolu ve Bursa illerimizde de az miktarda fındık ziraati yapılmaktadır. Türkiye, tek başına dünya fındık üretiminin yüzde yetmişini gerçekleştirmektedir. Fındık belli başlı ihracat ürünlerimizin ön sıralarında yer alır.

Fındık (Corylus Avellana L.) türlerinden tesbit edilenlerin sayısı önceleri 15 kadar iken, daha sonra yapılan tesbitlerle, bu sayı, B. Kasaplıgil'e göre, 25' e ulaşmıştır. [3]

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin endemik ve kültür meyvası olan fındık, antik çağdan beri bilinir, gıda maddesi ve bazan da ilâç olarak tüketilirdi. Yunan Mitolojisinde

* Tıp Doktoru.

1 Mahmut Ayfer - Aysel Uzun - Fehmi Baş, *Türk Fındık Çeşitleri (Turkish Hazelnut Cultivars)*, Ankara, 1986, s. 5.

2 Engin Çetiner, "Türkiye'de Fındık Üretimi", *Türkiye Fındık Politikasının Esasları, Seminer (Tebliğler ve Panel)*, İstanbul, 1988, s. 64.

3 Mahmut Ayfer ve d. Agc. s. 7-8.

fındığın adı geçer. Hermes'in asasının fındık ağacından olduğu söylenir. Gene Yunan Mitolojisi'nde, Phyllis, fındık ağaçlarını çok sever. Daha sonra kaleme alınan bir çok metinde ve özellikle tıp kitaplarında fındık adına sıklıkla rastlamaktayız.

Bu yazımızda fındıktan sözeden en eski yazılı kaynakların bazılarından sözedeceğiz ve bu kaynaklarda fındığın anlatıldığı bölümleri vermeye çalışacağız.

Tevrat'ta Fındık:

Kitab-ı Mukaddes'te, Tekvin bölümünün 30 babında, Yakup'un payına düşen koyun ve diğer hayvanların nasıl benekli, çizgili ve noktalı oldukları olayı şöyle anlatılır:

> "...Ve Yakup kendi için kavak ve **badem** ve çınar ağaçlarından taze çubuklar aldı ve üzerlerindeki ak rengi meydana çıkararak çizgiler yaptı. Ve kabuğunu soymuş olduğu çubukları sürülerin içmek için geldikleri oluklara, su teknelerine, sürünün önüne koydu ve içmek için geldikleri zaman kızışırlardı. Ve çubukların önünde kızışırlardı ve sürüler çizgili, noktalı ve benekli doğururlardı." [4]

Kemal Peker, *Fındık* adlı kitabında, Tevrat'taki bu bölümün eski çevirilerinde, özellikle *Hasting Sözlüğü* ve *Codex Cumanicus*'un Venedik'te, Sen Marc Kilisesi'nde saklanan orijinal nüshasında **"badem"** yerine **"fındık"** sözcüğünün bulunduğunu bildirmektedir.[5] Bu konuda daha sağlıklı bir kanıya varmak için *Tevrat*'ın en eski yazma ve baskılarının, çeşitli dillere yapılan çevirilerinin incelenmesi gerekmektedir. Eğer Kemal Peker'in anlattıkları başka kaynaklarla da doğrulanırsa , fındıktan sözeden en eski kaynağın *Tevrat* olduğu anlaşılacaktır.

Eski Çin Kaynaklarında Fındık:

Kemal Peker, *Fındık* adlı kitabını hazırlarken fındıkla ilgili en eski Çin yazılı kaynaklarından örnekler getirtmiştir. Çinden getirttiği eski bir metni 1940'lı yıllarda, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde dersler veren Sinolog Prof. Dr. Wolfram Eberhard ve asistanı İkbal Berk'e tercüme ettirmiştir. 1954 yılında tercüme edilen bu belgeye göre, milattan 2838 yıl önce yazılan bir metinde fındıktan sözedilmektedir. Fındığın, Tanrının insanlara ihsan eylediği beş kutsal meyvadan birisi olduğu bildirilmektedir. Örülmüş kaplardan sözeden bir Çin kaynağında, örülmüş kaplara fındık konduğu belirtilmektedir. Bu durum fındığın meyva olarak Çin'de uzun bir süreden beri yendiğini gösterir.[6]

4 *Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Rota Ofset, İstanbul, 1985, s. 30.

5 Kemal Peker, *Fındık, Tarihçe, Tarım, Kültür, Ticaret, İstihlak Bakımlarından*, Yeşilgireson Matbaası, Giresun, 1947, s. 16-17.

6 Kemal Peker, Age. s. 9. Kemal Peker, *Fındık Kongresine Rapor 1935-1955*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1956, s. 16-17.

***Herodot Tarihi*'nde Fındık:**
Antik çağın büyük tarihçisi Herodotos (M.Ö: 490-425), tanınmış tarihinin dördüncü kitabında fındıktan sözeder. İskitleri anlattığı bölümün sonunda, Kafkasların ötesinde, Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşayan bir halkı anlatırken şöyle yazar:

> "...İskitler gibi giyinirler. Ağaçlardan topladıkları yemişlerle beslenirler. Yağ çıkardıkları ağaca **fındık ağacı** derler. Aşağı yukarı incir ağacı büyüklüğünde olur. Bakla iriliğinde yemiş verir. Çekirdekli bir yemiştir bu. Bu yemiş olgunlaşınca bez içinde ezip özünü süzerler. Koyu ve siyah bir öz akar. Bu akan sıvıya **"askhü"** derler. Zevkle içerler. Sütle karıştırıp öyle de içerler. Tortusu yapışkan bir macun kıvamında olur. Bundan da çörekler yapıp saklarlar. Zira bu ulusun sürüleri azdır, çünkü otlakları fakirdir. Her biri bir ağaç altında yatar. Kış geldimi ağacın çevresine, çadır gibi, beyaz yünden bir örtü gerilir. Yazın örtüyü kaldırırlar. Bu halklara kimse zarar vermez, kutsal sayılırlar. Savaş için silahları yoktur. Komşularında bir anlaşmazlık çıksa yargıcı olarak onlara baş vurulur ve eğer birisi, kendi yurdundan kaçıp onlara sığınsa, ona artık kimse dokunamaz. Bunlara **Argipeia**'lar derler."[7]

Herodotos, fındığın, Karadeniz'in doğusunda yetiştirildiğini yazarken, antik çağda fındığın yağının nasıl çıkarıldığını da tarif ediyor. Fındık içlerinin bir torbaya konulup sıkılmasıyla fındık yağı elde edilmesi, günümüzde, kırsal kesimde zeytinden ve fındıktan yağ elde edilmesinde kullanılan metodlarla aynıdır.

***Uygur Destanı*'nda Fındık:**
Tam metni elimizde olmayan Uygur Destanı'nı Çin ve İran kaynaklarında tesbit edilmiş şekilleriyle öğrenmekteyiz. Çin rivayetinde, "Tuğla ve Selenga ırmakları arasında, bir ağacın üzerine gökten inen bir mavi ışıktan sonra, ağacın içinden çıkan beş çocuk Uygurlar tarafından kutsal bilindi", şeklinde başlayan destan İran rivayetinde: "Tuğla ve Selenga ırmaklarının birleştiği yerde, bir kayın ve **fındık ağacı** arasında bulunan bir dağ kabardı ve yarıldı. İçinden beş çocuk çıktı" şeklinde başlamaktadır. İran rivayeti 13. yüzyılda yaşayan Cüveyni'nin *Tarih-i Cihan-Küşa* adlı eserinde bulunmaktadır. Buradaki anlatıdan fındık ağacının Uygurlar tarafından da bilindiği, hatta kutsal ağaçlardan sayıldığı anlaşılıyor.[8]

---

7 Herodotos, *Herodot Tarihi, (Dördüncü Kitap)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, Aralık 1973, s. 236.

8 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* I. Cilt, İstanbul, 1971, s. 28-29. Fındığın mitolojide ve Türk destanlarındaki yeri için bakz: Kemal Peker, "Fındığın Dünya Milletleri Mitolojisinde Yeri ve Giresun Folklorundan Örnekler", *Aksu, Giresun ve Çevresi Halkevlerinin Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 32, (Şubat 1945), Giresun, s. 17-22.

Theophrast'ta Fındık:
Yunanlı Filosof Theophrast'ın (MÖ:372-287), asıl adı Tyrtamos'tur. Hocası Aristo ona Theophrast lakabı verilmiştir. Bitkilerden sözeden eserinde fındığı da anlatır:

> "Pontus cevizi: **fındığın** yabanilikten kurtulması için asıl kökleri alınıp başka yere dikilmesi yeterlidir. Bu suretle kışa dayanıklı **fındık** yetişir. **Fındık** iki çeşittir. Birisi yuvarlak, yani tombul, diğeri ise uzunca ve sivridir. **Fındık fidanı** sulak yerlerde daha iyi gelişir, meyvasının kabuğu üzerinde beyaz benekler vardır." [9]

Calus Plinius'ta Fındık:
İtalya'da dünyaya gelen Plinius (23-79), *Tabiat Tarihi* adlı 37 ciltlik eserinde yer yer fındığı da anlatmıştır. Örneğin 15. kitapta şöyle yazar:

> "Cevizin oniki türü: Diğer ceviz türlerinin kabuğu tek parçadır. Meselâ **fındıkta (Avellinea nuces)** olduğu gibi. Bu meyva eskiden yetiştiği bölgenin adıyla Avellinea diye anılırdı. İlk olarak Karadeniz'in Pontus kıyılarından ve Yunanistandan getirildiği için **Pontus cevizi (Ponticae nuces)** olarak da adlandırılır. Kabuğu ve içi tek parçadır. Ceviz gibi kurutulur. İçinin tam ortasında özü vardır." [10]

Vergilius'ta Fındık:
Tanınmış Latin şairi Publius Vergilius Mano (M.Ö. 70-19), doğa şiirleri söylemiştir. Özellikle *Çoban Türküleri* ya da *Sığırtmaç Türküleri* olarak dilimize çevrilen şiirlerinde, doğayı, doğadaki hayvanları ve bitkileri anlatmıştır. Bu arada zaman zaman sözü fındık ağacına ve meyvası olan fındığa da getirmiştir. Onun şiirlerinden fındığın mitolojide de yer aldığını anlıyoruz. Vergilius'un şiirlerinde fındıktan sözedilen dizeler İ. Zeki Eyuboğlu'nun çevirisi ile şöyledir:

I. Türküden bir bölüm:

> "...Keçilerimi güçlükle otarıyorum
> Durmuyorum güdüyorum
> Bak ey Tityrus işte bak onlardan biri
> Şimdi doğurmuş **fındıkların** arasında
> Bırakmış ikiz yavrularını."

9 Kemal Peker, Age. s.18.

10 Kemal Peker, Age. s. 20; Ayrıca bkz: Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 1*, İstanbul 1976, s. 492.

Kitapta yer alan V. Türküden bir bölüm:

"Yok olmuş artık Daphnis, Nymphalar
Onun yürekler acısı ölümüne ağlamışlar
Almışken oğlunun yürek doğrayan
İçler yakan ölüsünü kollarına
Kucaklamışken anası
Acınırken yakınırken Tanrılara, yıldızlara
Siz **fındıklar** siz ırmaklar
Tanık olmuştunuz Nymphalara..."

Kitapta yer alan VII. Türküden bir bölüm:

Fındıkları Phyllis sever
Evet bunları sevdikçe Phyllis
Ne mersinden aşağı kalır **fındıklar**
Ne de Phoebos'un defnelerinden
Görünmez gözüne başkası." [11]

Birinci Türküde, yerinden yurdundan sürülen Romalı Meliboeus keçilerini otlatırken karşılaştığı kendisi gibi sürgün Tityrus'la söyleşir. Beşinci türküde, bazı mitolojik olaylar anlatılır. Bu şiirde adı geçen Nymphalar, kırların, pınarların koruyucuları tanrıçalardır. Daphnis ise Sicilyalı bir çobandır. Çoban türkülerinin bulucusu olarak bilinir. Yedinci türküde adı geçen Phyllis, Trakyalı Kral Sithon'un kızıdır. Sevgilisi Demophon söz verdiği zaman geri dönmeyince Phyllis intihar etti ve yapraksız bir badem ağacına dönüştü. Sevgilisi Demophon onu kucakladığında yaprakları yeşerirdi. Şiirde adı geçen Phoebos, Apollon'dur. [12]

Dioscorides'te Fındık:

İsa'dan sonra 1. yüzyılda, Kilikya'da (Adana yöresi) yaşamış olan Dioscorides tanınmış bir hekimdir. Kitapları çeşitli dillere, bu arada Türkçeye de çevrilmiştir. Topkapı Sarayı III. Ahmet kitapları arasında bulunan bir eserinde Dioscorides **fındık yağının** kalitesinin üstünlüğünden, özelliklerinden ve **fındıktan** yapılan lapanın şeker ve sütle karıştırılmasıyla elde edilen güzel, ferahlatıcı ve öksürüğü kesen bir içkiden sözeder. Ayrıca **fındık yaprağı** ve kabuğunun saçıkıbrıs ve şap ile karıştırılmasıyla sarı boya elde edildiğini yazar. [13]

11 Vergilius, (Çev: İsmet Z. Eyuboğlu), *Sığırtmaç Türküleri*, Çan Yayınları, İstanbul, 1962, s. 10, 32-33 ve 46-47.

12 Hermann Jens, *Mythologisches Lexikon*, Wilhelm Goldmann Verlag, München, 1960, s. 79.

13 Kemal Peker, Age. s. 28-29.

Bizans Dönemindeki Yazılı Kaynaklarda Fındık:

De Cibis, *Peri Trophon Dynameos* ve *De Alimentis* gibi derleme yemek kitaplarında, Eski Yunan ve Bizans döneminin yemekleri ve yemek kültürü anlatılmaktadır. Bu kaynaklarda fındıktan da sözedilmektedir. Fındığın hangi rahatsızlarda yararlı olduğu da belirtilmektedir. Örneğin *De Cibis*'te şöyle yazar:

> "...Ceviz **fındıktan** daha iyi yenilir ve özellikle kuru incirle yenilirse sindirimi daha kolaydır."

De Alimentis'te fındık konusunda şöyle yazar:

> "**Fındık**, ceviz kadar sıcak değildir. Soğuk bünyeliler için tehlikeli uyuşturuculara karşı çarpışırken iyidir."

Bizans döneminde **fındık** için **"Leptokaryon"**, ya da **"Karyon Pontika"**: **Pontus kabuklu yemişi** adları kullanıldığı Porphyrogenetos tarafından yazılan *Geoponika*'da bildirilmektedir.[14]

Anthony Bryer, Bizans döneminde, Trabzon-Maçka'nın kırsal toplumunun 13. yüzyıldaki durumunu , Vazelon Manastırı'nda bulunan kayıtlar yardımıyla incelerken, Maçka vadisinde başta **fındık** ve ceviz olmak üzere her türlü meyvanın yetiştirildiğini anlatır. Maçka'nın bir önceki adı da "Karydia" yani "Cevizlik"tir. Bryer, o dönemde, Maçka yöresinde **fındık** ve ceviz kadar önemli iki ürünün, üzüm ve zeytinin yetiştiğini, zeytinyağı ve şarap üretimi yapıldığının bütün 13. yüzyıl kaynaklarında bildirildiğini yazar. Bu durum en azından 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar sürmüştür. 1915-16 tarihli Trabzon Tapu Tahrir Defterlerinden de bu durumu izlemek mümkündür.[15] Trabzon yöresinde, kendi ihtiyacına yetecek kadar şarap üretimi, özellikle hıristiyan ahali tarafından, 20. yüzyılın başına kadar sürdürülmüştür.

Trabzon-Maçka'nın Osmanlı döneminde, 1560-1640 tarihleri arasındaki sosyal ve ekonomik yapısını mahkeme sicilleri yardımı ile inceleyen Ronald Jennings, küçük Maçka nahiyesinin (bazan kaza) kırsal bölgelerine yayılmış olan bahçelerinden, **fındıklık**larından, zeytinlik ve üzüm bağlarından, çayırlar ve otlaklarından, arı kovanlarından aralardaki su değirmenlerinden, çeşmeler ve menba sularından sözeder

---

14 Andrew Dalby, (Çev: Ali Özdamar), *Bizans'ın Damak Tadı, Kokular, Şaraplar, Yemekler*, Kitap Yayınevi, İstanbul, Eylül 2004, s. 122 ve 193.

15 Anthony Bryer, "Late Byzantine Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, edited by Anthony Bryer and Heath Lowry, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982, 1986, s. 60.

ki o devrin canlı bir panaroması gibi görülmektedir. Mahkeme sicillerinde, Maçka yöresinde **fındık bahçelerinin** alınıp satıldığını gösteren kayıtlar da vardır. [16]

İbn-i Sina'nın *El Kanun Fi't-Tıbb* Adlı Eserinde Fındık:

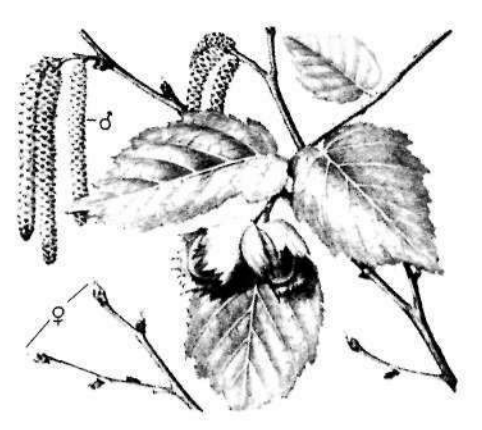

Fındık dalı, erkek, dişi çiçekleri ve meyvası (***Meyers Enyklopädisches Lexikon****'dan)*

Büyük Türk bilgini İbn-i Sina (980-1037), çeşitli bilim dallarıyla ve felsefe ile ilgilenmesine rağmen daha çok hekim olarak ün yapmış ve yazdığı tıp kitapları yıllarca tıp okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur. O, batıda da Avicenna olarak tanınır ve büyük hekimler arasında anılır. En tanınmış eseri olan *El Kanun Fi't-Tıbb*'ı, devrinin bilim dili olduğu için, Arapça yazmıştır. Bu eser, başta Latince olmak üzere, bir çok Batı diline de çevrilmiş ve yıllarca doğuda ve batıda ders kitabı olarak okutulmuştur. İbn-i Sina, *El-Kanun Fi't-Tıbb*'ın 1. cildinde, bebeğin beslenmesini anlatırken, süt annenin yiyeceği besinleri sayar:

> "...Bu gaye ile salata özellikle iyidir ve aynı şekilde badem ve **fındık** iyidir."

Kitabın bir başka yerinde, çocuklardaki prolapsus ani (Anüs çıkması) vakalarında yapılacak tedaviyi anlatır. Hasta için önerilen banyo şu şekilde hazırlanır:

> "Bir dirhem nar kabuğu, taze mersin yaprakları, **fındıklar,** güller, yanmış geyik boynuzu, şap, keçi kursağı, nar çiçekleri veya safra (kesesi) kaynatılır ve buna sıcak su ilâve edilerek çocuk oturtulur."[17]

---

16 Ronald Jennigs, "The Society and Ekonomy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, edited by Anthony Bryer and Heath Lowry, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982, 1986, s. 129 ve 136. Sürmene bölgesiyle ilgili 1515-16. tarihli tapu tahrir defterlerinde fındıklıklardan sözedilen bölümler için bakz: Mehmet Bilgin – Ömer Yıldırım, *Sürmene*, Damla Ofset, İstanbul, 1990, s. 439-440.

17 İbn-i Sina, (Türkçeye Çeviren. Prof.Dr. Esin Kahya), *El-Kanun Fi't-Tıbb*, Birinci Kitap, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1995, s. 231 ve 241

Amasyalı Emir-üd Devle (Amirdovlat)'de Fındık:
Emir-üd Devle, 1415-20 yılları arasında, Amasya'da doğdu. 1496 yılında, Bursa'da öldü. Fatih devrinde sarayın cerrahbaşı ve bostancıbaşı (tıbbi botanik sorumlusu) idi. Emir-üd Devle , Ermeni kökenli olduğu için eserlerini Ermenice yazmıştır. Bu eserlerin içinde bulunan ve *Cahillere Lüzumsuz* olarak çevrilen kitabında, farmakolojik ana maddeleri tanımlamıştır. Bu kitabından 15. yüzyıl Anadolu'sunda neler yenilip içildiği konusunda da bilgiler vardır. Emir-üd Devle'nin tanıttığı bitki ve yiyecekler arasında **fındık** da yer almaktadır. [18]

Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun *Mücerrebname*'sinde Fındık:
Amasyalı büyük Türk hekim ve cerrahı Şerafeddin Sabuncuoğlu (1404-), *Mücerrebname* adlı eserinde cinsel gücü arttıran bir macun terkibini verdiği "Sanat-ı Macun-il Bah" başlıklı bölümde şöyle yazar:

> " Mücerrebdir (Denenmiştir). Alasın karanfil ve zencefil ve darçini ve zurunbadve kakule sünbül ve seliha ve azarun ve habb-el belesan ve udihindi her birinden beşer dirhem ve mastika ve havlıcan ve cevz buva ve zağferan ve kişniş tohumi ve tere tohumi ve kuri şakakul ve turb tohumi ve şalgam tohumi ve sogan tohumi ve yonca tohumi ve anison ve kerfis tohumi ve kendene tohumi ve benbak çekirdeği içi ve usfur tohumi içi ve **fındık içi** ve Hindistan cevizi içi ve turak oti tohumi ve husyet-üs sa'leb her birinden on dirhem lisan-ül asafir dokuz dirhem günlük sekiz dirhem raziyane tohumi ve tuderi ve helyun tohumi her birinden yedi dirhem besbase, kebabe, akbehmen, kızıl behmen ve buzidan her birinden altı dirhem suud dört dirhem bu cümlesin ayru ayru döğesin ve eleyesin ve tatlu badem yağıyla curb idesin bu edviyenun cümlesi mikdarınca iki balile macun idesin şerbeti bir ceviz mikdarı ola". [19]

İspanya Kralı Henri'nin Elçisi *Klaviyo'nun Seyahatnamesi*'nde Fındık:
İspanya kralı 3. Henri, içlerinde Klaviyo'nun [Ruy Gonzales de Clavio] da bulunduğu üç kişilik bir sefaret heyetini Timur'a göndermiştir. Bu heyetin bindikleri gemi İstanbul Boğazı'ndan çıktıktan sonra Karadeniz'de bir kaza geçirdi ve parçalandı. Bu nedenle Ankara Savaşından (1402) sonra Semerkant'a dönen Timur'a geç ulaştı ve bir süre Timur'un sarayında kaldıktan sonra Trabzon üzerinden geri döndü. Heyetteki Gomez

---

18 John L.Gueriguian, (Çev: Dr. Şeref Etker), "Amirdovlat Amasiatsi'ye Göre 15.Yüzyıl Anadolu'sunda Hayvanlar, Bitkiler ve Besinler", *Kebikeç*, Sayı: 17, 2004, Ankara, s. 225-238.

19 Naşid Baylav, *Fatih Sultan Mehmed Devrinde (Telif, Terceme ve İstinsah edilen) Tıb Eserleri İle İlaçlar*, İstanbul, 1953, s. 10.

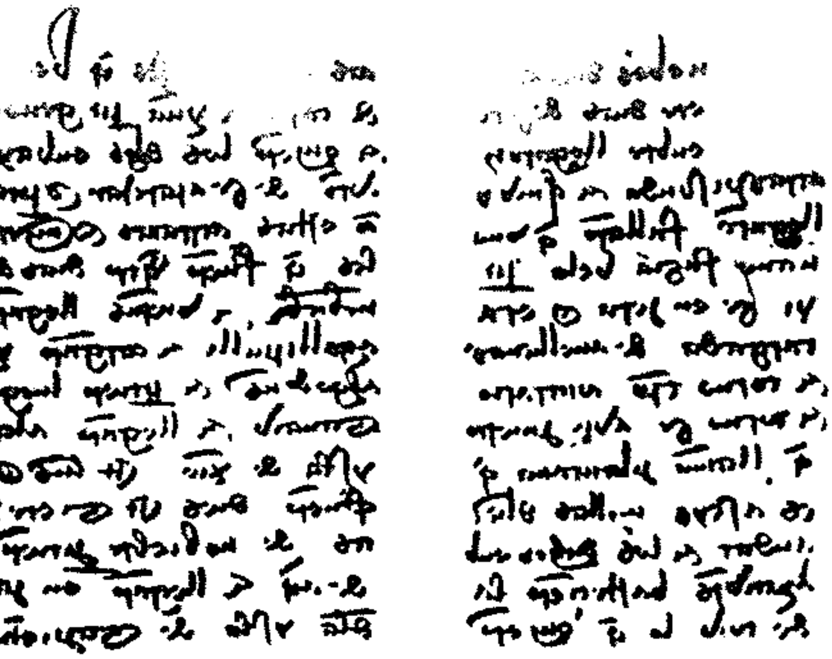

R. G. Clavio'nun Seyahatnamesinin elyazması metninde fındıktan söz eden kısım.(Kemal Pekerden)

de Salazar yolda ölmüştü. Klaviyo ve arkadaşı Alfonso Piz 1405 yılının 17 Eylülünde Trabzon'a vardılar. Seyahatnamede anlatıldığına göre, "oradan İstanbul'a giden **fındık** yüklü bir gemiye binerek 25 gün süren bir gemi yolculuğundan sonra İstanbul'a ulaştılar" ve İstanhbul'dan deniz yoluyla İspanya'ya döndüler. Klaviyo'nun *Seyahatnamesi*'nde de anlatıldığı gibi, Bizans döneminde Trabzon'dan İstanbul'a ticari mal olarak fındık gönderiliyordu. [20]

Trabzon'dan İstanbul'a 13. yüzyıldan beri fındık gönderildiği son yıllarda liman kentleri üzerine yapılan incelemelerden birinde de kaydedilmektedir.[21]

20 Klaviyo (Çev: Ömer Rıza Doğrul), *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, 2. Kitap, Kanaat Kitabevi, İstanbul, (t.y), s. 121-122.

21 A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz Liman Kentleri*, (Editörler: Çağlar Keyder vd.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ekim 1994, s. 46.

Şirvanlı Mahmut'un *Kemaliyye* Adlı Eserinde Fındık:
15. Yüzyıl'da, 2. Murat zamanında yaşayan Şirvanlı Mahmud (1421-1451) , *Kemaliyye* adlı eserinde fındıktan sözeder: Yazar, eserinin birinci bölümünde, baş ağrısı anlatır. Beyne zarar veren ve başağrısı yapan yiyeceklerin adlarını, daha önce yazılan bazı eserlerden de yararlanarak sıralar. Bu yiyecekler arasında fındık da vardır. Fındıktan sözeden bölüm şöyledir:

> "Gayete'l Müna kitabında eydür. Balık ve bıldırcın kuşi, südler ve yoğurtlar ve haddin geçüri yağlu cerb yimekler ve kerefis ve sirke bunları çok yimek dimağa zarar virür. Ve dahı balı çok yimek başı ağrıdur. **Fınduk**, ağuz, hurma, koz, boy, tere, biber kara zeytun, zağfaran, kesdane, kerefüs, kendene...hep bunların mecmu'ısun çok yimek baş ağrıdur."

Şirvanlı Mahmud, *Kemaliyye*'nin yedinci bölümünde "cimaa iştiha ve kuvvet viren nesneleri beyan ider:" Bu bölümdeki bilgiler Selçuklular ve Osmanlılar döneminde yazılan tıp kitaplarında sıkça rastlanır. *Kemaliyye*'nin bu bölümünde fındıktan sözeden kısım şöyledir:

> "...küllisi ve üzüm ve hıyar ve şeftalü ve mana ve nohud ve keşir ve şalgam ve turb ve böğrülce ve fıstuk ve **finduk** ve tatlu badem içi ve köknar içi ve sayağı ve bal ve kerdeme ve kendene...ve cima babında zikr olınan gıdalardan, deviyelerden her bir kişiye mizacına göre buyuralar." [22]

Celalüddin Hızır'ın (Hacı Paşa) *Müntehab-ı Şifa* Adlı Eserinde Fındık:
Celalüddin Hızır, 14-15. yüzyıllarda, Anadolu'da yaşamıştır. Doğum tarihi bilinmiyorsa da 1417 yılında, Birgi'de öldüğü bilinmektedir. Celalüddin Hızır Konya'da doğdu. Burada bir süre medrese eğitimi gördükten sonra Mısır'a gitti ve orada eğitimini sürdürdü. Tıp eğitimi de gördü. Anadolu'ya dönünce Aydınoğulları Beyliğinin hizmetine girdi ve Aydınoğlu İsa Bey döneminde önemli eserlerini yazdı. Eserleri içinde *Müntahab-ı Şifa* önemlidir. Türkçe bir tıp kitabıdır. Celalüddin Hızır bu kitabında hastalıkların nedenlerini ve ilâçlarını anlatmıştır. Bir yerde sözü fındığa getirir. Şöyle:

> "**Fınduk** harareti yubuseti itidale yakındur, meniyi ziyade eder ve öksürüğe müfiddür ve avratların südin arturur ve sovuktan olan yürek ağrısına eyüdür, giderür amma yel eyler baş ağrıdur, safra arturur gec siner, çok yeyicek ıslahı şeker iledür." [23]

22 Şirvanlı Mahmud, (Hazl: Muhammet Yelten), *Kemaliyye*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 122 ve 134-135.

23 Celalüddin Hızır (Hacı Paşa), (Hazl: Zafer Önler), *Müntehab-ı Şifa I, Giriş – Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 34.

Kaygusuz Abdal'da Fındık:
Mutasavvıf ve şair Kaygusuz Abdal (14.yüzyıl sonu-15. yüzyıl başı) bir şiirinde yiyecekleri sayarken sözü fındığa getirir:

"Dane pirinç zerdeler peçe tirit gerdeler
Nazik çevirme büryan kaba helva koz ile

Fınduk fısduk leblebi zeytun hevenk kuru üzüm
Beş bin yumurta olsa biber eksik tuz ile

Hali hazır lokmalar olduğunca denildi
Şindi mahbublar gerek salınalar naz ile".[24]

Kaygusuzun şiirinde fındık sevilen yiyecekler sınıfında anlatılmaktadır. Şiirimizdeki yemekleri anlatma geleneği daha sonraki yüzyıllarda sürmüş, özellikle halk şairlerinin söyledikleri yemek destanlarında fındık adı sıklıkla geçmiştir.

Lâmii Çelebi'de Fındık:
Lâmii Çelebi (1472-1532) devrinin önemli yazar ve şairlerindendir. "Bursa Şehrengizi" başlıklı şiirinde Bursa'yı anlatırken Fındık Çukuru denilen bir mesire yerinden sözeder. 1522 yılında yazıldığı tahmin edilen bu şehrengizde fındık sözcüğü şöyle geçmektedir:

"Komuşlar adını elma çukuru
Ki seyrinden bulur diller sürüru

Virilmiş halka ilam içün ey can
Ana **funduk** buna kestane unvan."[25]

Pierre Belon'da Fındık:
Bir Fransız hekimi ve doğa bilgini olan Pierre Belon (1517-1564), Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Doğu Akdenizde dolaşarak hayvan ve bitkileri tesbit etmiştir. Belon 1546-1549 yılları arasındaki bu inceleme gezisinde gördüklerini, 1553 yılında, Paris'te, kitap halinde bastırmıştır. Seyahatname biçimindeki bu kitapta Belon, İstanbul'dan Kudüs'e kadar olan yerlerdeki bitkileri anlatırken

24 Abdurrahman Güzel, "Kaygusuz Abdal'da Yiyecek Adları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1982*, Ankara, 1983, s. 107.)

25 Mustafa İsen – Hamit Bilen Burmaoğlu, "Bursa Şehrengizi (Lâmii Çelebi)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 1987, İstanbul, s. 72.

İstanbul'da, Büyükçekmece'deki bir koruda **fındık ağaçları** gördüğünü de yazmaktadır. [26]

Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* Adlı Eserinde Fındık:

Kâtip Çelebi (1609-1657) Osmanlılar döneminde yetişen en büyük bilginlerden biridir. *Cihannüma* adlı coğrafya kitabında, Trabzon'u da anlatmıştır. Katip Çelebi'nin 1648 yılında yazmaya başladığı *Cihannüma*'da fındıktan sözeden bölüm şöyledir:

> "Trabzon eyalet merkezidir. Doğal güzelliklere sahip, ağaçlık bir yöredir. Ceviz, **fındık**, iğde gibi çeşitli dağ yemişleri ile tanınır. Bu şehrin çeşitli asma üzümleri, kirazı, Bey armudu, Gulabi armudu, Sinop elması, taze yeşil Delko üzümü, badıncan inciri, çok lezzetli siyah kirazı, yalnızca Trabzon'a mahsus karayemiş denilen bir meyvası vardır. [27]

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Fındık:

Evliya Çelebi, 1611 yılında, İstanbul'da doğmuştur. Tanınmış *Seyahatname*'sinde yeri geldikçe fındıktan sözetmiştir. Çelebi, İstanbul esnaflarının bir esnaf alayında geçişlerini anlatıken sözü sırasıyla esansçılar, Galata şekercileri, bakkallar ve leblebicilere getirdiğinde fındıktan da sözeder. Örneğin, bakkalların esnaf alayında geçişlerini şöyle anlatır.

> "...Bunlar arabalar üzre çadırlar kurup pak libaslar ile zeyn idüp zenbil zenbil **fındık** ve fısduk [ve] üzüm ve incir ve gunagun külçe mumlar ile çadırların zeyn idüp halk üzre üzüm ve **fındık** ve leblebi nişar ideler ve bunlar gayetül gaye alat- hanke müstağrak olurlar..."

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin 1. cildinde, İstanbul'da yapılan bir eğlencedeki esnaf alaylarını çok geniş bir şekilde anlatmaktadır. İstanbul'un tüm esnaf ve sanatkarları, hüner sahipleri bu alaylarda kendi işlerini anlatan temsili gösterilerle geçmişledir. Evliya Çelebi, bu esnaflar içerisinde yer alanlardan şekerciler, bakkallar ve leblebicilerin halkın üzerine diğer meyva ve yemişlerin yanısıra **fındık** atarak geçtiklerini kaydeder. Biz, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde gezdiği yörelerin bitki, ağaç meyva ve yemişleri hakkında da değerli bilgiler verdiğini görmekteyiz.[28]

---

26 Asuman Baytop, "P. Belon ve J. P. De Tournefort'un Seyahatnamelerindeki Türkiye Bitkileri", *Kebikeç*, Sayı: 17, 2004, Ankara, s. 210.

27 Katip Çelebi, *Cihannüma*, 1732, s. 429-431'den çevirisi için bkz: Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları Trabzon, Haziran 1999, s. 63-65.

28 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Kitap, (Hzl:Orhan Şaik Gökyay), YKY, İstanbul, Şubat 1996, s. 253 ve 261.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nin 2. cildinde, 1640 yılında geldiği Trabzon'u anlatırken, o tarihlerde de fındık ziraati yapılan Şana (ki günümüzde Yomra olarak anılmaktadır) kasabasından sözeder:

> "Menzil-i kasaba-i Şana, Rovuşa limanı derler, alâ yatakdır. Dağlarında ve taşlarında cümle ormanları **fındıklıkdır** kim rub-ı meskunda **Şana fındığı** meşhur-ı afakdır."

Evliya Çelebi, Şana fındığının her yerde çok tanınmış olduğunu söylüyor ki günümüzde de bu fındıklar "Şana fındığı" olarak anılmaktadır. Evliya Çelebi'nin "Rovuşa" Limanı dediği liman günümüzde, Trabzon kentinin doğusunda, Yomra kazasında bulunan "Kovata" Limanı'dır.[29]

Sonuç:

Dünyada tüketilen fındığın yüzde yetmişini üreten bir ülke olarak Türkiye, geçmişten günümüze fındık konusu ile birinci derecede ilgili olmuştur. Doğu Karadeniz Bölgesi'nin, kültür fındığının anavatanı olduğu bilim adamlarınca kabul edilmektedir. En iyi fındık türlerinin Giresun, Trabzon ve Ordu illerimizde yetiştirildiği bilinmektedir. Son yıllarda yiyecek endüstrisinde fındıkdan çokça yararlanılmaktadır. Fındık yağı da sağlığa yararlı sıvı yağlar arasında ilk sıralarda yer alır. Fındık konusu, antik çağdan günümüze kadar bir çok yazar tarafından işlenmiştir. Bazı sanat, bilim ve tıp kitaplarında yer almıştır. Burada, fındıktan sözeden yabancı ve yerli kaynakların bazılarından alıntılar yaparak tarih boyunca fındığa gösterilen ilgiyi sergilemeye çalıştık. En yeni kaynak olarak ünlü gezginimiz Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sini aldık. Daha yeni kaynaklar başka bir yazının konusu olabilir.

Özet:

Antik çağdan günümüze kadar değerli bir besin maddesi olarak tüketilen, bazan da ilâç terkiplerine giren fındığın anavatanı Anadolu'dur. *Tevrat*'tan *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'ne kadar bir çok din, mitoloji,seyahatname, tıp, bilim ve sanat eserinde fındıktan ve fındıktan elde edilen yiyecek ve ilaç terkiplerinden sözedilmiştir. Bu eserlerden bazıları yazımızın konusu olmuştur. Fındığın, günümüzün değerli bir beslenme ürünü olarak gün geçtikçe artan bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Yalnızca klasik tıpta değil, modern beslenmede de fındık, fındık yağı ve diğer fındık ürünleri önemli bir yere sahiptir.

29 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, (Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY. İstanbul, Mart 1999, s. 55.

Anahtar Sözcükler: Fındık, Fındıktan sözeden eserler, Fındık içeren ilaçlar ve macunlar.

Abstract:
The native land of hazelnut, which is frequently used in harmful drugs since ancient ages, is Anatolia. In several work of arts on religion, mythology, book of travels, medical sciences and arts from the old Testament to Evliya Çelebi book of travel mentioned about hazelnuts and the drugs including nuts. Recently it is wellknown that hazelnut is very essential for nutrition. Not only in medical science also in modern nutrition hazelnut, hazelnut oil and other products made from hazelnuts are taking a very important role.

Keywords: Hazelnut, Books on Hazelnut, Drugs including Hazelnut and Majoons including Hazelnut.

Van'da Güvercin Yetiştiriciliğinde Kullanılan Sözcükler

Bedri SARICA*

GİRİŞ:

Meslekî veya bilimsel bir alanın söz varlığı üzerine Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri ciddî çalışmalar yapılagelmiştir. Meslek dallarının "teknik terim" oluşu gerekçesiyle yabancı sözcüklere yönelişini engellemede, halk ağzından söz derlemek iyi bir yoldur. Derlenen sözcükler ilgili dallara, alanlara teklif edilebilir. Ayrıca ileride bugünkü kültürel değerleri anlamak ve yorumlamak için bugünü iyi değerlendirmek, bilgileri yerli yerinde ve doğru göstermek gerekir.

Ülkemizdeki güvercin kültürü son derecede zengin bir söz dağarcığına sahiptir. Eski metinlerden günümüze kadar güvercinin değişik türleri ve belli amaçlara göre yetiştirilmesi ile ilgili kullanılan sözler bu yazının temelini oluşturmaktadır. Ancak bu yazının amacı, Van'daki güvercinle ilgili sözlerin ortaya çıkarılmasıdır.

Güvercin dünyada en sevilen ve yetiştirilen kuşlardan birisidir. Ülkemizde binlerce meraklısı olan güvercin hakkında, pek çok söz ve sözcük ortaya konmuştur. Genel ağda (internet) "güvercin" sözcüğü aratıldığında yüzlerce ağ sayfası karşımıza çıkabilmektedir. Türkçe güvercin terimleri yönünden zengin bir söz dağarcığına sahiptir. *Derleme Sözlüğü*'nde (D.S.) güvercin *gövercin/göğerçin/göverçin* olarak birkaç yerde *göğerçin* biçimiyle Erçiş, Van ve Kerkük'te tespit edilmiştir.

Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünde güvercin için *"Güvercingillerden, hızlı ve uzun zaman uçabilen, kısa vücutlu, sık tüylü, birçok evcilleşmiş türü bulunan, yemle beslenen kuş (Columba)"* olarak söz edilir (Türk Dil Kurumu, 1988).

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Van.

Güvercinler tüysüz ve kör doğar. Anne ve babanın kursaklarında salgılanan ve *"güvercin sütü"* denilen özel bir salgıyla beslenirler. Türkiye'deki güvercinler *mavi güvercin* (columba oenas), yerleşik yaşayan yerli ırkların atası olan kaya ya da kır güvercini (columba livia), halkalı güvercin veya tahtalı (columba polumbus)' dır. (*Büyük Larousse*)

Temel Türkçe Sözlük'te güvercin, *"güğercin: ehlî, yabanî, pek çok cinsi bulunan güzelliği ve etinin lezzeti ile meşhur, bazıları çok gösterişli bir kuştur. Eşanlamlısı hamâme, kebûter* (Tulum, 1985).

Günde iki öğün buğday ve arpa kırığı ile beslenen güvercinler ayda iki yumurta verir. 21 günde kuluçkadan çıkan güvercin yavrusu, 20-25 günde uçmaya gelir. Yavrusunu uçuran anne bir hafta sonra yine yumurtlamaya başlar. Bazen güvercin henüz yavrulu iken de yeni yumurta çıkarabilir. Bir veya iki yumurta verdikten sonra tekrar kuluçkaya yatar. Yumurtaların bakımından erkek güvercin de sorumludur. Yumurtalarının yerinden oynandığını fark eden kuş yumurtalarına bakmayabilir. Van güvercinlerinin öne çıkan özelliği havada çok uzun süre kalabilmesi ile sürekli ve güzel takla atabilmesidir. Kimi güvercinlerin 8-12 saat havada kalabildiği anlatılır.

Güvercin çok eski zamanlardan beri bilhassa uzun uçması nedeniyle haberleşme amacıyla yetiştirilmiştir.

Üç semavî dinde güvercin kutsal bir mevki edinmiştir. Bu yüzden öldürülmesi, avlanması ve etinin yenmesi genellikle günah sayılır. Buna karşılık Anadolu'da güvercin yetiştirmenin uğursuz sayıldığı inancı da yaygındır (*Büyük Larousse*). Van'da güvercin beslemek yaygın olmasına karşılık güvercin yetiştirmenin, eve uğursuzluk ve musibet getirdiği inancı da vardır. Erkek güvercinin guruldaması hayra yorulmaz. Güvercinin kendi dilinde bir şeyler söylediği ve beddua ettiği düşünülür. Halk arasında kimilerinin başına gelen kaza, bela, hastalık vb. musibetler güvercin yetiştirmeye bağlanır. Bazısının güvercin yetiştirmesi "uygun düşmez".

Halk Edebiyatında Güvercin:
Dede Korkut hikayelerinde Deli Dumrul Azrail'den ölen yiğidin öcünü almak ister. Azrail ile karşılaşınca Azrail, bir güvercine dönüşür (Ergin, 1989: 179).

Güvercin, "şekil değiştirme" motifi ile üç Van masalında karşımıza çıkar (Önay, 1995: 144).

"SİYAH TAVUĞUN YUMURTASI" MASALINDA: Çingene kızı kendisini ağacın tepesine çıkaran kızın başındaki beyaz tüyü çekince, kız beyaz bir güvercin olur. Şehzâde, karısı çingene kızının ısrarı ile güvercini öldürür. Güvercinin kanının döküldüğü yerde kocaman bir çınar biter.

"HIYARLAR KIZI" MASALINDA: Şehzâde, karısı çingene kızının ısrarı üzerine elindeki reyhanı yere atınca, reyhanlar bir çift güvercin olur. Vurulan güvercinler bu defa taziya dönüşürler.

"MAHMUR İLE MAYMUN KIZ" MASALINDA: Kocası, kayın biraderleri tarafından öldürülen Maymun Kız, beslemeleri ile beraber güvercin olur. Kocasını iyileştirecek ilâcı pâdişaha verdikten sonra ortadan kaybolurlar.

Bir masalda güvercin insan gibi konuşur: (Önay: 144)

"CANPOLAT" MASALINDA: Havuzun başındaki ağaca konan iki güvercin, Dünya Güzeli'ni arayan Mirza Mehmet'in neler yapması gerektiğini kendi aralarında konuşurlar. Mirza Mehmet konuşulanları duyar. Güvercinlerin attığı teleği havuza batırınca havuz kurur.

Divan Edebiyatında Güvercin:

Eski edebiyatta güvercinin inlemeye benzer sesi dikkat çekmiştir. Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşitname*'sinde (Telif: 1387) güvercin inlemesiyle rebab çalan kişilere benzetilmiştir (Şentürk, 1991).

Sâmi'nin;

Uçar o çeşm-i kebûdun hayali çeşmimde
Kebûter-i ser-i bâm-ı nigâhım olmuştur.

Beytinde şair, gözlerini kaşlarına doğru dikerek hayale dalıyor. Üst kirpiklerini saçağa benzetiyor ve sevgilinin mavi gözlerinin hayalini de bu saçağa konan güvercin diye düşünüyor (Onay, 1993: 300).

Hayali Bey divanında güvercin; gökte uçuşu, halhal takması, etinin kebap yapılması, barınak yerleri (kebûter-hâne) gibi özellikleriyle kanadına mektup bağlanarak postacılıkta kullanılması nedeniyle ele alınır. Aşk, gönül, sevgili, zülüf, vb. için benzetilen durumdadır. Hamam-ı akl sözü ile akıl güvercine benzetilir (Kurnaz, 1987: 508).

Babür divanında güvercin mektup götürme özelliği ile anlatılır:

Kebûter ilte sin hattım ni bollay ger iabûl itseng
Köngülni ballasam ol nâme yanglıl perr ü bâlingla (Yücel, 1995: 96-4).

Eski Metinlerde Güvercin:

Güvercin sözcüğü Altun Yaruk'ta *kögürçkün* ve karışık olarak *kögürçgen* olarak geçer (Kaya :299, 620 vb.).

Divanü Lugat'it Türk'te *kögürçkün* (ككرجكون) "güvercin" *kögürçgünleş-* "güvercini öndül (bahis) koyarak yarışa girmek"tir. Buradan Türklerde güvercin yetiştiriciliğinin çok eski bir mazisi olduğu anlaşılmaktadır (Atalay).

Nevâî'nin eserlerinde cuvana "güvercin yavrusu", *mâğ* "başı ve kuyruğu bir renkte olan güvercin"dir (Levent, 1966). Yine aynı sözcük (*mâğ*) Ş. Süleyman Efendi'de "*baş, kanat ve kuyruk ucu hep bir renk olan gügercin*" (Ş. Süleyman Efendi, H. 1298) Abuşka'da ise *şol kebûtere dirler ki kuyrugı ve kanatlarınuñ ucı bir renk ola eger siyah ve eger ak. Eger siyah olsa siyah mâğ ve eger ak olsa sefîd mâğ dirler her ne renk olsa anıñla istimâl iderler* (Abuşka, 1970).

Tarama Sözlüğü'nde *ak kuyruk* "*kanatları siyâh ve kuyrugı ak*", *çağşırlı (çakşurlu) gügercin* "*ayakları kıllı güvercin*", *dönek* "*bir cins gögercine denir ki havâda uçarken taklabâzlık ider*" olarak tanımlanır (*Tarama Sözlüğü*).

Anadolu Ağızlarında Güvercin:

Derleme sözlüklerinde güvercini anlatan aşağıdaki sözcükler güvercin kültürünün zenginliğini gösterir (Bozkaplan, 1992):

ala merdinli:	bir çeşit g.
angut:	koyu kızıl renkte evcil g.
bayat:	iki ayrı cins güvercinin birleşmesinden oluşan melez g. yavrusu
çızlak:	güvercin yavrusu
dağ kıyıt:	yaban g.
dönek:	takla atan. g.
ev kuşu	Güvercin
göbüt:	dağ g.
gökçe:	yaban g.
guguk:	bir cins kır g.
kır güvercini:	gök renkli yaban g.
kırk kanat:	kuyrukları fazla tüylü g.
kıyıt:	adi ev g.
lap güvercin:	kül renkli ve yaban g.
tahlacı:	havada takla atan g.
tahtalı:	yaban g.
taklacı	havada takla atan g.
uçalan:	çok uçan g.
yaban tavuğu:	yaban g.
yakalı:	omuzları kanatları düzüsünden manto yakalı gibi kürklü g.

GÜVERCİN SÖZCÜĞÜ:

Clauson, kögürçgün sözcüğünü *"pigeon, dove; morphologically obscure, but prob.connected with kö:k in the sense of "a grey bird"* olarak gösterir (Clauson, 1972: 713).

İ. Zeki Eyüboğlu'na göre güvercin sözcüğü, "gök, mavi yeşil, mor" anlamlarına gelen kögermek, köğermek, göğermek (yeşermek, mavileşmek, morarmak) ile –çin ekinin birleşiminden oluşmuştur (Eyüboğlu 1988).

Güvercin sözcüğünün gök ile ilgisi aşağı yukarı bir çok bilim adamı tarafından kabul görmüş gibidir. Yalnız *gök* sözcüğü mavi ve yeşil gibi birkaç rengi karşılamaktadır. Bunlardan daha çok mavi renk, güvercin rengini vermesi yönünden konumuzla daha alakalıdır. Bizde *gök* ile ifade edilen güvercin Farsça'da da bizdekine benzer kebûter كبوتر (kebût:mavi) sözcüğü ile gösterilir ki, iki dilin birisinden diğerine anlam aktarması olduğunu düşünüyoruz. Bazı dünya dillerinde güvercin için aşağıdaki sözcükler kullanılır (22 Dilde Sözlük, 1987):

İsveççe:	*Duva*	**Danca:**	*Due*
Lehçe:	*Golab*	**Çekçe:**	*Holup*
Sırpça-Hırvatça:	*Golup*	**Almanca:**	*Taube*
Macarca:	*Galamp*	**Rusça:**	*Gólup*
Yunanca:	*Periste'ri*	**Arapça:**	*Hamama*
İbranice:	*Yonah*	**Japonca:**	*Hato*
Felemenkçe:	*Duif*	**Suahilice:**	*Nijiwa*
İngilizce:	*Pigeon*	**Fransızca:**	*Pigeon*
İspanyolca:	*Pichón*	**İtalyanca:**	*Piccione*
Portekizce:	*Pompo*	**Fince:**	*Kyyhkymen*
Romence:	*Porumbel*		

Bugünkü Türk lehçelerindeyse (*Türk Lehçeleri Sözlüğü* 1991), güvercin için aşağıdaki sözcükler kullanılır:

Azerbaycan Türkçesi: *Göyärçin*
Başkurt Türkçesi: *Kügärsin*
Kazak Türkçesi: *Kögerşin/kepter*
Kırgız Türkçesi: *Kögüşkön*
Özbek Türkçesi: *Käptär/käbütär*
Tatar Türkçesi: *Kügärçin*
Türkmen Türkçesi: *Gögerçin/kepderi*
Uygur Türkçesi: *käptär*

Yukarıda görüldüğü gibi Türk lehçeleri genellikle güvercin sözcüğünün değişik söylenişlerini kullanmaktadır. Ancak Özbek, Türkmen ve Uygur Türkçelerinde Farsça kebûter'in türevleri kullanılmaktadır. Türkçe'den daha eski dönemlerde ayrılmış Yakutça'da *xoluup* (Vasiliev,1995), güvercini karşılar.

Van'da Güvercin Yetiştiriciliğinde Kullanılan Sözcükler

Van'da güvercin için daha çok "*ev kuşu*", az da olsa "*gögercin*"denir. *Gögercin* sözcüğü daha çok yabanî güvercin için kullanılır. Hatta güvercin sözcüğü özellikle ev kuşlarından ayrı değerlendirilecek kadar farklı bir tür gibi düşünülür. Konuştuğumuz bütün kuşçular ev kuşu ile güvercinin aynı şey olmadığını ısrarla belirtmektedirler. Ev kuşlarının barınakları genellikle evlerin damındadır. Barınağına -diğer benzer hayvanlarda olduğu gibi- "*kümes*" veya "*pin*" denir.

Derlememizde tespit ettiğimiz sözcükler bazen yalnızca bir kişide görülmektedir. Bu terimleri kontrol etmek için başka kuşçulara sorduğumuzda böyle bir tabiri duymadıklarını ifade edebilmektedir. Kuşçuların birbirinden habersiz zaman zaman buldukları isimler genellikle dar bir alanla sınırla kalabilmektedir. Kimi kuşçular zamana ve zemine göre kuşlarına yeni adlar verebilmektedir. Genellikle *erepliçil* veya *çilerep* diye anılan kuş bir kuşçumuzda *markaryos* olabilmektedir. Muhtemelen Kıbrıs harbi ile alâkalı olan bu isim 1974'lü yılların hatırasını canlandırmaktadır. Bir derleyicimiz verdiği *eşekduman* adının kendisinden Van'a yayıldığını ifade etmektedir.

Yalnız bir kişide tespit edilen sözcük, parantez içerisinde gösterilmiştir. Güvercinlerin adları genellikle şu esaslara göre verilir:

Renge göre:

· Kuyruk rengine göre
· Genel vücuda dağılmış renklerine göre
· Bacaktaki tüylere göre
· Göz renklerine göre
· Gaga rengine göre:

Biçime göre:

· Kuyruk şekline göre
· Kafadaki tüylerin şekline göre
· Bacaktaki tüylere göre:
· Gaga şekline göre
· Kanata göre:

Kuşun karakterine veya öne çıkan tavrına göre:

Renge Göre:
Renkler, güvercin cinslerinin tespitinde çokça kullanılır. Bu sınıflandırmada renk bildiren *kara, beyaz, ak,* gibi sözcükler yanında temelde renk adı olmayan *nuskalı, sıfır, Zeynep* gibi adlar da sonradan kazanılmış anlam olarak güvercin tasnifinde kullanılır. *Kelebek, atmaca,* gibi adlar, benzetme yoluyla güvercinlere verilir. Temelde bir renk anlamı vermese de *İranlı, tekgöz* gibi isimler bölge insanı tarafından renk tasnifi içerisinde değerlendirilmiştir. Renklerin -kuşun vücudunda bulunduğu yere göre- birkaç kuş sınıflandırılması vardır:

· **Kuyruk rengine göre**

Karakuyruk: Kuyruğu siyah olan güvercindir.

Delikarakuyruk: Karakuyruk güvercinin beyaz kafasında serpili halde siyahlıklar olmasıdır.

Dumankuyruk: Kuyruğu gri olan güvercindir.

Tavukkuyruk: Kuyruğunda sarı kahverengi tüy bulunan güvercindir.

İncikuyruk: Kuyruk uçlarının tamamının ya da bir kısmının siyah renkte olduğu güvercindir.

Süslükuyruk: Kuyruğunda siyah beyaz karışık renkler bulunan güvercindir.

Sıfırkuyruk: Kuyruğu koyu siyah olan güvercindir.

Nişankuyruk: Kuyruğunun bir veya iki teleği siyah olan güvercin. Bkz. *Kuyruğunişanlı*

Kuyruğunişanlı: Kuyruğunun bir veya iki teleği siyah olan güvercin. Bkz. *nişankuyruk.*

· **Göz renklerine göre:**

İranlı: Gözün tamamının siyah olduğu güvercin.

Tekgöz: Bir gözünün tamamının siyah ve diğerinin gözbebeği ile belli olduğu güvercin.

· **Genel vücuda dağılmış renklerine göre:**

Bırdobelek (Krş."Bırdo"): Karışık renkteki güvercin. Bkz. *pilo.*

Delisıfır: Kafasında serpme, göğsünde ve kuyruğunda siyah renk bulunan güvercin. Buna son zamanlarda *kobra* da denmektedir.

Duman: Vücudunda gri renk bulunan güvercin olup bu da ikiye ayrılır:

Erepliçil veya çilerep: Siyah-beyaz karışık renkteki güvercin Bkz. *markaryos*

Markaryos: Siyah-beyaz karışık renkteki güvercin (Hakan Güven). Bkz. *erepliçil.*

Nuskalı (Krş. "muskalı"): Beyaz güvercinin kanadında muskaya benzer şekil bulunan güvercin.

Külduman: Tamamı kül renkte olan güvercin.

Göğsüduman: Göğüs kısmı kül rengi olan güvercindir.

Eşekduman: Göğsünde ve kuyruğunda gri renk bulunan güvercin. (Bu adı A. Polatoğlu kendisinin verdiğini söylemektedir.)

Zilerep: Rengi tamamen siyah olan güvercindir.

Sütbeyaz: Rengi tamamen beyaz olan güvercindir.

Sıfır: Göğüste ve kuyrukta siyah rengin bulunduğu güvercin.

Zeynep: Göğüste ve kuyrukta kırmızımsı (kahverengi) rengin bulunduğu güvercin.

Göğçil: Göğüste, kuyrukta ve sırtta koyu gri rengin bulunduğu güvercin.

Güvercinli: Van'da çatılarda yaşayan yabanî güvercinlere benzeyen evcil güvercin

Çilo: Vücudu kırçıl, siyah-beyaz ve gri olan güvercin. Bkz. *Bırdobelek.*

Sarı: Üzerinde limon sarısı rengin bulunduğu güvercin.

Kelebek: Kanat uçlarının ve kuyruğun siyah olduğu güvercin. Sadece kanat uçları siyah olana da denir.

Atmaca: Koyu kahverengi olan güvercin.

· **Gaga rengine göre:**

Dimdiksiyah: Gagası siyah olan güvercin.

Dimdikbeyaz: Gagası beyaz olan güvercin.

Biçime Göre:

Güvercin tasnifinde ikinci önemli yol, kuşun öne çıkan bazı biçimsel özellikleridir. Kanat, kuyruk, kafa ve bacak tüyleri ayırıcı nitelikleri oluşturur. Gaganın büyüklüğüne de dikkat edilmiştir.

· **Kuyruk şekline göre**

Çatalkuyruk: Kuyruğunun ortası eksik olan güvercindir.

Gotto (Krş. "goddo"): Kuyruk tüyleri çekilmiş güvercindir.

Destekuyruk: Kuyruğu deste gibi açılan güvercin.

· **Kafadaki tüylerin şekline göre:**

Papahlı: Kafanın arkasındaki tüylerin kalkık olduğu güvercin. Bkz. *pompili.*

Dikenpapahı: Tüylerin tek tek kalkık olduğu güvercin.

Noktapapahı: Tek tüyün kalkık olduğu güvercin.

Güllü: Gaga ile göz arasında ya da gözlerin hemen üstünde kalkık tüyün bulunduğu güvercin.

Küpeli: Kulağının yanında kalkık tüyü olan güvercin.

Pompili: Kafanın arkasındaki tüylerin kalkık olduğu güvercin. Bkz. *papahlı.*

Bunların dışında hem renk hem de kafa tüyüne göre ad alan güvercinler de vardır:

Erepliçil papahlı: Kafanın arkasındaki tüylerin kalkık olduğu güvercin olup vücut tüyleri siyaha yakın kırçıllı renktedir.

· **Bacaktaki tüylere göre:**

Çizmeli: Bacağının yarısına kadar tüy olan güvercin.

Mıho (Krş. *milo*): Bacağında tüy olmayan güvercin. Posta güvercini. Bkz. *"Genel Karakterine ve tavırlarına göre"*

Paçalı: Parmak uçlarına kadar tüyün bulunduğu güvercinlerdir. Bacağında daha fazla tüy olana "*bol paça*" denir

Yaşmahlı: Paçalıdır, yüzü tüylüdür.

Paçasız: Uzun mesafeler gidebilen bacakları tüysüz güvercin. *Mıho* da denir

· **Gaga (dimdik) şekline göre:**

Dığdığ: Gagası kısa ve beyaz olan güvercin. Bkz. *hurmadimdik.*

Hurmadimdik: Gagası kısa ve beyaz olan güvercindir. Bazı hurmadimdiklerin gagası sarımtırak olabilir (Ali Polatoğlu). Bkz. *dığdığ*

· **Kanata göre:**

Salakkanat: Kanadı kuyruğunu altında (salınmış) olan güvercin.

Genel Karakterlerine, Tavırlarına Göre:

Kuşların bazı davranışları, uçuş özellikleri, tavırları güvercin tasnifinde kullanılır. Bu adların bir kısmı eş anlamlı gibi görünse de kuşçudan kuşçuya değişen ufak tefek anlam ayrımları vardır.

Anaç: Kaçak kuştur. Kendi damından başkasına konmaz. Bkz. *Baş kuş, kaçak, zır*

Baş kuş: Kaçak kuştur (İzzetin Laleci). Kendi damından başkasına konmaz. Bir yaşını geçmiş anaç kuştur (Ali Polatoğlu). Bkz. *Anaç, kaçak, zır.*

Beygoz: İyi uçmayan, takla atamayan kötü kuş. Bkz. *ergoz.*

Dam tahlacısı: Pek uçmayan ama yerinde bile takla atan kuş.

Dönek: Satılan veya başkasına verilen güvercinin eski yuvasına geri dönenidir (İzzetin Laleci).

Ergoz (Krş."elgoz"): İyi uçmayan, takla atamayan kötü kuş. Bkz. *beygoz.*

Fırtçı: Düz takla atan güvercin.

Göğcü: Çok yükseklere havalanabilen güvercin.

Kaçah: Başka bir yerde barınmayan, yaşadığı yere sıkı sıkıya bağlı olan güvercin. Bkz. *zır, baş kuş, anaç,*

Lâl: Genellikle karakuyruk ve kafası serpmeli siyah kuşlarda olan erkeği guruldamayan kuş.

Mıho (Krş. *milo*): Bacağında tüy olmayan güvercin. Posta güvercini. Kimi kuşçulara göre mıho, ev kuşu değil çatılara konan yabanî güvercinlerdir (Hakan Güven). Mıho sözcüğü bacağının tüysüz oluşundan çok iyi uçamaması ve takla atamaması ile öne çıkar. Yabanî güvercinlerle eşleştirme sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir. Düz uçar. Estetik bir değeri yoktur. Halk ağzında işe yaramaz, beceriksiz kişilere *mıho* denir. *Ergoz'a* yakın bir anlamı vardır. Bu yüzden genel karakteristik özelliğine göre" de sınıflandırılabilir.

Tahlacı: Havada takla atan güvercin.

Zır: Kuşun çalınıp veya alındıktan sonra eski yerine dönenidir (Hakan Güven). Bkz. *Kaçak, anaç, baş kuş.*

Güvercin İndirme Terimleri:

Güvercin ile uğraşanların en çok rağbet ettikleri ve hoşlandıkları konu havadaki güvercini indirmektir. Havadaki güvercin yabancı bir ev kuşudur. Vanlı kuşçulara göre kuş kimin damına konarsa o dam sahibine ait olur. Yabancı kuşların indirilmesinde zamanla bazı teknikler geliştirmiş olan kuşçular bu teknikleri kimi sözcüklerle ifade etmiştir.

Güvercin uçurma: Güvercini havalandırma, uçurma.

Kanat bağlama: Yakalanan yabancı kuşun kanatlarının belli bir usule göre iple bağlamaktır.

Kanat dikme: Yakalanan yabancı kuşun kanatlarının belli bir usule göre iple bağlamaktır. Böylece yakalanan kuş uçamaz ve uzağa kaçamaz.

Kanat kesme: Yakalanan yabancı kuşun kanatlarının makasla kesilmesidir.

Kanat verme: Makaslanan kuşun kanatlarının çekilip yeniden çıkmasıdır.

Kuş elleme: Başkasına ait bir güvercini dama indirip yakalamak için kuşçunun kendi kuşlarını havalandırmasıdır.

Kuş tutma: Başkasına ait bir güvercini yakalamaktır.

Makaslama: Yakalanan yabancı kuşun kanatlarının makasla kesilmesidir.

Parlak etme: Başkasına ait bir güvercini dama indirip yakalamak için kuşçunun kendi kuşlarını dam üstünde havalandırmasıdır.

Parlak verme: Başkasına ait bir güvercini dama indirip yakalamak için kuşçunun kendi kuşlarını dam üstünde havalandırmasıdır.

Güvercinin Uçuşu ve Güvercin Uçurma Terimleri:

Avuç içi çekme: Yabancı bir evin damında avuç içine alınan kuşun bir anda boşluğa bırakılmasıdır. Yerden kısa bir mesafede kuşun havada kalması ve uçması istenir. Kuşun, buradan havalanıp kendi yuvasının bulunduğu dama uçması beklenir. Bu daha çok rekabet halindeki kuşçuların birbirleriyle bahisleşmesinde kullanılan bir uçurma türüdür.

Göğe yükselme:

Kanat kilitlenmesi: Yorgun kuşun kanatlarını açamayıp halsiz düşmesidir.

Kayık verme: Güvercinin uçarken hiç çırpmadan kanatlarını açıp havada süzülmesidir.

Kol boyu sıkmak: Güvercinin göğsü avuç içine alınarak havaya fırlatmaktır.

Kol boyu (çıkma): Kuşun hafifçe yükselip bir iki takla atmasıdır.

Mızrak boyu çekmek:Takla atan güvercinin dikine havalanıp beş-altı kez takla atmasıdır. Bkz. *mızrak çekme*.

Mızrak çekme: Takla atan güvercinin dikine doğru havalanıp beş-altı kez takla atmasıdır. Bkz. *mızrak boyu çekmek*.

Şapşaplama: Güvercinlerin eş tuttuktan sonra uçarken kanatlarının çıkardığı sestir.

Tahla atma: Havada takla atmak.

Diğer Güvercin Terimleri:

Ağzı yavrulu: Yavrusuna kusan kuşun gagasının her iki tarafında iz bulunur. Buna *ağzı yavrulu* denir.

Baş (kuş): Anaç, damına sadık kuş.

Bazısına düşmemek: Güvercin beslemenin kimi insanlara uygun düşmediği, hastalık, kaza, bela, musibet getirdiğini anlatmak için "Ona düşmez" denir.

Bir baş gitmek: Damdan havalanan kuşun arkasına bakmadan veya etrafta tur atmadan düz uçmasıdır.

Boynu dönme: Güvercinin vitaminsizlikten dolayı boynunun aşağı doğru bükülmesidir.

Cırtlamak: Gübrelemek.

Çinedan(lık): Kursak.

Dındık: Erkeğin dişiyi kovalayıp yuvaya sürmesi ve yumutlamaya zorlamasıdır.

Dimdiğe düşürme: Erkek güvercinin dişi güvercini yumurtlamaya zorlamasıdır.

Dimdik: Gaga.

Dombala (Krş. domalma/dombalan): Yeni yavruların takla atamaya çalışırken düştüğü komik durum.

Emişme: Erkek ve dişinin gagalarını birbirine geçirmesidir.

Eramik (Krş." Aramik): Yumurtlamayan (dişi) güvercin.

Erime: Uzun süre havada kalan ve uçan kuşlar zayıflar. Buna *erime* denir. Nedeni bilinmeyen bazı rahatsızlıklar da kuşun zayıflayıp küçülmesine yol açar. Buna da *erime* denir.

Eş tutma: Dişi ve erkek güvercinin aynı yuvayı paylaşmasıdır.

Ev kuşu: Evlerde beslenen güvercin.

Gırik: Yavru güvercin (İzzetin Laleci). Kimi yetiştiriciler iyi uçamayan veya takla atamayan kuşlara da aynı adı verir.

Gözü kara gelmek: Kışın kar yağdığında kuşlar kendi yuvalarının bulunduğu evin damını tanıyamaz. Kar tanımayı zorlaştırır. Bkz. *Gözü kara gelmek.*

Gözünü kar almak: Kışın kar yağdığında kuşlar kendi yuvalarının bulunduğu evin damını tanıyamaz. Kar tanımayı zorlaştırır. Bkz. *Gözü kara gelmek.*

Guğuldamak: Erkek güvercinin ses çıkarması, guruldaması.

Halhallı: Kuşun ayağına hareket edince ses çıkaran bir tür bilezik takılır. Bu bilezikli güvercine *halhallı* denir.

İyi damar: Eski dönemlerden kalan yerli güvercin.

Kaçak kanada düşmek: Alıcı kuşa rastlayan güvercin korku ve telaşla çok hızlı kanat çırparak kaçmaya başlar. Buna *kaçak kanada düştü* denir.

Kızışma: Eş tutma zamanı erkek kuşun çiftleşme isteği göstermesi.

Kuşçu: Kuş -genelde güvercin- yetiştiren, kuşçu.

Perde atmak: Gıdasız (kireçsiz) kalan güvercin, kabuğu ince veya sadece zardan oluşan kabuksuz yumurta çıkarırsa buna perde atmak denir.

Pıhpıh: Boğazın iltihaplanması sonucu kuşun öksürüğe benzeyen ses çıkarması (Hakan Güven).

Pin: Yuva, kümes.

Kanat sıkmak: Dama inen kuşun bir süre göğsünü öne alarak kendisini germesidir.

Telege düşmek: Tüy dökmeye başlamak. Bkz. *Tüleğe girmek.*

Tıs: İnsandan kaçmayıp yere sünen, kapanan güvercin.

Tıskırmak: Güvercinin keyifsiz olması (Hakan Güven).

Tıslamak: Çiftleşmek

Toy (kuş): Yavru, henüz iyi uçamayan kuş.

Tüleğe girmek: Tüy dökmeye başlamak. Kuşlar güze doğru tüy dökmeye başlar. Buna *tüleğe girmek* denir. Bkz. *Teleğe düşmek.*

Tülek: Tüyünü dökmüş güvercin.

Yavruya kusma: Güvercinler belli bir zamana kadar yavrularını kendi ağızlarıyla beslerler. Buna yavruya kusma denir.

Yavruyu boğma: Yavruya bakmama.

Yeme düşme: Güvercinin yem yemeye başlamasıdır.

Yemlik: Yemlik.

Yumurtanın ters dönmesi: Yumurtalı kuşun takla atarken yumurtasının ters gelip yumurtlayamaması (Hakan Güven).

Yumurtayı lak etme: Kuluçka döneminde yumurtaların bozulmasıdır.

Yumurtayı nişanlama: Yavru çıkmadan birkaç gün önceden yumurtanın bir tarafının çatlatılmasıdır. Bunu güvercin yapar.

Yuva kızdırma: Erkek güvercinin dişi yumurtlamadan önce sahiplendiği yuvadır.

Sonuç:

Güvercinin doğumu, büyümesi, hastalanması, iyileştirilmesi, uçmaya hazırlanması, başka kuşların elde edilmesi, belli amaçlar için yetiştirilmesi, gibi uğraşlar bu alana ait bir terminolojinin oluşmasını sağlamıştır. Güvercin yetiştiriciliğinde kullanılan sözcükler konusunda Van oldukça zengin bir birikime sahiptir.

Van'daki Güvercin Sözleri Dizini

Ağzı yavrulu
Anaç
Atmaca
Avuç içi çekme
Baş (kuş)
Baş kuş
Bazısına düşmemek
Beygoz
Bırdobelek (Krş. "Bırdo")
Bir baş gitmek
Boynu dönme
Cırtlamak
Çatalkuyruk
Çilo
Çinedan(lık)
Çizmeli
Dam tahlacısı
Delikarakuyruk
Delisıfır
Destekuyruk
Dığdığ
Dındık
Dikenpapah
Dimdiğe düşürme
Dimdik
Dimdikbeyaz
Dimdiksiyah
Dombala (Krş. domalma/dombalan)
Dönek
Duman
Dumankuyruk
Emişme
Eramik (Krş. "Aramik")
Erepliçilpapahlı

Erepliçil veya çilerep
Ergoz (Krş. "elgoz")
Erime
Eş tutma
Eşekduman
Ev kuşu
Fırça
Gırik
Gotto (Krş. "goddo")
Göğcü
Göğçil
Göğe yükselme
Göğsüduman
Gözü kara gelmek
Gözünü kar almak
Guğuldamak
Güllü
Güvercin uçurma
Güvercinli
Halhallı
Hurmadimdik
İncikuyruk
İranlı
İyi damar
Kaçah
Kaçak kanada düşmek
Kanat bağlama
Kanat dikme
Kanat kesme
Kanat kilitlenmesi
Kanat sıkmak
Kanat verme
Karakuyruk
Kayık verme:
Kelebek
Kızışma
Kol boyu (çıkma)
Kol boyu sıkmak
Kuş elleme
Kuş tutma
Kuşçu
Kuyruğunişanlı
Külduman
Küpeli
Lâl
Makaslama
Markaryos
Mıho (Krş. "migo")
Mızrak boyu çekmek
Mızrak çekme
Nişankuyruk
Noktapapah
Nuskalı (Krş. "muskalı")
Paçalı
Paçasız
Papahlı
Parlak etme
Parlak verme
Perde atmak
Pıhpıh
Pin
Pompili
Salakkanat
Sarı
Sıfır
Sıfırkuyruk
Süslükuyruk
Sütbeyaz
Şapşaplama
Tahla atma
Tahlacı
Tavukkuyruk
Tekgöz
Telege düşmek
Tıs
Tıskırmak

Tıslamak
Toy (kuş)
Tüleğe girmek
Tülek
Yaşmaklı
Yavruya kusma.
Yavruyu boğma
Yeme düşme
Yemlik
Yumurtanın ters dönmesi
Yumurtayı lak etme
Yumurtayı nişanlama
Yuva kızdırma
Zeynep
Zır
Zilerep

Kaynaklar:

ATALAY, Besim: *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III*, s.419., c *II.* s. 226.
ATALAY, Besim: *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara 1970.
BOZKAPLAN, Şerif Ali: "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kuş İsimleri ve Onların Sistematiği", *TDAY-Belleten 1987*, Ankara 1992 s.43-79.
Büyük Larausse, 10. cilt, "güvercin" maddesi, İstanbul.
CLAUSON, Sir Gerald, *An etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s.713.
Derleme Sözlüğü: VI. Cilt, Ankara 1993.
ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı I*, TDK yay. Ankara 1989.
EYÜBOĞLU, İsmet Zeki: *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Sosyal Yay. İstanbul 1988.
İŞÇEN, Yavuz : *Eski Çağlarda, Türkler'de ve Osmanlılarda Güvercin Yetiştiriciliği*, http://www.guvercinbirligi.com/arsiv/tarihce.html 30.12.2003.
KAYA, Ceval: *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara 1994. s. 299, 620 vb.
KURNAZ, Cemal: *Hayali Bey Dîvanı Tahlili*, Kültür ve Turizm Bak.Yay. Ankara 1987.
LEVENT, Agah Sırrı: *Ali Şir Nevaî II.cilt : Divanlar -+ Türkçe I Farsça Divan*, TDK yay. Ankara 1966
ONAY, Ahmet Talat: *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (Haz. Cemal Kurnaz)Türk Diyanet Vakfı Yay. Ankara 1993
ÖNAY, Yılmaz: *Van Masalları Üzerine Bir Araştırma* (Yayınlanmamış Doktora tezi), Van 1995
Ş. SÜLEYMAN EFENDİ, *Lugat-i Çağatayî*, Mihran Matbaası, İstanbul H. 1298
ŞENTÜRK, Ahmet Atilla: *XVI Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvirler*, s.232.
Tarama Sözlüğü,
Türk Lehçeleri Sözlüğü: Ankara1991.

VASİLİEV Yuriy (Cargıstay): *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK yay. Ankara 1995.
22 Dilde Sözlük: Milliyet Yay. İstanbul 1987.
YÜCEL, Bilal: *Babür Divanı*, TDK. Yay. Ankara 1995.
TULUM, Mertol (İlmi Kontrol ve Redaksiyon): *Temel Türkçe Sözlük-Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmus-ı Türkî*, Tercüman yay. İstanbul 1985.
Türk Dil Kurumu: *Türkçe Sözlük*, TDK yay. Ankara 1988.

Kaynak Kişiler:

Derleme Yapılan Kaynak Kişi	**Mesleği**	**Doğum Yeri**
A.Kadir LALECİ,	*Öğretmen*	*Van*
Ali KILIÇ	*Öğretmen*	*Van*
Ali POLATOĞLU,	*Kuyumcu*	*Van*
Erdal VARLI,	*Serbest*	*Van*
Hakan GÜVEN,	*Öğretmen*	*Van*
Hamza VARLI,	*Serbest*	*Van*
İzzettin LALECİ,	*Öğretmen*	*Van*
Seyat YÖRÜK,	*Serbest*	*Van*

Özet:
Yirmi yıl öncesine kadar Van'da güvercin yetiştiriciliği çok yaygındı. Şehirleşmenin artmasıyla bu uğraş artık daha dar bir alanla sınırlı kalmıştır. Güvercin uğraşının zengin bir söz dağarcığı oluşmuştur. Bu yazıda Van'daki güvercin ve güvercinle ilgili terimler tespit edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Güvercin, ev kuşu, güvercin türleri, güvercin indirme, güvercin uçurma.

Abstract:
Pigeon raising was very popular in Van until some twenty years ago. Parallel to the urbanization, this hobby was marginalized. However, over the years, the hobby has developed a peculiar terminology of its own. This paper studies the vocabulary about pigeons in Van.

Keywords: Pigeon, domestic birds, pigeon types, getting down pigeons and flying pigeons.

1530'da Aydın Livasında Vergilendirilen Nebatât, Hayvanât ve Cisimât Hakkında

Bülent ÇELİK*

Osmanlı Devleti'nin aralıklarla çeşitli eyaletlerinde yaptığı nüfus ve vergi sayımlarına Tahrir adı verilmektedir. Bu verilerin tutulduğu defterler ise Tahrir Defterleri olarak anılmaktadır. Bugün çeşitli arşiv ve kütüphanelerde söz konusu sayımların kayıtlı olduğu irili ufaklı 2000 cilt kadar Tahrir Defteri bulunmaktadır. Bu defterler sayesinde biz bugün, belirli bir tarihte Osmanlı Devleti içinde herhangi bir bölgede yaşamakta olan yetişkin erkek nüfusu, tasarruf ettikleri toprak miktarını "çift", "yarım çift", yarım çiftlikten az topraklı veya topraksız olarak gösteren işaretler, uymak zorunda oldukları vergi yükümlülüklerini veya affolunmalarına dair bazı açıklama ve sayılarla birlikte, kendi isimleri ve babalarının adları ile kaydedilmiş olarak bulabilmekteyiz. Ayrıca, sayım bölgelerinde yapılmakta olan ekimlerin cins ve miktarlarını gösteren bilgilerle, her yerin tarımsal örf ve adetleri ile vergi sistemlerini gösteren kanunnameler de bu defterlerde bulunmaktadır[1].

Dönemin ekonomik ve teknik koşullarının gereği, vergilerin nakit para halinde toplanması ve nakli çok güç olduğundan Osmanlı Devleti'ne ait masrafların çoğu ve bu arada asker ve memur maaşları ile diğer bazı harcamaların doğrudan doğruya merkezi devlet hazinesinde toplanacak paralarla ve nakden ödenmesi mümkün değildi. Bu nedenle eyaletlerdeki çeşitli vergi geliri kaynakları askeri veya idari görevler ile çeşitli masraflar karşılığında tımar, zeamet ve has gibi dirlik sahiplerine havale

* Yrd. Doç. Dr. Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I*, Yayına Hazırlayanlar: Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, T.T.K, Ankara 1988, s. 3.

edilmektedir. Bu gelir kaynakları çoğunlukla tarımsal üretime dayalı olduğundan dirlik sahiplerinin hangi üretim çeşidinden veya ticareti yapılan hangi maldan ne oranda vergi alabilecekleri de defterlerin başında yer alan kanunnamelerde gösterilmektedir. Ayrıca sayısal olarak gösterilen bu oranlar dışında kanunnamelerde, bölgedeki tarımsal faaliyetin niteliği ve potansiyeli hakkında da bazı bilgilere yer verilmektedir.

Bu defterlerden birisi olan ve Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı bünyesinde oluşturulan Defter-i Hâkânî Dizisinden H. 937/M.1530 tarihli 166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'ndeki Aydın Livâsı kanunnamesi, bölgede yapılan tarımsal faaliyetlerin cinsini, pazarlarda alınıp satılan ve belli bir ticari değerleri olan çeşitli kalem malları göstermesi nedeniyle yararlandığımız ana kaynağı oluşturmaktadır[2].

Genellikle vaha türü bir iklime sahip bulunan Anadolu'da yağışların düzensiz olduğu ve kıraç toprakların bünyesine uygun olan ikili rotasyon sisteminin yüzyıllardan beri uygulanmakta olduğu görülür[3]. Ekilen toprakların boş alanlara oranla az ve dağlık bölgeler arasında dağılmış olması, toprak örtüsünün ince oluşu gibi faktörler nadasa dayanan ikili rotasyon sisteminin uygulanmasını zorunlu kılan coğrafi faktörleri oluşturur. Ancak Batı Anadolu'da büyük nehirler boyunca uzanan verimli topraklar ve vadiler boyunca yapılan pazara yönelik tarım bir istisnayı oluşturmaktadır[4]. İncelediğimiz Aydın livası kanunnamesinde birkaç yerde geçen ve Aydın'da toprakların çok kıymetli olduğuna dair bilgi oldukça önemlidir. Çünkü bu, bölge topraklarının verimli olduğunu göstermektedir. Aydın'da tarımsal üretici reâyâ'nın öşür olarak ödedikleri vergi şu kalemleri kapsamaktadır[5]: Buğday, arpa, yulaf, darı, melas[6], çavdar, kasil[7], pamuk, burçak, mercimek, nohut, susam, börülce, bakla, soğan, sarımsak,

2 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 27. Defter-i Hâkânî Dizisi: II *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530). Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livaları.* <Dizin ve Tıpkıbasım>, Ankara 1995. Söz konusu kanunname eserin 365–370. sayfaları arasındadır.

3 Lütfi Güçer, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler.* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s.3–12.

4 H. Ünal Nalbantoğlu, *Sosyal Yapı Değişmesi Açısından Türkiye'de Sanayileşme ve Kentleşme Süreçlerine Teorik Bir Yaklaşım Denemesi.* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara 1974, s.69.

5 Genel olarak Osmanlı Devletinde toplanan vergi kalemleri için bkz: Neşet Çağatay: "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'dan Alınan Vergi ve Resimler." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi,* Ankara 1947, c. V, s.438–511.

6 Melas: Billurlaşmış şeker, şuruptan çıkarıldıktan sonra elde edilen billurlaşmamış posa. Pancar ya da şekerkamışından elde edilir. Alkol ya da maya üretiminde, hayvan yemine katkı (melaslı saman, melaslı kepek v.b) ve gübre olarak kullanılır. *Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi,* İstanbul 1990, c.8, s.583.

7 Kasil: Hayvanlara yedirmek üzere zamanından önce biçilen yeşil ot. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Ankara 1996, s.592.

çörek otu[8], maş[9], poğaça, keten[10], kendir[11], kuru üzüm aveng'i[12], pekmez, şira, zerdali, badem, zeytin, armut, incir, narenciye, nar, şeftali, sebze, ot, şirugan yağı[13] ve zeytin yağı. Bu ürünlerden alınan vergiler nakid olarak değil, aynî (mal olarak) toplanmaktadır. Ayrıca bölgede bulunan un ve zeytin değirmenlerinden de öşür olarak nakid akçe talep edilmektedir.

Bölgede yapılan arıcılık faaliyetleri de vergi kalemi olarak belirlenmiştir. Her bir kovana iki akçe olarak belirlenen resmi vergi oranından kaçınmak isteyen reâyâ'nın bu konuda bazı uygulamaları da kanunnamede geçmektedir. Örneğin kovan sahibi köylü bu vergiyi ödememek ya da daha az bir oranda ödemek amacıyla kovanlarını râiyet olarak kaydolduğu dirlik sınırları dışına çıkarabilmekte, başka dirlik sahipleri ile özel antlaşmalar yapabilmekte, sık sık kovanları başka yerlere göçürebilmektedir. Dirlik sahibi bu vergiyi kendisinden talep ettiğinde de ona dirlik sahibinin kontrol ettiği bölgenin sınırları dışında üretim yaptığını gerekçe göstererek, bu baldan vergi vermeyeceğini söyleyebilmektedir.

Yine devletin yetiştirilen koyunlardan istediği ağnam vergisi iki koyuna bir akçe olarak talep edilmektedir. Daha çok konargöçer Yörük aşiretlerini ilgilendiren bu bölümde yine Yörüklerin otlak, yaylak, kışlak ve tütün vergileri bu bölümde ayrı ayrı ele alınmaktadır. Bu bölümde ayrıca bazı özel toplulukların hukuki ve vergisel durumlarına da yer verilmiştir. Örneğin bölgede bulunan Karacakoyunlu Yörüklerinin koyun, kara, ağıl arusane, cürm-i cinayet, bad-ı hevâ, bive ve kaçgun vergilerinin merkez hazine tarafından toplanacağı belirtilmiştir. Yine Ayasluğ (Selçuk)-İzmir civarlarında bulunan deve taşımacılığı hizmetinde bulunan Arapların bu hizmetleri karşılığında önceden muaf tutuldukları vergi mükellefiği uygulamasından vazgeçildiği ve bu taifeden de vergi toplanacağı kaydedilmiştir.

Bölgede yapılan bağcılık faaliyetleri de önemlidir. Bağlardan alınan bağ haracı önceden dönümüne altışar akçe iken Osmanlı döneminde bu vergi on bir akçeye çıkarılmıştır. Yapılan bağcılıktan elde edilen şarabın tüketimi de bir vergi kalemi olarak belgede geçmektedir.

8 Çörek otu: Bazen süs bitkisi olarak kullanılan otsu bitki. *Nigella*. Bu bitkinin susam iriliğinde, bazı yiyeceklere çeşni vermek için ekilen tohumu. *Meydan Larousse*, c.3, s. 305.

9 Maş: Fasulyenin börülceyi andıran iri türüne verilen ad. *Phaseolus aureus, phaseolus mungo*. *Meydan Larousse*, c.8, s.444.

10 Keten: Zıt renkli, göz alıcı renkleri çiçekleri olan basit yapraklı otsu bitki. Lifleri dokumacılıkta kullanılır. *Meydan Larousse*, c.7, s.208.

11 Kendir: Kendirgiller familyasından ip, sicim, halat yapılan lifli bitki. *Meydan Larousse*, c.7, s.171.

12 Aveng ya da Haveng: İpe geçirilmiş üzüm, kiraz v.b. askısı.

13 Şir-i revgan (şırugan veya şırlagan) yağı: Susam yağı. *Meydan Larousse*, c.11, s776.

Güzelhisar pazarı bac'ı, bozahane[14], başhane[15] ve meyhaneleri, hepsi bir arada olmak üzere, Padişah hassı olarak ayrılmıştı[16]. Kanunname'de Pazarlarda alım satımı gerçekleşen ürünler ve bunlardan alınacak vergilerin akçe cinsinden miktarları ise ayrı bir bölüm halinde yer almaktadır. Buna göre alım satımı yapılan mallar ve bunlardan alınan vergiler şunlardı:

Çuka[17] yükünden[18] yükte iki akçe,
Arakîye[19] ve kara sabundan yükte iki akçe
Pirinç yükünden yükte iki akçe
Ekserî[20] yükünden yükte iki akçe
Deveboynu demir yükünden iki akçe
Ham aletler yükünden yükte iki akçe
Ve sumak[21] yaprağı yükünden deve yükünden iki akçe ve at ve katır yükünden yükde bir akçe
Ve hasır yükünden hasır ören olsa yükte bir akçe ve geçiren hasır olsa nısfı alına
Soğan yükünden bir akçe
Sarımsak yükünden iki akçe
Boya yükünden iki akçe
Hamrdan [22] ve sirkeden ve balıktan ve havyardan yükte iki akçe

---

14 Boza: Darı, arpa gibi tahılların hamurunun ekşitilmesiyle yapılan çok hafif alkollü, mayhoş, krem veya açık bej renginde içecek. *Meydan Larousse*, c.2, s.535. Bu içeceklerin satıldığı yerlere bozahane adı verilmektedir.

15 Baş: Küçük ve büyükbaş hayvanların çeşitli sakatatlarından yapılan ve eskiden halk tarafından çok tüketilen bir çeşit çorba. Bu çorbaların satıldığı yerlere başhane adı verilmektedir. Bu çorba padişahların sofrasına da girmiştir. Uzun Hasan üzerine sefere çıkan II. Mehmet'in Eylül 1473'deki dokuz günlük Afyon'daki konaklaması sırasında yediği yiyecekler arasında ekşitilmiş çorba, baş ve paça çorbası da bulunmaktadır. A.Süheyl Ünver, *İstanbul Risaleleri 3*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 20, İstanbul 1995, s. 166. İstanbul'daki başçı loncası ve diğer loncalar için bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Neşr: Orhan Şaik Gökyay, 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s.217–317.

16 *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s. 441.

17 Çuka (çuha): Yünden yapılan kumaş çeşitlerinden biri. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.1, s. 384, İstanbul 1993.

18 Yük: Deve, at ve eşek yükü olmak üzere çeşitleri bulunan Osmanlı ağırlık ölçüsü. İnalcık bir deve yükünün 154 kg'a eşit olduğunu belirtir. Halil İnalcık, "Harir" *IE²*, Vol. III, s.212.

19 Arakiye: Kavuğun ve daha sonraları fesin altına giyilen tekkenin adı. Pamuklu, sade, tiftik ve yünden yapılanları bulunmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, A.g.e., c.1, s.64.

20 Ekserî: çivi. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 1998, s.146.

21 Sumak: Sıcak bölgelerde yetişen kabuğu hekimlikte, yaprağı sepicilikte kullanılan ağaç veya ağaççık. *Meydan Larousse*, c.11, s.445.

22 Hamr: Şarap. Devellioğlu, A.g.e., s.385.

Ceviz ve kestane yükünden iki akçe
Hınna[23] yükünden iki akçe
Sükker[24] yükünden bac iki akçe
Karaboya[25] yükünden iki akçe
Palamut[26] yaprağı yükünden iki akçe
Kuru gön[27] ve yaş gön yükünden iki akçe
Peynir tulumundan[28] bir tuluma bir akçe
Mazı[29] yükünden iki akçe
Bal yükünden kutulu bal gelse kutu başına bir akçe
Sadeyağ yükünden dört vukiyye'de[30] bir akçe
Penbe[31] yükünden iki akçe

23 Hınna veya kına: Kına ağacının kurutulmuş yapraklarından elde edilen toz. Saç ve elleri boyamak için kullanılır. Meydan Larousse, c.7, s.241.

24 Sükker: şeker. Devellioğlu, A.g.e., s.1161.

25 Karaboya: Demir sülfat. Fe2(SO4)3. Demirin sülfürik asitle etkimesiyle elde edilir. Siyah renkte ve toz halindedir. Kirli suların temizlenmesinde ve mezbahalarda toplanan kanların pıhtılaştırılarak gübre haline getirilmesinde kullanılır. *Meydan Larousse*, c.3, s.502. Osmanlı Devleti'nde hayvan kanları başka sektörlerce de kullanılmaktadır. Örneğin geç bir tarihte, H.1150–1/M.1737–8 yıllarında Edirne'deki kırmızı halı boyayıcı esnafı hammaddeleri olan koyun ve sığır kanlarını kasaplardan temin etmekte iki lonca arasındaki vergi problemleri yüzünden zorlanmaktadır ve durumu İstanbul'a şikayet etmektedirler. Cevdet Belediye: 4430.

26 Palamut: Meşe ağacının meyvesi. Özellikle sepicilikte ve boya sanayinde kullanılmaktadır. *Meydan Larousse*, c.9, s.820.

27 Gön: Tabaklanmış deri. *Meydan Larousse*, c.5, s.281.

28 Tulum: Bazı yiyecek ve içecek v.b şeylerin saklanması için kullanılan bütün olarak yüzülmüş veya torba biçiminde dikilip hazırlanmış hayvan derisi. *Meydan Larousse*, c.13, s.305. Peynir dışında zeytin ve pekmez de tulumda taşınıp işlem görmektedir.

29 Mazı: Kozalaklılar takımından orman ve süs ağacı. Kerestesi çok çeşitli işlerde kullanılmaktadır. Odunu yumuşak, hafif ve dayanıklıdır. Su altında çürümez; travers, kazık, tavan tahtası, köprü ayağı ve gemi yapımında kullanılır. *Meydan Larousse*, c.8, s.485.

30 Vukiyye, kıyye ya da okka: Osmanlı Devleti'nde temel ağırlık birimi. 1 okka= 1.283 kg., Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. T.T.K Basımevi, Ankara 1994, s.237. Aydın'da bir kıyye üç yüz dirhemdi. *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.367.

31 Penbe: Pamuk. *Meydan Larousse*, c.10, s.19. Osmanlı Devleti'nde tıpkı tütün gibi 16. yüzyıl boyunca yapılan pamuk üretiminde 17. yüzyıl'da Batı'dan gelen taleple doğru orantılı olarak bir artış gözlemlenmektedir. 16. yüzyıl'da Batılı alıcılar daha çok Batı Anadolu'nun üzüm, incir, kavun, karpuz, zerdali, badem, zeytin, zeytinyağı, sabun ve tahılının peşinde iken 17. yüzyıl'da bu kalemlerin yerini pamuk, yün ve tütün almıştır. Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550–1650)*. Çev: Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 42. Anadolu'da belli bölgeler pamuk üretiminde uzmanlaşmışlardı. Bunlar kıyı Ege'deki verimli büyük vadilerdeki Tire, Menemen, Manisa, Bergama, Kırkağaç ve Denizli kentleriydi. Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayısı, 1979–1980, s. 1–4.

Keten yükünden iki akçe
Kök[32] yükünden iki akçe
Kepenek ve çorap ve keçe ve urgan yükünden iki akçe
Badem ve nar ve elma ve sumak yükünden ikişer akçe
Sebzevat yükünden yükte buçuk akçe
Kiras yükünden bir akçe
Sarac yükünden yükte bir akçe
Zirnih[33] ve tekne ve ağaçterki[34] yükünden ikişer akçe
Çanak ve desti yükünden yükte bir akçe
Eyer sagrağı yükünden iki akçe
Kilis bardağı yükünden bir akçe
Bir sığır boğazlansa sığır başına iki akçe
Ve dört koyuna bir akçe
Yüz kaşıkta dört kaşık alına
Kuru üzüm ve köfter[35] yükünden iki akçe
Pekmez yükünden iki akçe
Süpürge yükünden bir süpürge
Kil yükünden iki akçe
Ot yükünden iki pul
Digren ve kürek yükünden iki akçe
Kıl yükünden iki akçe
Kasabın don yağı[36] bacı kantarda bir akçe
Kalya taşı[37] yükünden iki akçe
Bel sapı yükünden bir sap

---

32 Kök: Bazı bitkilerin ilaç olarak kullanılan yumru şeklindeki kökleri. *Meydan Larousse*, c.7, s.527.

33 Zirnih ya da zırnık: Doğal arsenik sülfür. Hemen hemen tüm doğal metal sülfürlerinde bulunur, fakat başlıca filizleri arsenik sülfürlerdir. Turuncu renkte realgar (kırmızı arsenik) As2S2, limon renginde arpiment (sarı zırnık) As2S3, metal arsenyür veya arsenyosülfürler, miskipel taşı FeAsS gibi. Arsenik mispikel taşı'nın kavrulmasıyla elde edilebilir. Miskipel taşı ısıtılınca demir sülfür ve arsenik halinde ayrışır. Arseniğin tek başına kullanıldığı yerler pek azdır. Sadece av tüfeği saçması yapmakta kullanılır. Buna karşılık bileşikleri tıp'ta çok önemli hammaddelerdir. Parlak sarı renkte olan orpiment yani sarı zırnık, boyacılıkta kullanılır. Diş tedavisinde diş sinirlerini öldürmek için de arsenik kullanılır. *Meydan Larousse*, c. 1, s.689–690.

34 Ağaçtirki: Ağacın ok yapmaya uygun bölümü? Tirkeş ya da terkeş: ok kuburu, sırtta taşınan ok çantası. *Meydan Larousse*, c.13,s.76.

35 Köfter: Nişasta ile kaynatılan üzüm şırasının tepsiye dökülerek kurutulmasıyla elde edilen sucuk, pestil, köfte. *Meydan Larousse*, c.7, s.527.

36 Don yağı: İçyağların eritilmesiyle elde edilen kaba yağ. *Meydan Larousse*, c.3,s.838.

37 Kalya taşı ya da ekşi sodyum: Eskiden deniz bitkilerinin yakılmasıyla elde edilen soda. *Meydan Larousse*, c.6, s.820.

Şikest[38] zeytin yükünden iki akçe
Torbacı şekere bir akçe
Bakır yükünden iki akçe
Kuru erik ve incir yükünden iki akçe
Arpacık soğan tahmini yükünden iki akçe
Katran-ı bac deve ve at yükünden iki akçe eğer hımar yükünden bir akçe
Kızılcık kurusu yükünden iki akçe
Buğday ve arpa ve nohut ve mercimek ve börülce ve bakla ve bunların emsali pazarda satılmaya gelse müdde[39] bir kile bac alınır

Yaya ve müsellemlerin yayalık ve müsellemlik yerlerinde olan kestaneliklerinden pazara satmak için getirilen kestaneden de diğer üreticilerden olduğu gibi bir yükte iki akçe bac alınacaktı.

Bu kalemlerin dışında Tire ve İzmir kapanlarında işlemleri yapılan mallar da sıralanmaktadır. Bunlar; bal, sade ve şırugan yağı, penbe, hınna, şap[40], kızılboya[41], kayısı, badem, üzüm, kuru erik, armut, kalya taşı, fıstık, Sofya demiri, incir, keçiboynuzu, zerdali, zeytin, pekmez, bostan, at, katır, kul, cariye ve kesimlik koyundur. Yine gerek Aydın'daki sipahi tımarlarında gerekse Padişah hassı olarak ayrılmış topraklarda yapılan çeltik ekimine ve vergilendirilmesine ait bilgiler de kanunnamede yer almaktadır.

Tüm bu üretim mallarının sadece Osmanlı Devleti tarafından kontrol edilen Pazar ve limanlarda ticaretinin yapıldığı düşünülmemelidir. Osmanlı Devletinin ihraç edilmesine yasak koyduğu stratejik ürünlerin kaçakçılığı tüm 16. yüzyıl boyunca Batı Anadolu'da yaygındır. Memnû olarak nitelenen[42] bu malların ülke dışına çıkış noktaları Batı Anadolu'da deniz kıyısındaki küçük kasaba ve ıssız limanlardır 16. yüzyıl'da Bergama[43], Edremit, Ayazmend, Güzelhisar ve Menemen[44], 16. yüzyıl sonlarında

38 Şikest: Kırılmış, kırık. Devellioğlu, A.g.e., s.1195.

39 Müd: Ağırlık ölçülerinden biri. Batman gibi bunun da miktarı her yerde aynı değildi. Kütahya'da bir müd yirmi, Diyarbakır'da onaltı, Siverek'te sekiz İstanbul kilesi idi. Mehmet Zeki Pakalın, A.g.e., c.II, s.597.

40 Şap: M2SO4, M2(SO4)3, 24H2O gibi çift sülfatları belirtmek için kullanılan genel terim. Boyacılıkta, derilerin korunmasında, kâğıtçılıkta ve tıpta kullanılır. *Meydan Larousse*, c.11, s.718.

41 Kızılboya (kızılkök): Kızılkök bitkisinin köklerinden elde edilen kırmızımsı boya, alizarin, kökboyası. Meydan Larousse, c.7, s.289. Bkz. Tuncer Baykara, "Kökboya", *İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1964, c.7, sa:14, s.221–226.

42 Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta).İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul 1991.s. 280–306.

43 Lütfi Güçer, A.g.e., s.1.

44 Zeki Arıkan, A.g.e., s.287.

İzmir iskelesi çevresindeki Seydi, Bekirler, Boynuz sekisi, Dere, Buca, Şeyhler, Pınarbaşı, Hacılar, Hamidlü, Burunabad, Bayraklı, Ayasefid, Balçıkkuyu köyleri[45] 16. ve 17. yüzyıllarda ise İzmir, Çeşme, Urla, Balat, Foça, Seferihisar ve Kuşadası[46] bu merkezler arasında sayılabilir.

Yukarıda belirttiğimiz Aydın livasında vergilendirilen ve ticareti yapılan 16. yüzyıl'a ait tarımsal ürünlerin bazılarının 18. yüzyıl ve sonraki tarihlerdeki durumları hakkında da elimizde bilgiler bulunmaktadır. 1763 yılına ait bir belge İzmir limanından ihraç edilen üretim mallarını göstermektedir[47]. Bunlar hammadde olarak; Balmumu, ham ipek, halaçlanmamış pamuk, ham pamuk, yapağı, siyah, sarı ve boz tiftik, perukalık tiftik, mazı, palamut, manda ve sığır derisi, şimşir ağacı, cehri, kökboya, kasnı, kitre, şap, nişadır, lacivert ve göztaşıdır. Gıda maddesi olarak; incir, kuru üzüm (rezaki, siyah ve kuş üzümü), hurma ve susam, tıbbi bitkiler olarak; ravend, mahmudiye otu, afyon, safran, senameki, hiyarşenber, anason, dedemene, salep, günlük ve mey'a denilen bir çeşit buhur ile terabentindir. Yine Yemen kahvesi ve tütün keyif verici ihraç ürünlerdir. Yarı mamul ve mamul mallar ise şunlardır: Beyaz ve renkli pamuk ipliği, tiftik ipliği, meşin, sahtiyan, gön, sağrı denilen eşek ve katır derisinden yapılan kumlu sahtiyan (telatin), Menemen, Tire ve Manisa diminileri, Alaca dimi, Soma alacası, bogasi, İzmir'de dokunan çit, yorgan yüzü, yorgan, müslin (mumi) mendiller, seccadeler, kilimler, alaca (yollu) kilimler, koyun kebesi, cübbe kebe, masa örtüleri ve sabun. Yine 1826 yılı İzmir'deki İhtisab Nazırlığında yapılan düzenlemede ticareti yapılan ve vergi alınan mallar arasında kitre, saleb, mahleb, alacehri, mahmude otu, kökboya, mazı, sandal ağacı, kaliçe, seccade, siyah üzüm, Karaburun ellemesi, Urla üzümü, çekirdeksiz üzüm, beğlerce, incir, afyon, kereste, balmumu, tavşan derisi, yapağı, pamuk, tiftik, Ankara ipliği, zeytinyağı, sabun, palamut, buğday, arpa, susam, nohut, bakla, mercimek, fasulye, bakır, gön, kösele, sahtiyan, beyaz ve elvan bogasi, ahmediyye, Manisa ve Kadıköyü alacası, Nazilli ve Tire işi bez, peştamal ve döşek, beyaz ve elvan pamuk ipliği, çeşitli tülbent ve çit, hasse ve patiska ve sünger bulunmaktadır[48]. Bu üretim mallarının tamamının incelediğimiz coğrafyada yetiştirildiğini söyleyemeyiz. Ancak bu ticari malların bir bölümü uzak coğrafyalarda üretilmekle birlikte ihraç edildikleri liman İzmir'dir.

İncelediğimiz muhasebe defteri temelde mali kayıtları içeren bir belge olmasına rağmen içerdiği kanunname ve burada geçen sosyal ve tarım ekonomisiyle ilgili bazı bilgiler ile alınıp satılan, üretimi ve ticareti yapılan ürünleri de kapsaması bu türden bir

45 Zeki Arıkan, A.g.e., s.296.

46 Daniel Goffman, A.g.e., s.47.

47 Halil Sahillioğlu, "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* II/8, 1968, s.53-57.

48 Mübahat S. Kütükoğlu, "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti", *İzmir Tarihinden Kesitler* içinde. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000, s.67-77.

çalışmanın yapılabilmesine olanak tanımıştır. Konu olan coğrafya'da 19. ve 20. yüzyıllarla ilgili elimizde önemli çalışmalar bulunmasına rağmen daha önceki tarihlerle ilgili yapılmış bir çalışma ya da belli bir bilgi birikimi henüz tam anlamı ile oluşmuş sayılmaz. Bu çalışma öncelikle bu alanda bir katkı yapmayı hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Cevdet Belediye: 4430.

B. Kitap ve Makaleler

Arıkan, Zeki (1991), "Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta).İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul, s.280–306.

Barkan, Ömer Lütfi-Enver Meriçli (1988), *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, , T.T.K, Ankara.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı(1995), Yayın No: 27. Defter-i Hâkânî Dizisi: II *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530). Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livaları.* <Dizin ve Tıpkıbasım>, Ankara.

Baykara, Tuncer (1964), "Kökboya", *İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, c.7, sa:14, s.221–226.

Çağatay, Neşet (1947), "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'dan Alınan Vergi ve Resimler." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*, Ankara, c. V, s.438–511.

Devellioğlu, Ferit (1996), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara.

Eldem, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik.* T.T.K Basımevi, Ankara.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Neşr: Orhan Şaik Gökyay (1996) , 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Goffman, Daniel (1995), *İzmir ve Levanten Dünya (1550–1650).* Çev: Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Güçer, Lütfi (1964), *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler.* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

İnalcık, Halil (1971), "Harir" *İA*[2], c. III, s. 209–218.

__________(1979–1980), "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayısı, s.1–79.

Kütükoğlu, Mübahat S.(2000), "1826 Düzenlemesinden Sonra İzmir İhtisab Nezâreti",

İzmir Tarihinden Kesitler içinde. İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, s.61–90.

Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi(1990), 13 Cilt, İstanbul.

Nalbantoğlu, H. Ünal (1974), *Sosyal Yapı Değişmesi Açısından Türkiye'de Sanayileşme ve Kentleşme Süreçlerine Teorik Bir Yaklaşım Denemesi.* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 Cilt, İstanbul.

Sahillioğlu, Halil (1968), "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* II/8, s.53–57.

Şemseddin Sami (1998), *Kâmûs-ı Türkî*, Alfa Yayıncılık, İstanbul.

Ünver, A.Süheyl (1995), *İstanbul Risaleleri 3*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 20, İstanbul.

Özet:

Osmanlı hükümeti hazine kaynakları ile ilgili en temel bilgileri tahrir defterlerinden elde etmiştir. Bu belgeler vergi ödemeleri ve vergilendirilebilir kaynaklarla ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu nedenle 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı imparatorluğunun sosyal ve ekonomik tarihi ile ilgili çalışmalarda bu defterleri temel kaynak olarak kullanmak mümkündür. Bu tarihsel birikim 166 Numaralı Anadolu Eyaleti Muhasebe Defteri için de geçerlidir. Bu araştırma Aydın Livasında alınıp satılan ve vergi kaynağı olarak görülen ürünler hakkındadır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Devleti, Anadolu Eyaleti, Aydın, tarımsal ürün.

Abstract:

The Ottoman government obtained current information on the empires sources of revenue through periodic registers called tahrir defterleri. These documents include detailed information on tax-paying subjects and taxable resources, making it possible to study the economic and social history of the Otoman Empire in the fifteenth and sixteenth centuries. This historical information also have being seen for Aydın Liva's in tahrir defter's which is called 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (1530). This research is about products which are trade and seenig as taxable resources in Liva of Aydın.

Keywords: Otoman Empire, Eyalet of Anatolia, Aydın, agricultural.

Osmanlı Devleti'nde Meyan Kökü Tarımı ve Ticareti (1840-1922)

Günver GÜNEŞ*

Giriş

Tarım tüm dönemler itibarıyla Osmanlı ekonomisinin belkemiğini oluşturan sektördü. Tarımsal faaliyetlerin hem devlet, hem de halk için taşıdığı önem, imparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiştir. Tarımsal faaliyetler halkın en önemli geçim faaliyetini teşkil ederken devlet için de vergilerin ana kaynağını oluşturmaktaydı. Bu nedenle kuruluşundan çöküşüne kadar bütün yönetimler tarım sektörüne ayrı bir önem vererek bu faaliyetlerin aksamadan devamını sağlamaya çalıştılar. Osmanlı iktisat tarihi içinde tarım sektörüyle ilgili konuların nispeten daha fazla ilgi çekmesi sektörün taşıdığı öneme atfedilebilir. Belirtmek gerekir ki bir bütün olarak tarım sektörüyle ilgili çalışmalar ekonomik tarih açısından olduğu kadar toplumsal tarih açısından da önemi haizdir[1].

Son zamanlarda mikro ölçekte tarımsal ürünlerle ilgili yapılan çalışmalarda dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Osmanlı devletinde çeşitli tarım ürünleriyle ilgili ya da genel tarım politikaları çerçevesinde eser veren araştırmacılar arasında Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık, Tevfik Güran, Zafer Toprak, Şevket Pamuk, Suraiye Faroqhi, Çağlar Keyder, Giles Veinstein, Gündüz Ökçün, Elena Frangakis Syrett, Reşat Kasaba, Faruk Tabak, Charless Issawi, Donald Quataert, Tuncer Baykara ilk akla gelen isimlerdir. Bu araştırmacılarla birlikte hububat üretimi ve verimi, pamuk üretimi,

* Adnan Menderes Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü-Aydın.

1 Ahmet Uzun,"19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.1, sayı:1, yıl:2003, İstanbul 2003, s.205.

zeytin ve zeytinyağı üretimi, tütün, ipek, incir, afyon, üzüm gibi ürünlerin tarih araştırmalarının alanına girdiğini görmekteyiz. Anadolu'da çok bilinen bir bitki olan ve doğada saf olarak bulunan, XIX. yüzyılda da büyük bir ticari rekabet alanı oluşturan meyan kökü ile ilgili bir çalışma ne ülkemizde, ne de yurt dışında yapılmış değildir. Sunacağımız araştırmada, meyan kökü ve ondan çıkarılan meyan balının yetişme alanları, Batı Anadolu bölgesinde üretim ve gelişen ticari rekabet tarihsel perspektifte değerlendirecektir.

Meyan kökü, Anadolu insanın tanıdığı ancak XIX. yüzyılın ilk yıllarına kadar ne işe yaradığını pek bilmediği bir bitkiydi. Meyan kökü ekseriya nehir, ırmak ve göl çevresinde bulunan arazide tohumsuz ve fidansız olarak yetişiyordu. Osmanlı devletinde, Aydın, Bağdad, Basra, Halep, Musul, Mamurat-ül Aziz [Elazığ], Suriye, Adana, Beyrut vilayetleriyle Zor Sancağı gibi ılıman iklimlerde, Asya'da Kafkasya, Çin, Türkistan ve İran'da, Avrupa'da ise Yunanistan, İtalya ve İspanya'da yetişiyordu[2]. En kaliteli meyan kökleri Aydın vilayetinde Menderes havzasında üretilenlerdi. Aydın, Söke, Çine, Sarayköy, Denizli, Manisa, Kasaba [Turgutlu], Alaşehir, Salihli, Menemen ve Nazilli taraflarında meyan köklerinden %50 civarında bal çıkarken, diğer bölgelerde %20'ye ancak ulaşabiliyordu. Köyceğiz, Muğla, Çal, Gördes, Demirci, Eşme'de de geçen yüzyılda meyan kökleri önemli bir yer tutsa da ulaşımdan kaynaklanan sorunlar nedeniyle bu bölgelerdeki meyan kökleri işe yarar bir şekilde kullanılamamıştır. Türk çiftçisi tarafından zararlı madde kabul edilen ve toplanıp atılan meyan kökünden elde edilen meyan balından, çiğneme ve sarma tütünün işlenmesinde, şekerleme ve bira benzeri içkilerin yapımında yararlanılıyordu. 60-150 cm'ye kadar yükselebilen bu yerli bitkiden, eczacılıkta tat değiştirici madde olarak ve mide kramp/ülserlerinin tedavisinde kullanılan ilaçların imalinde yararlanılmaktadır. Ayrıca, vernik ve tekstil sanayiinde de kullanılmaktadır[3]. Bu tarımsal ürün Türk köylüsü tarafından uzun yıllar

---

2 Meyan, ikiçenekliler sınıfının baklagiller familyasının papilionaceae alt familyasından kalın rizomlu bir ağaçcık. Batı, Güney ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın olarak yetişir, G.glabra adlı türü Anadolu'ya özgüdür. Yapraklarında tüysü yaprakçıkları çoktur. Çiçekleri beyaz morumsu ya da mavimsi renkli ve başak meyvesi biçimindedir. 50-200 cm'ye kadar uzayabilen çok yıllık bir bitkidir. Uzun ve silindir biçimli kök ve rizomları toprak altındadır. Meyan kökü adı verilen kökleri glikoz ve sakkaroz gibi şekerlerin yanı sıra nişasta, tanen, reçine, zamk ve glisirizin de içerir. Balgam ve idrar söktürücü olarak eczacılıkta kullanılır. Meyan kökünden elde edilen balın mide hastalıklarını iyileştirici özellikleri vardır. "Meyan", *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, c: 10, 1984, s. 6064.

3 Meyan kökü bitkisi ile ilgili bkz: *IV. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı*, Eskişehir 27-29 Mayıs 1982, (ed: K.H.C Başer), Eskişehir, 1983, s. 73-74. S. Ercan, *Meyan Kökü Ve Mamullerinin İhracatının Geliştirilmesi Hakkında Rapor*, İGEME Tarım Gurubu, İstanbul, 1978, A. Gözen, *Türkiye'de Meyan Kökü ve Bu Bitkinin Kültüre Alınma Olanakları Üzerine Araştırmalar*, Ankara Üniv. Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 1977, K. İlisulu, "Meyan Kökü Çeşitleri, Özellikleri, Adaptasyonu ve Ziraatte Faydalanabilme Olanakları Hakkında Araştırmalar", *Ankara Üniv. Ziraat Yıllığı*, Ankara, 1974, M.Yazgan-S. Uygunlar-H. Demiray-G. Ay, *Tıbbi Bitkiler Anatomisi Uygulama*

ihmal edilmiştir. Ancak, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren özellikle İngiliz tüccarları toplanması kolay, maliyeti ucuz, kazancı büyük olan meyan köküne ilgi göstermekte gecikmemişlerdir.

XIX.yüzyılın başlarından itibaren kapitülasyonları genişleterek Osmanlı topraklarını kendileri için tümüyle bir açık pazara dönüştüren sanayici Avrupa devletleri, istedikleri yerlerde arazi satın almak ve yerleşmek hakkını da elde etmişlerdi. Bundan sonrada kendilerine siyasal üstünlük ve büyük kâr sağlayacak kimi yatırımlara yönelmişlerdi. Bu alanda ilk büyük adımı İngiltere atmıştı[4]. Daha Tanzimat fermanının ilanından önce 16 Ağustos 1838 tarihinde Balta Limanı'nda imzalanan Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile eskiden dış satımı yasak ya da özel izne bağlı olan buğday, güherçile, şap gibi stratejik malların alım satımı tümüyle serbest bırakılıyordu[5]. Tarım ürünleri ile öteki bazı mallarda uygulanan tekel (yed-i vahid) yöntemi de kaldırılıyordu. Gümrük tarifelerinin düzenlenmesinde de yeni esaslar belirleniyordu[6]. O zamana dek en ayrıcalıklı devlet yurttaşı sayılan İngiliz tüccarları bundan böyle Osmanlı teb'ası tüccarlarının sahip oldukları tüm haklara sahip oluyorlardı. Ayrıcalıklardan önemli ölçüde yararlanan İngilizler kısa sürede tarımsal üretim, maden kaynaklarını kullanma ve sanayi tesisleri oluşturarak zenginleştiler. Özellikle Batı Anadolu, İngiliz tüccarlarının hayat alanı oldu. Bunlar arasında Whittall, Wilkin, Baltazzi, Perkins, Edwards, Abbott, Paterson, Rees, Aldrich, Lee, Hadkinson, Forbes aileleri önde geliyordu[7]. Forbes ailesi diğerlerinden farklı bir şekilde Türklerin tarlalarda çer-çöp diye attıkları meyan kökü sayesinde büyük bir servete ulaştılar[8].

Anadolu'da meyan kökü tarım ve ticaretinin hangi tarihlerde başladığına dair bir bilgi henüz elimizde bulunmuyor. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bu bitkiden uzun uzun söz etmesinden[9], Anadolu halkının bir şekilde meyan kökünden haberdar olduğu ve ondan yararlandığı sonucunu çıkarabiliriz.

Kılavuzu, Ege Üniv. Fen Fakültesi Kitaplar Serisi No:117, Bornova-İzmir, 1980, s. 141-142 ve .M. Tanker-N. Tanker, " Meyan Balı" *Farmakognozi*, c: 1 , İstanbul 1973, s. 139-142.

4 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul, 1976, s. 112-114.

5 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984, s. 18-19.

6 N. Yurdakul, *Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1981, s. 5

7 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara, 1982, s. 80. Batı Anadolu'da İngilizlerin satın aldıkları toprakların dökümü ve değeri verilmektedir. Aynı sayfadaki tabloda İngiliz tüccarların servetleri rahatlıkla görülebilir.

8 Forbes ailesi ile ilgili fazla bilgi sahibi değiliz. Aile, XIX. yüzyılda meyan kökü ve linyit, manganez, antimuan madenlerinden kazandıkları servetle İzmir'in önemli sayfiye yerlerinden Buca'da çarpıcı ve görkemli bir malikanede yaşıyordu. Forbes ailesi 1. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Türkiye'den ayrılmıştır. İzmir'in en ünlü Levanten ailelerinden birisi olarak tanınmaktadır. Bugün Buca'da adlarını taşıyan bir cadde bulunmaktadır. Feyyaz Erpi, *Buca'da Konut Mimarisi (1838-1934)*, ODTÜ yay., Ankara, 1987, s. 149. Bülent Şenocak, *Levant'ın Yıldızı İzmir*, İzmir 2003, s. 174-175.

9 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c: XIX, İstanbul, 1985, s. 554.

Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Tarımı

Aydın vilayetinde meyan kökünden ilk faydalanan kişi Civato isminde bir Fransız vatandaşı oldu. 1844 yılında Menderes nehri çevresinde yaptığı incelemeler sonrasında arazi sahiplerine ne kadar meyan kökü çıkarılıp getirilirse satın alacağını ilan etmiş ve arazi sahiplerine bir bedel ödemeksizin aldığı meyan köklerini taşlar altında ezdikten sonra basit kazanlar içinde kaynatarak meyan balı çıkarmıştır[10]. Flak isminde bir İngilizin de daha Forbesler meyan kökü işine el atmadan önce 1850 yılında Söke'de topladığı meyan köklerini değirmen taşlarıyla ezip kaliteli meyan balı çıkardığı bilinmektedir. 1851 tarihli bir belge de Söke ve çevresinde meyan balı fabrikasının açılacağı, açılışına işçi ve ortaklarının yabancı olmamaları koşuluyla izin verileceği belirtiliyordu[11]. Oysa bu tarihlerde İngilizlerin dışında bu işe el atan bulunmuyordu.1850'li yıllara kadar bir önem arz etmeyen, bir iki tüccar dışında kimsenin ilgi göstermediği meyan kökü, Osmanlı ihraç kalemleri arasında da yer almıyordu. Ta ki; Mac Andrews ve Forbes şirketi bu işe el atıncaya kadar. Meyan kökünden meyan balı elde etmek için Osmanlı devletinde ilk kurulan şirket İngilizlere ait "Mac Andrews and Forbes" şirketi idi[12]. Şirket ilk fabrikasını 1854 yılında Aydın'da açtı. Bunun hemen ardından Söke, Kuşadası ve Nazilli'de üç fabrika daha açıldığını İngiliz arşiv belgelerinden öğreniyoruz[13]. Alaşehir gibi yerleşim birimlerinde de meyan

10 "Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü", *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1/3 Mart 1922, s. 100.

11 *B. O. A.*, Bab-ı Ali Evrak Odası, Sadaret Evrak Mektubi Kalemi, No:191/35-80.

11 İngiliz Ticaret Dairesi'nde 99807 numara ile tescil edilen bu şirket daha sonra Amerikalılar tarafından satın alındı ve Amerikalıların Ege bölgesindeki emperyalist çıkarlarına hizmet etti. Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul, 1970, s. 90. Mc Andrews & Forbes Şirketi XIX. yüzyılın ikinci yarısında batılı sermaye yatırımına iyi bir örnektir. Elena Frangakis-Syrett, "18. yüzyıldan 20. yüzyılın Başlarına Kadar İzmir Ekonomisine Bir Bakış", *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir Sempozyumu*, İzmir, 2001, s. 85.

12 Melih Gürsoy , "İzmir Sanayiinin Geçmişi ve Bugünü", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, (haz: Tuncer Baykara), İzmir, 1994, s. 130. Forbeslerin ilk açtıkları fabrika olan Aydın meyan kökü fabrikası daha sonra açılacak olan Söke'deki fabrikadan küçük ve basit yapılmıştır. Zeki Mesud Alsan, *Mustafa'nın Romanı, Memleket Çocuğu*, (haz: Ali Birinci), Vadi yay., Ankara, 2002. Nazilli fabrikası için bkz: Aslan Buğdaycı, *Dünden Bugüne Nazilli*, Nazilli 2001, s. 52.

13 "Meyan Kökü", *Ahenk*, 14 Kanun-ı sani 1900. Yaşlı Alaşehirlilerin anımsadıklarına göre bir İngiliz kumpanyası (büyük bir ihtimalle Mac Andrews-Forbes Co.) beş yıl süre ile Alaşehir'de meyan yetiştiren toprakları sahiplerinden kiralıyordu. Buralardan çıkardığı kökleri vagonlarla İzmir'e gönderiyordu. Alaşehir'den Menemen'e kadar demiryolu çevresinde meyan kökü çıkan topraklar bu kumpanyanın elinde bulunuyordu. Kumpanyanın dönüm başına ödediği icar (kira) belirli değildi. Bu toprak sahibinin kişiliğine ve mevkiine göre değişiyordu. Bu kişi zengin ve nüfuzlu ise ona ödenen para dolgun oluyordu. Fakir ve güçsüz ise dönüm başına beş yıl için biçilen değer yirmi- otuz kuruşu geçmiyordu. Kumpanya tarafından meyan köklerini çıkaranlara okka başına iki- üç kuruş ödeniyordu. Bir amele günde ancak 50-60 okka çıkarabiliyordu. Kamil Su, "Yakın Tarihimizde Alaşehir", *Manisa Turizm Derneği Yayını*, yıl:1, sayı: 2, Manisa , 1982, s. 26.

fabrikası olmamasına karşın bölgedeki fakir halk için meyan kökü önemli bir geçim kaynağıydı[14].

Toprak sahipleriyle yapılan anlaşmalar gereğince ya toprak sahipleri kendi tarlalarında yetişen meyan köklerini toplayıp çeşitli yerlerde kurmuş olduğu depolara getiriyor ve getirdikleri miktara göre bir para alıyorlar, ya da şirketin tuttuğu paralı işçiler bu tarlalarda çalışarak kökleri topraktan çıkarıp depolara teslim ediyorlardı. Böylece toprağı kazmak için bir kürek ve kökleri depolara taşımak için bir çuval edinen herkes şirket için çalışabiliyordu. Depolardan fabrikalara ulaştırılan kökler, burada temizlenip, balyalanıyor veya buhar gücü ile çalışan makineler tarafından meyan balı haline getirildikten sonra ihraç edilmek üzere İzmir'e gönderiliyordu[15]. Forbes şirketi tarafından Gediz ve Menderes havzalarında oluşturulan meyan kökü alım yerlerine "tokat" adı verilmişti. Ameleler kazarak elde ettikleri kökleri bu tokatlara götürürler, orada bulunan kantarcılara "çektirerek" satarlardı. Meyan kökünün şirket tarafından alış fiyatı demiryolu güzergahına olan mesafesine göre değişiyordu. XIX. yüzyıl ortalarından itibaren İzmir'de canlı bir meyan kökü piyasası oluşmuştu. Herman Scherer isimli Alman seyyah 1859 yılında geldiği İzmir'de bir kervansarayda iç kesimlerden, özellikle Menderes havzasından getirilmiş 42 deve yükü meyan kökünden ve meyan kökü piyasasının oldukça canlı oluşundan söz ediyordu[16]. 1860'lardan sonra iyi gelir getirmeye başlayan meyan kökü işine girenlerin sayısında da bir artış gözlendi. Nitekim Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 1863 tarihinde Şahinoğlu Artin adında bir tüccar Söke'de meyan balı fabrikası kurmak için girişimlerde bulunmuştur[17].

1873-1874 yıllarında Saatçı Atanas isimli bir Rum vatandaşı da kendi hesabına çalışarak Forbes şirketinin rakibi olmuştu. Saatçı Atanas, arazinin dönümüne kırk para vererek köylüye meyan kökü toplatmış, kısa zamanda iyi bir gelir elde etmişti. Ancak Aydın vilayetinde bu ürünün tekeli durumundaki Forbes şirketi arazinin dönümüne yedi kuruş vererek köylüyü yanına çekmiş ve arazi sahiplerini de uzun süreli kontratlarla kendisine bağlamıştır. Böyle bir ortamda yüksek rekabete dayanamayan küçük işletmeler piyasadan çekilmek zorunda kalıyorlardı[18]. Fabrikalarında en modern sistemi kullanan Mac Andrews ve Forbes şirketinin Aydın Valisi Hamdi Paşa'ya gönderilen rapordan anlaşıldığına göre 1875 yılında dört fabrikasında 50.000 Sterlin değerinde makine bulunuyordu. Aydın vilayetinde Forbes

14 Orhan Kurmuş, *a.g.e*, s.112.

15 "Meyan Köklerimiz", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 5, No: 9-10, Eylül 1930, s. 582. *Gezginlerin Gözüyle İzmir/XIX. Yüzyıl*, (haz: İlhan Pınar), İzmir, 1994, s. 109.

16 *B.O.A*, Bab-ı Ali Evrak Odası, Gelen-Giden Defterleri (Gelen), 550; 14/13, Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s. 154.

17 "Aydın Vilayeti'nde Meyan Kökü Mahsulü", *Türkiye İktisat Mecmuası*, s. 102.

18 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 112.

şirketi kadar olmasa da piyasada etkin olan Mr. Flak, meyan kökü çıkarmakta kullanılan malzemelerini Mac Andrews ve Forbes şirketine sattı. Bu olayın ardından Forbes şirketi, Batı Anadolu'da ve tüm Osmanlı topraklarında meyan kökü ve meyan balı piyasasına hakim oldu. Şirket yavaş yavaş büyük arazi sahiplerini ihya ederek ele geçirirken, küçük arazi sahiplerini ve köylüyü de ezerek meyan kökü ve meyan balı ticaretini eline aldı. Şirket raporlarından öğrendiğimize göre Mac Andrews ve Forbes şirketi ilk meyan kökü fabrikalarını kurduğu 1854 yılından 1875 yılına kadar yaklaşık 20 yıl içerisinde meyan kökü ve meyan balı ihracatını 12 katına, Osmanlı hükümetine ödediği vergilerini ise 10 katına çıkarmayı başarmıştı[19]. Forbes şirketi gücünün doruğa ulaştığı 1875 yılında Abacıoğlu isimli bir Ermeni'nin Aydın ve Söke'de iki meyan balı fabrikasını faaliyete geçirmesiyle Aydın vilayetinde ilk ciddi rekabetle karşılaştı[20]. Toprak sahiplerinin ve İngiliz şirketinin hesabına çalışan köylülerin topladığı meyan köklerine İngiliz şirketinden daha yüksek bir fiyat ödeyen Abacıoğlu başlangıçta önemli başarı kazandı. Yüksek fiyatın çekiciliğine dayanamayan Menderes havalisi köylüleri daha önceki senelerde İngiliz şirketi için topladıkları kökleri Abacıoğlu'nun depolarına götürmeye başladı. Bu durum Forbes şirketini oldukça sarstı. Meyan kökleri üzerinde mülkiyet hakkına sahip olmayan İngiliz şirketi, fabrikalarına gelen hammaddenin gittikçe azalması üzerine Abacıoğlu şirketine ortaklık teklif etti, daha sonra iki şirketin birleşmesini önerdi. Ancak, bu öneri Abacıoğlu tarafından kabul görmedi. İngiliz şirketinin ayakta kalabilmesi için, alım fiyatının artırılması gerekiyordu. Ancak bu da şirketin kârlılığını azaltacağından İngilizlerin benimseyeceği bir çözüm yolu değildi. Ermeni şirketinin ihracat olanakları kısıtlanırsa Mac Andrews ve Forbes dünya pazarlarında rakipsiz kalacağı için, şirket bütün çabalarını bu amaç doğrultusunda yoğunlaştırdı. İlk iş olarak şirketin Avrupa ülkelerindeki pazarlama örgütü yeni baştan düzenlendi. Dağıtım ağının daha etkin biçimde örgütlenmesi sonucu siparişler daha hızlı ve eskisinden daha ucuz fiyatlarla teslim edilmeye başlandı. Böylece artan talebi karşılamak için üretimi artırmak gereği ortaya çıktığından var olan fabrikalar genişletildi ve 30 bin sterlin değerinde yeni makineler satın alındı. Bu tedbirler kısa zamanda etkisini gösterdi ve Ermeni şirketinin önce Avrupa pazarlarına olan ihracatında bir yavaşlama, daha sonraları da hızlı bir düşüş görüldü. Bununla beraber ABD pazarında Ermeni şirketinin üstünlüğü sürüyordu. 1881 yılında ABD hükümeti meyan balı ithalatından alınan gümrük vergisini yükselttiğinde İngiliz şirketi, Abacıoğlu'nu bu pazardan uzaklaştırma fırsatını da ele geçirmiş oldu. Daha sonra önceleri her iki şirketin Amerika'da sattığı meyan kökü ve meyan balından gümrük vergisi alınmıyordu.

19 Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir'imiz*, İzmir 1993 , s.65.
20 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 113.

Meyan balı ithalatının yüksek vergiye (kilo başına 20 cent) bağlanmasına karşılık, meyan kökü ithalatının yine eskisi gibi gümrüksüz yapılabilmesi karşısında İngiliz şirketi Newyork'ta büyük bir fabrika kurdu ve ithal ettiği meyan köklerini bu fabrikada işleyerek meyan balı haline getirdi. Ermeni şirketi durumun farkına varıp Amerika'da bir fabrika açmaya karar verdiğinde iş işten geçmiş ve İngilizler Amerikan pazarını tamamen ele geçirmişti. Siparişlerin her geçen gün daha da azaldığını gören Abacıoğlu, 5-6 yıllık bir faaliyetin ardından 1880'lerde rekabete dayanamayarak faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı[21]. Bu arada, 1879 yılında Osmanlı hükümeti meyan balı ihracından vergiyi tamamen kaldırmıştı. Bu durumda Forbes şirketi faaliyetlerini genişleterek Aydın'da 20 bin sterlin değerinde ikinci fabrikasını açtı[22]. Aydın ve çevresinde Abacıoğlu adına çalışan iki Ermeni daha yüksek ücret ve prim vaat edilerek bu fabrikaya hammadde temin etmekle görevlendirildi. W.A. Urquhart adında bir İngiliz fabrika yöneticisi olarak atandı. Şirkette toprak sahipleri arasında sık sık çıkan anlaşmazlıkların çözümünde yardımcı olacağı düşüncesiyle Aydın'ın yerli halkından Sami Efendi ile de bir anlaşma imzalandı. Eldeki belgelere göre 1879 yılında 12.000 kadar köylü Aydın ve çevresinde Forbes şirketi hesabına sürekli olarak meyan kökü toplamakta, balyalamakta ve fabrikalara sevk etmekteydi[23]. 1880 yılında şirketin meyan kökü çıkarmak için kiraladığı toprak alanı 18 km^2 idi. Ve bu tarihlerde meyan kökü ve meyan balı üretimi tekeli Forbes şirketinin elindeydi[24].

Forbes şirketi fabrikalarının yakıt gereksinimleri Nazilli ve Söke dolaylarında bulunan iki linyit madeninden sağlıyordu[25]. Her yıl ortalama 1.000 ton kadar linyit kömürü üreten bu madenleri işletme hakkını şirket 1865 ve 1872 yıllarında elde etmişti. Üretilen kömürün kalitesi oldukça kötü olmasına rağmen, fabrikaların bütün yakıt gereksinimini karşılayacak kadar bol kömür çıkarılıyor, hatta fazla üretim İzmir' deki bazı fabrikalara satılıyordu[26].

1297 hicri tarihli Aydın vilayet salnamesinde meyan balı üretimiyle ilgili bilgi verilirken, Forbes adındaki İngiliz tüccarının Söke'deki fabrikasında çok miktarda meyan balı imal ederek kök boyalarıyla birlikte İngiltere ve Amerika'ya gönderdiğinden

21 Melih Gürsoy, *Bizim İzmir'imiz...*, s. 66.

22 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 113.

23 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, " XIX. Yüzyılın II. Yarısında Söke", *Birinci Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji, Sanat Tarihi Sempozyumu*, Söke (15-16 Kasım 2001), İzmir, 2002.

24 Forbeslerin kömür madenleri dışında antimuan, manganez, krom madenlerinin bulunduğu ve bu şekilde zengin oldukları belirtilmektedir. Nikos Kararas, *Buca*, Atina 1962, s. 118 (Yunanca'dan çeviride yardımcı olan arkadaşım Selanik doğumlu Hakan Emin'e teşekkür ederim). Nazilli'deki madenleri fabrikalarında kullanmaları için Bkz: Saadet Tekin, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Nazilli*, Dokuz Eylül Üniversitesi/Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İzmir, 1997,s. 120.

25 *1890-1891 Aydın Vilayeti Salnamesi*, s. 786.

26 *1297 Senesi Aydın Vilayeti Salnamesi*, s. 75.

söz edilmektedir. Tabiattan doğal olarak çıkarılan bu kökten devlet hazinesinin yeni yararlanmaya başladığı ama kazancın neredeyse tamamının fabrikaya, dolayısıyla şirkete gittiği belirtilmektedir[27]. 1881 yılından 1889 yılına kadar Forbes şirketi iç vergiler, vilayet paylarının artması ve yeni rakip meyan kökü şirketlerinin faaliyete başlamasıyla oluşan rekabet sorunlarıyla karşılaştı. Hükümet ile yaşanan kriz 1881 yılında gerçekleşti. Şirketin meyan köklerinden büyük kâr elde etmesi pek çok çevrenin olduğu gibi hükümetin de dikkatini çekmekte gecikmedi. Hükümetin müdahalesiyle şirkete, üretim hacmine göre hesaplanan verginin % 167 artırıldığı ve bu artışın 1879 yılı başından beri geçerli sayılacağı bildirildi. Böylece şirket 40 bin sterlin kadar birikmiş bir vergi borcu ödemek zorunda kaldı. Bu karara itiraz eden Forbes şirketi dava açarak mahkemeye başvurdu. Ancak dava iki aydan fazla sürdü. Sonuç alınıncaya kadar fabrikaların üretimi durdurması emredildiği için şirket siparişlerin çoğunu yerine getiremedi ve zarara uğradı. Olan bitene sessiz kalmayan İngiltere Büyükelçiliği araya girerek mahkeme kararının Forbes şirketi lehine çıkmasını sağladı. 1888 yılında meyan balı ihracatından alınan vilayet payı iki katına çıkarıldığında şirket bu ek vergiyi ödemek istemedi. Üstelik Vilayet Meclisi'nin aldığı kararı temyiz etti. Sorun bir çözüme bağlanıncaya kadar meyan balı ihracatı yetkililer tarafından durduruldu. Sonunda Forbes şirketinin haklı olduğu kabul edildi. Ancak şirketin depolardan dışarıya çıkarılmasına izin verilmeyen 33.780 ton meyan balı depolarda çürümüştü[28].

Emperyalizmin Kıskacında Bir Ürün; Meyan Kökü Pazarında Alman Şirketleri

XIX. yüzyıl sonlarında siyasi birliğini tamamladıktan sonra ticaretten yola çıkarak Osmanlı yönetimi üzerinde etkisini boyuna arttıran bir ülke de Almanya oldu. Osmanlı toprakları üzerinde ticaret hacmini giderek arttıran bu ülke kısa sürede müteşebbis tüccar vatandaşları ve ticari şirketleri aracılığı ile İngiliz ve Fransız'lara karşı rekabet alanı oluşturdu[29]. Öyle ki bu rekabet alanı, meyan kökünü de içine aldı. 1886 yılında bir Alman şirketinin Aydın'da meyan balı fabrikası kurduğunu ve hammadde sağlamak amacıyla Menderes havzasında bazı toprakları dokuz yıl süreyle kiraladığını görüyoruz[30]. Ürettiği meyan balını Forbes şirketinin giremediği Almanya pazarına ihraç eden Alman şirketi kısa zamanda başarıya ulaştı. Forbes şirketi, Alman şirketine karşı doğrudan etkili olamayacağını anlayınca İstanbul'daki İngiltere Elçiliği kanalıyla konuyu halletmeyi düşündü ve İngiltere Büyükelçiliği'ne müracaat ederek Alman rekabetinin önlenmesi gerektiğini, aksi halde İngiltere'nin çıkarlarının ciddi şekilde

27 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 114.

28 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1998, s. 57.

29 R.Funda Barbaros, *1830-1930 Döneminde Sosyo-Ekonomik Çözüm Arayışları Çerçevesinde İzmir'de Sanayileşme*, İzmir, [b.t.y.], s. 78-79.

30 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 114 ve Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 66.

zedeleneceğini bildirdi. İngiltere Büyükelçiliği bu konuda herhangi bir şey yapabildi mi, bilmiyoruz. Fakat bilinen bir şey vardı ki, bu müracaattan tam iki hafta sonra kimlikleri belli olmayan 200 silahlı kişi Alman şirketinin depolarını basarak on bir bekçiyi ağır şekilde yaraladı, iki bekçiyi öldürdü ve Alman şirketinin depolarında bulunan bütün meyan kökü ile meyan balı stoklarını tahrip etti. Depolarında satacak malı kalmayan ve siparişlerini zamanında karşılayamayan Alman şirketi kısa zamanda fabrikalarını kapatarak üretimine son vermek zorunda kaldı. Alman şirketinin kapanmasından sonra Forbes şirketi Türkiye'de rakipsiz olmasının da etkisi ile iyice genişledi. 1888 yılına ait şirket kayıtlarında Forbeslerin meyan kökü üretimi için kiraladığı toprakların alanının 312 km^2'ye yükseldiği görülüyordu[31]. XX. yüzyıl başlarında bütün Büyük Menderes vadisinin Mac Andrews ve Forbes tarafından kiralandığı ve bu kiralanan topraklarda çalışan işçilere ödenen ücretin yıllık 275.000 sterlini bulduğu arşiv belgelerinde kayıtlıdır.

1890 yılında Forbeslerin dışında bir başka İngiliz ailesi Hadkinsonlar da meyan kökü işiyle ilgilendiler. Nitekim Söke'de ve Aydın'da buharla çalışan iki fabrika kurdular[32]. Tüm dünya pazarını elinde bulunduran Forbeslerle yarışması mümkün olmayan şirket yalnızca meyan kökü piyasasında İngiliz denetimini perçinliyordu.

Forbes şirketinin Türkiye içinde rakibi kalmamıştı. 1888 bunalımını zor da olsa atlattı. Fakat şirket bu kez de, 1892 yılında Rus Çarlığı'nın Kafkasya'da imal edilen meyan balı ihracatıyla rekabet etmek zorunda kaldı. İhracat pazarlarındaki egemen durumunu korumak için fabrikalardaki makineler yenilenerek tüm üretim maliyetlerini düşürme yoluna giden Forbes şirketi tarafından, Liverpool'dan getirilen bir uzmana açılması düşünülen yeni fabrikaların yeri hakkında araştırma yaptırıldı. Uzman Anadolu'yu tamamen dolaşarak bir rapor hazırladı ve yeni meyan fabrikasının kurulması için en elverişli bölgenin Güneydoğu Anadolu olduğunu belirtti. Hammadde bolluğu ve tarım işçisi ücretlerinin son derece düşük olması bu bölgeyi fabrika kurulması için ideal bir yer yapıyordu. İncelemelerini tamamladıktan sonra Söke'ye dönerek şirketin oradaki fabrikasının başına geçen uzmanın tavsiyesine uyarak Forbes şirketi, İskenderun dolaylarında bir fabrika açtı ve Kilis ile Urfa taraflarında geniş topraklar kiralayarak Anadolu'ya açıldı[33]. Önemli pazar gücü ve büyümenin etkisiyle XIX. yüzyıl sonunda Mac Andrews ve Forbes şirketi meyan kökünü yalnızca Aydın vilayetinden değil, artık Güneydoğu Anadolu ve Suriye'den de satın alıyordu[34].

31 *1890 Aydın Vilayeti Salnamesi*, s. 760-762.

32 Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s. 115.

33 *Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri (1800-1914)*, (Ed: Çağlar Keyder-Y.Eyüp Özveren-Donald Quataert), (çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul, 1996, s. 59.

34 *Hizmet*, 1 Nisan 1891, Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, İstanbul, 1996, s. 59.

Kuşkusuz bu zenginlik dağılan imparatorluğun bozulan sosyal ve ekonomik yapısı içinde yaşama alanı bulan eşkıyaların ve çetelerin iştahını da kabartıyordu. İzmir'in zengin levanten aileleri, yöneticilerin gerekli önlemleri almalarına rağmen özellikle Rum çetelerinin saldırısıyla karşı karşıya kalıyordu. Forbesler de bu saldırılardan nasibini aldı. 1891 yılı Mart ayında meyan kökü fabrikasını basan Rum çetesi oldukça yüklü bir parayı da alıp götürmüştü[35]. Çetelerin ve eşkıyaların saldırı ve para talepleri karşısında oldukça dikkatli olmak ve fabrikalarının güvenliğini sağlamak durumunda kalan Forbesler, bunlara zaman zaman haraç verdiği gibi bazen de dönemin güçlü eşkıyası Çakırcalı'nın affı için Whitallerle beraber aracı rolünü üstleniyordu. Bütün bunlar şirketlerini ve Batı Anadolu'daki çıkarlarını korumak ve devam ettirmek için yapılıyordu[36].

Mac Andrews ve Forbes şirketi Türkiye'deki tekelci durumunu uzun müddet korudu. Fakat dünya meyan balı pazarlarında önce Alman şirketleri ardından da Amerikan Tütün Tröstü (American Tobacco Trust)'nün rekabeti karşısında XX. yüzyıl başlarından itibaren ayrıcalığını kaybetmeye başladi[37]. Genel merkezi Söke'de olup 1850'lerden itibaren ciddi büyüklükte meyan ihracatı yaptığı Batı Anadolu'nun içlerindeki bir çok tesisi işletmekte olan İskoç firması Mac Andrews-Forbes şirketi, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki batılı sermaye yatırımına ve etkinliğine iyi bir örnektir. Ancak Mac Andrews- Forbes şirketi gibi geniş ölçekli bir ihracatçı bile küçük ölçekli yerel tüccarların rekabetinden zaman zaman etkilenmiş ve meyan kökü ticaretini hiçbir dönemde tekelleştirememiştir[38]. Buna karşın Forbes şirketi Amerika piyasasındaki ticari etkinliğini arttırabilmek amacıyla 1902 yılında Amerikan tabiiyetine geçmiş, merkezini de New York şehrine taşımıştır[39].

Meyan Kökünün Osmanlı Ekonomisindeki Yeri ve Önemi

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği önemli tarım ürünleri arasında meyan kökü ön sıralarda yer alıyordu[40]. Kırım Savaşı'nın sürdüğü 1855

---

35 *B.O.A.*, Yıldız Sarayı, Kamil Paşa Evrakı, No:86/27-2696, 86/28-2780.

36 Melih Gürsoy, *a.g.e.*, s. 66.

37 Elena Frangakis-Syrett;"18. Yüzyıdan 20. Yüzyılın Başlarına Kadar İzmir Ekonomisine Bir Bakış", *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir Uluslararası Sempozyumu*, İzmir, 2001, s. 85.

38 "Mac Andrews ve Forbes Şirketi", *I. Ziraat Kongresi İhtisas Raporları*, Ankara, 1931, s. 158.

39 Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, XIX. Yüzyıl*, İstanbul, 1993, s. 55 ve Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara, 1984, s. 141.

40 E.Frank Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement:A Study in Anglo-Turkish Relations (1826 1853)*, Cambridge MA, Harvard Univ. Press., 1942, Ek. II.Tablo 14'de, İngiltere'nin ithalatı toplamı 13.284, Osmanlı pazarlarından yapılan ithalat 7.448 ve Osmanlı ürünlerinin toplama göre yüzdesi % 56,1 idi.

yılında İngiltere meyan kökü ve meyan balı alımlarında ilk sırada yer alırken[41], İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu da düzenli olarak hazırladığı ticaret raporlarında 1868 tarihinden itibaren meyan köküne de özel bir ayırmaya başlamıştır[42]. XIX. yüzyıl sonlarında İngiltere ile Amerika yer değiştirmiş ve en büyük alıcı ABD. olmuştur. 1889 yılında İzmir Limanı'ndan ihraç edilen başlıca ürünler arasında yer alan meyan kökü miktarı, değeri ve en büyük alıcıları Tablo-I'de görülmektedir[43].

Tablo-I: İzmir Limanından Meyan Kökü İhracatı

Alıcı	Miktar (kental)	Değer (Fransız Frangı)
ABD	197.537	1.471.020
İngiltere	9.063	67.487
Fransa	944	7.030
Toplam	207.544	1.545.537

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen meyan kökünde ABD rakipsiz tek alıcı durumunda idi. 1880'lerde Anadolu'nun çeşitli yerlerinden, özellikle Batı Anadolu'da çıkarılan meyan balının en önemli pazarı ABD.'nin ardından İngiltere ve Fransa idi. Meyan balı Amerika'da skorblitik rahatsızlıkların tedavisinde, İngiltere'de şarap tatlandırmada ve Fransa'da şurup ve ilaç hazırlamak amacıyla kullanılıyordu[44].

Meyan kökü, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ticari anlamda Kuşadası ile İzmir arasında büyük bir rekabet alanını oluşturmuştu. Aydın-İzmir demiryolunun işletilmeye başlanmasıyla birlikte doğu ticaret yolunun yerini alan bu demiryolu Kuşadası'nı tamamıyla devre dışı bırakarak bütün Menderes vadisinin ticaretini İzmir'e geçirmiştir. Ramsay, örnek olarak bu alanda meyan kökünü gösterir. Önceleri Kuşadası'ndan ihraç edilen bu ürün, 1890 tarihinden itibaren bu dönüşümün etkisiyle tamamen İzmir'den ihraç edilmeye başlanmıştı[45]. Öyle ki bu dönüşümün sonucu 1890 yılında İzmir limanından yapılan meyan kökü ihracatı 2.500.000 Fransız Frangına ulaşmıştı. Tüm Osmanlı İmparatorluğu'nun payı ise 3.349.810 Fransız Frangı idi. Meyan kökü

41 Bu raporlar daha çok meyan kökünün verimi ve fiyatıyla ilgilidir. Gündüz Ökçün, *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)*, İzmir Ticaret Odası yay., İzmir, 1998, s. 15.

42 F. Rougan, *Smyrne Situation Commerciale et Economique*, Paris, 1892, s. 268-280.

43 Gündüz Ökçün, *a.g.e.*, s. 64-65.

44 W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev: Mihri Pektaş), İstanbul, 1960, s. 60-61. Serap Yılmaz, "Doğu Akdeniz Ticaretinde Kuşadası'nın Yeri (XVII.-XIX. Yüzyıllar", *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 20-22 Şubat 2000 Kuşadası, İzmir, 2001, s. 209.

45 *Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyıl Sonunda Üretim ve Dış Ticaret*, Maliye Tetkik Kurulu yay., Ankara, 1970, s. 3.

ihracatında İzmir limanının payı % 74,6 ile hemen hemen tüm imparatorluk ihracatına bedel bir hale gelmişti[46]. 1893 yılına ait bir Fransızca rehberde İzmir ve çevresinde üretilen ürünler arasında buğday, arpa, üzüm, kök boyadan sonra meyan kökü 38.561 kilo ile ilk sıralarda yer alıyordu[47]. XX. yüzyıl başlarında bile İzmir Ticaret Odası istatistiklerinde meyan kökü üzüm, afyon, pamuk, palamut, arpa, tütünden sonra ihracatta belli başlı ürünler arasında bulunuyordu[48]. XIX. yüzyıl sonlarında özellikle Rum tüccarlar da iyi gelir getiren bu ticari ürüne karşı büyük ilgi duymaya başlamışlardı[49].

Forbes şirketinin 1907-1908 yıllarını kapsayan bilançosunda sermayesi 1.400.000 İngiliz Lirası olarak belirtilmişti. Aynı yıl elde edilen kârın % 5'i faize ayrıldıktan sonra hissedarlara 250.000 İngiliz Lirası kalıyordu ki, Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan şirketler için bu kazanç oldukça iyi bir rakamdı[50]. Nitekim, İzmir'in tanınmış ailelerinden Moralızadelerin oğlu Nail Moralı da, II. Meşrutiyet dönemi anılarını anlatırken Aydın vilayetinde meyan kökünü tekel halinde Forbes şirketinin ihraç ettiğini ve meyan balını da fabrikalarında çıkardığını belirtiyordu[51]. II. Meşrutiyet döneminde Türk köylüsü için meyan kökü çıkarma işi adeta çılgınlığa dönmüştü. Ameleler kazdıkları toprakları kapatmıyorlardı. Bunun sonucu olarak tarlalarda uçsuz bucaksız çukurluklar ortaya çıkıyordu. Bu da ziraatı olumsuz etkiliyor, basında şikayet konusu olmaktan geri kalmıyordu[52]. I. Dünya Savaşı'ndan Türk köylüsü gibi Forbes şirketi de olumsuz etkilendi. I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında arazilerin ekilememesi ve kısmen boş kalması nedeniyle biraz bocalayan Forbes şirketinin buna rağmen Söke, Nazilli, Aydın fabrikaları faaliyetini sürdürüyordu[53].

Osmanlı Devleti'nin Meyan Köküne İlgisi

I. Dünya Savaşı'ndan önce İzmir limanından çeşitli ülkelere her yıl milyonlarca kilo işlenmiş ve işlenmemiş meyan kökü ile meyan balı gönderildiği bilinmektedir. Forbes şirketinin fabrikalarında imal edilen meyan balı ABD.'nin uyguladığı % 100 gümrük resmi nedeniyle bu pazara sokulamazken, daha çok İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika

46 Andrea J. G. Timoni, *Indicateur des Professions Commerciales Industrielles de Smyrne de L'Anatolie etc.*, Smyrne, 1894, s. 164.

47 *İzmir Ziraat ve Ticaret Odası İhracat-İthalat İstatistikleri (1316-1317)* , Commerce de Smyrne, İzmir, 1319, s. 37-38.

48 Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir, 2003, s. 158.

49 "Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü" *Türkiye İktisat Mecmuası*, I/3 Mart 1922, s. 103.

50 Nail Moralı, *Mütarekede İzmir Önceleri ve Sonraları*, İzmir, 1972, s. 53.

51 *Abenk*,2 Eylül 1908, *Abenk*,5 Mart 1911.

52 *Annuaire Oriental*, 1913 , s.1646.

53 "Meyan Kökü", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 6, sayı: 1-2, Kanun-ı sani/ Şubat 1931, İzmir, s.12.

ve bir miktarda Kanada'ya ihraç ediliyordu. Amerikanın meyan köküne çok cüzi gümrük resmi koyması ise bu ülkeye Anadolu'dan fazla miktarda meyan kökü satılmasına neden oluyordu.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren oldukça fazla gelir getiren meyan kökü ve meyan balı ticaretine itibar etmemişti. Oysa ki meyan kökü üretim ve ticareti hem Batı Anadolu, hem de Osmanlı Devleti'nin ekonomisinde önemli bir yere sahip bulunuyordu. Tablo-II'deki veriler bu söylediklerimizi kanıtlamaktadır[54].

Tablo-II: I. Dünya Savaşından Önce Meyan Kökü Üretimi:

Yıllar	Rekolte (Kilo)	Meyan Kökü İhracatı	
		Miktar (Kilo)	Değer (Altın Lira)
1910	23.000.000	16.787.585	175.560
1911	16.000.000	8.387.271	111.175
1913	20.000.000	12.070.545	145.569

1914 yılına kadar devlet, meyan kökünün "beher atik kıyyesinden iki para, meyan balından kıyyede beş para aşar ve kökün beher kilosundan otuz para, balın beher kilosundan 3,5 kuruş ihracat resmi alıyordu. Pamuk, tütün, incir, palamut gibi tarımsal ürünlerin gümrük resimleriyle kıyaslandığında hükümet meyan kökü ve meyan balından hemen hemen hiçbir gelir elde edemiyordu. Kaba bir hesapla iki para aşar almak demek, meyan kökünün her kilosuna on altı para bir kıymet vermek demektir. Halbuki Aydın vilayetinde 1914-1918 yılları arasında meyan kökleri en az dört kuruştan, en çok 12 kuruş'a kadar farklı fiyatlarla alınıp satılıyordu. Kilosunda iki para hesabıyla alınan aşar 1 milyon okka mal için 500 lira, 30 milyon okka mal için de, 15.000 lira tutuyordu..." Bu konu üzerinde *İktisat Mecmuası*'nın İzmir muhabiri de durmuş ve şu hesabı yapmıştı: "... Biz vilayetimiz mahsulünü yekun-u umum'iyesine 30.000.000 kıyye üzerinde ve beher kıyyesine de vasati sekiz kuruşa kıymet itibarıyla tespit ederek bir hesap alırsak kıyyede 1 kuruş hesabıyla 30 milyon kıyye mal için 30 milyon kuruşa yani 300 bin lira öşür alınması lazımdır. İşte hazineye 285 bin lira fazla varidat..."[55].

Meyan kökü aşarının suret-i istifası hakkındaki 4 Mart 1330 tarihli üç maddelik kanunda;

"1. madde- 1330 senesi Martı iptidasından 1339 senesi Şubatı nihayetine kadar 10 sene müddetle Memalik-i Osmaniye'den harice çıkarılacak meyan köklerinin gümrüklerden hin-i imrarında hassas iane dahil olduğu halde her bir atik kıyyesinden iki para aşar alınacaktır.

54 "Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü", *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1/3 Mart 1922, s. 102.

55 "İhracat Ticaretimiz", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No: 1711, 1712, 1713, 27 Teşrin-i evvel-3 Teşrin-i sani, 1337, s. 2225 ve Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982, s. 230.

2. madde- 1329 senesi nihayetine kadar meyan kökü aşarı sabıkı gibi istifa olunacaktır" denildiği halde bu kanun maddeleri tadil edilerek Meclis-i Mebusan'da kabul edilen 16. Kanun-u sani. 1332 (1916) tarihli kanunda ise; "1330 (1914) senesi Martı iptidasından itibaren Memalik-i Osmaniye'den harice çıkarılacak meyan köklerinin gümrüklerden hın-i imrarında elh...." denerek eski kanunda belirtilen 10 sene müddet kaldırılmıştır. Bu son kanuna göre meyan kökünden kıyyede iki para aşar ve 110 kıyye kökten bir kantar bal çıkarılması hesabıyla kantarda 5,5 kuruş yani meyan balının kıyyesinden beş para aşar alınmaktadır. Hükümet'in bu girişimleri meyan kökü üzerinden yabancıların elde etmiş oldukları yüksek kazancı devlet lehine çevirmekte fazla başarılı kılamadı. Meyan kökü ticaretinde yabancı tekelinin kırılması yönünde en aktif olanlar İttihatçılardı.

İttihat ve Terakki'nin özellikle 1913 yılından sonra iktidarı tamamen ele geçirmesinin ardından uygulanan "Milli İktisat" politikası kapitülasyonların etkisiyle iyice palazlanmış olan yabancı tüccar ve şirketlere karşı Türk üreticileri örgütlemeyi amaçlıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti Aydın Vilayet-i Merkeziyesi'nin Ege yöresinde pamuk ve incir dışında üreticiyi örgütleme girişimlerinden bir diğeri de meyan kökü üzerineydi[56]. Dönemin önemli ekonomi yayınlarından *İktisadiyat Mecmuası*'ndan edinilen bilgiye göre, 1917 Eylül ayında yöre İttihatçıları, Aydın vilayetinin en önemli ürünlerinden biri olan meyan kökü için bir kooperatif kurma çabası içindeydiler. Nitekim mecmua bu olayı okuyucularına şöyle aktarıyordu: "... Diğer kooperatiflerde olduğu veçhile bunda dahi İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi ön ayak oluyor ve müteşebbislere her türlü muavenet ve müzaherette bulunuyordu..."[57]. İttihat ve Terakki'nin iktisat uzmanlarına göre, bu milli mahsulün pazarlanması uzun yıllar Forbes adlı bir yabancı şirketin tekelinde bulunmuş, Forbes yöneticileri alım fiyatlarını istedikleri gibi belirlemişlerdi. İttihatçılar tek alıcı karşısına tek satıcı olarak çıkmayı amaçlıyor, fiyatın belirlenmesinde üreticinin ağırlığını koyması gerektiğini savunuyorlardı[58]. İttihatçılar düşündüklerini gerek I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri, gerekse hemen ardından Anadolu'nun işgal edilmesi nedeniyle gerçekleştirme olanağı bulamadılar. Bu arada özellikle Batı Anadolu'nun Mayıs 1919 dan itibaren Yunanlılar tarafından işgali meyan kökü ihracatını sekteye uğratmış olsa bile, Tablo-III'de görüleceği gibi işgal yıllarında meyan kökü Batı Anadolu'nun en önemli ihraç ürünlerinden biri olma özelliğini korudu.

---

56 "Meyan Kökü Mahsulü", İktisadiyat Mecmuası , yıl 3, sayı: 62, 30 Ağustos 1333, s. 2-3.

57 Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 230.

58 *İzmir de ki Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma*, (haz: Uluslararası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi),(çev: Aykan Candemir), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı: 8, İzmir, 2000, s. 18.

Tablo-III: İşgal Yıllarında İzmir'de Meyan Kökü ve Meyan Balı Ticareti

Yıllar	Meyan Kökü (Kıyye)	Meyan Balı (Kıyye)
1919	6.254.000	744.000
1920	6.760.000	342.000
1921	7.898.000	47.200

Meyan kökü rekoltesinde ard arda gelen ve on yıldan fazla süren savaşlar ile Yunan işgalinin etkisiyle düşüş görüldü. İzmir'de meyan kökü işleyen bir tek fabrika kalmıştı ve sadece 14 işçi çalışıyordu[59]. 1922 yılında İzmir ve çevresinde 398.244 kıyye meyan kökü üretilmişti[60]. Yunan işgali döneminde bile Amerikalılar tarafından satın alınmış olan Mac Andrews ve Forbes şirketi eski gücünden çok şeyler yitirmesine, ardından dünya piyasalarından çeşitli nedenlerle çekilmesine karşın Türkiye piyasasında rakibi çok azdı. 1922 yılında tamamı gayr-ı müslimlerden oluşan meyan balı ticarethaneleri arasında Forbes şirketinin yanında çok cüzi alımlar yapsa da Ken Lavino, Atina Bankası, Ernest Morris, Alyotti Kapotti ve Nesim Levi meyan kökü alımları ile dikkati çekiyordu[61]. 1922 yılında Halkapınar'da son sistem bir meyan fabrikası kuran İzmir Sanayi Şirketi de yılda bin ton meyan balı imal ederek meyan ticaretinde Mac Andrews-Forbes şirketi ve diğer meyan ticarethaneleriyle büyük bir rekabet içerisine girmiştir. Bazı nedenlerden dolayı 1925 yılında faaliyetlerine ara veren şirket, 1928 yılından itibaren meyan balı imal etmek amacıyla tekrar çalışmaya başlamıştır[62].

Sonuç

Meyan kökü XIX. yüzyılda keşfedilerek Aydın vilayetinin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Tarlalarda uzun yıllar çer-çöp, çalı-çırpı olarak görülen meyan kökleri XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Türk köylüsü ve arazisi sahiplerinin kazanç kapılarından biri olmuş ancak emperyalizmin Batı Anadolu uzantısı İngiliz şirketi "Mac Andrews and Forbes Company" de, bu ürün sayesinde servetine servet katmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bile Aydın için meyan kökü hala önemli bir

59 İbn'ül Cemal M. Ragıp, " İzmir Livasının Zirai İstihsalatı", *Türkiye İktisat Mecmuası*, II/20, 12 Temmuz 1923, s. 118. Yunan işgali döneminde meyan kökü ve meyan balı ihracatında da hatırı sayılır bir düşüş görülür. Meyan balı ihracatında durum oldukça vahim idi. 1914 yılında bin ton meyan balı ihraç edilen İzmir limanından, 1921 yılında ancak 150 ton meyan balı yurt dışına gönderilebilmişti. "İzmir'in Mevkii İktisadiyesi", *Anadolu*, 3 Mayıs 1341.

60 " Aydın Vilayeti'nde Meyan Kökü Mahsulü", *Türkiye İktisat Mecmuası*, 1/3 mart 1922, s. 102.

61 "Meyan Köklerimiz", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 3, sayı: 5, Mayıs 1928, İzmir, 1928, s. 183.

62 *Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın*, İzmir, 1938, s. 111 ve *Ege Tecim ve Endüstri Büyük Kılavuzu*, İzmir, 1937, s. 688.

gelir kaynağıydı. 1938 yılında Aydın da 4 meyan kökü fabrikasında 100 kadın, 241 erkek, 15 çocuk, toplam 356 kişi bu üründen ekmek kazanıyordu[63]. Günümüzde ise geçen yüzyıldaki kadar getirisi olmasa da özellikle Büyük Menderes havzasında, Aydın, Söke, Nazilli, Atça, Bozdoğan, Karacasu, Umurlu, Köşk, Çine, Sarayköy, Germencik ve Erbeyli'de toplanan meyan kökleri tüm Türkiye'deki üretimin % 81'ni oluşturmakta ve senede 9-10 milyon kilo ürün elde edilmektedir.

Kaynaklar:

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Yıldız Sarayı, Kamil Paşa Evrakı, No:86/27-2696, 86/28-2780.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Bab-ı Ali Evrak Odası, Gelen-Giden Defterleri, Gelen 550;14/13.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Bab-ı Ali Evrak Odası, Sadaret Evrak Mektubi Kalemi, No:191/35-80

Gazete ve Dergiler

Ahenk

Anadolu

Der Saadet Ticaret Odası

Hizmet

İktisadiyat Mecmuası

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Türkiye İktisat Mecmuası

İstatistik ve Salnameler

Andrea J.-Timoni G., (1894), *İndicateur Des Professions Commerciales İndustrielles De Smyrne De'l Anatolie Etc.*, Smyrne.

Annuaire Oriental,(1913).

1297 Senesi Aydın Vilayeti Salnamesi

1890 Senesi Aydın Vilayeti Salnamesi

Ege Tecim Ve Endüstri Büyük Kılavuzu, (1937), İzmir.

İzmir Ticaret ve Sanayi Odası İhracat ve İthalat İstatistikleri (1316-1317), (1319), İzmir.

Kitap ve Makaleler

Armağan, Munis,(2003), *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir.

"Aydın Vilayetinde Meyan Kökü Mahsulü", (1922), *Türkiye İktisat Mecmuası*, İstanbul.

Bailey, E. Frank, (1942), *British Policy and The Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations(1826-1853)*, Cambridge.

Barbaros, Funda, *(1830-1930) Döneminde Sosyo- Ekonomik Çözüm Arayışları*, [b.t.y.], İzmir.

Başer K. H. C,(1983), *IV. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı*, Eskişehir.

Buğdaycı, Aslan, (2001) *Dünden Bugüne Nazilli* ,Nazilli.

Cumhuriyetin 15. Yılında Aydın, (1938), Aydın.

Ercan, S. (1978), *Meyankökü ve Mamullerinin İhracatının Geliştirilmesi Hakkında Rapor* (IGEME Tarım Gurubu), İstanbul.

Erpi, Feyyaz, (1987), *Buca'da Konut Mimarisi (1838-1934)*, ODTÜ yay., Ankara.

Gözen, A, (1977), *Türkiye'de Meyan Kökü ve Bu Bitkinin Kültüre Alınma Olasılıkları Üzerine Araştırmalar*, Ankara Üniv./Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.

Gürsoy, Melih, (1993), *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları İle Bizim İzmir'imiz*, İzmir.

Gürsoy, Melih, (1994), "İzmir Sanayiinin Geçmişi ve Bugünü", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri*, (haz. Tuncer Baykara), İzmir.

İlisulu, K, (1974), "Meyan Kökü Çeşitleri, Özellikleri Adaptasyonu ve Ziraatta Faydalanabilme Olasılıkları Hakkında Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Ziraat Yıllığı*, Ankara.

Kararas Nikos, (1962), *Buca*, Atina.

Kasaba Reşat, (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi(XIX. Yüzyıl)*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul.

Kurmuş, Orhan, (1982), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara.

Kütükoğlu, Mübahat, (1976), *Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul.

"Mc Andrews ve Forbes Şirketi", (1931), *I. Ziraat Kongresi İhtisas Raporları I.*, Ankara.

Martal, Abdullah, (1999), *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme*, Dokuz Eylül yay.,İzmir.

"Meyan", (1984), *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, c:10, İstanbul.

"Meyan Köklerimiz",(1930), *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, yıl: 5, No: 9-10, İzmir.

"Meyan Kökü Mahsulü", (1333), *İktisadiyat Mecmuası*, İstanbul.

Ortaylı, İlber,(1998), *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim yay., İstanbul.

Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri (1800- 1914), (1996), (ed: Keyder, Çağlar-Özveren Eyüp-Quataert Donald), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul.

Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyıl Sonunda Üretim ve Dış Ticaret, (1970), Maliye Tetkik Kurulu, Ankara.

Ökçün, Gündüz,(1998), *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)*, İzmir Ticaret Odası yay., İzmir.

Pamuk, Şevket,(1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt yay., Ankara.

Pınar, İlhan, (1994), *Gezginlerin Gözüyle İzmir*, İzmir.

Ragıp İbn-ül Cemal M., "İzmir Limanının Zirai İstihsali"(1923), *Türkiye İktisat Mecmuası*, İzmir.

Ramsay, W.M,(1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (çev: Mihri Pektaş), İstanbul.

Rougan F. (1892), *Smyrne Situation Commerciale Et Economique*,Paris.

Su, Kamil, (1982), "Yakın Tarihimizde Alaşehir", Manisa Turizm Derneği Yayını, yıl:1, sayı:2, Manisa.

Syrett, Elena Frangakis, (2001), "18. Yüzyıldan 20 Yüzyılın Başlarına Kadar İzmir Ekonomisine Bir Bakış", *21.Yüzyıl Eşiğinde İzmir Uluslararası Sempozyumu*, İzmir.

Taçalan, Nurdoğan, (1970), *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Milliyet yay., İstanbul.

Tanker, M.-N. Tanker, (1973), "Farmakognozi", c:1, İstanbul.

Toprak, Zafer, (1982), *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt yay., Ankara.

Tekin, Saadet, (1997), *Tanzimat'tan Cumhuriyete Nazilli*, Dokuz Eylül Üniv./Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi,İzmir.

Uzun, Ahmet, (2003), "19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar", *Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi*, c: 1, sayı: 1, Bilim ve Sanat Vakfı yay., İstanbul.

Yapucu, Pullukçuoğlu Olcay, (2002),"XIX. Yüzyılın II. Yarısında Söke", *Birinci Uluslararası Aşağı Menderes Havzası Tarih, Arkeoloji, Sanat Tarihi Sempozyumu*, Söke, 2001, İzmir.

Yetkin, Sabri, (1996), *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt yay.,İstanbul.

Yılmaz,Serap, (2001), "Doğu Akdeniz Ticaretinde Kuşadası'nın Yeri (XVII.-XIX.Yüzyıllar)", *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 20-22 Şubat 2000, Kuşadası.

Yurdakul, N., (1981), Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar, İstanbul.

Özet:

Tarlalarda kendiliğinden yetişen meyan kökü ve bundan elde edilen meyan balı çeşitli sanayilerde kullanıldığı için ticari bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'nde özellikle İngiliz firmalarının öncülüğü sonucu XIX. yüzyılın ortalarından itibaren üretime başlanmıştır. Meyan kökü ve balı üretimi kısa zamanda emperyalistler arası bir çatışmaya dönüşmüş, elçilikler bile taraf olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Meyan Kökü, Meyan Balı, yabancı sermaye, Forbes Şirketi, Türkiye İhracat Tarihi

Absract:
Liquorice, the plant that grows wild in fields, has economic value with its roots used in industry and its juice, called *meyan balı*. From the mid-nineteenth century on, it begun to be cultivated in the Ottoman Empire particularly by British entrepreneurs. It soon became a field of competition among emperialist countries which often resulted in the involvment of their consuls in the Empire.

Key words: Liquorice plant, foreign capital, Forbes cooperation, Turkish export history

İri Taneli Bakla

XIX. Yüzyıl Sonlarında İzmir-Aydın Demiryolu Güzergahında Amerikalı Bir Seyyahın Gözüyle Aydın Ovası'nda İncir Tarımı ve İzmir'de İncir Ticareti*

İzmir İncir Hasadı[1]

Marsilya'dan, Liverpool'dan, Trieste'den, Karadeniz'in iki ya da üç limanından aktarmasız İzmir'e giden bir vapur bulabilirsiniz. Şayet Batı'dan geliyorsanız, gemi sizi klasik denizlerden geçirir. Sağda Khios (Sakız) adası uzanır. Başınızı çevirdiğinizde Midilli'nin ahşap yelkenlileriyle zengin yemyeşil bitki örtüsünü değiştiren bir tonlamayla gri zeytin ağaçlarını görebilirsiniz. Adaların arasında güçlü bir akıntı vardır. Fakat deniz İtalyan sahillerinden daha koyu bir maviliktedir.

Buharlı gemi rotasını tekrar sağa çevirdiğinde dingin bir suyla karşılaşırsınız. Şimdi İzmir Körfezi'ndeyiz ve şehir tepelerle çevrili sahiliyle boylu boyuna uzanmaktadır. İzmir, Avrupa'nın bütün gereksinimlerini karşılayan küçük bir bölgenin anahtarı konumundadır. Hakikaten İzmir, kurutulmuş meyveleriyle bütün dünyaya ün salmıştır. Şehrin kalbinde, güneye Efes ve doğusundaki Sarayköy'e işleyen bir demiryolu bulunmaktadır. Bu hattın trafiği daha çok meyve hasadına bağlıdır.

İzmir'de dünyanın bütün bölgelerine incir dağıtan büyük bir pazar vardır ve limanın içinde yüklenmeyi bekleyen gemiler, taşıyıcılar, mavnacılar, sırtında kasalarıyla incir

---

*Çeviren Tanju DEMİR, Yrd. Doç. Dr. (Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü).

1 Bu makale *The Smyrna Fig Harvest*, adıyla **Harper's New Monthly Magazine**'de (Cilt 80, Sayı 476, Harper & Bros, New York, Ocak, 1890, ss. 287-297) yayımlanmıştır. Yazarı belirtilmemiş olan bu makalenin resimleri dünyaca ünlü ressam ve gravür ustası Tristram Ellis'in imzasını taşımaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında bir çok dergi ve kitaptaki gravürlerde imzası bulunan Ellis, muhtemelen yazarla birlikte Anadolu'ya gelmiştir. Gravürlerdeki imzaların tarihleri 1887'dir (Çevirenin Notu).

taşımaya çalışan hamallar kente girer girmez sizi karşılar. Demiryolu limana ulaşır. Bu demiryoluyla incirin anavatanına ulaşabilirsiniz.

Aslında tüm dünyaya gönderilen bir ürün yetiştirildiği düşünüldüğünde bu arazi oldukça küçüktür. Menderes nehri boyunca uzanan vadiler ve ovalarda altı üstü 50 millik bir alandır. Genişliği de bir çok yerde 5 mili geçmez. Ancak, bundan yirmi yıl önce bu arazinin sadece yarısı kullanılıyordu.

Klasik topraklarda pek çok kurum ve kişi tarafından kutsanmış kasabalardan geçerek ilerleyen tren Doğu'daki bir çok bölgede olduğu gibi erken dönemlerden beri ticaretle meşgul olan İtalyan şirketlerine sigorta ettirilmiştir. Ayasuluk[2], iki buçuk saatlik bir yolculuktan ve 40 milden daha az bir mesafeden sonra karşımızdadır. Günümüzde Ayasuluk antik dönemi ve modern çağı bir arada yaşamaktadır. Antik Efes kentinin harabeleri bu küçük Türk kasabasının temelleri altında yatmaktadır. Bakımsız kulübeler, dünyaca ünlü Diana (Artemis) tapınağının etrafa yayılmış mermer sütunlarının kenarında durmaktadır. Define avcıları sorumsuzca ceplerini doldururken kimse bunlara sesini çıkarmamaktadır. Yöre halkı ise arkeolojik zenginliğe değil, bölgedeki en önemli ilk üretim noktası hâline gelen Ayasuluk'taki incir üretiminin kendilerine sunacağı ticarî getirilere odaklanmışlardır. 20 yıl önce burada hiç incir yetiştirilmezken, demiryolunun açılması halkı bu topraklarda incir üretmeye yöneltmiştir. Demiryolu Doğu mühendisliğine aykırı bir yapıda Ayasuluk'tan güneye

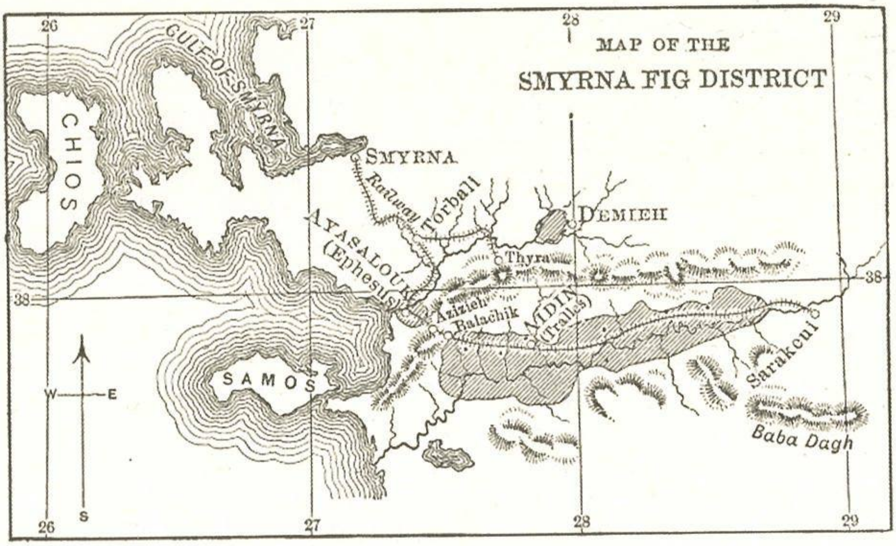

2 Günümüzde İzmir'in Selçuk ilçesi.

doğru giden yokuşa uzanmaktadır. Dört mil sonra demiryolunun deniz seviyesinden yüksekliği 800 feete ulaşır. Selatin Dağlarının zorlamasıyla girilen dönemeçte, Efes'in geçiş kapısı olan iki kulenin arasından bakıldığında Samos sahillerinin karşısında bulunan muhteşem deniz manzarasıyla karşılaşılır. Bu yokuşun eğimi 36 dereceye ulaşır. Hiçbir at veya sıradan bir lokomotif yüküyle bu eğimi aşamaz. Tren zirvedeki Aziziye istasyonuna vardığında devrilme olasılığına imkan vermemek amacıyla yerleştirilmiş büyük bir kiriş demiryolunu ayırır. Dönüş yolunda ise trenin tekerleklerine konulan takozlarla hız kesilir ve tren sadece yer çekimiyle hareket eder. Yolculuğun ilerleyen safhalarında ulaştığımız Balaçık ise büyük bir incir üretim bölgesidir. İlişikteki harita İncir üretim merkezlerini göstermektedir.

Vadinin altındaki taralı kısımlar incir yetiştiriciliği yapılan bölgeleri işaret etmektedir. Buradaki topraklar ürünün yetişmesi için gerekli olan nemi tutabilme özelliğine sahiptir. Bu kendine özgü durum incirin toplanma zamanı geldiğinde ne kadar önemli bir ayrıntı olduğunu belli eder. Bu sayede yapraklar renklerini ve kuvvetlerini muhafaza ederler. Toprağın özelliğinden dolayı ürün apayrı bir tat ve koku taşımaktadır. Gerçekten, bu kaliteli topraklar Menderes Vadisi'nin her iki yanını bir incir üretim merkezi haline getirmiştir. Bölgeye komşu diğer vadilere göçürme yoluyla yapılan denemelerde bile pek başarılı sonuç alınamamıştır. Birkaç yıl önce Mr. West, Kaliforniya'da buradakine çok benzeyen bir toprak keşfetmişti. İklim de aşağı yukarı aynıydı. Mr. West Aydın civarından 300 kadar incir fidanı getirdi. Bu incir ağaçları çok güzel yetişti. Ancak ürün toplanmaya yakın meyvelerin çoğu yeterince olgunlaşamadan çatlayıp dökülüverdiler. Ayrıca sağlam kalanlar için kurutma işlemi de tam anlamıyla yapılamadı. Üstelik yetişen incirler Menderes Vadisi'nde yetişen ürüne benzemiyordu. O alışılmış siyah rengi yoktu. Küçük ve kaba bir meyveydi. Dışı sarıya çalan bir yeşildi. İçini yarıp baktığınızda ise kenarları beyaz ortası kırmızıydı. Tadı buruktu. Bal damlasına benzeyen amber renkli bir su incirlerin diplerinden süzülüyordu.

Haziran ayında Aydın civarında bir incir bahçesini gezerseniz, sizi çok şaşırtacak bir olaya tanık olursunuz. Ağaçlar incirle doludur ve dallar meyvelerin ağırlığından yerlere kadar eğilmiştir. Meyvelerde neredeyse yarı olgun bir haldedirler. Köylülerden biri elinde bir sepetle yerdeki incir kozalaklarını toplamakta ve ayrı bir alanda bunları iplerle küçük demetler halinde bağlamaktadır. Bu iplerde bazen bir çift bazen de altı tane incir bulunur. İşçi elinde tutuğu iplere bağlanmış bu incir demetlerini birer birer ağaçların dallarına savurur. İşçinin bunu ne amaçla yaptığını tahmin etmek oldukça zordur. Bunlar eğer gıda için saklanacaksa, bunlar acımsı tatlarından ötürü yemek için uygun değildirler; ancak burada yapılan işlemin özel bir amacı vardır ki, erkek incir ağaçlarındaki ürünlerin kullanılarak diğer ağaçlardaki çiçeklerin döllenmesidir. Bazen kapri incir denilen ağaçlar, bu tür bir işleme ihtiyaç duyduğunda bunlar tane başına 1

kuruş veya 5 cent gibi bir fiyata alıcı bulabilmektedir. Bu ilk bakışta çok yüksek bir fiyat gibi görünse de mahsulün kârlı olabilmesi için gereklidir. Haziranın sonundan Temmuza kadar incirler olgunlaşır. Bu dönemde incirler pek lezzetli değillerdir, ancak tatları yavaş yavaş yerine gelmeye başlamıştır. İncirler koparıldığı zaman süte benzeyen bir sıvı hemen gözünüze çarpar. Bu incir hırsızlarının mevsimidir. İncir bahçeleri artık gece ve gündüz kendilerini gözetleyecek görevlilere ihtiyaç duymaya başlamışlardır.

Bekçi adı verilen bu görevliler civardaki barakalarda ikamet ederler. Bu barakalar amaçlarına nazaran çok daha donanımlı bir görünüm sergilerler. Bu da Küçük Asya'nın hâlâ haydutlar için çok elverişli bir avlanma sahası olmasından kaynaklanan bir gereklliktir. Bellerinde müzedekiler gibi bıçakları, tabancaları, ucuna ağır demir bağlanmış kalın sopaları[3] ile bu bekçiler resimde de görüldüğü gibi korumanın biçimselliği konusunda iyi bir fikir verirler. Bekçinin barakası genellikle incirlerin kurutulduğu kısma kurulmuştur. Çünkü burası ilginin en çok yoğunlaşması gereken bölgedir. Resimde de görüldüğü gibi bekçi tüm dikkatiyle bahçeye bakmaktadır.

3 Gürz olmalıdır.

Ağustosun ortalarına doğru incirler tamamen olgunlaşmıştır. Bu vakit geldiğinde çevredeki tüm ahali incir bahçelerine akın ederler. Kadın, erkek, çocuk demeden, kavurucu güneşe aldırmadan ağaçlardan incirler toplanır ve sepetlere doldurulur. İncirler ağırdır, sepetler 35 - 40 cm boyunda ve yaklaşık aynı genişliktedir. Sepet tamamen dolduğunda bir kadın için kaldırması güç bir hale gelir. Bu nedenle incirler bütün bahçeden azar azar toplanır. Yere düşmüş incirler ayrılarak güneşte kurumaya bırakılır. Ağustosun sonlarında incirler biraz ağırlık kaybederler, bir sepet dolusu incir artık daha rahat kaldırılabilir. Her ağaçtan bir sepetten fazla incir toplanabilir.

Bu mevsimde bahçelerin ve çevrenin görünüşü çok etkileyicidir. Zirveleri dumanlanmış dağlar arkada harika bir görünüm oluştururken, bulutsuz gökyüzüne doğan güneşle başlayan sabahlar yaşama sevincinizi artırır. Her yaştan büyük ve çocuklar, ağaçların üstünde, dalların veya güneşin altında incir toplamakla meşguldürler. Doğu'nun tüm özelliklerini taşıyan yerel kıyafetleri içinde kadın ve erkekler çok dikkat çekicidirler. Erkekler, bellerindeki kuşakları, günümüz Yunanistan'ındakilere benzeyen kısa şalvarları, cepken ve dar mintanları ile bir İtalyan bebeği gibidirler. Kuşakları ne kadar geniş görünse de şalvarları da dize kadar ancak gelen boylarıyla o kadar kısadır. Dağlılara has uzun çorapları ile bu kıyafet tamamlanır. Başlarına giydikleri geleneksel feslerini poşu ile sararlar. Anadolu köylüsü silâha düşkündür. Pek çok seyyah bu konuda hemfikirdir. Bellerinde iki uzun, iki kısa kama, tabanca ve yeteri kadar cephane taşırlar. Tüfekleri ve sırtlarına çapraz doladıkları fişekleri de bulunur. Bunlar zeybekliğin temel şartı olarak görülür. Kadınlar daha bol ve ayak bileklerine kadar uzayan şalvarlar

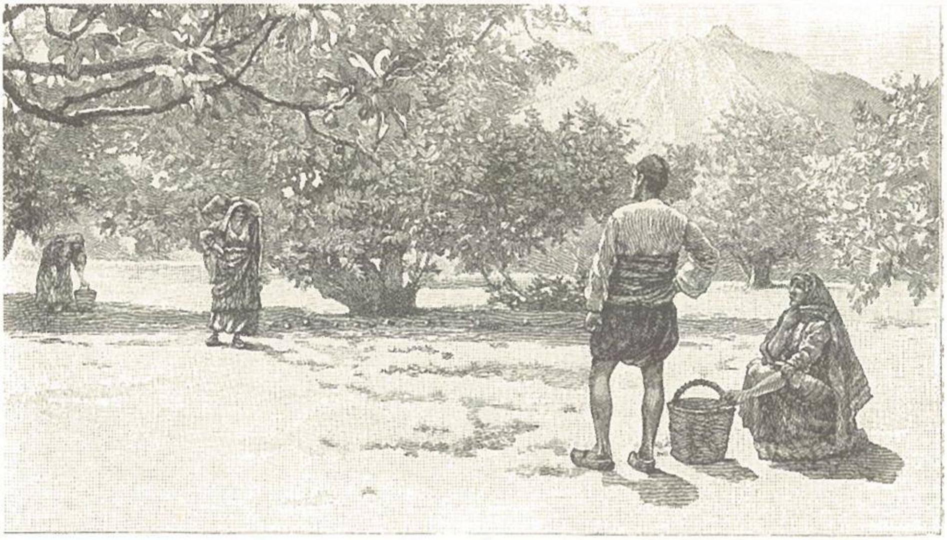

giyip gümüş işlemelerle süslü kemerler bağlarlar. Kıyafetleri beyaz, kırmızı ve sarı renkleri ile olabildiğince canlıdır. Yörede ücretler yüksek değildir. Bir işçi günde 14 cent (üç kuruş) almaktadır. Ancak hasat zamanlarında tecrübe ve yeteneğine göre bir işçinin ücreti yarım dolara (10 kuruş) kadar çıkabilmektedir. İncirler ağaçta tek tek bulunur, nadiren ikisi bir aradadır. Asla salkım halinde değildirler. Hatta üst dallardan düşenlerin kuvvetiyle küçük dallar ve yapraklar kırılır. Böylece incirler etrafa rast gele yayılır. Eğer bunlar yerde 24 saatten fazla kalırlarsa çabucak bozulurlar.

İncirlerin kurutulmasında diğer aşama şudur: incirler yerden 15-20 cm. yükseklikte yayılmış hasırlar üzerine serilir. Bunu yaparken hiçbir incirin diğerine değmemesine dikkat edilir. Sıcak Eylül güneşinde meyveler bir haftada kururlar ve gerçek boylarının yarısına geldiklerinde artık onların paketleme ve satılma zamanı gelmiştir. Satıcılar bunu müşteriye "Eleme İncir" adıyla satarlar. Batı'da bir çok kişi Eleme'nin incirlerin geldiği yer olduğunu zanneder. Oysa ki, gerçekte bu yöresel bir isim değil; onun kalitesini belirlemek için kullanılan bir deyimdir. Bu incirler paketlenmez. Pazarlarda sepetler içinde satılır. Batı'da olduğu kadar Doğu'da da ticarette hile görülmektedir. Elemenin esas anlamı kaliteli incirdir. Ancak bu deyim artık dünyaya ihraç edilen birinci, ikinci, üçüncü kalite demeksizin tüm incirler için kullanılmaktadır. Üstelik,

aslında ülkelerinde hiç incir yetişmeyen Atlantik ötesi ülkeler bile 4. kalite incirleri kendi ülkelerinin ürünüymüş gibi piyasaya sürmektedirler. Bunlar Londra'da reçel yapmak için kullanılmak üzere satılan incirlerdir.

Bunlardan bir kısmı ucuz ispirto ve gübre üretiminde kullanılır. Bu çeşit incirlere "hurda" adı verilir. İzmir - Aydın Demiryolu Şirketi bunları özel vagonlarda ve üzerlerinde "hurda" olduklarını gösteren özel bir işaret bulunan kasalarda taşır ve limana ulaştırır. Bu ayırma işleminin bazen kötüye kullanıldığı da olur. Eleme incirler, tüccarlar tarafından hurda kasalarına yüklenir. Böylece düşük fiyatla vergilendirilmesi sağlanarak büyük bir haksız kazanç elde edilir. Demiryolu şirketi bu vurgunculuğa karşı önlem almak zorunda kalmıştır. Şirket tarafından müfettişler görevlendirilmiş ve bu müfettişler hileli olduğundan şüphelenilen kasaları açmaya yetkili kılınmışlardır. Bu sayede hem şirket hem de ihracattan vergi alan devletin zararına engel olunabileceği düşünülmüştür.

Toplanan incirin başlıca 4 kalitede olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar da evsaf bakımından iki ana kısma ayrılabilirler. Elemeler ve elde kalan hurdalar. İlk üç kalitedekiler yenilebilecek niteliktedir. Hurda ya da eleme olsun tüm incirler İzmir'deki büyük incir işletmelerine gönderilir. Hurdalar sarı kasalarda, bez çuvallar içinde gönderilirken, eleme incirler titizlikle paketlenir. Bunların taşınmasında keçi kılından çuvallar kullanılır. Keçi kılından yapılmış çuvallar sayesinde eleme incirler çuvala yapışmaz. Aynı zamanda keçi kılı çuval incir için en uygun saklama koşullarını sağlar. Yalnız bunlar çok pahalı olduğu için tüccarlar ya da üreticiler çuvalları taşıyıcılardan kiralarlar. Bu taşıyıcılar incir ticaretinin önemli bir parçasıdırlar. Bunlar "Deveci" adıyla adlandırılırlar. Devecilerin tek görevi incir taşımak değildir. Tüm ticarî malların taşınmasında rol oynarlar. Taşıyıcılar ve üreticiler incirleri bölgedeki en yakın istasyona kadar birlikte götürürler. Yol boyunca birbirlerine eşlik ederek demiryoluyla kervanların yükleneceği Kervan Köprüsü durağına ulaşırlar. Buradan tekrar develere yüklenen incirler iki mil ötedeki İzmir İncir Pazarı'na doğru yola çıkarlar.

Bundan sonra deveci incirlerin indirileceği pazara varır. Deveci sadece develeri süren adam değildir. Onun sermayesi olan develeri ve heybeleri kendi karakterini yansıtır. Bu adamlar, dürüstlükleri ile büyük ün kazanmışlardır. Çünkü, çağımızda tüm dünyada zor bulunan bir özellik haline gelen dürüstlük, bu işin temelidir. Kervancılık ya da devecilik dürüstlüğü esas alan bir sistem üzerine kurulduğundan kervancıların kendi aralarında yazılı olmayan bir yasaları vardır. Bu yasa ise düzenbazların bu meslekte barınmasına asla izin vermez. Alttaki resimde develerin Kervan Köprüsü'nü geçişleri görülmektedir. İzmir hemen arkada ve sağ tarafta uzanmaktadır. Servilerin bulunduğu kısım ise kent mezarlığıdır. Gün boyunca develerin her geçişlerinde boyunlarında çanların sesini nehrin iki yakasından duyabilirsiniz. Nehir kenarının yükseldiği bu noktada asmalı kahveler bulunmaktadır. Kentlilerin en çok

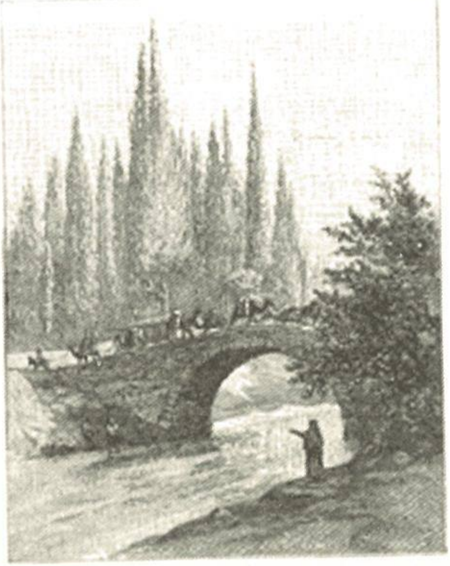

hoşlandıkları dinlenme yeri burasıdır. Burada oturup sigaralarını tüttürürken kahvelerini yudumlarlar. Bu köprünün Roma dönemine ait olduğu söylenir. Haçlılar da bu köprüyü kullanmış olabilirler. Servilerin değişik bir güzelliği vardır. İzmir'in iklimi ve toprağı bunların yetişmesi için çok elverişlidir.

Çanların sesi genellikle çok melodiktir. Öncü ve artçı develer daima sırtlarında ve boyunlarında taşıdıkları çanlarla bu melodiyi çıkarırlar. Bu çanlar Erzurum'da yapılır ve görünüşleri çok değişiktir. Birbirinin içine geçmiş bir şekilde üç veya daha fazla parçadan oluşurlar.

İzmir incir pazarı buradan yani Kervan Köprüsü'nden iki mil uzaklıktadır. Burada iki haftalık incir mevsiminde yaşanan faaliyeti ve yoğunluğu sözle anlatmak mümkün değildir.

Kervanlar İzmir incir pazarına vardığında karşılaştıkları manzara oldukça ilginçtir. Küçük depolarla dolu iki dar ve kirli cadde incirin işlendiği merkezi oluşturur. Buradaki ambarlar incirlerin depolandığı yerlerdir. Yahudi ve Rum cemaatlerine mensup tüccarlar depolarına gelen incirleri paketleyici firmalara satarlar.

Aşağıdaki resimde solda hükümet müfettişi yüksekçe bir yerde oturmuş, yapılan işlemleri gözlemliyor ve sonuçları kaydediyor. Onun önünde deveci, devesini boşaltıyor. İyice yüklenmiş ve eleme inciri dolu kıl heybeler ambara indiriliyor. Devecinin belindeki kalın kuşakta deri bir kılıf içinde bir revolver bulunmaktadır. Bu şaşırtıcı gelebilir ama İzmir'de şehir içinde ateşli silâh taşınmasını engelleyen bir kanun yoktur. Zaten böyle bir yasak da istenmemektedir. Sağda keçi kılı heybelerin kaldırıma indirildiğini görmektesiniz. Buradaki kargaşa ve düzensizlik resimde görüldüğünden çok daha büyüktür. Bu dar cadde kendisinden beklenmeyecek pek çok işlevi yerine getirmekle yükümlüdür. Hükûmet memurları, hamallar, yiyecek içecek satan seyyar satıcılar,

deveciler ve tüccarlar hep burada toplanmıştır. Dar caddenin iki yakasında ambar önlerinde yığılmış çuvallara daima rastlayabilirsiniz. Buradan geçen tüm yolcular yığın halindeki çuvalların üzerinden atlayarak yollarına devam etmek zorundadırlar. Güneş battığında bütün cadde boşalır ve sessizliğe gömülür. Sadece birkaç bekçi dışarıda kalan meyvelerin güvenliği ile ilgilenir.

Biz, devecinin işini gönül rahatlığıyla tamamlayıp işvereniyle birlikte köyüne döndüğünü varsayalım. İncirleri daha bir çok işlem beklemektedir. Çuvallar içindeki incirler şimdi paketçilerin ellerindedirler ve tekrar develere yüklenerek paket işletmesine doğru yola çıkarlar. Ticaretin bu dalı Rumların elindedir ve dünyadaki pek çok incir müşterisi bu ürünün Rum ya da Yunanlar tarafından üretildiğini düşünür. Bununla birlikte İzmir'de Hollandalılara ait bir paketleme firması da vardır. İzmir'deki en büyük incir işleme şirketi olan bu tesislerde en temiz ve güvenilir mallar üretilir. Dutihl and Co. adındaki bu şirketin atölyelerinde incirler sınıflandırılır, düzeltilir ve paketlenir. Sınıflandırma işlemi genellikle kadınlar tarafından yapılır. Çok katlı olan atölye binasının[4] giriş katında, farklı milletlere mensup 100 - 150 kadar kadın çalışmaktadır. Burası oldukça geniş, iyi havalandırılmış ve tabanı çok güzel temizlenmiş büyük bir salondur.

Salonda geç kızlar, kadınlar, Rum, Yahudi, Türk ve Ermeni durmadan işleyen çeneleriyle hiç susmadan, ama elleri de bir o kadar meşgul şekilde yığın halindeki incirleri ayıklarlar. Önlerindeki kağıtlarda resmedilmiş ölçü ve özelliklere göre kalite kalite ayırırlar. Dokunarak, hissederek, her meyve parmak ve avuçlar arasında kontrol edilir. Bu işlem onların birinci, ikinci veya üçüncü kalite olup olmadıklarını anlamak içindir. Iskartaya çıkarılanlar sol tarafa konurlar. Bu ayrılanlar dördüncü kalitedir ve bunların Avrupa'ya ihracına izin verilmez. Fakat bunlar 20 kiloluk kutulara yerleştirilerek çevre kentlere gönderilirler.

Aşağıdaki resimde görülen kızlardan solda grup halinde bulunanlar Türk'tür. Onlar, beyaz başörtüleriyle diğerlerinden hemen ayırt edilebilirler. Yüzleri kapalı değildir. Sadece yabancılarla karşılaştıklarında iffetlerinden yüzlerini örterler. Şirkette incir getirip götürmekle görevli bir erkek işçi içeri girdiğinde ise ondan sakınıp örtünmezler.

4 Bu binalardan bazıları günümüze ulaşmıştır. Alsancak civarında bulunan bu binaların bir benzeri günümüzde mahkeme binası olarak kullanılmaktadır. Geniş bir alan üzerine inşa edilmiş bu yapılar taştan olup üç veya dört katlıdırlar.

İşlerine devam ederler. Türk kadınları birlikte grup halinde bulunmayı tercih ederler. Doğu'da taassup çok güçlüdür. Farklı dinden olanlara halk arasında aslında çok da dostça bakılmaz.[5] Ancak her nasılsa Dutihl Şirketi'nde yani diğer dinlerden birine mensup bir adamın atölyelerinde çalışabilmektedirler.

İlginçtir, Türk kızları kendilerine özgü bir bilek hareketiyle yığın içinden aldıkları incirleri havaya fırlatıp diğer elleriyle yakalayarak ayırırlar. Onların bu hareketi hem çok etkileyici bir görünüm yaratır hem de onları diğerlerinden daha hızlı çalışıyormuş gibi gösterir. Atölyede herkese yaptığı iş kadar para ödenir. Haftalıkları yaptıkları iş kadar azalır ya da çoğalır. İncir ayırma çok zor bir iş değildir. Bu nedenle her yaştan kadın burada çalışabilir. Aynı burada olduğu gibi İspanya Seville'deki sigara fabrikasında da genç kadınları bebekleriyle birlikte görebilirsiniz. Buradaki manzara bir ressamın fırçasından çıkmış gibidir. Üstteki resimde ayakta duran kızın solundaki kadın en az 60, sağdaki çocuk ise en fazla 6 yaşındadır.

Ayrılan incirlere teknik bir deyim olarak "makaronya" denir. Bu ayırma atölyesinden geçen her incir için kullanılan bir kelimedir.

İncirler ayrıldıktan sonra düzeltilip paketlenecektir. Bu işlem özellikle erkekler tarafından yapılmaktadır. Çünkü bu iş, sürekli bununla uğraşan ve tecrübe kazanmış

5 Yazar burada halk arasında kullanılan "Gavur" sözünden bahsediyor olmalıdır.

parmakların üstesinden gelebileceği bir yetenek gerektirir. Ustalıklı parmak hareketleriyle bir masanın üzerinde şekillendirilip düzleştirilerek sarılan incirler özel kutulara yerleştirilir. Yıllar önce incirler bu şekilde değil rulo haline getirilip sapları ayıklandıktan sonra küp şeklinde paketlenir ve "lokum" adıyla satılırdı. Şimdi hâlâ Doğu pazarlarında bu adla bilinen mallar mevcuttur.

işlenmiş incir

Lokum adıyla satılan incir

Paketleme atölyesinde, ayırma salonunda olduğu gibi bütün milletlerden insanlar toplanmıştır. Kadınlar gibi erkekler de görevlerini mükemmel bir uyum içinde yerine getirirler. Ancak kadınların tersine erkekler çalışırken büyük bir sessizlik yaşanır. Sadece zaman zaman ellerindeki makaronyalar bittiğinde işçiler yeni bir tanesinin getirilmesi için seslenirler.

Sandalye veya taburelerde oturan adamlar yüzleri birbirlerine bakacak biçimde bir masanın etrafında düzenli biçimde sıralanırlar. Aynı anda birlikte yapılan paketleme sırasında masada tuzlu su da bulunur. İncirleri paketlemeden önce bu karışıma ellerini batırarak incirleri sıvazlarlar. Bunun yapılmasının nedeni tuzun meyvelerdeki şekerin açığa çıkardığı koyu ve şekerli sıvıyı emmesidir. Ancak bu işlem inciri sadece belirli bir zaman muhafaza edebilir. Gerçekte incir paketlendikten üç ay sonraya kadar yenilebilecek niteliğini korur.

İncir paketlenirken, uzun süre dayanması, dış şartlardan etkilenmemesi için bazı ek tedbirlere ihtiyaç vardır. Yani meyvelerin dağıtımında kullanılan kutuların belirli özellikleri olmalıdır. Örneğin, kutunun üzerine kazara bir bıçak düştüğünde üstündeki kaplama zarar görmemelidir. Kutuların içindeki incir miktarı, bunların ağırlığı, gönderilecek pazarın isteklerine göre belirlenmektedir.

İyi bir paketleyici uzun süren eğitiminin sonucunda elde ettiği yeteneğinin karşılığında gerçekten iyi bir ücret alır. Örneğin Dutihl Şirketi'nde çalışan paketleyicilerden her biri yarım günde bir dolar almaktadır. Ancak, bu ücret ürünün bolluğuna veya azlığına göre değişebilmektedir. Osmanlı tebaası olan bütün milletlerden işçiler burada çalışırlar; fakat en iyi ücreti Rumlar alırlar. Onların bu işin en usta zanaatkârları oldukları kabul edilir. Paket başına bir kıyaslama yapıldığında çıkardıkları işe göre verilen haftalıklarda gerçekten en yüksek ücretleri Rumların aldığı görülür. Türkler ise daha az iş çıkarırlar ve dolayısıyla daha az ücretle çalışırlar.

İncir işletmesine ait binanın bir kısmında bütün Rumları, diğer bir bölümünde bütün Türkleri ve aralarında Yahudilerin de bulunduğu diğer azınlıkları da diğer bir kısımda kümelenmiş olarak bulabilirsiniz. Doğu'da insanların doğum yerleri değil, ait

oldukları inanç sistemleri önemlidir. Bu yüzden aynı kentte yaşıyor olsalar da kendi cemaatleriyle bir arada bulunmayı tercih ederler. Küçük Asya'da tüm Müslümanlar Türk olarak adlandırılırken Rum Ortodoks Kilisesine mensup olanlara Rum denir. Ermeniler ve Yahudiler de ait oldukları cemaatlere göre değerlendirilirler. Aşağıdaki resimde bir Rum incir paketlerken görülmektedir. Onun karşısında oturan zenci incirlere son şeklini vermektedir. Zencinin yanındaki bir Türk'tür. Onların sağındaki grup ise tümüyle Yahudilerden oluşmaktadır. En iyi kalitedeki incirler kutulara yerleştirilirken, üçüncü kalite olanlar fıçılara doldurulmaktadır.

Erkek çocuklar zaman zaman ya ayırma atölyesinden aldıkları makaronya sepetlerini getirirler ya da susamış işçilere su getirirler. Bu işyerine 150'si kadın 50'si çocuk 500 kadar işçi çalışır.

Dinsel düşünceler işçiler arasında nadiren münakaşa sebebi olur. Aslında bu işçiler para kazanma çabası içinde o kadar meşguldürler ve ürün mevsimi o kadar kısadır ki, bu dönemde başka bir şey düşünecek vakitleri olmaz.

Bunun yanında genellikle silâhlıdırlar. Hemen hemen hepsi güneş ışığında parıldayan saplarıyla Türk kamaları veya parlatılmış kabzalarıyla İngiliz revolverleri taşırlar.

Paketleyicilerin Ağustos'un ortalarında ve Eylül'de başlayan işi, Eylül'ün sonlarına kadar devam eder. Ekimin ikinci haftasında ülkedeki incir hasadı sona erer. Ambarlar kilitlenir. Artık kervan köprüsünde deve çanlarının süslerinin sıklığı azalmaya başlar. Artık Kervan yolu ve Aydın Demiryolu ölü sezona girmiştir. Aydın'ın incir bahçeleri ıssızlaşır. Yüz binlerce kilo incir paketlenerek dünyaya dağılır. İncir ticaretinde Amerika ve İngiltere en büyük çaplı alımları yapan müşterilerdir.[6]

Özet:

1887 yılı yaz aylarında Aydın Demiryolu'nu kullanarak en önemli incir üretim bölgesi olarak bilinen Büyük Menderes Vadisi'ne giden Amerikalı bir seyyah, yanında bulunan ünlü ressam Tristram Elllis'in çizgileriyle süslediği yazısında çok ilginç detaylar aktarmaktadır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, İzmir, demiryolu, incir üretimi.

Abstract:

in 1887 an American traveller who went to Büyük Menderes Valley known for its fig cultivation published an article illustrated by famous painter Tristram Ellis, gives very interesting details of the region and fig production.

Key words: Ottoman Empire, Izmir, railway, fig production.

6 Yazarın bu ifadesini İzmir İngiliz Konsolosluk Raporları da doğrulamaktadır. Bu raporlara göre, 1885 yılında İngiltere ihracatın yüzde 43'üne talip olmuştur. Fransa ise 1882'den itibaren payını artırmıştır. Avusturya ve ABD de en iyi müşterilerdendir. 1888 yılında toplam incir ihracatının yarısı İngiltere'ye ve sekizde biri de ABD'ye yapılmıştır. **İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 1998, s.78,89.

Âdî Mısır Fidanı

Mısır Buğdayı
Rumeli'nde (Kokoroz),
Trabzon havâlîsinde
(Lazut) tesmiye olunur.
Mısırın bir çok envâı
olub memleketimizde
ale'l-ekser Âdî Mısır
yahud Yaz Mısırı zer'
olunur.

Conference Review/Konferans Değerlendirmesi

Girit Üniversitesi (Yunanistan) Tarih ve Arkeoloji Bölümü

"Osmanlı ve Balkan Ulusçuluğunun Yükselişi, 1789-1832: Çatışma, Dönüşüm, Uyarlanma" (13-14 Aralık 2003)

Elias KALAVAS*

Resmo'da Girit Üniversitesi Tarih ve Arkeoloji Bölümü tarafından düzenlenen konferans, Osmanlı emperyal siyasetinin 1800'lerde Balkanlardaki bir dizi siyasal hareket sonucu meşruiyetini yitiriş sürecini, İmparatorluk *içinde* yaşanan toplumsal, ekonomik, siyasal ve ideolojik dönüşümler perspektifinden irdelemeyi amaçlamıştır. Prof. Loukos (Girit Üniversitesi) bildirisinde böyle bir yaklaşımın önemini vurgularken, Yunan tarih yazımının etnosentrik yapısının bugüne kadar 1821 Yunan Devrimi öncesi ve sonrasında yaşanan olayların Osmanlı bağlamı içindeki yerini göz ardı edişini de dile getirmiştir. Loukos tarihyazımının yalnız Osmanlı kurumlarındaki 'yukarıdan' değişimler üstünde değil fakat Yunan Devrimi'nin 'öteki'si olan, özellikle yüzyıllarca gayrimüslimlerle bir arada yaşadıkları bölgelerde Müslüman halk üstünde odaklanan araştırmalardan da yararlanması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, 1800'lü yıllarda Balkan halklarının 'öteki'ne ilişkin yeni imgeler oluşturması ilginç bir araştırma konusudur.

Gergana Georgieva (Balkan Araştırmaları Enstitüsü, Sofya) Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan eyaletinin çekirdeği olan Rumeli'nin idari yapısını araştırmaktadır. Georgieva'ya göre, 1800'lerde eyalet, bölgenin ana özelliği haline gelen kargaşayı daha etkin biçimde denetim altına alabilmek amacıyla önemli derecede yeniden yapılandırılmıştır. Dr. Antonis Anastasopoulos (Girit Üniversitesi) III. Selim'in nizam-ı cedit adıyla anılan reform programının Karaferye (Veroia) şehir ve eyaletindeki uygulamasını incelemektedir. Reformlar, imparatorluk merkezi adına eyaletler

* Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü, F.O.R.T.H., Resmo, Yunanistan.

üstündeki mali denetimi daha yeterli hale getirmeyi hedeflemektedir. Yazar, Müslüman veya Hıristiyan Balkanlar'daki orta halli bir eyalet şehrinin halkı için, III. Selim'in reformlarının İstanbul'la kurulmuş olan geleneksel ilişkiyi tedricen dönüştürerek yeni bir çevre yarattığını fakat kökten bir değişiklik oluşturmadığını ileri sürmektedir.

Tuna prensliklerinde 1800'lü yıllar Rus diplomasisinin de etkisiyle imparatorluk başkenti karşısında yeni bir özerklik statüsünün kuruluşuyla öne çıkar. Prof. Viorel Panaite (Bükreş Üniversitesi) Romen etnosentrik tarih yazımının bugüne kadar, Eflak ve Moldavya'nın daha önceki yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun eyaletler yönetimine bağlı olarak yaşadığı siyasal ve hukuki koşulları yanlış kavramlaştırmasından dolayı, bu dönüşümün yapısı ve önemini göz ardı ettiğini söylemektedir. Benzer biçimde, Èedomir Antiæ de (Balkan Araştırmaları Enstitüsü, Belgrad) Sırp etnosentrik tarihyazımının Sırp Prensliği'nin ilk dönem kurumlarında gayet iyi belgelenmiş olan Osmanlı etkilerini değerlendiremediğini ileri sürmektedir.

Bağımsız Balkan devletlerinin tarihyazıcılığı Balkan halklarının yeni doğan ulus-devletlerle bütünleşmesinde önemli bir rol oynayan eski Osmanlı kurumlarının meşruiyetini kaybetmesi üstüne odaklanmıştır. Öte yandan, ulusal Balkan tarihleri Vidinli Osman Pazvantoğlu örneğinde olduğu gibi imparatorluk merkezine karşı Müslüman girişimlerini, Hıristiyan isyanlarıyla aynı özellikleri içermelerine karşın, hiç bir zaman konu edinmemişlerdir. Dr. Rossitsa Gradeva (Balkan Araştırmaları Enstitüsü, Sofya) bildirisinde, Vidin eyaletinde yarı özerk bir erken-devlet kurmuş olan Pazvantoğlu'nun Osmanlı nizam-ı cedit'ini, özellikle mali boyutuyla reddederek, 16. yüzyılın klasik 'Süleyman Çağı'nı canlandırmak istediğini keşfetmektedir. Pazvantoğlu'nun imparatorluk merkezine karşı mücadelesinde Fransız diplomatının ilgisini çekmesi, Prof. Rachida Tlili Sellaouti'nin (Tunus La Manouba Üniversitesi) gösterdiği gibi dikkate değerdir. Fransa, Mısır seferi bağlamında, Pazvantoğlu örneğini, genel ekümenik *république* görüşünün bir parçası olduğu kadar, bir Müslüman *république* yaratma girişimi olarak da görmüştür.

Öte yandan, 1800'lerde Osmanlı Balkanlar'ında imparatorluk merkeziyle çatışmaya başlayan yeni siyasal oluşumların kökenleri nelerdi? Dr. Dimitris Dimitropoulos (Ulusal Araştırma Kurumu, Atina) Tepedelenli Ali Paşa örneğinde Ali Paşa'nın güneydoğu Balkanlar'daki yönetimini, mali temelleri açısından incelemekte ve eski Osmanlı uygulamasıyla karşılaştırarak koyu merkezi niteliğini ortaya koymaktadır. Dr. Martha Pylia (Trakya Üniversitesi) ile Dr. Dimitrios Stamatopoulos (Makedonya Üniversitesi, Selanik) Pelaponnesos'ta Osmanlı bağlamında siyasal otorite edinmek için Hıristiyan seçkinlerin kullandığı mekanizmalar üstüne odaklanmışlar. Bu tür girişimlerin kendi aralarında sürekli çatışma doğurmuş olduğunu görmek ilgi çekici. Anna Vlachopoulou (Münih Üniversitesi) Mora'dan merkezi yönetime gönderilen şikayet yazılarının zengin arşivinden yararlanarak 1800'lerde, özellikle bir tür yerel 'mafya' oluşturan düzenli

veya başıbozuk askerlerin baskısı altındaki sıradan insanları etkileyen kargaşa ve korkunun yoğunluğunu vurgulamaktadır. Öte yandan, Panayiotis Stathis (Girit Üniversitesi), Merkezi Yunanistan'daki *kleft* ve *armatoloi*'nin Tepedelenli Ali Paşa yönetimi ve Napolyon Savaşları döneminde güçlü Osmanlı baskısını aşarak, kendilerini Osmanlı toplumundaki geleneksel rollerinden kurtaran bir dayanışma ağını nasıl kurduklarını çözümlemektedir.

Yunan Devrimi 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı tarihinin en önemli olayıydı. Prof. Vassilis Demetriades (Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü, Resmo) bildirisinde Girit devrimini, yerel topluma etkilerini ve adada Müslüman ve Hıristiyanların ilişkilerindeki gelişimi tartışmaktadır. Prof. Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun (Hacettepe Üniversitesi) bildirisinde gösterdiği gibi Yunan devrimi de elbette, bir dereceye kadar, Osmanlı tarihyazımında da yankısını göstermiştir. Osmanlı vakanüvisleri devrimi dini açıdan açıklayarak padişahın Rum tebasını İslam hukukunu çiğnemekle suçlarlar. Daha sonraysa, Yunan Vakası'ndan söz ederken siyasal açıklamayı benimsemişlerdir.

Prof. Hakan Erdem (Sabancı Üniversitesi) Yunan Devrimi sırasında değerlendirildiği biçimiyle 'kalleş Arnavutlar' üstünde odaklanmıştır. Yazara göre Arnavut askerlere ilişkin fazlasıyla olumsuz imge, Osmanlı valileri özel bir 'Osmanlılık' duygusu geliştirmeye yöneltmiştir. Yunan Devrimi'nin son yıllarında kurulan yeni Osmanlı ordusu asakir-i mansureye Arnavutların yazılmayıp Türk kökenli Balkanlı Müslümanların yazılması bu nedenledir. Erdem, bu tür toplumsal, ekonomik ve ideolojik dönüşümlerle geleneksel Osmanlı kimliğinin tedricen dar Türk kimliğine dönüştüğünü iddia etmektedir.

Christine Philliou (Princeton Üniversitesi) Yunan Devrimi'nden sonra da padişahın hizmetinde kalmayı sürdüren İstanbul Hıristiyan seçkinleri için kimlik sorunu olmadığını ileri sürmektedir. Bildirisinde, Fenerli Stephanos Vogoridis'in (Stefanaki Bey) Osmanlı siyasal kültürü içinde yetişmiş böyle bireylerin yaklaşımı ve kararlarına yeni bir yorum önermektedir. Yorumu, bu tür bireylerin ulusal bir kimlik iddiasından çok hırsla hareket ettiklerine dayanmaktadır. Bireysel tutumlarda ulusal homojenlik, 1840'larda da İstanbul sokaklarında konu olmamaktaydı; Prof. Cengiz Kırlı (Boğaziçi Üniversitesi) çözümlediği etkileyici hafiye raporlarıyla bu durumu yansıtmaktaddır.

Konferans, farklı tarihyazıcılığı geleneklerinden araştırmacıları bir araya getiren ve 1800'lü yıllarda Osmanlı İmparatorluğu araştırmalarını geliştirme arzusunun paylaşıldığı bir ilk adımdı. Katılımcılar bu dönemle ilgili yayınlanmış kaynakların ve araştırma programlarıyla birlikte Balkan ulus inşa sürecinin ilk dönemine ilişkin kuramsal katkıların da eksikliğini vurguladılar Osmanlı tebasının bu döneme ilişkin ekonomik, toplumsal konumu ve sonuçta siyasal tutumlarıyla da ilgili belli başlı bir çalışma yoktur.

Konferans bildirileri zaman içinde yayınlanacaktır.

Bizde ekseriyet üzere yalnız bir nev' Âdî Nohud ekilir. Yeşil iken ve kurudukdan sonra sebze halinde pişirildiği gibi gerek bu nev' ve gerek Koyun Nohudu ta'bîr olunan ve dânesi âdî nohuddan biraz iri olan nev'i koyun ve kuzulara ve ale'l-umûm boynuzlu hayvanâta verilir.

Âdî Nohud

"Bektaşilik Tedkikleri" Üzerine

Hasan YÜKSEL*

1899-1916 yılları arasında Yunanistan ile Türkiye'de kalan ve 1913'te Konya'ya yaptığı bir geziden sonra araştırmalarını Rumeli ve Anadolu'daki Hıristiyanlık ile Müslümanlık arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaştıran Hasluck'un[1] Bektaşilik üzerine kaleme almış olduğu bir kısım makalelerinin merhum Ragıb Hulûsî çevirisinden oluşan *Bektaşilik Tedkikleri* isimli eseri, 1928'de "Anadolu'nun Dinî Tarih ve Etnografyasına Dair Tedkikât Merkezi Neşriyatı" olarak İstanbul'da Devlet Matbaası'nda, Müderris Köprülü-zâde Fuat Bey'in bir mukaddimesi ile Harf Devrimi'nden önce eski harflerle (Osmanlı alfabesiyle) yayımlanmıştı. Bektaşilik konusundaki önemini halen muhafaza eden bu eser, birçok araştırmacının ilgisine mazhar olmayı sürdürmektedir ve görebildiğim kadarıyla bir kaç sene içinde dört kez farklı kuruluş ve kişilerce yayımlandı.

Birincisi, Sonbahar 1995'te Ant Yayınları arasında *Anadolu ve Balkanlar'da Bektaşilik* adıyla; ikincisi, Avrasya Etnografya Vakfı işbirliğiyle 1998'de Mustafa Destereci tarafından bugünkü dile aktarılarak *Bektaşilik Araştırmaları* başlığıyla; üçüncüsü 2003'te Prof. Dr. Mehmet Kanar tarafından İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları yayını olarak Internet üzerinde okuyucuya sunulmuştur.

Dördüncüsü ise, Yrd. Doç. Dr. Kamil Akarsu tarafından kısmen sadeleştirilerek yeni harflere çevrilip (!) eserin orijinal ismi olan *Bektaşilik Tetkikleri* adıyla Milli Eğitim Bakanlığı'nın Araştırma-İnceleme Dizisi'nin 85 numaralı yayını olarak 2000 yılında

---

* Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Sivas.

1 Christine Woodhead, "Hasluck Frederick William", DVİA, 16 (İstanbul 1997), 391-392.

5.000 adet basılmıştır. Üstelik bu kitabın kapağını açtığımızda, Milli Eğitim Bakanlığı'nın Yayımlar Dairesi Başkanlığı'nın 8 Aralık 1999 tarih ve 8808 sayılı yazıları ile ikinci defa yapılan baskısı olduğunu görüyoruz. Kısacası, bu eser aşağıda belirtilecek fahiş hatalarıyla beraber ikinci kez Milli Eğitim Bakanlığı'nın yayını olarak halka sunulmuştur.

Ayrıca, Bakanlığın "Kültür Kitapları Katalogu"na baktığımızda Sayın Kamil Akarsu'nun Milli Eğitim Bakanlığı'nın neredeyse kadrolu yazarı gibi çalıştığı ve *Rumelili Za'ifi Divanı* isimli eserinin de baskıda olduğu görülmektedir. Hatırladığım kadarıyla Kamil Akarsu'nun önceden de Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasında *Za'ifi Divanı'ndan Seçmeler* başlıklı bir kitabı daha çıkmıştı.

Her neyse! Şimdi, Sayın Kamil Akarsu'nun 1928'de eski harflerle yayımlanmış bir eseri, ne büyük bir gayret ve çabayla (!) bugünkü Türk okuyucusuna sunmuş olduğunu beraberce görelim:

1928'de Devlet Matbaası'nda *Bektaşilik Tedkikleri* adıyla yayımlanan eserin muharriri yani yazarı F[rederick]. W[illiam]. Hasluck'tur. Ne var ki, Sayın Kamil Akarsu herhalde eski harfleri iyi okuyamadığından F. R. Haslok olarak vermektedir. Kısacası eserin yazarının ismini yanlış okumuştur. Haydi diyelim ki, Sayın Kamil Akarsu bir zühul eseri olarak eski harfli vav harfini "re"ye benzetti ve böylece F. W. Hasluck'u yanlışlıkla F. R. Haslok olarak okudu. Bu 'Haslok' yazımı da yanlış; böyle okunabilir ama böyle yazılmadığını bilmesi gerekirdi. Sayın Kamil Akarsu'nun 'F. R. Haslok' yazımı da matbaa hatası sanılmasın; çünkü M. E. B. Devlet Kitapları Müdürlüğü'nün Kültür Kitapları Katalogu'nda da aynı yanlış sürmektedir.

Kamil Akarsu'nun sorunu salt eski yazılı harfler değil; Latin harflerle yazılan isimleri de yanlış okumaktadır. Mesela, Dârülfünun neşri (bundan böyle Drf. nşr.) s. 4 dipnot (bundan böyle dn.) 1'de Hacı Bektaş Tekkesi'nin tasvir ve tanıtımı için verilen kaynak eserlerden *Asie Mineure* isimli eserin yazarı 'Cuinet' adını 'Guinet' (Bkz. (Akarsu Yayını, bundan böyle Ak yay. s. 3 dn. 7) ve aynı sayfanın 8. dipnotunda da 'Cuinet'in ismini Osmanlıca harflere bakarak bu kez 'Guine' şeklinde yazmaktadır. Matbaa hatası sanılmasın, Sayın Kamil Akarsu s. 4 dn. 10'da (Drf. nşr. s. 5, dn. 1) Cuinet'in adını yine 'Guine' şeklinde okumaktadır.

Peki, Sayın Akarsu'ya soralım, 'muharrir' kelimesi ne zamandan beri 'hazırlayan' oldu ki, eserin yazarı için 'Hazırlayan F. R. Haslok' diyorsunuz? Tabi eserin muharriri F. W. Hasluck hazırlayan olunca, Sayın Kamil Akarsu'ya da, "yeni harflere çevirip kısmen sadeleştiren" görevi kalmaktadır. Bari bunun da üstesinden gelseydi!

Eserin eski harfli basımında Fuat Köprülü tarafından kaleme alınan üç sayfalık 'Mukaddime'yi yeni harflere çevirmekten sarf-ı nazar eden Kamil Akarsu, kendisinin yazmış olduğu önsözde, "en çok dil bilen Türk" olan R. Hulûsî ÖZDEM tarafından dilimize çevrilmiş ve "Maarif Vekâleti yayını olarak eski harflerle 1928'de yayımlanmıştı." demektedir.

Hâlbuki kitabın eski harfli basımı üzerinde yer alan bilgilere göre Hasluck'un *Bektaşilik Tedkikleri* isimli bu eseri, İstanbul Dârülfünunu Türkiyat Enstitüsü'nün Kurt Başlı amblemi ile 'Anadolu'nun Dinî Tarih ve Etnografyasına Dair Tedkikât Merkezi' neşriyâtı olarak yayımlanmıştır. Kitabın herhangi bir yerinde 'Maarif Vekâleti' adı geçmemektedir ve Sayın Kamil Akarsu'nun karine usulüyle varmış olduğu bu kanaatini okuyucuyla paylaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, merhum Ragıb Hulûsî'nin en çok dil bilen bir Türk olduğunu farzet ki senden öğrendik; peki, 70 sene sonra senin için ne diyeceklerdir, acaba?

Merhum Ragıp Hulûsî, Hasluck'un bu eserini çevirirken, açıklama gereği duyduğu yerlerde dipnotlarla izahatta bulunmuş ve bu açıklamanın Hasluck'un dipnotlarıyla karışmaması için de, parantez içinde "nâşir" diyerek okuyucuyu uyarmıştır. **Ne yazık ki, Kamil Akarsu bu "nâşir" sözcüğünü "yazar" olarak sadeleştirmiştir.** Sözgelimi, Drf. nşr. s. 3 dn. 1'de "Bu makaleyi tenvire yarayan harita mösyö Hasluck'un kendisi için hazırlamış olduğu bir plandır. Bugünkü şarâite binaen yeniden tersim edilmemiştir (nâşir)". İşte Sayın Kamil Akarsu bu dipnottaki "nâşir" sözcüğünü "yazar" olarak ve "tersim edilmemiştir" ifadesini "yeniden çizilmiştir" diye vermektedir (Bkz. (Ak yay. s. 2, dn. 5).

Drf. nşr. s. 4, "...II. Mahmud zamanında 1826'da Hacı Bektaş'ı sünni olmak üzere ve Nakşibendî şeyhi olarak gösteren **tarz-ı tefsiri irâe eden** bir yeniliktir." cümlesini, Kamil Akarsu, " II. Mahmud zamanında 1826'da Hacı Bektaş'ı sünni olmak üzere ve Nakşibendî şeyhi olarak gösteren **anlayışı uygulayan** bir yeniliktir" (Ak yay. s. 3) diyerek sadeleştirdiğini sanmaktadır. Hâlbuki **"tarz-ı tefsiri irâe eden"** kelime öbeğinin karşılığı "**açıklama şeklini ortaya koyan**" olmalıydı.

Drf. nşr. s. 6 üçüncü paragraf: "...Bektaşiler **cismanî ve ruhanî sultayı** hâiz bir reisin idaresindeki aslî aşiret zümresini **irâe** ediyorlarsa..." cümlesindeki "cismanî ve ruhanî sultayı **"bedenî ve rûhî baskıya sahip"** (Ak. yay. s. 5) olarak sadeleştirmiştir.

Birincisi bu sadeleştirme metinde kastedilen anlamı ifade etmemektedir; ikincisi bu iki tabirin de dinî ve felsefî metinlerde bugün de kullanıldığını, ayrıca bu tür tabirlerin sadeleştirilmemesi gerektiğini de K. Akarsu bilmeliydi. Ayrıca, "cismanî ve ruhanî sultayı" sözcük grubunu **"cismanî ve ruhanî güç"** olarak vermek gerekirdi. Bu cümledeki "irâe" sözcüğü de K. Akarsu'nun sadeleştirdiği gibi "yönetmek" anlamını içermemektedir.

Drf. nşr. s. 18'de, "Mezarın Kaygusuz'a ait olması ve tekkenin pek kadîm olması keyfiyetinin mevsûkiyeti şüphelidir" cümlesi, Kamil Akarsu tarafından, "Mezarın Kaygusuz'a ait olması tekkenin pek eski olması ile ispatlanamaz" (Ak yay. s. 13) şeklinde sadeleştirilmiştir. Hâlbuki Haslcuk'un cümlesinde anlatılan bu değildir. Doğrusu, "Mezarın Kaygusuz'a ait olması ve tekkenin pek kadîm olması durumunun kanıtları şüphelidir" şeklinde olmalıydı. Keza aynı sayfadaki, "İkincisi, bu mağaraların gayr-i meskûn olduğunu da tasrîh eder" cümlesi, "İkincisi, bu mağaraların yerleşik olmamaları bu durumu açıklar" şeklindeki sadeleştirme, "İkincisi, bu mağaraların meskûn mahal olmadığını da açıklar" olmalıydı. Yine aynı sayfanın devamında, "Mısır'da bir zaman askerlik yapmış olan **Beratlı Ömer Viryoni**" cümlesindeki yer ismi Kamil Akarsu tarafından yanlış olarak **"...(bir atlı) beratlı"** şeklinde okunmuştur. Anlaşılan, Kamil Akarsu'nun aklına "Beratlı" diye bir yer olacağı gelmediği gibi, ciddiyetle bağdaşmayacak özensizlikler de yapmaktadır. Keza, aynı sayfadaki, "...Kahire'deki Bektaşi müessesesi..." ibaresi "...Kahire'deki Bektaşi kurumları..."na dönüşmüş, kısaca tekil, çoğul oluvermiştir. Drf. nşr. s. 31'deki, "inzivâ içün" Bay Kamil Akarsu tarafından "yalnızlık için" olarak verilmiştir. Hayır, yanlış; doğrusu "bir köşeye çekilmek için" olmalıydı.

Drf. nşr. s.101'deki, "bu tarihlerde Avrupa hududlarındaki muhârebe Bâb-ı âli içün Anadolu'ya..." cümlesindeki 'Bâb-ı âli' terimini 'Başbakanlık' olarak sadeleştirmiş (Ak yay. s. 83) hâlbuki "Osmanlı **Hükûmeti**" demesi gerekirdi.

Drf. nşr. s. 108'deki, "Hıristiyan perestişgâhlarından" ibaresini, "Hıristiyan tapınıcılarından" (Ak yay. s. 88) olarak vermektedir; doğrusu "Hıristiyan tapınaklarından" olmalıydı. Keza Drf. nşr. s. 111'deki, "Kırk azize aid Hıristiyan perestişinin menşe ve inkişâfına" cümlesi Kamil Akarsu tarafından "Kırk azize ait Hıristiyan hürmetinin kaynağı ve gelişmesi..." (s. 90) olarak verilmiştir, doğrusu "Kırk azize ait Hıristiyan tapınışının kaynağı ve gelişmesi..." olmalıydı. Drf. nşr. s. 116'da, "Avrupa'daki perestiş âdetinin..." şeklinde başlayan cümleyi sadeleştirmenimiz "Avrupa'daki hürmet âdetinin..." (Ak yay. s. 94) olarak ifade ediyor ve "perestiş" sözcüğünü ısrarla "hürmet" olarak aktarmaya devam ediyor. Son bir örnek, (Drf. nşr. s. 116'da "bir perestiş yeri olmak üzere" ibaresini "bir hürmet yeri olarak" (Ak yay. s. 110) diye sadeleştirmiştir.

Yanlış Okumalar ve İmlâ Birliği Eksikliği

(Ak yay. s. 4'te '**vesâik** haklarının'> '**ve sâbık** haklarının' (Drf. nşr. s. 5); keza, s. 7'de '**Panuk** Sultan'> '**Yanuk** Sultan' (Drf. nşr. s. 9); '**Bârûgûnde**' (Ak yay. s. 12)> '**Baru Köyü'nde**' (Drf. nşr. s.16); '**Masûm pâk**' (Ak yay. s. 11, dn. 61)> '**Maksûm-ı pâk**' (Drf. nr. 15, dn. 3) olması gerekirdi. Belki denilebilir ki bu okuma yanlışları matbaa hatalarından kaynaklanmıştır; fakat şu cümleye ne diyelim: "Asrımızın ilk senelerinde Şövalye (Chevalier) ihtimal **yukarıdakinin** aynı olmak üzere, galiba bir Bektaşi tekkesi tarif etmektedir" (Drf. nşr. s. 14) cümlesi, Akarsu tarafından, "Asrımızın ilk senelerinde Şövalye **Göynük** aynı olmak üzere, galiba bir Bektaşi tekkesi tarif etmektedir" (Ak yay. s. 11) şeklinde çevrilmiştir. Görüldüğü gibi **sadeleştirmen 'ihtimal' ve 'yukarıda'** sözcüklerini metinden çıkarmış ve '**-ki+nin**' ekini de '**Göynük**' olarak okumuştur. İşin en vahimi ise bu cümlenin bitiminde (Drf. nşr. s. 14, dn. 6'da) verilen bir izahattaki "...ve size kemâl-i ma'sumiyetle bunları tesis eden devin bekâyâ-yi izâmını ihtiva iden kırk kademlik tabutu gösterirler" ibaresinde geçen 'izâmını' sözcüğünün burada 'kemiklerini' anlamına geldiğini bilmediğinden "...ve size tam bir masûmlukla bunları kuran devin büyük kalıntısı olan kırk adımlık tabutu gösterirler", (Ak yay. 11, dn. 58) diyebilmektedir.

"Padişahım Azbî bir kemter gulâmındır senin" şeklinde devam eden bir deyişi bile bulunan Azbî Çavuş '**Azebî Çavuş**' (Ak yay. s. 15) olarak okunmuştur.

Yanlış okumalarda dahi bir imla birliği bulunmamaktadır. Örneğin, Drf. nşr. s. 16'daki 'Kipert Haritası', 'Gibert Haritası', dipnotta ise bu kez 'Kiperet haritası' (Ak yay. 12, dn. 63) oluvermiştir. Akarsu, aynı sayfada geçen, Batılı gezgin Slade'in ismini üç farklı şekilde 'Sileyd', 'Slayed' ve 'Slade' şeklinde veriyor (Ak yay s. 27), bu son okunuş şekli zaten Drf. nşr'inde (s. 23)'de Latin harfleriyle yazılmıştır.

Keşan civarında bir yer adı olan 'Domuz Dere' Akarsu tarafından 'Dermuz Dede' (Ak yay. s. 17) olarak ilk önce yanlış, sonra aynı sayfada geçen bu isim ikinci kez doğru okunmuş ise de dönüp yukarıdaki hatanın düzeltilmesi yoluna gidilmemiştir.

"Cum'a- Bu grubun en mühim tekkesi **Aynî** ismindeki köyün" (Ak yay. s.23) ibaresinin doğrusu "Cum'a- Bu grubun en mühim tekkesi **aynı** isimdeki köyün" (Drf. nşr. s. 31) olacaktır; hakeza, (Drf. nşr. s. 42'deki, 'Ergiri' ve 'Nepravişta' isimlerini metin içinde 'Erkeri' ve 'Nühperavişte' (Ak. yay. s. 32), kitapta yer alan harita üzerinde ise 'Argiri' ve 'Nepravişta'; 'Navran' adını da yanlışlıkla 'Nurân' olarak okumuştur.

Ak. yay. s. 32'de 'Leskorik'> 'Leskovik'; s. 33'teki 'Meliçan'> 'Melçan'; 'Getürdüm'> 'Katorom'; 'Viyaglişta'> 'Viglişta'; s. 35'teki, 'Boyneri'> 'Bobebzi'; 'Karamanar'> 'Kremanar'; 'Garaşişa'> 'Garaşitsa'; 'Şetepmerayin'> 'Şetet Mirayen'; 'Avluniya'> 'Avlonya'; 'Deriza'> 'Driza'; 'Şyah'> 'Şiyah'; 'Rüfâî'> 'Rifâî', s. 82 dn. 429 ve s. 83 dn. 431'deki 'Rikolet'> 'Rycault', s. 84 ve 85'teki 'Teksiye'> 'Texier' (bir seyyah ismi); s. 86

'Likaonya'> 'Lycaonia'; s. 87, dn. 462'deki 'Eysvors'> 'Ainswort'; s. 90 ve 111 'pol Lucas' > 'Paul Lucas'; olmalıdır.

Ak yay. 89'daki "...şehrin isminin doğru ve imlâsı" > "...şehrin isminin doğru imlâsı" (Drf. nşr. s. 109) olacak; matbaa hatası sanılmasın, 'doğru' sözcüğünün Osmanlıca yazımının sonundaki 'u' sesini veren 'vav' harfi 've' bağlacı gibi algılanmış, böylece bu garip ifade ortaya çıkmıştır.

Drf. nşr. s. 110'daki, "...küçük bir mescid veya duâgâhın ithâf edildiği **mazannadan** bazı zatların makarrı" ibaresi, "...küçük bir mescid veya duâgâhın hediye edildiği yerden bazı zatların yerleşme yeri" (Ak. yay. s. 89) şeklinde sadeleştirilerek anlamsız bir cümle ortaya çıkarılmıştır. Hâlbuki sözlüğe bakmak zahmetine katlanılmış olsa idi 'mazanna' sözcüğünün "ermiş" anlamında olduğu görülürdü.

Kamil Akarsu, bazen de hiçbir gerekçesi olmadan yer isimlerini değiştiriyor. İşte, (Drf. nşr. s. 65'teki 'Kara Deniz Ereğlisi'nin o günkü adı olan 'Bender Ereğli' adını 'Ereğli Limanı' olarak sadeleştiriyor; ardından gelen 'Aya Teodoros Türbesi' ismini de, bir zühûl eseri diyeceğim, ama aynı paragraf içinde iki kez yanlışlıkla 'Aya Neodoros Türbesi' olarak okuyor. Haydi, bunların tümünü hoş görelim; peki, Ereğli'nin birkaç mil batısında bulunan Alaplı'yı 'Alaylı' olarak okumasına (Ak yay. s. 55) ve lütfedip Türkiye Haritası'na bakmak zahmetine katlanmamasına ne diyeceğiz? Aklıma sorumsuzluk ve ciddiyetsizlik gelmektedir. Keza, aynı sayfadaki, 'İzmir'de Ayos Polikarpos Türbesi' mükerreren 'Ayos Polikaryos' olarak okumuştur (Ak yay. s. 55).

Ak yay. s. 56'daki, "...kaba içerisine oyulmuş bir Hıristiyan mabedi"nin doğrusu "...kaya içerisine oyulmuş" (Drf. nşr. s. 67) olacaktır; aynı şekilde, Drf. nşr. s. 69'daki, "Bu efsaneye göre Saltık Kruya (Akçahisar)'da görünüyor" ibaresindeki 'Kruya' ismi bay Kamil Akarsu tarafından 'kır veya' (Ak yay. s. 58) olarak okunmuştur.

(Drf. nşr. s. 73'te geçen, 'Velestino' sözcüğü yanlışlıkla 'Relastino' diye okunmuş ve dipnotta da çok belirgin bir şekilde yazılmasına rağmen, bir kez daha aynı hataya düşüldüğü gibi, dipnotta geçen 'cenubunda' kelimesi de 'güneşinde' olarak sadeleştirilmiştir (Ak yay. s. 61). Yine aynı sayfada, 'Elkasandro İstasyonu' yanlışlıkla 'Elkasandro ve vastasyoni' olarak okunmuştur (Ak yay. s. 61).

Ak yay. s. 64'teki, 'Kozmos'>'Kozmas', s. 67'deki 'Erkeri'> 'Ergiri', 'Körice'> 'Görice'; 'Fon Han'> 'Konhana', 'Ayyonyen Adaları'> 'İyonyen Adaları', s. 79 dipnot: 405'teki 'El-Hâkâtî'> 'İlhâkâtı' (ekleri); s. 92 ve 96'daki ' Söyti Nikola'> 'Switi Nikola'; s. 99'daki 'bi-hîzihi'l-emr'> 'bi-haza'l-emr'; s. 101 'Dö Lamutrey'> 'De La Motrey'; s. 110 'Yostinyanos'> 'Justinyanus' şeklinden okunmalıdır.

Drf. nşr. s. 29'da 'Ana Gelitsa' Panayırı M. Akarsu tarafından aynı paragraf içinde Ana Gelitsa' ve 'Anagelitsa' şeklinde iki farklı imlâ ile yazılmıştır. Keza, Drf. nşr. s. 31'deki 'Sarıgöl Kazası' önce bitişik yazılmış, ardından aynı sayfada iki kez ayrı olarak 'Sarı Göl kazâsı', (Ak yay. 23) şeklinde verilmiştir.

Ak yay. 64'te yazar, 'Hobhouse' orijinal yazımıyla göstermiş olduğu ismi bir sonraki sayfada (s. 65) bu kez okunuşu ile 'Hobhoz' olarak vermektedir.

Sayın Kamil Akarsu'nun hatalarının birçoğunun kaynağı, ciddiyetle bağdaşmayacak tutumudur. Sözgelimi, s. 35'te 'Karuba' (bir kasaba adı) olarak okuduğu sözcüğü (doğrusu Kruya), s. 36'da aynı paragraf içinde bir kez 'Karuba', ikinci kez 'Kroya' ve üçüncü kez ise tekrar 'Karuba' olarak okumuştur.

Ak. Yay. s. 70'teki 'Kravfot' (Crawfoot) ikinci paragrafta bu kez 'Kravfort' olarak yazılmıştır.

Hakeza, s. 82'de, (ikinci paragrafta) 'Şovazol Gofye', (dördüncü paragrafta) 'Şovazul Gofya' (doğrusu Şovazol Gofiye olmalı) yine ayni sayfada bu kez Batı Anadolu'dan meşhur 'Gediz' ismini -ömründe hiç duymamış gibi- 'Gedos' ve 'Kedos' olarak okuyup yazarken belki de tam emin olamadığı için parantez içinde utanarak 'Gediz' yazabilmiştir (Ak. yay. s. 82). Keza, aynı sayfada adı geçen ve 1699'da Manisa taraflarında dolaşan Batılı gezgin 'Edmond Chishull'un adını bir sonraki sayfada 'Çişhol' (Ak. yay. s. 83) olarak okunuşuyla vermektedir. S. 97'de 'Sir Charles Eliot' ismini s. 98'de bu kez 'Sör Charles Eliot' okuyor. Dahası var, Akarsu'nun şu yaptığına ne diyelim: S. 99'da 'D'Ohsson' ismini aynı sayfa içinde iki kez 'Doson' iki kez de 'Davson' ve bir dipnotta da 'D'Ohsson' olarak vermekte; bu da zaten eski harfli metnin dipnotunda (Drf. nşr. s. 124) Latin harfleriyle yazılmıştır. Yazarımız bir sonraki sayfada ise (s. 100) 'Doson' ve 'Davson' okunuşuna 'Odoson' okunuşunu ekliyor. Pes, doğrusu!...

Drf. nşr. s. 113'teki "...bu ziyâretlerin icrâ edilmemesini emreylediğini" ibaresi Akarsu tarafından yanlışlıkla, "...bu ziyâretlerin icrâsını emrettiği" (Ak. yay. s. 91) şeklinde olumlu cümle haline getirilmiştir. Keza, Kamil Akarsu, Drf. nşr. s. 115'teki "...Kırım ve cenûbu Rusya'ya idhâl edersek" ibaresindeki 'Kırım' sözcüğünün eski harflerini iyi seçemediğinden 'kadîm' olarak okuyunca, "eski ve güneydeki Rusya'ya katarsak" (Ak. yay. s. 93) diye anlamsız bir ifade ortaya çıkmıştır.

Drf. nşr. s. 116'daki "...hudûdların çok ötesine geçen ticârî ve irşâdî bir faaliyetin..." ibaresini "...hudutların çok ötesine geçen baskıcı ve yol gösterici bir faaliyetin..." (Ak. yay. s. 94) olarak sadeleştirmeye kalkışmış; hey Allah'tan korkmaz bunun nesini sadeleştiriyorsun, haydi sadeleştirdin diyelim, peki 'ticarî' kelimesi ne zamandan beri 'baskıcı' anlamında kullanılmaya başlandı?

Drf. nşr. s. 117'deki "1389'da İkinci Bayezid"in doğrusu "Birinci Bayezid" olacak, gerçi bu hata Ragıb Hulûsi'nin eski harfli çevirisinde de böyle; ne var ki sadeleştirmenimizin birazcık tarih bilgisi olsa idi daha önce sehven oluşan bu hatayı giderebilirdi; ama nerde !...

Ak yay. s. 104'te, "Mahmud'un oğlu ve halefi olan 'Abdülhamid (1839)..."in doğrusu 'Abdülmecid' (Drf. nşr. s. 129) olacaktır. Aynı paragraftaki, "Nakîbi Mevlevi

şeyhi için tabii bir vekil gösteren **Borovayt**, on sekizinci asrın sultanlarını bu öncekilerin kuşatmış olması olayı için makbul bir açıklama teşkil eder" cümlesindeki 'Borovayt' ise 'bu rivayet' (Drf. nşr. s. 130) olacaktır.

Ak yay. s. 106'da, "...Galata Mevlevîhânesi şeyhi hakkında **'Rolan'** diyor ki..." doğrusu **Rolland**'dır; hâlbuki aynı sayfada yer alan 570. dipnotta Latin harfleriyle yazılışı var, ne acıdır ki sadeleştirmenimiz bunun bile farkında değildir.

Eksik okumalar

Ak yay. s. 4, dn. 1'de, "bir çok ermişleri" doğrusu "birçok Türk ermişleri" (Drf. nşr. s. 5, dn. 1) olacaktır.

Drf. nşr. s. 9'da, "fütüvvet erbâbıyla kaynaşmış veyahut da bunları mass ve temsil etmişlerdir" ibaresini "fütüvvet erbâbıyla kaynaşmış veyahut da bunları temsil etmişlerdir" (Ak yay. 7) diye vermekte ve böylece bu cümlede geçen 'mass' kelimesini atlamaktadır. Hâlbuki doğrusu, "fütüvvet erbâbıyla kaynaşmış veyahut da bunları özümseyip ve temsil etmişlerdir" demesi gerekirdi.

Sn. Akarsu bazen öylesine sadeleştiriyor ki, metinde yer alan bilgilerin yarısı beraber gidiyor. Mesela, bugün üzerinde hiç bir Bektaşi tekkesi olmayan şehirler olarak, "Adana, Ayintap, Ankara, Beyşehir, Bursa, Kayseri, Çanakkale, Isparta, Karaman, Konya, Manisa, Maraş, Mersin, Nazilli, Birgi, Tarsus, Trabzon" (Drf. nşr. 16), toplam 17 şehir sayarken, Akarsu sadeleştirme esnasında bu şehirlerin dokuzunu unutarak sadece "Adana, Antep, Maraş, Mersin, Nazilli, Birgi, Tarsus, Trabzon"u (Ak yay. 12) vermekte; diğer şehirlerin isimlerini sadeleşmeyle beraber hazfa uğratmış olmaktadır.

Drf. nşr. s. 26 "Tırnova Kazası'nda kâin Selvi'de bir Bektaşi cemaati varmış" cümlesindeki 'kâin Selvi'de' sözcükleri Kamil Akarsu tarafından yutulmuş ve cümle, "Tırnova Kazası'nda bir Bektaşi topluluğu varmış" (s. 19) şeklinde eksik olarak verilmiştir. Keza, Drf. nşr. s. 40'daki, "aynı zamanda Arnavutluk geniş ve menî' bir kıta idi" cümlesi, "Arnavutluk geniş bir toprak idi" (Ak yay. s. 30) olarak sadeleştirilmiş; hâlbuki doğrusu, "Aynı zamanda Arnavutluk geniş ve sarp bir kita idi" olmalıydı.

Drf. nşr. s. 66'daki " ...Gâzi şehid Mustafa unvanlı mazanneden bir mücâhide..." ibaresindeki 'mazanne' sözcüğünün anlamı bilinmediğinden ve sözlüğe bakma zahmetine katlanılmadığından, sadeleştirme esnasında kelime görmemezlikten gelinmiş ve böylece "...Gâzî şehid Mustafa unvânlı bir mücâhide..." (Ak yay. s. 55) olarak sadeleştirilme yoluna gidilmiştir; hâlbuki doğrusu, "...Gâzi şehid Mustafa unvânlı ermişlerden bir mücâhide..." demesi gerekirdi.

Drf. nşr. s. 77'deki "Hatta rivayetlerden birinde pederinin bir derviş olduğu söylenir" ibaresi Kamil Akarsu tarafından sadeleştirme esnasında atılmıştır (Ak yay. s. 64). Keza, Drf. nşr. s. 78'de geçen "Hasan Baba Şeret'tir" ismini sadece 'Hasan Baba' olarak sadeleştirmiştir (Ak yay. s. 65).

Drf. nşr. s. 80'deki "...ve el-yevm kuvvetle Bektaşi olan Toskalar'ın" ibaresi "...ve bugün Bektaşi olan Toskalar'ın" (Ak yay. s. 67) diye verilmiştir; hâlbuki "...ve bugün sıkı Bektaşi olan Toskalar'ın" demesi daha uygun olurdu.

Drf. nşr. s. 96'daki, "Mamafih destanda muharebeler Amuryon (Hergan Kal'a) civarında temerküz etmektedir" cümlesindeki, 'Amuryon' (Amorion) ismi görmezlikten gelinerek es geçiliyor ve yerine metinde o anlama gelecek herhangi bir kelime bulunmadığı halde 'genellikle' sözcüğü getiriliyor; doğrusu, "Ne var ki destanda savaşlar Amuryon (Hergan Kale) civarında yoğunlaşmaktadır" olmalıydı. Fakat anlaşılan sadeleştirmenimiz bu 'Amuryon' ismini nasıl okuyup anlıyorsa onun yerine "genellikle" sözcüğünü kullanıyor. Söz gelimi Drf. nşr. s. 96'daki aynı paragrafta, "Hüseyin Gazî'nin vefatı sahnesi destanda Amuryon(da) gösteriliyorken mezarını Ankara civarında göstermeleri..." cümlesini "Hüseyin Gazî'nin vefatı sahnesi destanda **genellikle gösterilmiyorken** mezarını Ankara civarında göstermeleri..." (Ak yay. s. 79) şeklindedir; ayrıca olumlu cümle olumsuz hale getirilmiştir.

Drf. nşr. s. 110'daki, "Burada, bildiğime göre, hiçbir Hıristiyan tevâtürü yoktur. Bu gibi ahvâlde Hıristiyan ve Müslüman iddiâlarından hangisinin doğru olduğunu" cümlesi, "Burada, bildiğime göre, hiçbir Hıristiyan'ın doru olduğunu" (Ak yay. s. 89) şeklinde eksik ve yanlış olarak verilmiştir.

Drf. nşr. s. 116'daki "Bunun ziyâretgâhın asıl (Müslümanlardan evvelki) mevkûfun lehi olması muhtemeldir; filhakika..." ibaresi sayın sadeleştirmenimiz tarafından sehven atılmıştır (Ak yay. s. 93). Keza aynı sayfadaki "Sarı Saltık ile böyle bir telâhuk husûlü ise muahhar ve indîdir" cümlesi "Sarı Saltık ile böyle bir ekleşme konusu geç zamanlarda ortaya çıkmıştır" Ak yay. 94) şeklinde verilmekte ve cümledeki 'indî' kelimesinin anlam olarak yer almadığı görülmektedir, doğrusu, "Sarı Saltık ile böyle bir ekleşme konusu geç zamanlarda ortaya çıkmış ve sübjektiftir" olmalıydı.

Drf. nşr. s. 129'daki "ve Konya (Cogni)'da oturan" ve "Konya'da oturan" (Ak yay. s. 103) olarak eksik verilmiştir.

Bozuk cümleler

Drf. nşr. s. 10'da, "Elmalı, Tahtacı diye ma'rûf ibtidâî Şiî aşiretlerinin sâkin bulunduğu kazanın merkezidir" cümlesini Akarsu "Elmalı'da tahtacı diye bilinen ilkel Şii aşiretlerinin yerleştiği kazânın merkezidir" (Ak. yay. s. 7) diye sözde sadeleştirmiştir; düzgün ve anlaşılır cümleyi anlaşılmaz hale getirdiği gibi; Antalya havalisindeki Aleviler için kullanılan 'tahtacı' ismini de küçük harfle yazıyor. Hayret!

Drf. nşr. s. 10'da, "Yaman Ali Baba'nın mezarını hâvi bir tekkesi vardır" cümlesi Akarsu tarafından, "Yaman Ali Baba'nın mezarı, burada bulunan bir tekkededir" (Ak yay., 8) şeklinde sadeleştirilmiştir. Birincisi, bu cümlenin nesini sadeleştiriyorsun?

İkincisi, eğer sadeleştirilecek ise, "içerisinde Yaman Ali Baba'nın mezarı bulunan bir tekkesi vardır" şeklinde olmalıydı.

Drf. nşr. s. 24'te "...hasseten Bektaşi gâsıblığı meselesine dair" ifadesini Kamil Akarsu (s. 17) "özellikle Bektaşîlere yüklenme meselesine dair" diye vermekte; hâlbuki doğrusu "özellikle Bektaşîlerin zorbalığı meselesine dair" olmalıydı.

"Bütün bunlar, tesîsin tarihinden beri mevcut görünüyor" (Ak. Yay. s. 20)> "Bütün bunlar tesisi tarihinden beri mevcut görünüyor" (Drf. nşr. s. 28) olmalıdır. Keza, "burada Bektaşiler'in mahallî bir halk perestişgâhını işgâl ettiklerine ait mevsûk bir misâl mevcut olduğu anlaşılıyor" (Drf. nşr. s. 33) cümlesi "Burada Bektaşilerin mahalli, önceleri halkta derin saygılar uyandıran bir tapınak imiş" (Ak. Yay. s. 24) şeklinde aktırılmış hâlbuki doğrusu "burada Bektaşilerin mahalli bir halk tapınağını işgal ettiklerine ait belgeli bir örnek olduğu anlaşılıyor" olmalıydı.

Kamil Akarsu sözde sadeleştirdiği metne bazen de metinde olmayan yeni kelimeler eklemektedir. Sözgelimi, Drf. nşr. 32'deki "Burada tek bir Arnavut şeyh tarafından işgal edilen ufacık bir tekke vardır" cümlesi "Burada tek bir Arnavut şeyh tarafından işgal edilen "**küçük vakıf bir tekke** vardır" (Ak. Yay. s. 24) oluvermiştir. Görüldüğü gibi metnin orijinalinde **vakıf** sözcüğü bulunmamaktadır; ayrıca bu cümlenin neresini sadeleştirdiğini de sormak gerekir. İşte, "kaş yapayım derken göz çıkarmak" olsa olsa buna derler.

Drf. nşr. s. 36'da, "evvelce Kandiye'nin iki saat cenubunda **kâin** Aya Velasyos Köyü'nde de bir tekke vardı" cümlesi, "evvelce Kandiye'nin iki saat güneyine **yerleşen** Aya Velasyos köyünde bir tekke vardı" (Ak yay. s. 27) şeklinde yanlış ve tahrif edilmiş olarak sadeleştirilmiştir. Doğrusu, "evvelce Kandiye'nin iki saat güneyinde **kurulu bulunan** Aya Velasyos Köyü'nde de bir tekke vardı" olmalıydı. Hakeza, Drf. nşr. s. 36'da, "...hakkında ihsâî ma'lûmât edindim" ifadesi, "...hakkında bilgi edindim" olmuş; "hakkında sayısal bilgi edindim" demesi gerekirdi.

Drf. nşr. s. 37'de "Tekke şehrin üç çeyrek saat cenubundaki anayol üzerinde Knossos mevkii ile Fortaça (Fortezza) köyü arasında kâindi" cümlesindeki 'kâindi' sözcüğünü, 'yerleşmişti' (Ak. yay. s. 27) olarak vermekte; hâlbuki doğrusu 'kurulu idi' demeliydi. Aynı şekilde, Drf. nşr. s. 39'da, "...bunun sütunun başlığında muntazam bir Bektaşilik alâmeti olan tâç vardır" ifadesi, "Bunun sütunun başlığına muntazam bir taç işlenmiştir" (Ak yay. 28) oluvermiştir. Fe subhanellah. Mevlâna'nın bir sözü var; diyor ki, "men çi gûyem, tamburem çi gûye": "ben ne diyorum; tamburum ne söylüyor". Şimdi, bu cümlenin nesini sadeleştiriyorsun; haydi, diyelim senin ifadenle "En çok dil bilen Türk"ün ifadesini beğenmedin de kendin yeniden ifadeye kalkıştın. Madem yapamıyorsun; o halde dur durduğun yerde.

Drf. nşr. s. 38'de, "Burasını, Ali Paşa'nın Tesalya'ya giden mühim geçidi murâkabe altında bulundurmak için tesis ettiği 'sevku'l-ceyşî' bir nokta olarak telâkki edebiliriz" cümlesi eksik olarak, "Burasını, Ali Paşa'nın Tesalya'ya giden önemli geçidi denetlemek için kurduğu kabul edilir" (Ak yay. s. 28) şeklinde sözde sadeleştirilmiştir. Herhalde, cümledeki 'askeri bir sevkıyat merkezi' anlamındaki 'sevku'l-ceyşî' teriminin anlamı bilinmediğinden görmezlikten gelinmiştir.

Drf. nşr. s. 44'te, "yirmi kadar derviş tarafından **iskân edilen**" ibaresinin, "yirmi kadar derviş tarafından **yerleştirilen**" (Ak yay. s. 32) olarak verilmesi mazur görülebilir, ne var ki aynı paragraf içindeki, "Nasibî ile Şeyh Ali ve Şeyh Subhî, Ali Paşa'nın parlak istikbâlini evvelden söylemişler ve adâletle icrâ-yi hükûmet etmediği takdirde kendisinin dûçâr olacağı tâli'î ihtâr itmişlerdi" cümlesini, "Nasîbî ile yöneticilik yapmadığı takdirde kendisinin düşeceği âkıbeti ihtar etmişlerdi" (Ak yay. 32) şeklinde sadeleştirmek, ciddiyetle bağdaşır bir davranış olamaz.

Drf. nşr. s. 53'te. "...ve bunların mezheplerini açıkça veya gizlice ikrar eden..." ifadesi "...ve bunların mezheplerini açıkça veya gizlice belirten..." olarak verilmiştir; hâlbuki doğrusu "...ve bunların mezheplerini açıkça veya gizlice kabul eden..." olmalıydı. Keza aynı cümlenin devamındaki, "...Her mahallî cemaatin tabiî ictimâ merkezi ve müşterek ibadet mahalli..." cümlesindeki 'tabiî' sözcüğü 'tabiatı' olarak okunmuş ve böylece cümle yanlış olarak, "...Her mahallî topluluğun tabiatı, sosyal merkezi ve müşterek ibadet yeri..." şeklinde verilmiştir. Doğrusu, "...Her mahallî topluluğun doğal (tabiî) sosyal merkezi ve müşterek ibadet yeri..." olacaktı.

Kamil Akarsu'nun özensizlikleri ile bilgisizlikleri birbirine karışıp gidiyor; sözgelimi Drf. nşr. s. 53'te, "...sair sırrî dinler gibi..." yanlışlıkla "diğer dinler gibi..." (Ak yay. 44) verilmiş; doğrusu "...diğer gizli dinler gibi..." olmalıydı; keza aynı cümle devamındaki, "...bunlar, eizze perestişkârlığının büyük bir rol oynadığı kaba ve âmiyâne din ile..." ifadesi sadeleştirmen tarafından, "...Bunlar büyük kavramlara tapınmanın büyük bir rol oynadığı kaba ve âmiyâne din ile..." şeklinde değiştirilerek sözde anlaşılır hale getirilmiştir; hâlbuki garibim kendisi anlamamış ki bize anlatsın. Eğer ki, sözlüğe bakma zahmetine katlanmış olsaydı bu cümleyi, "...Bunlar evliyaya tapınmanın büyük bir rol oynadığı kaba ve âmiyâne din ile..." şeklinde sadeleştirmeye çalışırdı. Hele, aynı paragraftaki, "Bektaşiliğin ilâhiyâtı vahdet-i vücûttan nefy-i vücûda kadar gider." cümlesini bakınız nasıl uydurmuş: "Bektaşiliğin ilâhiyâtı vahdet ve cömertlikten kendi varlığından soyutlanmaya kadar gider." (Ak yay. 44). Kamil Akarsu'ya sorun bakalım, **cömertlik** nerden gelip vahdet-i vücûda karıştı; belki verebileceği bir cevabı vardır.

Drf. nşr. s. 535'teki, "...Kırşehir'de kâin Hacı Bektaş Tekkesi..." ifadesi, "...Kırşehir'de yerleşmiş olan Hacı Bektaş Tekkesi..." (Ak yay. s. 46) diye verilmemeliydi; "...Kırşehir'de kurulu bulunan Hacı Bektaş Tekkesi..." denilmeliydi.

Aynı paragrafın devamındaki, "...ehl-i sünnet Müslümanlara karşı zındıkâne ve kâfirâne akîdelerini..." cümlesi, "...ehl-i sünnet Müslümanlara karşı ters düşen inanış ve hükümlerini..." şeklinde sadeleştirmiştir, bizce yanlıştır; doğrusu, "...Sünnî Müslümanlara karşı zındıkça ve kafirce inançlarını..." olmalıydı. Keza, "...Bu zındık mezhebi..." ifadesi toplumsal duyarlılık endişesiyle Akarsu tarafından, "...bu mezhep..." olarak verilmiştir.

Çoğu kez aşırıya kaçan boyutta sadeleştirmelerde bulunan Akarsu kimi zaman da cümleyi olduğu gibi vermektedir; sözgelimi, "Kasru'l-Mesîh Sultân-ı Rûm Alâeddin tarafından (1219-1236) cenerali Hezarasp'a verilmişdi." (Ak yay. s. 75). Birincisi, 'Hezarasp' değil 'Hezaresp'tir (Binatlı demektir), "**ceneral**" da "**komutan**" olarak vermeliydi ve böylece cümlenin doğrusu "Kasru'l-Mesîh, Selçuklu Sultanı (Sultân-ı Rûm) Alâeddin (Keykubat) tarafından (1219-1236) komutanı Hezaresp'e verilmişti." olmalıydı.

Ak yay. s. 87'deki "Halveti dervişleri de aynı şekilde nafile oruç ve çilelerini, kırkar gün olmak yaparlar" doğrusu "...kırkar gün olmak üzere yaparlar" olmalıydı. Keza, Ak yay. s. 90'daki "Diğer yandan mağaralar, fakat tamamen tekelleştirilerek **dünya ilgili şekillere** yakınlaştırılabilir" ibaresi "**dünya ile ilgili şekillere**" olarak düzeltilmelidir.

Matbaa Hataları

Ak. yay. s. 102'nin son paragrafının son satırı, "Fakat Andre Ossi, 14 sene sarayda hizmet görmüş olan efendisinin sözüne dayanan Frankland (546) (1827-8), Marmont (547) (1834), Pardoe (548) ve Slade tarafından..." sözcüğünden sonra araya "l'institutione della berettaUschiuff la quel..." (Ak. yay. s. 103'ün ilk satırı) diye başlayan ve yarım sayfa devam eden bir ibarenin metin arasına karışmış olduğu görülmektedir; eserin eski harfli metnine baktığımızda, 127. sayfadaki uzun izahatı ihtiva eden 4 numaralı dipnotun, sadeleştirmenimizce metin ile karıştırıldığı (Ak. yay. s. 102, dn. 541) ve böylece basıldığı anlaşılmaktadır.

Ak yay. 7'de "...burası 1836'da..."> "burası 1826'da" (Drf. nşr. s. 9); "(Amsterdam, 1824)" (Ak yay. 3, dn. 7)> "(Amsterdam 1714)" (Drf. nşr. s. 4 dn. 1); "...186'da Arapkir'de..." (Ak yay. s. 13, dn. 74)> "1860'da Arapkir'de" (Drf. nşr. s. 17, dn. 5); Ak yay. 24'de "mıntakada> "mıntıkada" (drf. nşr. 33); aynı sayfada "Al'inin"> "Ali'nin"; Ak. yay. s. 25'de "kivayetine"> "rivayetine"; Ak. yay. s. 26'da "Alikuli tekkesi"> Ali Kulu Tekkesi" (Drf. nşr. 36); "Rüfâîler"> "Rifâîler" (Drf. nşr. 37); "tarauf" (Ak yay. 29)> tarafı; Ak. yay. s. 33'te, "Faliba" > "galiba"; Ak. yay. s. 44'te "kulübe"> kulüp; s. 68'de "belgeli olduğu"> "belgeli olmadığı"; s. 69, 71, 84, 95, 96 ve 103'teki "tarafıına/-dan" > "tarafına/dan"; "şöphe"> "şüphe"; s. 75'teki "Digeres Akritas"> "Digenes Akritas"; s. 85'teki "Üçüncü Murad (1584-1595)>

"1574-1595); s. 90 "iki türk"> "iki tür"; s. 92 "Sltanı"> "Sultanı"; s. 94 "Sarı Salıtık"> "Sarı Saltık"; s. 98 "Selçik"> "Selçuk"; s. 102 "Andreossis'teki"> "Andre Ossi'deki" şeklinde olmalıdır.

Sonuç

Bu yazıda değindiğim eksiklikler ve yanlışlıklar sadece gözüme ilişenlerden ibarettir; eğer ki Kamil Akarsu'nun bu sadeleştirmesi daha titiz bir incelemeye tabi tutulursa sanırım eserin hacmini aşacak bir metin ortaya çıkar. Doğrusu, Akarsu'nun özensizliği öylesi bir boyuta varmış ki, çala kalem sözde sadeleştirdiği bu eseri "tekrar gözden geçirip ondan sonra basıma vereyim" veya bu eser ikinci kez basılırken "birinci baskıda gözden kaçan matbaa hatası veya cehaletimden kaynaklanan eksikliklerimi düzelteyim" gibi bir çabanın içine girmediği anlaşılıyor.

Yazarın bu duyarsızlığı bir yana, peki Türkiye'nin istikbalini her gün yeniden inşa eden Milli Eğitim Bakanlığı gibi mühim bir kurumda bu basım ve yayın işlerinden sorumlu olanlara bir vatandaş olarak soruyorum: "Bu kitabı iki kez beşer bin adet basarken hangi raportöre havale ettiğinizi öğrenebilir miyiz? Evet, "Bilgi Edinme Yasası" dâhilinde bunu bilmek istiyorum. Saygılarımla.

Özet:

Hasluck tarafından yazılan ve 1928'de Harf Devrimi'nden önce yayınlanan *Bektaşilik Tedkikleri* Kamil Akarsu tarafından yeni yazıya çevrilip sadeleştirilerek Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Ancak bu yayın fahiş hatalar içermektedir. Bu makale Hasluck'un bu onemli eserinin cevirisindeki söz konusu hataları ele almaktadir.

Anahtar sözcükler: *Bektaşilik Tedkikleri,* Hasluck, Bektaşilik, Osmanlıca çevrimyazı yanlışları.

Abstract:

Bektaşilik Tedkikleri (Research on Bektashiism) written by Hasluck was translated into Turkish and published by the Ministry of National Education in 1928 before the change of alphabet (Harf Devrimi) in Turkey. However, its tranliterated and and simplified edition by Kamil Akarsu contains serious errors. The article deals with such errors in the translation of this important work by Hasluck.

Key words: *Bektaşilik Tedkikleri,* Hasluck, Bektashiism, errors in Ottoman transliteration.

Korsanlıktan Kaynaklanan Zararın Tazmini Konusunda Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya Vermiş Olduğu Senet

Şenay ÖZDEMİR*

Osmanlı Devleti barış veya ticaret konularını düzenlemek üzere diğer devletlerle yapmış olduğu anlaşmalarda, denizde seyr ü seferin güvenliğinin sağlanması ile ilgili olarak korsanlık ve deniz haydutluğu konularını da ele almıştır. Bu anlaşmalarla Osmanlı Devleti hizmetindeki izinli korsanların yetki ve sorumluluklarını tanımlarken, anlaşma yapılan 'dost' devletlerin tüccar gemilerine de Osmanlı sularında deniz haydutluğuna karşı güvence vermiştir.[1] Bu çerçevede anlaşmalarda üzerinde durulan konulardan bir tanesi Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Garp Ocakları'nın korsanlığı olmuştur.

Osmanlı yönetimi anlaşma yaptığı devletin tüccar gemilerinin Osmanlı sularındaki güvenliğinin teminini yükümlenirken, yapılan anlaşmanın Osmanlı tebaası olan Garp Ocakları'na da bildirileceğini ve ocaklardan bu şartlara uygun davranmaları isteneceğini de taahhüt ediyordu. Bu taahhüt doğrultusunda da imzalanan anlaşmalardaki kendileri ile ilgili hükümler Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Ocakları'na bildiriliyordu. Bu bildirimler aynı zamanda Garp Ocakları korsanlarına hangi devletlerin gemilerini alabileceklerini, yani yasal 'av'larını gösteriyordu. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ile bir dostluk veya barış anlaşması yapmamış olan devletlerin gemileri ocak korsanlarının

* Araş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih Ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 İzinli korsan ifadesi, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde, Osmanlı sularına giren düşman veya deniz haydudu gemilerinin takip ve yakalanması ile görevli olan gemi ve denizciler için kullanılmıştır, bu konuda bkz. Şenay Özdemir, *Akdeniz Hakimiyetinde Osmanlı Devleti Ve Korsanlık*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

saldırılarına açık hale geliyorlardı. Ancak Osmanlı yönetimi tarafından kendilerine, devletin yapmış olduğu anlaşmaların bilgisi ve anlaşmalı devletin gemilerine saldırılmaması yönünde gönderilen emirlere rağmen ocaklar anlaşma şartlarına aykırı olarak gemi almaya devam etmişlerdir. Bu durumun başlıca nedeni ocakların geçim kaynaklarının esas olarak korsanlıkla elde ettikleri ganimete dayalı olması idi. Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda hemen her Avrupa ülkesi ile anlaşma yapmış olduğu düşünülürse, ocakların bu anlaşmalara uymaları aç kalmaları anlamına gelmekteydi.

Garp Ocakları'nın ganimet peşinde, Osmanlı Devleti'nin anlaşma yaptığı, dost ülkelerin gemilerini alarak, içindeki malları yağmalayıp, mürettebat ve yolcularını esir etmeleri durumunda bu geminin bayrağını taşıdığı devlet, zararın tazmini ve suçluların cezalandırılmaları isteği ile Osmanlı yönetimine başvuruyordu. Bizim burada ele alacağımız konu ise ocak korsanlarının Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu anlaşmalara uymamaları sonucu XVIII. yüzyılın sonunda devletin içinde düştüğü zor durumdur. Bu şekilde Osmanlı Devleti ile 'dost' ülke olmasına rağmen gemileri Osmanlı korsanlarının saldırılarına hedef olmaktan kurtulamayan Avusturya, bu korsan saldırılarını bahane ederek 1783 yılında Osmanlı Devleti'ne siyasi ve askeri açıdan büyük zarar verebilecek bir senedi kabul ettirdi. Böylece biz bu çalışmamızda bu senedin verilme sürecini inceleyerek, senedin hükümlerinin Osmanlı Devleti üzerinde ne gibi etkileri olduğunu değerlendireceğiz.

XVIII. Yüzyılda Garp Ocakları Korsanlığı Ve Avusturya

XVIII. yüzyılda Garp Ocakları yönetimlerinin Osmanlı Devleti ile bağları oldukça gevşemiş, bu eyaletler neredeyse yarı-bağımsız bir statü kazanmışlardı. Ocak yönetimleri, İstanbul'dan bir beylerbeyi atanması yerine kendi içlerinden seçtikleri bir idarecinin Osmanlı Devleti tarafından beylerbeyi olarak kabul edilmesini sağlamışlardı. Ancak bu dönemde korsanlık gelirlerinin azalmasından kaynaklanan ekonomik sorunlar ocakların iç yönetimini de istikrarsızlaşmıştı ve sık sık idareci değişikliği yaşanıyordu.

Geçimlerinin korsanlığa bağlı olması ocakları, Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmış olan devletlerin gemilerini de almaya yöneltti. Osmanlı Devleti ile yapmış oldukları anlaşmaların korunmalarında yetersiz kalması üzerine bir çok Avrupa devleti özel olarak ocaklarla ayrı anlaşmalar yapma yoluna gittiler. Osmanlı Devleti, Garp Ocakları'nın bağımsız olarak anlaşma yapmalarını kabul ediyor[2] ve ocakları bu şekilde anlaşmalar yapmaları için teşvik ediyordu. Garp Ocakları ile ayrı anlaşma yapan her devlet, ocak yönetimlerine bir miktar para veriyordu. Bu para ocakların anlaşma yaptıkları devletin gemilerine karşı korsanlık yapmayacak olmalarından dolayı kayıplarını tazmin etmeyi amaçlıyordu. Ancak ocakların özel olarak yapmış oldukları

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Nemçe Ahkam Defteri No. 61/5 Sıra No. 78 (Temmuz 1781).

bu anlaşmaların ömrü anlaşma yapılan devletin deniz gücüne bağlı olarak başarılı olmuştur. İngiltere ve Fransa gibi güçlü donanmaları olan devletlerle yapılan anlaşmalar uzun ömürlü olmuşken, Hollanda, İsveç gibi deniz gücü zayıf devletlerle yapılan anlaşmalar kısa süreli olmuş, ocak korsanları anlaşma yapılmasının üzerinden çok geçmeden bu devletlerin gemilerine saldırılarına başlamışlardır.[3]

Bu şekilde gerek Osmanlı Devleti gerekse Garp Ocakları yönetimleri ile yapılan anlaşmaların varlığına rağmen gemileri ocak korsanları tarafından alınmaya devam edilen devletlerden biri Avusturya idi. 1718 yılında Osmanlı Devleti, bu devlet ile yapmış olduğu anlaşmada Avusturya bayrağı ile gelen tüccar gemilerinin güvenlik içinde ticaret yapmaları taahhüdünü vermişti. Garp Ocakları korsanları da bundan sonra Avusturya gemilerine karşı anlaşmaya aykırı hareketlerde bulunmamaları konusunda uyarılacaklardı.[4]

Ancak, bu anlaşmada yer alan Garp Ocakları'nın Avusturya gemilerine saldırmamaları konusundaki uyarı maddesinin ocak korsanları tarafından dikkate alınmaması, Avusturya Devleti'nin bu üç ocak ile ayrı anlaşmalar yapmak istemesine yol açtı. 1724 yılında Cezayir korsanlarının Avusturya'ya ait bir gemiyi almalarından sonra Avusturya yönetimi ocaklarla aralarında bir anlaşma yapılmasını sağlaması için Osmanlı Devleti'ne baş vurdu. Bunun üzerine ocaklarla anlaşma yapılması için İstanbul'dan sadrazam vekili olarak İsmail Ağa ve kaptan-ı deryanın vekili olarak da Süleyman Ağa beraberlerindeki Avusturya temsilcileri ile birlikte gönderildi. 1725 Eylülünde Tunus ve 1726 Nisanında da Trablusgarp yönetimi Avusturya ile anlaşma imzaladılar. Cezayir Ocağı başta anlaşma yapmak konusunda isteksiz davrandıysa da 1727 Martında bu devlet ile bir anlaşma imzaladı.[5]

Ocak yönetimlerinin Avusturya ile yapmış olduğu bu anlaşmalar, tarafların karşılıklı olarak halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması, ticaret ve esirlik gibi maddeleri ile temelde Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu anlaşmaların benzeridir. Farklı olarak bu anlaşmalarda taraflar arasında korsanlık olaylarının düzenlenmesi konusuna geniş yer ayrılmıştır. Bu konudaki maddeler tarafların tüccarlarının birbirlerinin korsanlarının saldırılarından korunması, korsanlıktan kaynaklanan zararın tazmin edilmesi, alınanların iadesini içeriyordu. Ocak gemileri korsanlık için Avusturya sularına giremeyecekler ve denizde rastladıkları Avusturya gemilerine pasaport gibi yol belgeleri tam olduğu müddetçe saldırmayacaklardı.[6]

3 XVIII. yüzyılda Osmanlı yönetiminin Garp Ocakları ile ilişkileri ve Ocak korsanlığı hakkında bkz. Özdemir, *a.g.t.*, s. 230 vd.

4 Bu anlaşma için bkz. *Muahedat Mecmuası*, C. III, Hakikat Matbaası 1294, s. 108-109.

5 Joseph Von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 14, Üçdal Neşriyat, İstanbul (t.y.), s. 71-72.

6 Bkz. Özdemir, *a.g.t.*, s. 252-253.

Osmanlı Devleti daha sonra Avusturya ile yaptığı 1739 ve 1748 yılı anlaşmalarında da Garp Ocakları'na bundan sonra devletin yaptığı ve Avusturya'nın özel olarak kendileri ile yaptığı anlaşmaların şartlarına aykırı davranmamaları konusunda uyarılacakları şeklindeki maddeye yer verdi.[7] Nitekim bu anlaşmaların imzasından sonra ocaklarla Avusturya arasında 1740 ve daha sonra da 1748 yılında daha öncekine benzer içerikte yeniden anlaşmalar imzaladı. Bu anlaşmaların ardından taraflar birbirlerinin topraklarına birer konsolos görevlendiriyorlardı. Avusturya 1748 anlaşmasından sonra da konsolos atamıştı. Ancak Cezayir korsanlarının saldırılarının sona ermemesi üzerine 1775 yılında aralarındaki anlaşmayı fesh edip, buradaki konsolosluklarını kapattı.[8]

Garp Ocakları Korsanlığından Kaynaklanan Zararın Tazmini Konusunda Avusturya'ya Verilen Senet

Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu anlaşmalarda yer alan, anlaşma şartlarına uymaları konusunda ocak korsanların ikaz edileceği şeklindeki taahhüdü anlaşma yaptığı bütün devletler için aynı olmakla birlikte, ocakların bu şartlara uymayan davranışları karşısında devletin bunlara karşı yaptırım şekli değişiyordu. 1675 yılında İngiltere, 1740 yılında Fransa ve 1783 yılında ise Rusya ile yapılan anlaşmalarda Garp Ocakları'nın anlaşma şartlarına aykırı olarak bu devletlerin gemilerini almaları durumunda verdikleri zararın kendilerinden tazmin ettirileceği belirtilmişti.[9] Ancak Avusturya Devleti ile yapılan anlaşmalarda bu konu sadece ocakların anlaşmaya uygun davranmaları yönünde ikaz edilecekleri şeklinde yer almış, bu devlete ocak korsanlarından gelecek zararın tazmini ile ilgili Osmanlı Devleti herhangi bir yükümlülük üstlenmemişti. Nitekim bu nokta 1781 yılında Cezayir ve Tunus korsanlarının saldırılarının tazmini isteğiyle Osmanlı yönetimine baş vuran Avusturya ile bir kriz yaşanmasına yol açtı.

Cezayir korsanları 1781 yılında Avusturya gemilerine saldırarak altı tanesini içlerindeki kaptan, denizci, yolcu, tüccar ve yükleriyle beraber; Tunus korsanlarından biri de ocağıyla anlaşması olmayan bir devletin gemilerinden bir gemi ile küçük bir Avusturya gemisini zabt etmişti. Bu olaylar üzerine İstanbul'daki Avusturya elçisi bu gemilerin ve ayrıca Tunus'a bağlı Kostantin'de esir olduğunu söylediği Avusturya'ya tabi Toskana reayasından bir Avusturyalı'nın iade edilmeleri isteği ile Osmanlı yönetimine başvurdu.[10]

7 1739 tarihli Avusturya Ahidnamesi , *Muahedat Mecmuası*, C. III, sf. 125; BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 3946.

8 Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. I, (Sad. Dündar Günday), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 431.

9 1675 tarihli İngiltere Ahidnamesi, *Muahedat Mecmuası*, C.I, sf. 253 ; 1740 tarihli Fransa Ahidnamesi, *a.g.e.*, s. 33-34; 1783 tarihli Rusya Ahidnamesi, *a.g.e.*, C.III, s. 311.

10 BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 3946 (Ağustos 1782); BOA Nemçe Ahkam Defteri No. 61/ 5 Sıra No. 76 (Eylül 1781).

Elçinin müracaatı üzerine Reisülküttap Süleyman Fevzi Efendi, Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile yapmış olduğu anlaşmada Garp Ocakları'nın anlaşmaya aykırı davranmamaları için uyarılacakları konusunun belirtildiği, ancak bundan fazla bir yaptırımın kabul edilmediği ve bundan sonra da edilmeyeceğini söyleyerek iade isteğini reddetti. Görüşme sonunda Cezayir beylerbeyine bir padişah fermanı gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu emirde Osmanlı ile Avusturya arasındaki 1748 tarihli Belgrad Anlaşması'nın 11. maddesine göre Garp Ocakları'nın barışın korunmasına ve kendileri ile yapılan özel anlaşmalara aykırı hareket etmemeleri konusunda uyarılacakları hükmüne uygun olarak alınan gemi, mal ve adamların iadesini içeren bir emir hazırlandı. Ancak Avusturya elçisi bu emri yeterince sert bulmadı ve anlaşmada Osmanlı tebaası olan Ülgünlüler için kabul edilen maddenin içeriğinin Garp Ocakları'na da uygulanmasını istedi. Bu madde Ülgünlüler'in korsanlığa çıkmalarını yasaklıyor ve buna aykırı davranırlarsa aldıklarının iade edilmesini, kendilerinin de cezalandırılacakları hükmünü taşıyordu. Elçinin bu isteği, bu maddenin Garp Ocakları ile ilgili olmadığı, ocakların anlaşmada yer alan ancak kendileri ile ilgili olmayan bu maddeyi kabul etmeyecekleri gerekçesiyle reddedildi. Nitekim, Avusturya'nın ocaklar ile ayrı anlaşmalar yapmasının bir nedeni Osmanlı yönetiminin, ocakları bu maddenin dışında tutmuş olması idi.[11]

Ancak Osmanlı yönetimi Avusturya'nın alınanların iade edilmesi yönündeki sert tutumu karşısında Kapıcıbaşı KaraBekirzade Elhac Ahmed'i alınan gemilerin içlerindeki mal ve insanlarla tamamen, Avusturya'dan gönderilen görevliye bir senet karşılığında teslimini sağlamak üzere görevlendirdi. İki ocağa da bu yönde emirler gönderildi ve üç ocağın beylerbeyi ve diğer görevlilerinden bundan sonra anlaşma şartlarına karşı hareket etmeyeceklerine dair bir yazı göndermeleri istendi. Cezayir Ocağı, almış oldukları gemilerin ocağın düşmanı olan İspanya ve Portekiz'e zahire taşıdıkları için ganimet kabul edildiklerini yani aralarında imzalanmış olan anlaşmayı Avusturya'nın düşmanca bir tutum takınarak bozduğunu ileri sürerek korsanlık hareketini açıklama yoluna gitti.[12] Ocak yönetimi alınan malların iadesini ise ocağın kazanç kapısının *'iğtinam-i emval-i gaza'*ya bağlı olduğu ve alınan malların savaşçılar arasında dağıtıldığı için kabul etmedi. Ancak ganimet malı dışında gemilerdeki kaptan, denizci ve yolcu olan yetmiş iki kişi ve gemiler tamir edilerek Avusturya görevlisine teslim edildi. Tunus Ocağı yönetimi de Avusturya gemisinin alınması konusunda, önce Avusturyalılar'ın anlaşma şartlarını ihlal ederek iki Tunus gemisi aldıklarını söyleyerek,

11 Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 431-433.

12 Cezayir Ocağı'nın iddiasına göre Avusturya gemileri, Cezayir gemilerine rastladıklarında bu gemiyi alabileceklerine kanaat getirirlerse saldırıyorlar, alamayacaklarını anlarlarsa da ellerindeki yolculuk belgelerini göstererek denetimi kabul ediyorlardı, BOA Nemçe Ahkam Defteri No. 61/5, Sıra No. 78 (Temmuz 1781).

bu olayda haklı olduklarını ileri sürdü. Her iki ocak da tekrar barışın sağlanması için Avusturya'dan Cezayir ve Tunus'a bir konsolos atanmasını istedi.[13]

Cezayir yönetimi Avusturya'dan almış oldukları beş gemiden üçünü ve kullanılmayacak durumda olan iki geminin yerine de bir başka gemiyi, aslında ganimet malı oldukları için geri verilmesi ocak kaidelerine aykırı olsa da Osmanlı yönetimine karşı gelmemek için, geri vermeyi kabul etmiş ve Avusturyalı esirlerle beraber dört gemi Avusturya görevlisine teslim edilmişti Gemilerin zahireden oluşan yükünün ise gaziler arasında paylaştırıldığı, geri istenmesi durumunda karışıklık ve ihtilal çıkacağı nedeniyle iadesini reddettiler. Ancak Avusturya elçisi kalan gemi ve malların iadesi için ısrara devam etti ve Osmanlı idaresinden Garp Ocakları korsanlarından bundan sonra devletinin gemilerine saldırı olması halinde, zararın karşılanmasını Osmanlı Devleti'nin taahhüt etmesini sağlamaya çalıştı. Bunun için Osmanlı Devleti'nden ocak korsanlarının kendilerine verdikleri zararı tazmin etmedikleri takdirde, Avusturya'nın iki devlet arasındaki sınırda Osmanlı topraklarında yapacakları saldırılarla karşılık vereceklerinin kabulünü içeren bir senet vermesini istedi. Osmanlı idaresi, bu tarihlerde Rusya ile ittifak halinde olmalarından cesaret alarak böyle bir teklifi ileri sürdüğünü düşündüğü Avusturya'nın senet isteğini devletin, Avusturyalılar'ın zararlarını ellerinden geldiğince karşıladığını söyleyerek reddetti. Bu teklifin Osmanlı yönetimi için tedirgin edici yanı İstanbul kadısı Müfti-zade Efendi'nin belirttiği gibi, bu teklifin kabulü halinde Avusturya Devleti'nin, Garp Ocakları korsanlarının herhangi bir devletin gemisini almaları durumunda bu gemiyi 'bizim gemimizdi' diye sahiplenmeleri olasılığı idi. Böyle bir durum olduğunda Ocaklar gemiyi geri vermek istemeyeceklerinden ve geminin başka millete ait olduğunun ispatı da zor olacağından Avusturya verilmiş olan senede dayanarak Osmanlı topraklarında istediği yerleri zapt ederek bu durumu suiistimal edebilecekti. Bu kaygı ile Osmanlı Devleti böyle bir senet vermemek için uzun süre direndi. Ancak Avusturya elçisinin konudaki ısrarı üzerine, Fransa elçisinin de araya girmesiyle Osmanlı arazisindeki misillemenin meydana gelecek olayın beyanından üç dört ay sonra ve Avusturya elçisi tarafından tarihi önceden Osmanlı devletine haber vermek şartıyla gerçekleşebileceği şeklindeki değişiklikle senet verilmesi kabul edildi.[14]

Böylece 8 Ağustos 1783 tarihinde Osmanlı sularında Avusturya tüccar gemilerinin Garp Ocakları korsanlarından korunmaları ve bu korsanlardan Avusturya gemilerine gelecek zararın Osmanlı Devleti tarafından tazminini içeren bir senet verildi. Dört maddeden oluşan senedin birinci maddesinde Osmanlı Devleti, Avusturya bayrağı

13 BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 3946 (Ağustos 1782); BOA Nemçe Ahkam Defteri No. 61/ 5 Sıra No. 245 (Ağustos 1782).

14 Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar Ve Hakaikü'l-Ahbâr*, (Yay. Haz. Mücteba İlgürel), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 37-41.

ve belgeleri ile ticaret yapan gemilerin Osmanlı tebaası Garp Ocakları ve diğer korsanların saldırılarından korunacaklarına söz veriyordu. İkinci maddede Belgrad Anlaşması'nın, anlaşmaya aykırı davrananlardan aldıkları malların geri alınıp, zararın tazmin ettirileceği, esirlerin kurtarılacağı ve bu şekilde davrananların cezalandırılacakları yönündeki 11. maddesi tüm Osmanlı tebaası için geçerli kılındı. Üçüncü maddede 4 Şubat 1783 tarihi itibariyle Garp Ocakları ve diğer Osmanlı korsanları tarafından Avusturya tüccar gemilerine gelecek saldırı ve zararın tazmin ettirilmesini, alınan mal ve esirlerin iadesini Osmanlı Devleti kabul etti. Dördüncü maddede ise bu zararların tazmini ve alınanların iadesinin gerçekleşmemesi durumunda Avusturya elçisinin başvurusundan itibaren altı ay içinde tüm bu zararın tamamen karşılanmasının Osmanlı Devleti hazinesinden nakit olarak ödeneceği kabul ediliyordu. Belirtilen süre içinde bu taahhüdün yerine getirilmemesi durumunda ise Avusturyalılar'a verilen zararı tazmin amacı ile sınırdaki Osmanlı topraklarında önceden belirtilecek bir tarihte misilleme yapılacaktı.[15]

Kırım'ın Rusya tarafından ilhakından sonra Osmanlı Devleti'nin bu durum karşısında içinde bulunduğu zor durumdan istifade eden Avusturya'nın[16] bu senedi almasının konumuz açısından önemli tarafı, kendisini Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu anlaşmalardaki ocak korsanları ile ilgili maddelerin belirsizliği karşısında ve de ocakların özel olarak yapmış oldukları anlaşma şartlarına uymamaları karşısında güvenceye almış olmasıdır. Böylece Avusturya yönetimi denizde güvenliğini garanti altına aldığı gibi siyasi, askeri emelleri doğrultusunda Osmanlı topraklarında misilleme de bulunmak üzere bir açık kapıya sahip oluyordu.

Osmanlı Devleti vermiş olduğu senet doğrultusunda ocaklara bu senede uygun davranmalarını belirten emirler gönderdi.[17] Garp Ocakları'ndan gelen cevaplarda, savaşın ocak gazilerinin yaşama biçimi olduğu, aldıkları gemilerdeki ganimetleri

---

15 Bu senet için bkz. *Muahedat Mecmuası*, C. III, sf. 150-152; BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 2321 (Ocak 1792), Seha Meray, "Bazı Türk Anlaşmalarına Göre Korsanlık Ve Deniz Haydutluğunun Yasaklanması", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, Sayı. 3/4, Yıl. 1963, s. 153-155. Meray, Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Anlaşması sonrası bir dönemde verdiği bu senedi devletin zayıflığının bir delili olarak kabul ediyor ve korsanların verecekleri zararın devlet hazinesinden karşılanması konusunun devletler hukukuna uygun olduğunu belirtiyor, *a.g.m.*, s. 156.

16 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 469.

17 Cezayir Ocağı'na gönderilen hükümde, Ocak korsanlarından Avusturya elçilerine ait ve Avusturya bayrağı taşıyan tüccar gemilerine bir zarar meydana geldiğinde zararın karşılanması konusunda bir senet verildiği belirtilerek bu senedin bir sureti gönderildi. Bu doğrultuda Cezayir beylerbeyinden senede uyulmaması durumunda Osmanlı Devleti'nin zarar göreceği için Avusturya tüccarının korunması istendi ve ocağın ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanacağı belirtildi, BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 3971 (Temmuz 1783).

aralarında paylaşarak geçimlerini sağladıkları belirtildi. Padişahın emrine uyularak Avusturya ile barış anlaşması yapılması ve zararın tazminini ise; Ocakların asker, mühimmat ve malzeme açısından çok yetersiz oldukları için devletin kendilerine vermiş olduğu savaş malzemesi ve diğer malzemelerin gönderileceği şeklindeki sözünü tutması şartıyla kabul ettiler.[18]

Bu senedin kabulü denizde yolculuk yapan Avusturya gemilerinin belgelerinde bir düzenleme yapılması gereğini ortaya çıkardı. Akdeniz'de ticaret yapan gemilerin sularında bulundukları devletin hizmetindeki korsanlardan korunmalarında taşıdıkları bayraklar ve izin belgeleri önemli oluyordu. Dost bir ülkenin bayrağı altında, izin ve yol kağıtları tam olan gemilerin bulundukları devletin sularında güven içinde ticaret yapabilmeleri devletleri arasındaki anlaşmalarla teminat altına alınmıştı. Böylece gemiler bir devletin sularında yolculuk yaparken, bu devletin gemileri ile karşılaştıklarında ellerindeki yapılan anlaşmalara göre düzenlenen belgeleri göstermek suretiyle olabilecek saldırılardan korunuyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya vermiş olduğu senetten sonra, Avusturya tüccarlarının ellerindeki eski anlaşmaya göre düzenlenmiş belgelerini, bu gemilere korsanları tarafından bir zarar gelirse bunun tazmininden Osmanlı Devleti'nin sorumlu olduğu şeklindeki yeni senede uygun olarak değiştirmeleri gerekiyordu. Ancak kaptanların bu değişikliği yapmaları Avusturya iskelelerine döndükleri zaman mümkün olacağı için bu işlem kısa bir süre içinde gerçekleştirilemeyecek, bu süre zarfında denizde ellerinde eski ve yeni senede sahip olan kaptanlar bulunacaktı. Bu durum karşısında Garp Ocakları yöneticilerine Avusturya kaptanlarının elinde bu iki senedin hangisi bulunursa bulunsun, yeni verilen senede uygun davranarak bunlara saldırmamaları, aksi takdirde anlaşmaya aykırı davranmış olacakları bildirildi.[19]

Osmanlı Devleti'nin sularında anlaşma yaptığı devletlerin güvenliğinin sağlanması ile ilgili hükmü savaş dönemlerinde geçersiz kalıyordu. Devletin, Rusya ve Avusturya ile savaş halinde olduğu 1787-1791 yılları arasında Osmanlı'nın bu iki devlet ile daha önceden imzaladığı anlaşmalar gibi Avusturya'ya verilen senet de geçersizleşti. Özellikle savaş dönemlerinde devletler emirleri altındaki korsanların saldırıları ile düşmanlarına zarar verme yoluna gidiyorlardı. Bu savaş sırasında da Rusya ve Avusturya, Tiryeste ve Alikorna iskelesinde hazırladıkları korsan gemilerini Osmanlı sularına göndererek, burada devam eden ticarete ve kıyıda yaşayan halka zarar vermeyi amaçladı. Buna karşılık Osmanlı Devleti de Cezayir, Trablusgarp ve Tunus'tan '*farîza-i cihâd*' için Mehmet Arif Kaptanın başbuğluğunda Akdeniz'e çıkacak donanmaya katılarak,

18 Ahmed Vasıf Efendi, *a.g.e.*, s. 148-149.
19 BOA Nemçe Ahkam Defteri No. 61/5 Sıra No. 415 (Ekim 1783).

Akdeniz'deki Rus ve Avusturya tüccar gemilerine karşı Tiryeste ve Alikorna sularında korsanlığa çıkma çağrısı yaptı.[20]

Bu şekilde barış dönemlerinde deniz güvenliğini tehdit edeceği endişesi ile yasaklanan korsanlık, savaş dönemlerinde bu güvenliği sağlayan bir unsur olarak destekleniyordu. Böylece düşman gemileri üzerine korsanlık izni, taraflar arasındaki savaşın sona ererek yeniden bir anlaşma yapılması ile sona eriyordu. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki savaşın sona ermesinin ardından Haziran 1791 tarihinde yeni bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmanın üçüncü maddesinde Osmanlı Devleti 1783 yılında Avusturya'ya vermiş olduğu korsanlıktan kaynaklanan zararın tazmini içeren senedin geçerli olduğunu kabul ediyordu.[21] Senedin tekrar yürürlüğe girmesi üzerine Osmanlı yönetimi tarafından Ocak 1792 tarihinde Cezayir, Tunus ve Trablusgarp yöneticilerine gönderilen yazılarda savaşın sona erdiği, yapılan barış anlaşmasında önceden verilmiş olan senedin yenilendiği haber verildi ve ocaklara senede uygun davranmalarını emredildi.[22]

Bu savaşın sonunda Osmanlı yönetimi, Rusya ile yaptığı anlaşmada ise Avusturya'ya vermiş olduğu bu senedin benzerini bu devlete de verdi. Osmanlı Devleti 1783 yılında Rusya ile yapmış olduğu anlaşmada, bu devletin gemilerine Garp Ocakları korsanlarından bir zarar geldiği takdirde, alınanların iadesi konusunda taahhütte bulunmuştu. Ocak 1792 Yaş Anlaşması'nda ise devlet, Garp Ocakları korsanlarından Rusya tüccarlarına bir zarar gelmesi durumunda zararın tazminini ocaklardan temin edemediği takdirde, Rus elçisinin olayı haber vermesinden en çok iki ay içinde bu zararı Osmanlı hazinesinden karşılayacağını kabul etti.[23]

Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı bu şekilde yükümlülüğe girmesinin ardında, Rusya ile Avusturya'nın ittifak halinde hareket etmeleri nedeniyle Avusturya'nın senedin ihlalinden dolayı Osmanlı topraklarına yapacağı misillemeye Rusya'nın da katılması olasılığının bulunması endişeleri yatıyordu. Osmanlı yönetimi, Rusya'ya ile yapılan anlaşmada yer alan kendileri ile ilgili bu şartı bir yazı ile ocaklara bildirdi. Aralık 1793 tarihinde Cezayir Ocağı'na gönderilen yazıda Avusturya'ya verilen senetteki şartların Rusya için de geçerli olduğu bildirilerek, ocaktan daha önce Avusturya'ya verilen senede uyacaklarına dair taahhütlerini bildirdikleri gibi Rusya'ya verilen senede de uyacaklarını taahhüt eden bir yazıyı İstanbul'a göndermeleri emredildi.[24]

---

20 Bu donanmadaki gemilerin düşmanın korsan gemileri üzerine gitmelerini cesaretlendirmek için düşman ve korsan gemilerinden alınan tüm ganimetin savaşçıların olacağı, devletin bu ganimetten pay istemeyeceği kabul edilmişti, bu konuda bkz. Özdemir, *a.g.t.*, s. 157, 238.

21 Bkz. *Muahedat Mecmuası*, C. III, s. 156.

22 BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 2321 (Ocak 1792).

23 Meray, *a.g.m.*, s. 166-167.

24 BOA Cevdet Tasnifi, Eyalet-i Mümtaze Belge No. 932 (Aralık 1793).

Senedin Uygulanması

Osmanlı Devleti'nin Avusturya'ya vermiş olduğu bu senede Garp Ocakları korsanları ne kadar uydu ve eğer uyulmadıysa yaptırımı ne oldu? Elimizde senedin verilmesinden kısa bir süre sonra Cezayir Ocağı'nın anlaşmayı ihlal ettiğini gösteren bir örnek mevcut. 1783 yılında bir Avusturya kaptanı Fransa'nın Bordo limanında yüklediği gemisi ile İtalya'da, Avusturya'ya bağlı Fiyume limanına gelirken yolda Cezayir korsanları tarafından alınarak Cezayir'e götürülmüştü. Anlaşma yapan devletlerin gemilerinin kimliklerinin tespiti ve izinlerini gösteren pasaportları onları korsan saldırılarına karşı koruduğu için korsanlar gemidekileri yağmalayıp, pasaport, poliçe ve tüm diğer evraklarını denize atmışlardı. Avusturya elçisinin durumu bir takrirle Osmanlı yönetimine bildirmesi üzerine divan geminin ve mürettebatının kurtarılması, zararın miktarının geminin Fiyume limanına dönüşünden sonra tespit edilerek, tazmini için İstanbul'a defter gönderilmesine karar verdi. Cezayir Ocağı'na da ocak korsanlarından Avusturya tüccar gemilerine bir zarar geldiği takdirde zararın Osmanlı Devleti tarafından karşılanacağını, eğer zarar tazmin edilmezse Avusturya tarafından Osmanlı sınırındaki arazinin karşılık olarak yağmalanması yönünde devletin bir senet vermiş olduğu hatırlatılarak, verdikleri zararı tamamen karşılamaları ve bundan sonra Avusturya gemilerine zarar verilmemesi emredildi.[25]

Bu olayda Cezayir Ocağı'nın emre uyarak zararı karşılayıp karşılamadığını bilmiyorsak da bu tarihlerde Osmanlı sınırlarında Avusturya tarafından yapılmış bir saldırının bilgisine rastlamamış olmamız zararın ocak yönetimi tarafından veya Osmanlı hazinesinden karşılanmış olduğunu düşündürüyor. Nitekim bu konuyla ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin zararı hazineden karşıladığını gösteren örnekler mevcut.

1795 yılında yaşanan bir olayda Tiryeste'den Mısır İskenderiye'sine mal taşıyan bir Rus kaptanın gemisi Kefalonya Adası yakınlarında Tunus korsanı tarafından alınmıştı. Korsan gemiden yağmaladığı malı Karlıili'nde sattı. Bunun üzerine Rus elçisi zararın tazmini ve geminin iadesi isteği ile Osmanlı yönetimine baş vurdu. Elçinin, devlete verdiği belgelere göre geminin mühimmat ve aletleri 18 bin 417,5 kuruş; yükünün değeri 26 bin 995,5 kuruş; kaptan ve denizcilerin eşyaları ile tüccar malının değeri ise 6 bin kuruş olmak üzere toplam zarar 51 bin 417,5 kuruş idi. Bu olay üzerine başlatılan soruşturmada bu korsanın Tunus'a bağlı aslen Ülgünlü Oruç Reis adlı bir kaptan olduğu anlaşıldı. Oruç Reis, kendisini gemiyi Kefalonya Adası'ndan elli mil açıkta aldığını ve geminin belgelerinin eksik olduğunu ileri sürerek savundu. Oruç Reis'in ifadesine göre geminin kaptanı, ocağın düşmanı olan Sicilya tebaasındandı ve 1768 yılında savaş sırasında kısa bir süre Rus bayrağı kullanmıştı. Ayrıca bu kaptanın Tiryeste'den hareketi sırasında elinde olan belgeler, geminin İskenderiye'ye yolculuğunda Avusturya gemilerinin saldırılarından korunmak üzere bu devletin konsolosu tarafından

25 BOA Nemçe Ahkam Defteri No. 61/5 Sıra No. 426 (Aralık 1783).

verilmiş belge olup, gemiyi Müslüman korsanların saldırılarından koruyamazdı. Olayın incelenmesinden sonra Osmanlı yönetimi geminin Rus gemisi olduğuna karar verdi. Osmanlı ile Rusya arasındaki anlaşmanın ihlal edildiği kararı üzerine Osmanlı yönetimi 46 bin 917,5 kuruş olan zararı (kaptanın giysi, eşya ve ticaret malı değeri olan 6 bin kuruşu belgelerle ispatlayamaması üzerine bu miktar düşüldü) *hazîne-i âmire*den ödedi ve Tunus yönetimine gönderilen emirde bu meblağın geciktirilmeksizin İstanbul'a gönderilmesi istendi.[26]

Bu örnekte ve 1801 yılında Cezayir ve Trablusgarp korsanlarının Avusturya gemilerine verdikleri zararın *irâd-ı cedîd* hazinesinden verildikten sonra bu iki ocaktan tahsil edilmesi [27]örneğinde gördüğümüz gibi Osmanlı Devleti, Garp Ocakları korsanlarının verdikleri zararı önce hazineden verme, daha sonra bu parayı korsanlığı yapan ocaktan tahsil etme yoluna gitti.

Sonuç

Avusturya, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu anlaşmalardaki hükümlerin gemilerini Garp Ocakları korsanlarının saldırılarından korumada yetersiz kalması üzerine bu ocaklarla ayrı anlaşmalar yapma yoluna gitmişti. Ancak ocaklarla yapılan anlaşmalar da korsanlık olaylarına son vermedi. Tarafların karşılıklı olarak birbirlerini anlaşma şartlarını ihlalle suçlamaları karşısında anlaşmaların bozulmasında sorumluluğun kime ait olduğunu saptamayı zorlaştırıyor. Ancak genel olarak Garp Ocakları'nın korsanlık ganimetinden vazgeçmek istememeleri anlaşmaların ihlalinde önemli bir faktör oldu.

Avusturya Devleti, 1783 yılında aldığı senet ile gemilerine Osmanlı korsanlarından özellikle de Garp Ocakları korsanlarından gelecek tüm sorumluluğu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Bu senet Avusturya gemilerinin korunmalarında daha önceden yapılan anlaşmaların yetersiz kalmasından dolayı yaşanan korsanlık olaylarının önlenmesi amacıyla ilk bakışta Avusturya'nın deniz güvenliği ve ticaretini korumak amacını taşıdığı izlenimini veriyor. Ancak bu tarihlerde Avusturya'nın Osmanlı üzerindeki planları dikkate alındığında senedin anlamı ve önemi değişmektedir.

Nitekim senedin verildiği dönemde Rusya ve Avusturya, Lehistan'ı paylaşmış ve hedef olarak Osmanlı Devleti'ni seçmişlerdi. Rusya'nın Nisan 1783 tarihinde Kırım'ı ilhak ederken, Avusturya'da Eflak ve Boğdan'ı işgal için bir bahane arıyordu.[28] Kırım'ı kaybetmesinin ardından Osmanlı yönetiminin çaresiz kaldığı bir dönemde Avusturya'da Osmanlı topraklarında misillemede bulunma hakkını içeren bu senedi kabul ettirdi. Senet her ne kadar sadece Osmanlı topraklarında yağmalama hakkını veriyorduysa da Osmanlı yönetiminin endişelendiği gibi, bu hakkın kullanılmasının gerektiği bir

26 BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 1236 (Nisan 1795).

27 BOA Cevdet Tasnifi Hariciye Belge No. 2055 (Kasım 1801).

28 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 467-469.

durum olursa Avusturya orduları bir daha çıkmamacasına Osmanlı topraklarına girebilirlerdi. Elimizdeki örnekler de Osmanlı Devleti'nin işi Osmanlı topraklarında misilleme yapılması aşamasına getirmeden, korsanlıktan kaynaklanan zararı hazineden ödeme yoluna gittiğini gösteriyor.

Böylece Osmanlı Devleti ciddi mali sıkıntılar içinde olduğu bir dönemde, bu senet ile ekonomik açıdan da önemli bir sorumluluk altına girdi. Bu sorumluluk iki yönlü oldu. Birincisi korsanlık mağduru tarafa karşı, ikincisi de Garp Ocakları'na karşı. Gemisi ve malları alınanların uğradığı zarar hazineden nakit olarak ödenirken - bu miktarın daha sonradan Garp Ocakları'ndan tahsili öngörülüyorduysa da bunun gerçekleştiğine dair bir bilgiye rastlamadık-, Osmanlı Devleti verilmiş olan senet doğrultusunda korsanlık yapmamaları karşılığında Garp Ocakları'nın ihtiyaçlarını karşılamayı da üstlenmişti, ki bu ocakların bu devletler üzerine korsanlık yapmayacak olmalarından dolayı kayıplarını devletin telafi etmesi anlamına geliyordu.

Özet:
Kuzey Afrika kıyılarında Cezayir, Tunus ve Trablusgarp beyliklerinden oluşan Garp Ocakları, Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki hakimiyet iddiasına önemli destek verdiler. Bu ocaklar geçimlerini korsan saldırılarına bağlamışlardı. Osmanlı Devleti, Garp Ocakları'nın korsan saldırılarını diğer devletlerle yaptığı anlaşmalarla denetlemeye çalıştı. Ancak, bu anlaşmalara rağmen Garp Ocakları'nın dost devletlere korsan saldırıları zaman zaman Osmanlı Devleti'ni zora soktu. Garp Ocakları'nın bu tür korsan saldırıları nedeniyle Osmanlı Devleti, Avusturya'ya 1783 yılında bir *senet* vermek zorunda kaldı. Bu çalışmada bu *senet* ve bunun Osmanlı Devleti'ne etkileri incelenmektedir.

Anahtar sözcükler: Osmanlı tarihi, Garp Ocakları, Akdeniz, korsanlık, 1793 Avusturya senedi.

Abstract:
North African provinces of Algeria, Tunusia and Tripoli which are generally referred to as *Garb Ocaks* in Ottoman history, gave significant support to the Ottoman claim of sovereignty in the Mediterranean. The Ottomans tried to keep under control their corsaire attacks in the Mediterranean through agreements that they signed with other states in the region. However, continuous corsaire attacks by the *Garp Ocaks* on these Ottoman allies in the region created a serious headache for the Ottomans. The article deals with a paper of guarantee (*senet*) given by the Ottomans to Austria in 1783, and examines its effects in the Ottoman Empire.

Key words: Ottoman history, *Garb Ocaks*, Mediterranean, corsaire attacks, paper of guarantee (*senet*) given to Austria in 1783.

Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği

Bekir KOÇ*

Bu çalışmada[1], Balkan halklarının –özellikle Bulgarların- merkeze yeniden sıkı bir şekilde bağlanması amacıyla geliştirilip, Niş ve Tuna vilayetlerinde hayata geçirilen bazı projelerden söz edilecektir. Dönemin dinamikleri çerçevesinde siyasî kaygılarla ve bölgeye özgü olarak tasarlanan projelerin gerek anılan vilayetlerde uygulanmasında gerek sosyo-ekonomik bir içerik kazanarak tüm yurtta yaygınlık kazanmasında Midhat Paşa faktörünün belirleyici bir rolü olduğu için öncelikle, meslek yaşamına ilişkin bazı hatırlatmaların yapılması zorunluluğu vardır.

Midhat Efendi[2], aslen Rusçuklu olan Mehmet Eşref Efendi'nin oğlu olarak 1822 yılında İstanbul'da doğmuştur[3]. Ailesinin İstanbul'a geliş öyküsüne ilişkin herhangi bir bilgi olmamasına karşın, babası muhtemelen eğitim için başkente gelmiş ve evlenerek burada yaşamaya karar vermişti[4].

---

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Bu çalışma Midhat Paşa'nın halkın sorunlarına yaklaşım yöntemleri ve onu diğer valilerden farklı kılan uygulamaların neler olduğu sorunsallarını irdelemeyi amaç edinmiş doktora tezinin (Bkz. *Midhat Paşa(1822-1884)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002) Niş ve Tuna valiliklerindeki bazı uygulamalarına dair bölümü temel alınarak hazırlanmıştır.

2 Asıl adı Ahmed Şefik'tir. Divân-ı Hümâyûn kalemindeki hocaları tarafından verilen ve övme anlamına gelen Midhat mahlası asıl isminin yerini alacak ve yaşamı boyunca artık bu ismi kullanacaktır.

3 Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret, Hayât-ı Siyasîyesi, Hidemâtı, Menfa Hayatı*, [Bundan sonra *Tabsıra-i İbret*] (Nâşiri Ali Haydar Midhat), İstanbul 1325, s. 3.

4 Ali Haydar Midhat, dedesinin ilk eğitimini Rusçuk'ta tamamladığından bahsetmekle birlikte, başkente gelişle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. *The Life of Midhat Pasha*, London 1903, s. 32.

İlmiyedeki kariyerini H 1249 (1833-34)'a kadar sürdüren Mehmet Eşref, resmî bir görev bulmanın yollarını aramış ve Ağa Hüseyin Paşa'nın (1776-1849) yardımıyla Vidin'e naib olmuştu[5]. Tuna kıyısında on-on beş bin nüfusa sahip olan bu Balkan kasabasına yapılan yolculuk sırasında Midhat Efendi, on iki-on üç yaşlarında idi.

Vidin dönüşü babası küçümsenmeyecek bir çevre edinmiş olmalı ki, Midhat Efendi'yi Hariciye Nazırı Âkif Paşa'nın (1787-1845) yardımıyla Divân-ı Hümâyûn kaleminde işe başlatmıştı[6]. Merkez teşkilatının önemli değişimler geçirdiği yıllarda, yürürlüğe giren kanun ve tüzüklerin kaydedildiği birimdeki yeni iş, dönemin gözde mesleği bürokraside yükselmesine olanak sağlayabilecek önemli bir adımdı. Midhat Efendi, kalemin bir ila üç yıl süren kâtiplik eğitimini altı ayda tamamlayarak bu konuda hırslı olduğunu göstermişti[7].

Midhat Efendi, babasının 1837 yılında Vidin eyaletine bağlı Lofça'ya naip olarak atanmasıyla görevine bir yıl ara vermek zorunda kaldı. Ertesi yıl başkente dönünce kalemdeki göreviyle birlikte, bir süre yeni açılan Mekteb-i Ma'ârif-i Adliye'ye (Mekteb-i İrfâniye)[8] devam etti ve ertesi yıl (1840) Divân-ı Hümâyûn Kalemi'nden daha prestijli olan Sadâret Mektubî Kalemi'ne geçiş yaptı. Gerek kâtiplik kursunu altı ayda tamamlaması, gerek Tıbbiye, Harbiye, Kara ve Deniz Mühendisaneleri dışında okulun bulunmadığı yıllarda yeni açılan okula gitmesine gerek bırakmayacak eğitim düzeyine sahip olması, kuşkusuz rastlantı değildi. Kur'an'ı Kerîm'i on yaşında ezberlemesi zekasına önemli bir delil sayılsa da, Midhat Efendi'nin asıl şansı babasıydı. İlmiye camiasını yakından tanıdığı için oğlunu nitelikli hocalara yönlendirmiş[9] ve bilgilerini onunla paylaşma olanağı bulmuştu. Babasının meslekî avantajını kullanarak Vidin ve Lofça'da geçirdiği birer yıl özellikle Arapça ve Farsça açısından onu akranlarından daha donanımlı hale getirmişti.

1842 yılı ortalarına kadar anılan formasyonuyla ilmiyedeki iddiasını da sürdüren Midhat Efendi, aynı yılın sonlarında -ilmiyede tahsilin uzun zaman aldığına karar vererek- tahrirat katibi olarak Sayda Eyaleti'ne tayin ister[10]. 1845 yılı Nisanı'na kadar yaklaşık iki buçuk yıl bu eyalette görev yapan Midhat Efendi, malî konularda önemli deneyim kazanarak aynı yılın ortalarında Konya'ya hareket eder. Tanzimat'ın etkili

5 *Tabsıra-i İbret*, s. 3.

6 Âkif Paşa Mart 1836-Haziran 1836 tarihleri arasında üç ay Hariciye Nazırlığı yaptığına göre Ahmet Şefik'in Divân-ı Hümâyûn Kalemi'ne başlaması bu üç aylık dilimde gerçekleşmiş olmalı.

7 *Tabsıra-i İbret*, s. 3.

8 Okulla ilgili bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*(1836-1856), İstanbul 1993, s. 226-227.

9 Toyranlı Mehmet Efendi, Zağralı Şerif Efendi, Şeyh Mehmet Efendi, Kethüdazâde ve Murat Molla Şeyhî gibi dönemin önemli âlimlerine yönlendirilmiştir.

10 BOA., İ.DH., no: 5111, lef 2. Kalem efendilerinin düzenli maaş alamamaları benzer görevlere gitmelerini zorunlu kıldığından Midhat Efendi de bu sürece ayak uydurmuş; 1842 yılı Ağustos ayında Sayda'ya defterdar olarak atanan Faik Efendi'nin ekibine katılarak Şam'a gitmiştir.

destekleyicilerinden olan Sami Bekir Paşa'nın bir yıl Konya'da[11], ertesi yıl Kastamonu'da kâtipliğini yürütür. Bir yıl sonra başkente dönerek Sadâret Mektubî Kalemi'nde çalışmaya başlar. 18 Şubat 1850'de Meclis-i Vâlâ reisi olan Rifat Paşa'nın tavassutuyla Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası'na geçiş yapar. Yeni görevi sırasında Rifat Paşa dışında başta Reşit, Âli ve Rüştü Paşaların da güvenini kazanan Midhat Efendi, adı geçenlerin başkanlığını yaptıkları toplantılarda kâtip olarak sık sık görev almaya başlar.[12] Bu güven ona Meclis-i Vâlâ'nın yazı işleri ikiye ayrılınca Anadolu İkinci Kâtipliği yolunu açacaktır[13].

1854 Mayısından Kasımına kadar Bulgaristan olaylarını soruşturmakla görevlendirilir[14]. Bölgedeki faaliyetleri ve Mayıs 1855'deki Bursa depreminde zarar görenlere yapılan yardımların organizasyonundaki olağanüstü çabası[15], Meclis-i Vâlâ'ya İkinci Kâtip olarak atanmasını sağlar[16].

1856 yılı sonlarına doğru hem ilan edilen Islahat Fermânı'nın gayrimüslim tebaaya anlatılması hem de savaş nedeniyle kargaşa içindeki Vidin ve Silistre eyaletlerindeki olayları teftiş için yeniden bölgeye gönderilir[17]. Vidin ve Silistre eyaletlerindeki görevi sona erince Sadrazam Âli Paşa döneminde 1858 Şubatında Avrupa'ya gider[18]. Özellikle Fransızcasını ilerletmek için çıktığı Avrupa seyahatinde Paris, Londra, Viyana ve Brüksel'i görür. "Avrupa'nın medenî eserlerini ibretle gördükten ve bunların sebeplerine dair mümkün olduğu kadar malumat edindikten sonra" aynı yılın Eylül'ünde İstanbul'a döner[19] ve çok geçmeden Meclis-i Vâlâ Başkâtipliği'ne atanır[20].

---

11 BOA., A.MKT., dosya no: 49, gömlek no: 17/1.

12*Tabsıra-i İbret*, s. 6.

13 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, TTK 1991, s. 69.

14 *Tabsıra-i İbret*, s. 7. BOA., HR.MKT, dosya no: 85,gömlek no: 52; BOA., A.MKT.NZD, dosya no: 118, gömlek no: 26; BOA., HR. MKT., dosya no: 86, gömlek no: 76; BOA., İ.MMS., dosya no: 2, gömlek no: 68/1.

15 BOA., İ.DH, no: 20671.

16 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 104.

17 BOA., A.MKT. NZD, dosya no: 218, gömlek no: 81; BOA., A.MKT.NZD, dosya no: 220, gömlek no: 47; BOA., İ.DH., dosya no: 372, gömlek no: 24653. 1857 yılı Mart ayına kadar bölgede incelemelerde bulunan Midhat Efendi, Silistre valisi Mirza Sait Paşa'nın olaylara ve Eyalet Defterdarı'nın yolsuzluklarına göz yumduğunu rapor ederek görevden alınmasını sağlamıştır. Ayrıca Vidin valisi Muammer Paşa'nın da kargaşalıkların önlenmesi konusunda ihmalinin olduğunu merkeze iletmiştir. Konuyla ilgili raporunda Rusya'nın bölgedeki nüfuzuna dikkat çekerek, Osmanlı aleyhtarlığının temel nedeni olarak bu ülkeyi göstermiş, valileri de olayları doğru tahlil edemedikleri gerekçesiyle eleştirmiştir.

18 Seyahatin gerekçesi sağlık sorunlarıdır. BOA., İ.DH, dosya no: 396, gömlek no: 26187.

19 Gezdiği ülkelerin gelişmişliklerine, yönetim sistemlerine ve özellikle başkentlerindeki belediye meclislerine hayran kalan Midhat Efendi, Avrupa'nın kalkınmasında ve hoşgörü anlayışında bu meclislerin önemli bir rol üstlendiğine inanmıştır.

20 BOA., A.DVN, dosya no: 35, gömlek no: 20. Küçük çaplı bir yasama meclisi olarak görev yapan

Başkâtibi olduğu birim, kendisinin intisap ettiği 1850 yılından beri yoğun olarak Balkan halklarının bağımsızlık mücadelesine alternatif çözüm arayışları içerisindedir[21]. Bu çerçevede Niş ve Vidin bölgesinde siyasî ve malî önlemlere ihtiyaç olduğu kabul edilerek, 19 Temmuz 1850 tarihinde Ferik Rıza Paşa bölgeye gönderilir. Bununla da yetinilmeyerek 1850 isyanından sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de Husûsî Komisyon kurulur. Komisyonda Âli Paşa, Fuat Paşa ve Meclis-i Vâlâ Reisi Rifat Paşa gibi Tanzimat önderleri yer almaktadır[22]. Ancak yapılan tüm çalışmalar 1860 isyanının çıkmasına ve olayın uluslararası boyut kazanmasına engel olamaz. Sorunları asgari düzeye indirmek ve halkın devletle olan bağlarını güçlendirmek için ek önlemler alınması zorunlu hale gelir ki, bu noktada bölge için bazı önerilerde bulunan[23] ve âdeta bölge uzmanı haline gelen Midhat Efendi devreye girer[24]. 4 Şubat 1861 tarihinde Niş'e vali olarak atanan Midhat Paşa, merkezde olgunlaşan tüm önerileri yeniden formüle etmiş ve iki aşamalı bir plan geliştirmiştir. İlki, bölgede asayişin sağlanarak gündemden düşmesini sağlayacak güvenlik, vergi adaleti gibi acil önlemlerdi ki, bu konularda kısa sürede önemli başarılar elde edilmişti. Çalışmamıza konu yaptığımız ikinci aşama, çatısını Osmanlılık anlayışının oluşturduğu, bölgenin elde kalmasını sağlayacak-büyük devletlerin faaliyetlerine direnç ve karşı faaliyetleri de içeren- sosyo-ekonomik açılımlar taşıyan uzun vadeli projelerin uygulanmasıydı.

Midhat Paşa, ikinci aşamanın gerçekleştirilmesi konusunda önceliği halklar arasında sağlıklı bir diyalog ortamının kurulmasına vermiş ve *Merkezî Hükümet* ya da *Merkez Odası* adını taşıyan meclisi devreye sokmuştur. Niş'e ilk geldiği dönemlerde sorunları öğrenmek için faaliyete geçirdiği oda, zamanla bölge ileri gelenlerinin daimî üyesi oldukları yerel bir meclis haline dönüşmüştür. Valilikten ayrı olarak hizmete sokulan oda, özellikle Müslüman olmayanların sorunlarını çekinmeden dile getirebilecekleri hoşgörü ortamının yaratılmasında önemli bir misyon üstlenmiştir[25].

Midhat Paşa'nın faaliyete geçirdiği ikinci meclis, (Prizren'in Niş'e bağlanmasından sonra) *Meclis-i Muvakkat* adını taşıyordu. Arnavutlar arasındaki kabile çatışmalarının engellenmesi amacına hizmet eden mecliste, Osmanlı askerî ve mülkî görevlileri

Meclis-i Vâlâ'nın halkın refahını arttırmaya yönelik çabaları, devlette köklü reformların yapılması yönündeki girişimleri, tebaanın yönetime katılması adına giriştiği uygulamaları, onda derin izler bırakır.

21 Meclis-i Vâlâ ile ilgili geniş bilgi için bkz: Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ(1838-1868)*, TTK 1999.

22 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s.74.

23 1854 bölgede yaptığı incelemeler sonucunda, Rusya'nın bölgedeki nüfuzuna sık sık dikkat çekmiş ve Rumeli'deki her eyalette birer "Meclis-i Muvakkat" kurulması ve meclisin ilgili eyaletlerin güvenliğinin sağlanması konusunda her türlü yetkiyle donatılması fikrini ortaya atmıştı.

24 BOA., İrâde, Meclis-i Mahsûs 924; BOA., İrâde, Dahiliye 31336; BOA., İrâde, Dahiliye 31491.

25 *Tabsıra-i İbret*, s. 15-16.

dışında, Arnavut kabilelerinin önderleri ve tüm dinlerin ruhanî temsilcileri de yer almaktaydı. Osmanlı Devleti'nde olağanüstü dönemlerde benzer nitelikli meclislerin varlığı bilinmekle birlikte bu meclisi diğerlerinden ayıran fark, Midhat Paşa'nın hiçbir dinî komplekse kapılmadan halkın kendi sorunlarını çözmede inisiyatif sahibi olmalarına olanak sağlayacak samimi bir ortam yaratmasıydı.

Niş valiliği boyunca etkin olarak başvurduğu meclis uygulamalarının başarılı olması, ülke çapında benzer fonksiyonlara sahip odaların sayısını arttıracak, bu durum Tuna Vilayet Nizamnâmesi'nin[26] ilanı konusunda merkezî yönetime cesaret verecekti[27]. 13 Ekim 1864 tarihinde kurulan Tuna vilâyeti[28], Osmanlı vilayetlerinin yeniden yapılandırılması sürecinin ilk uygulamasıydı. Uygulamanın klasik vilayet sisteminden en bariz farkı, temsil ilkesinin yaygınlaştırılmasıydı[29]. Daha önceki uygulamalarda taşra meclisleri yerel güçlerin elinde hareket eden sembolik bir cihaz olduğu için[30] bunu engellemek amacıyla vilayet, liva ve kaza merkezlerinde tüm toplum kesimlerinin temsilcilerinin olduğu meclisler oluşturulmuştu[31]. Midhat Paşa'nın önemli katkılarda bulunduğu yerel düzeydeki meclis pratikleri, zamanla tüm vilayetlerde yaygınlaşacak ve Meşrutiyet'e giden sürecin önemli halkalarından birini oluşturacaktı.

Söz konusu edilecek ikinci proje yardımlaşma sandıklarıdır[32]. Midhat Paşa ilk olarak isyanlarda etkin rol oynayan çiftçilerin iki yıllık vergi borçlarının affedilmesi yönünde çabalara girişmiş; vergilerin âdil dağıtımına özen göstermiş ve gospodarların çiftçi üzerindeki haklarını kısıtlayarak mevcut borçların gerçekleri yansıtıp yansıtmadığı konusunda bir komisyon aracılığıyla inceleme yaptırmıştır. Komisyonun abartılı bulduğu borçların kimisini iptal ettirmiş, kimisi için de yeni oranlar tespit ettirmiştir. Bu tür önlemlerin köylülerin merkezî otoriteyle olan bağını güçlendirmesinde yeterince etkili olmadığını görerek, çiftçi yardımlaşma sandığı olan *Menâfi-i Umûmîye Sandıkları*'nı kurmuştur[33].

---

26 Nizamnâme için bkz. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi 1850-1875*, TTK 1992, s. 253-271.

27 H. 7 C. 1281/M.07 11 1864 tarihinde ilan edilen Nizamnâme'nin içeriği ve Tuna vilayeti dışındaki uygulamalarla ilgili bilgi için bkz. Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995).

28 Midhat Paşa'nın Tuna vilayetindeki diğer uygulamaları için bkz. İsmail Selimoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Tuna Vilâyeti(1864-1878)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995).

29 L. Leouzon le Duc, *Midhat Pacha*, Paris 1877, s. 39.

30 İnalcık, *a.g.e.*, s. 77.

31 Meclislerin intihap yöntemi ve fonksiyonlarına ilişkin geniş bilgi için bkz: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK 1991 s. 254-272.

32 Gospodarlık rejimi için bkz. İnalcık, *a.g.e.*, s. 83-107.

33 20 Kasım 1863, Şehirköy/Pirot.

Sandık organizasyonu için seçilen teknik ekip, çiftçilere organizasyonla ilgili bilgiler vermek için köyleri dolaşmış, gönüllü katılımı kabul eden köylerdeki boş araziler tespit edilmiştir. Toprağın hangi tür hububatta daha verimli olduğu araştırılarak bir fizibilite raporu hazırlanmıştır. Tespit edilen araziler, hânedeki kişi sayısına göre yarım veya bir dönüm olmak üzere paylaştırılmış; ekime hazır hale getirmesi ve ürünün toplanması çiftçi ailesinin sorumluluğuna verilmiştir[34].

Tarıma açılan araziler için gerekli tohum ilk yıl devlet tarafından sağlanarak, valilikçe organize edilen kollektif tarımsal çalışma zamanları, İslâm ahali için Cuma, gayrimüslim ahali için de Pazar günü olarak tespit edilmiştir. Organizasyonda temel birim köy olduğu için ilgili köyde tespit ve dağıtımı yapılan arazi ve ürünün sorumluluğu köy ihtiyar meclislerine verilmiştir[35]. Bu heyet gözetiminde toplanan ürünler pazara indirilerek, idare meclisi kanalıyla açık arttırma yöntemiyle paraya çevrilmiş, elde edilen gelir, yardımlaşma sandığının ilk sermayesi olmuştur[36]. Sandık özellikle hasat sezonunun iyi geçmediği yıllarda tefecilerden borç alarak yaşamlarını sürdürmeye çalışan köylüler için umut kaynağı olmuştur.

Çiftçi sandığı uygulamasının başarılı olması ve yaygınlaşması üzerine Midhat Paşa şehir ve kasabalarda yaşayan halka yönelik olarak Rusçuk'ta *Emanet Sandığı*'nı, Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı döneminde de İstanbul'da aynı amacı taşıyan *Emniyet Sandığı*'nı kurmuştur[37].

Çiftçi sandıklarından daha profesyonel idare edilen sandık, tasarruf sahiplerine yıllık % 9 faiz veriyor, para çekmek isteyenleri ise % 12'den borçlandırarak, % 3'lük farkı kâr olarak kaydediyordu. Yardımlaşma ve tasarrufla oluşan sermaye ve malî gücün halkın sorunlarını çözmede önemli bir yere sahip olduğuna inanan Midhat Paşa'nın bu uygulaması da zaman içinde tüm ülkede yaygınlık kazanacaktı[38].

Midhat Paşa'nın Niş'te başlatıp, Tuna'da da devam ettirdiği ve zaman içinde tüm ülkede yaygınlaşan bir diğer projesi ise *Islahhâne*'dir(1863). Islahhane ile savaşların ve göçlerin alt üst ettiği bölgede korumasız kalan yetim ve kimsesiz çocukların -siyasî etkilerden uzak- sağlıklı bir ortamda büyümeleri ve meslek sahibi olmaları

34 BOA., İrâde, Meclis-i Vâlâ 26172.

35 *Aynı belge.*

36 Tuna Gazetesi sayı 1. Midhat Paşa sandık için "Memleket Sandıklarının Sûret-i Tertîbi ve İdâresi ve. Menâfi' ve Temettuatının Mahall-i Sarfı Hakkında Lâyiha" adlı bir tarifname kaleme almış ve bu tarife biraz genişletilerek 7 Şubat 1865 tarihinde de kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Tüm vilâyetlere teşmil edilmek için 19 Temmuz 1867'de Nizamname olarak yayınlanmıştır. BOA, İrâde, Dahiliye 36970; Nizamname için bkz. *Düstûr* I. Tertip, II. Cilt, ss.387-398. Memleket Sandıklarıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Seçil Akgün, "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", *UMPS*, TTK 1986, s. 185-201

37 Emniyet Nizamnâmesi'nin ilan tarihi 22 Ağustos 1868'dir.

38 Dersaadet'te Açılan Emniyet Sandığı Nizamnâmesi, *Düstûr* I. Tertip, II. Cilt, s. 374-381.

hedefleniyordu[39]. Din ve mezhep ayrımı yapılmadan ıslahhaneye kabul edilen çocukların 5-13 yaşları arasında[40] ve ebeveynsiz olmaları, ebeveynleri olsa bile fakir ve gerçekten yardıma muhtaç olmaları gerekiyordu[41]. Çocuklar kendi dilinde okuma-yazma ve kendi dininde eğitim alma hakkına sahipti. Kunduracılık, terzilik, debbâğlık, mürettiblik ve dokunma sanatlarıyla ilgili pratik bilgiler ile günde iki saat okuma-yazma, matematik ve diğer teorik dersleri alıyorlardı[42]. İlk şube olarak 5. sınıf kabul ediliyor, eğitim programında mezun olmak için sıra ile 4, 3, 2 ve 1. sınıftaki dersleri ve uygulamaları başarması gerekiyordu. Mezun olanlar isterlerse ıslahhânede yevmiye karşılığında üretime devam ettikleri gibi, kendi işyerini kurmak isteyenler ıslahhâne idaresinden ödünç sermaye talep edebiliyorlardı[43].

Midhat Paşa'nın ıslahhane projesinin isim ve kısmen fonksiyon değiştirerek yaygılaştırdığı diğer uygulaması 1869'da hizmete açılan *Mekteb-i Sanayi* idi. İstanbul Sanayi Mektebi dahilî ve haricî olmak üzere iki şubeden oluşacaktı. Dahilî şubeye kayıt yaptırmak için 13 yaşından küçük ve fakir olmak yeterliydi[44]. Sayısının 500'ü geçmemesi hedeflenen dahilî şubedeki öğrencilere yevmiye de veriliyordu. Yevmiyelerin yarısı ödeniyor, diğer yarısı 5 yıllık eğitimin sonunda yapacakları işlerde kullanmaları için Emniyet Sandığı'nda muhafaza ediliyordu[45].

Haricî şube öğrencileri için 30 yaşını geçmemek ve meslek sahibi olmak şartı aranıyordu. Haricî şube öğrencisi gündüzleri okul programını takip edecek, geceleri ise evine gidecekti. Demircilik, dökümcülük, makinecilik, mimarlık, marangozluk, terzilik, kunduracılık ve mücellitlik eğitimi alacak öğrencilerin sayısı 200'ü geçmeyecekti. Her iki şube öğrencileri sabahları okuma yazma, hesaplama yöntemleri ve çizim gibi teorik dersler alacaklar, öğleden sonra ise pratik sanat eğitimi aldıkları işletmelere gideceklerdi[46].

Sanayi Mektebi'nin parasız olması ve 5 yıllık eğitimden sonra –makine şubesi 7 yıldır- meslek sahibi yapması ilgiyi fazlalaştırmış, kısa sürede birçok vilayette aynı ismi taşıyan okullar açılmaya başlanmıştı.

Midhat Paşa'nın bu yazıda değinilecek son projesi ise, Tuna vilayet matbaası ve orada yayımlanan vilayet gazetesidir[47]. Matbaa, basım faaliyetleriyle okul ve kiliselerin

39 Islahhâne aynı zamanda çocuk suçlular için hapishâne özelliği de taşıyordu. Suç işleyen çocukların büyüklerle aynı ortamı paylaşmaları engellendiği gibi meslek kazanmaları da sağlanıyordu.

40 Islahhâneler Nizamnâmesi, *Düstûr*, I. Tertip, II. Cilt, s. 277-295.

41 Aynı nizamnâme, 1. madde.

42Aynı nizamnâme, 10., 25., 46., 47. maddeler.

43 Aynı nizamnâme, 50. ve 51. maddeler.

44 Mekteb-i Sanayi Nizamnâmesi, *Düstûr* I. tertip, II. Cilt, s. 258-276; 16. madde.

45 Aynı nizamnâme, 7. 8. 9. ve 10. maddeler.

46 Aynı nizamnâme, 2. ve 14. madde.

47 Tuna Gazetesiyle ilgili diğer değerlendirmeler için bkz. İsmail Eren, "Tuna Vilâyet Matbaası ve Neşriyatı 1864-1877", *Türk Kültürü*, III/2 (1965), s. 311-318; Uygur Kocabaşoğlu, "Tuna Vilâyet Gazetesi", *OTAM* 2, Ocak 1991, s. 141-149.

temel kitaplarını ücretsiz olarak, tüccarın taleplerini ise Avusturya ve Rusya matbaalarına göre %10 daha ucuza sağlamaktaydı[48]. Yayım faaliyeti olarak da haftalık yayımladığı Tuna gazetesini devreye sokmuştu[49]. Bu son proje de kısa sürede tüm vilayetlerde yaygınlaşma eğilimi gösterecek, ifade özgürlüğü başta olmak üzere ülkenin yazın, eğitim ve kültürüne önemli katkılar sağlayacaktı.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kendileri açısından bir strateji ve siyasal-ekonomik tekel alanı sorunu olarak gören Avrupa devletlerinin izlediği yeni politika, XVIII. yüzyıldan beri zenginleşen Rumeli kıtasında da kendini göstermekte gecikmemiş; gelişen ticaret burjuvazisine köylülerin de katılması, Rusya'nın kültürel gelişimini izleme isteği ve nihayet etkin siyasî desteği Balkan ulusçuluğunu zirveye taşımıştı[50]. Merkezî yönetim tüm bu gelişmelere seyirci kalmamış, hatırı sayılır paralar harcayarak, Midhat Paşa aracılığıyla çeşitli projeler geliştirmişti. Projeler incelendiğinde her zaman ikili bir amaca hizmet ettikleri görülür. Meclis uygulamaları hem halkın yönetime katılması için kullandığı araçlar hem de uzun vadede meşrutî sisteme giden yolda yerel düzeyde girişilmiş denemelerdi. Menâfi-i Umûmîye Sandıkları, temelde köylü sınıfının sömürülmeden yaşam sürebilecekleri bir yardımlaşma fonu olarak hizmet vermekle birlikte, piyasaların ihtiyaç duyduğu batı tarzı finansman kurumlarının ilkiydi de. Islahhâne projesiyle yüzlerce çocuk devletin himayesinde dış etkilerden uzak tutulurken; mezuniyetten sonra da bir mesleği sürdürebilecek düzeyde bilgi edindiklerinden, Osmanlı iç pazarını tehdit eden yabancı metaların karşısına yerli üretime hizmet etmeye aday kalifiye bir sınıf oluşturuyorlardı. Tuna vilayetinde kurulan matbaa, bir yandan büyük devletlere karşı yürütülen propagandada etkin bir rol oynarken, diğer yandan vilayet matbaa ve gazetelerinin yaygınlaşmasını sağlayarak ülke basım-yayımına ciddi katkılar sağlıyordu.

Özet:

Bu çalışmada Balkan halklarının, özellikle Bulgarların, merkeze yeniden sıkı bir şekilde bağlanması amacıyla geliştirilip, Niş ve Tuna vilayetlerinde hayata geçirilen bazı projelerden söz edilecektir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Midhat Paşa'nın valiliği döneminde bizzat başlattığı ve bir kısmı zamanla bütün imparatorluk taşra yönetiminde etkili olan bu projeler arasında mahalli meclisler, sosyal yardım sandıkları, islahhâne ve vilayet matbaası üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Midhat Paşa, Tuna ve Niş Vilayetleri, *Meclis-i Muvakkat, İane sandığı, Islahhane, Vilayet Matbaası, Tuna Gazetesi.*

48 BOA., İrâde, Dahiliye 37115.

49 Tuna Gazetesi, 10 Şevval 1281/M. 8 Mart 1865 Çarşamba, numara 1.

50 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1983, s. 16, 32, 37, 41, 45.

Abstract
This article focuses on the administrative projects that were developed and practiced in the provinces of Niş (Nish) and Tuna (Danube) with the aim to reincorporate the Balkan peoples, particularly the Bulgarians, to the central government. Among these projects which were developed under the governorship of Midhat Pasha in the second half of the nineteenth century, the study particularly examines the local councils, social funds, workhauses for orphans and poor children and printing press.

Keywords: Midhat Pasha, Tuna (Danube) and Niş (Nish) Provinces, *Meclis-i Muvakkat* (local council), *İane Sandığı* (social fund), *Islahhane* (workhouse), *Vilayet Matbaası* (Local Printing Press), *Tuna Gazetesi*

Kuruluşundan Günümüze Balıbey Mahallesi (Balibey - Bali Bey - Balbey Mahallesi)

Antalya Kentinde Bir Mahallenin Tarihi Gelişimi

Muhammet GÜÇLÜ*

Günümüzde Balbey mahallesi olarak bilinen mahallenin güneyinde Cumhuriyet caddesi ile Ali Çetinkaya caddesi, kuzeyinde Tahıl Pazarı mahallesi, Fahrettin Altay caddesinin bir kısmı ile Şehir mezarlığı (Andızlı mezarlık), batısında Kazım Özalp caddesi ve Elmalı mahallesi, doğusunda ise Fahrettin Altay caddesinin başlangıç kısmı ile İğdir Hasan mahallesi (Yüksek Alan mahallesi) bulunmaktadır. Balbey mahallesinin sınırları içine eski Timurcu Süleyman mahallesinin sahası da girer. Balbey mahallesi, bu konumu ile Kaleiçi'nden sonra kentin işlevi yüksek mahallelerinden birisi konumundadır.

I. Mahalle Yönetimi: Mahalle İmamları ve Muhtarlık Teşkilatı

Mahalle, mahal ile aynı kökten gelmekte ve başlangıçta *konaklanan yer* manasına gelmektedir. Daha sonra mahalle terimi şehrin bir semti manasına bürünmüştür[1]. Bir birim olarak Ortaçağ Avrupa şehirlerinde görülmeyen mahalle ve semt, klasik İslam şehirlerinin bir yansıması olarak Selçuklu şehirlerinin temel birimlerini oluşturmuştur. Selçuklular döneminde her mahallenin başında iğdiş (öğdeş, öndeş) denilen günümüzde muhtarların işini yapan görevliler vardı. Selçukluların son dönemlerinden itibaren iğdiş yerine mahalle kethüdaları terimi kendini göstermiştir. Aynı sistem Osmanlı döneminde de devam etmiştir[2].

* Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 J. H. Kramers, "Mahalle-Mahalla" , *İslam Ansiklopedisi*, c: VII, Eskişehir, 1997, s. 144.

2 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, (1243-1453)*, c. 1, 3. baskı, Ankara, 1979, s. 22-23.

Mahalle, akraba ve birbirini yakından tanıyan kimselerin oluşturdukları şehrin en küçük yerleşim birimidir. Osmanlı kentlerinde mahalleler genellikle cami, mescit, imaret veya tekke gibi dini yapıların çevresinde; bazen de bunların tamamını içine alan bir külliye etrafında oluşturulmuştur. Gayrimüslim mahalleleri ise kilise ve havra çevresinde oluşuyordu[3]. Müslümanların dini yapılarına daha sonra medrese, han ve hamam gibi yapıların da eklendiğini görüyoruz. Antalya'daki mahallelerinde bu görüş çerçevesinde oluşturulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Osmanlı döneminde halkın devlete olan sorumluluğunu yerine getirmesinde hanenin yanı sıra mahalle bir ölçü olarak kabul edilmiştir. Şehirli halkın ödeyeceği vergilerin dağıtımında ve diğer hizmetlerin görülmesinde mahalle birim olarak ele alınmıştır. XIX. yüzyılda muhtarlık teşkilatı oluşturuluncaya kadar cami imamları ve yardımcıları dini görevlerinin yanı sıra mahallenin güvenliğinin sağlanması ve sokakların temiz tutulması gibi görevleri de yerine getiriyorlardı. İmamlar, padişahın beratı ile dini bilgileri fazla, güvenilir ve sevilen kimseler arasından atanırdı. Hizmetleri karşılığında *"vazife"* adı verilen bir ücret alırlardı. Bu ücret genellikle vakıflardan sağlanırdı.

Güvenilir birer kişi olan imamlar mahalle muhtarlarına kefil kabul edilir, vergi dağıtımında ve mahalleyi ilgilendiren konularda yapılan görüşmelere katılırlardı. İmamlar, mahalle çerçevesinde halk ile hükümet ilişkilerinin düzenlenmesine önce tek başına, sonra muhtarlık teşkilatı kurulunca muhtarla beraber katılmıştır[4]. Mahalle imamlarının etkinliği günümüzde kırsal kesimlerde hala sürmektedir.

Osmanlı devletinde muhtarlık teşkilatı ilk kez İstanbul'da kuruldu. Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi'nin *Tarih-i Lütfi* adlı eserine göre, 1827 yılında Dersaadet (İstanbul) ile Bilad-ı Selase olarak adlandırılan Eyüp, Galata, Üsküdar ahalisinin erkek nüfusunun sayım ve yazımı yapıldı. Bundan sonra işsizlik ve serseriliğin önünü almak için şehre giriş ve çıkışlar kontrol edilmeye başlandı. İmamların gelen ve gidenlerin kontrolünde ihmal ve yolsuzlukları görüldü. İmamların müsamaha ve göz yummasını önlemek için her mahalleye evvel ve sani olmak üzere iki muhtar tayin edildi[5]. Taşrada ise muhtarlık, "halkı ayanın zulmünden kurtarmak amacı ile ayanlık teşkilatı yerine", 1833 yılında Kastamonu mahallelerinde ve Kastamonu sancağına bağlı kazalarında

3 Ahmet Yaşar Ocak, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat: Selçuklulardan Osmanlılara Genel Bir Bakış ve Problematik Bir Yaklaşım Denemesi" , *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, (ed: F. Bayramoğlu Yıldırım), İstanbul, 1996, s. 82; Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara, 2000, s. 107-108.

4 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. baskı, Ankara, 1997, s. 40.

5 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara, 2000, s. 108; Muhtarlık teşkilatı Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936, s. 121'e göre "imamların zulmünden ve istibdadından halkı kurtarmak ve istişare ile iş gördürmek için" 1829 yılında Bilad-ı Selase'de kurulmuştur.

kurulmuştur. Muhtarlar her mahallede halkın takdirini kazanmış, iş beceren ve söz söyleyebilen kimseler arasından seçim yolu ile iş başına getirilmiştir. Seçimde *muhtar-ı evvel* ve *muhtar-ı sani* (birinci muhtar ile ikinci muhtar)'nin yanı sıra üç veya beş kişilik *İhtiyar Heyeti*[6] seçilirdi. Muhtarların görevlerini şöyle sıralayabiliriz: Mahalle veya köyün asayişini sağlamak, mahalle veya köyünden başka yerleşim yerlerine gidenlere *mühürlü pusula* vermek, mahallede doğan, ölen veya başka mahallelere gidenlerin kayıtlarını mahalle defterinden eklemek/silmek ve mahalleye gelenleri deftere kayıt etmek, hükümet ile mahalle sakinleri arasındaki her türlü bağlantıyı sağlamak.

Kastamonu Sancağı'nda muhtarlık teşkilatının kurulduğundan haberdar edilen Padişah II. Mahmut, bu durumdan memnun olmuş ve "*bu nizamın diğer vilâyet, kaza ve kura mahallelerinde de uygulanması için emir ve ferman çıkarmıştır*". Bundan sonra taşrada muhtarlık teşkilatı yaygınlaşmaya başlamıştır. II. Mahmut'un emir ve fermanı üzerine 1833 yılında Rumeli ve Anadolu'nun vilâyet ve sancaklarında muhtarlık teşkilatının kurulduğunu şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan anlıyoruz. Ancak Antalya Sancağı'nın bağlı olduğu Karaman Eyaleti'nde muhtarlık teşkilatının kurulması gecikmiştir. Bunun üzerine Padişah ikinci bir ferman göndererek, muhtarlık teşkilatının derhal kurulmasını istemiştir. Bu yazışmalardan sonra Karaman Eyaleti'nde ve bağlı sancaklarında muhtarlık teşkilatı iki yıl gecikme ile 1835 yılında kurulmuştur. Böylece Antalya Sancağı'nda ve dolayısıyla Balıbey mahallesinde muhtarlık teşkilatı 1835 yılında kurulmuştur[7]. Cumhuriyetin ilan edildiği yılda Balıbey mahallesinin muhtarı Mehmed, azası Ali Efendi ibn-i Mehmed, imamı ise Hafız İsmail idi[8].

II. Bedesten ve Balıbey Mahallesinin Oluşumuna Katkısı

Selçuklular döneminde şehirlerde bir *Yukarı-Çarşı (Pazar)* bir de *Aşağı-Pazar (Çarşı)* olmak üzere iki önemli alış veriş merkezi vardır. Bu pazarlardan Yukarı-Çarşı'nın oluşumu ile Balıbey mahallesinin oluşumu arasında bir ilişki bulunmaktadır. Selçukluların ilk dönemlerinde henüz çarşı söz konusu olmadan, şehirdeki ekonomik faaliyetlerin "pazar" özelliğine sahip bir yerde cereyan ettiği bilinmektedir. Çünkü Farsça olan pazarın aslî manası, şehir-kale kapısı dışındaki alış veriş yeridir. Kale halkı ile dışarıdakiler Yukarı-Pazar'da buluşup ihtiyaçlarını giderebilirler[9]. Mustafa Akdağ'a göre kale kapılarının kapanmasından sonra kente gelenlerin kalması için şehir surunun dışına yapılan kervansaray olarak da anılan hanlar vardı[10].

6 İlber Ortaylı, *a.g.e.* s. 109'a göre *İhtiyar Meclisleri* ilk defa 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile resmen kurulmuştur. İhtiyar meclislerinin ilk kurulup çalışmaya başladıkları yer de Tuna Vilâyeti olmuştur.

7 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme" , *Belleten* , c: 34, No: 135, 1970, s. 409-416.

8 Hasan Moğol, *Haritalarla Antalya*, Ankara, 1997, s. 42.

9 Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s. 132.

10 Mustafa Akdağ, *a.g.e.* , s. 32.

Pazarın, şehir kapısı yanındaki ticaret yeri olma özelliği Antalya'da olduğu gibi Anadolu'nun diğer şehirlerinde de devam etmektedir. Balıbey mahallesi de Selçuklular döneminde Kale-Kapısı'nın karşısında önce han ve pazar yeri olarak kurulmuştur. Yukarı-Pazar adını alan bu pazara ve hana gelenlerin dini ihtiyaçlarını karşılamak için muhtemelen bir mescit yapılmıştır. Cuma namazı için önce Yivliminare camii civarında bulunan ve bir Rum kilisesinden camiye dönüştürülen Ulu Camiye[11], daha sonra Yivliminare camiine gelen halk, ihtiyaçlarını karşılamak için Yukarı-Pazar'a gitmek istemeyeceğinden dolayı burada da bir pazar-çarşı oluşmaya başlamıştı. Caminin yakınlarında oluşmaya başlayan bu pazara diğerine göre aşağıda olduğu için Aşağı-Pazar (Çarşı) adı verilmiştir. Her iki çarşı arasındaki bağlantı yoluna ise *Uzun-Yol* veya *Uzun-Çarşı* denmiştir[12]. Aynı durum Antalya'daki Yukarı-Pazar ile Aşağı-Pazar arasında da mevcuttur. İki pazarı birbirine bağlayan yola Antalya'da Uzun-Çarşı denmektedir. Günümüzde bu yol Uzun-Çarşı sokağı olarak kayıtlara geçmiştir. Beylikler döneminde XIV. yüzyılın başlarında Antalya'ya gelen İbn Batuta, 200 yoldaşı bulunan sayacı (ayakkabıcı) esnafının kendisine bir akşam iyi döşenmiş zaviyelerinde mükellef bir yemek yedirdiklerinden söz eder[13]. İbn Batuta'nın bu bilgisi bize Antalya'da ticaret erbabının kendi sahalarında örgütlenecek kadar sayıca fazla olduğunu düşündürüyor. XIII. yüzyılda Kale dışında Yukarı Pazar-Çarşı'nın olduğu yerde bedesten oluşmuştur. Bedestenler doğudaki büyük şehirlerde bez imal etmek ve satmak için kurulmuştur[14]. Erdoğan Merçil, Kırşehir ve Konya-Alaeddin Tepesi'nin dışında bezcilerin çarşı veya han adı altında bir arada bulunduğunu ifade etmektedir[15]. Halil İnalcık'a göre kural olarak bedestenli kent, uluslararası bir ticaret merkezidir[16]. Bedestenin işlevleri; değerli malların depolanması, yerli tüccarların sınır ötesine yapacağı ticarette mallarını stoklaması, kervanların hazırladıkları yer olması, kişilerin şahsi mal varlıklarını devlet teminatı altında saklaması olarak sıralanabilir[17]. Bedestene Selçuklular döneminde Bezzazistan ve Bezzazlar çarşısı denilmekteydi. Bu çarşıda iş gören bezzazlar toplumun

---

11 T.M.P. Duggan, "Korkut/Kesik/Cuma'nın Camii" , (çev: Hikmet Uğurlu), *Antalya Kültür Sanat Bülteni*, No: 38, Haziran 1998, s. 3; Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat saltanatının ilk yıllarında Antalya kentinde dolaşırken mimar Balaban'ı yanına çağırarak "Bu güzel kentte bana öyle bir cami yap ki, minaresi kentin neresinde olursam olayım, her yönden görünsün. Hem minaresi de öyle değişik bir yapıda olsun ki dünyadaki diğer minarelere benzemesin. Yüzyıllar boyu sembol olsun bu şehre" demiştir. Hüseyin Çimrin, *Yakın Geçmişe Yolculuk-Bir Zamanlar Antalya/Tarih, Gözlem ve Anılar*, Antalya, 2002, s. 116.

12 Tuncer Baykara, *a.g.e.* , s. 136.

13 İbn Batuta, *İbn Batuta seyahatnamesinden Seçmeler*, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara, 1981, s. 6.

14 Osman Ergin, "Bedestan" , *İslam Ansiklopedisi*, c: 2, Eskişehir, 1997, s. 440.

15 Erdoğan Merçil, "Anadolu Selçukluları'nda Serbest Meslekler" , *Cogito*, No: 29, 2001, s. 146-147.

16 Halil İnalcık, "Bedesten" , *İktisat ve İş Dünyası*, No: 3, 1993, s. 21-22.

17 Rana A. Aslanoğlu, *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*, Bursa, 1998, s. 191.

önde gelen kimseleriydi. Bezciler çarşısı içinde bir de Bezzazistan hanı bulunuyordu[18]. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Antalya'da kale dışında 500 dükkanı olan bir bedesten ile 600 dükkanı olan Dizdar Cafer Ağa Hanı vardır[19]. Bu bilgilerden sonra şöyle bir hükme varabiliriz: Bugüne kadar ulaşan ve Evliya Çelebi'nin belirttiği bedesten, Selçuklu döneminin bezzazistanı idi. Günümüzde "Tek Kapılı Han" olarak bilinen ve Evliya Çelebi'de Dizdar Cafer Ağa hanı olarak geçen han ise Selçuklular döneminin Bezzazlar hanı olmalıdır. Daha sonra bir han daha inşa edilmiş, bu hana Tek Kapılı Han'dan ayırt etmek amacıyla İki Kapılı Han denmiştir. Bir süre sonra bu iki hanın kuzey-batı tarafına Zincirli Han inşa edilmiştir. Halil İnalcık'ın bedesten olma kriterine dayanarak, Antalya kentinin XIII. yüzyıldan itibaren uluslararası bir kent olduğunu söyleyebiliriz.

Prusya'nın İstanbul elçiliğinde tercümanlık görevi yapan E. Sperling, 1862 yılının sonbaharında Konya bölgesine bir gezi yapmış, bu gezi kapsamında aynı yılın Ekim ayı ortalarında Antalya'ya gelmiştir. Şehir hakkında bilgi veren Sperlig, "*Çarşı, paşa konağı ve şehrin en güzel hanı şehir dışında inşa edilmiştir*" demektedir. E. Sperling'in bu bilgisi bize Balıbey mahallesinin kalbi olan çarşı ve bedestenin etkin olduğunu ve yabancıların dikkatini çektiğini göstermektedir[20]. Bundan sonra bölgenin kuzey kesimine Kışla Han, Kızılkaya Han ile Tatoğlu Han inşa edilecektir. Antalya'nın yakın dönem tarihini yaşayarak ve araştırarak özümseyen 1920 yılı doğumlu Halil İbrahim Dişey'e göre Balıbey camii etrafındaki hanları daha çok kentin doğu ilçelerinden gelen halk kullanırken, eski belediye binası etrafında inşa edilen hanları ise kentin batı tarafındaki ilçelerin halkı tarafından kullanmaktadır[21]. Öyle anlaşılıyor ki XIX. yüzyılın sonlarında inşa edilen belediye binasının çevresinde yeni bir yaşam alanı oluşmaya başlamıştır. Kale dışındaki Yukarı-Pazar tabiri de bu bölge için kullanılmıştır. Esasında Yukarı-Pazar, Balbey camii ve etrafındaki ticaret merkezi için kullanılmaktadır. Biz bu durumu Yukarı-Pazar'ın alanının genişlemesi olarak yorumlayabiliriz. Osmanlı devleti döneminde bedesten tek bir yapılaşmadan çok bir vakıfın meydana getirdiği imaret ya da külliye halinde bütüncül bir uygulamadır. Antalya'da Balıbey camii vakfının gelirlerini sağlayan bedesten, han, hamam[22] ve medrese bir külliyeyi oluşturmaktadır. Avrupa'da sanayi makinelerinin icadıyla elde dokunan yerli bezler ile kumaşların rekabet şansı kalmadı. Bu gelişmeye dayalı olarak dokumacılık sanatı sönmeye başlarken bedestenlerin bir kısmı tamamen kapandı, bir kısmı ise işlev değiştirdi. Bundan

18 Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s. 138.

19 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c:IX, İstanbul, 1935, s. 288-289.

20 *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, (der/çev: İlhan Pınar), İzmir, 1998, s. 127.

21 Halil İbrahim Dişey, Antalya, 1920 doğumlu, Emekli Havacı Astsubay ve rehber; 1994 yılında yazdığı "Unutulmayanlar" adlı notlarının *Antalya Hanları* kısmından alınmıştır.

22 Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, (çev: N. Kalaycıoğlu), İstanbul, 1993, s. 30.

sonra bedestenler mücevherat, altın ve gümüş eşya, halı ve seccade gibi malların satıldığı bir pazar halini aldı[23]. Bu değişimi Antalya'da bulunan bedestende de görmek mümkündür.

1921 yılında Mustafa Kemal Paşa ile Ankara'da görüşen Mısırlı Prenses Kadriye Hüseyin Hanım, 18-23 Mayıs 1921 tarihleri arasında Antalya'da kalır. Bu arada şehri ve çevresini dolaşan Prenses "*meyve bahçeleri şehri*" olarak nitelediği şehirden *Llord Triestino*'nun küçük bir vapuru ile ayrılır. Kaleme aldiği eserinde "*Antalya şehri, eski cengâver manzarasından hemen hiçbir şey kaybetmemiş olan surlar içinde bina edilmiştir. İner-kalkar köprü, hendek, şurasında burasında bir tarih veya Kur'an ayetleri taşıyan kitabeler bulunan, tasavvur edilmeyecek kadar kalın duvarlar, hepsi yerli yerinde .... Anadolu'da bulunan her cins malın satıldığı Pazar da burada.......*" diyerek Balıbey mahallesinde bulunan pazarın ne kadar zengin ve canlı olduğunu vurgulamaktadır[24]. Bu ticari bölgenin kuzey kesiminde, günümüzde de bir mahallenin adı olan Tahıl Pazarı ile çevresinde sosyal yapıları olan iki meydan bulunmaktadır. Bu meydanlardan biri hayvan pazarı diğeri ise saman pazarı olmalıdır.

III. Balıbey Mahallesinin Kuruluşu

Balıbey mahallesinin ilk nüvesi Anadolu Selçuklu Devletinin Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, 5 Mart 1207 tarihinde Antalya'yı fethetmesi ile atılmıştır. XIV. yüzyılın başlarında Anadolu gezisine Alanya'dan başlayan seyyah İbn Batuta, Antalya'da halkın ırk ve dinlerine göre ayrı ayrı mahallelerde yaşadığına dikkat çekmiştir. Bunlardan Hıristiyan tüccarlar Mina-Liman adıyla anılan mahallede, Rumlar ve Yahudiler kendi mahallelerinde, şehrin yöneticisi ile ailesi, devlet erkânı ve görevliler de ayrı bir mahallede ikamet etmektedir. Müslüman halk[25] ise cuma mescidi, medrese, hamam ve tertipli büyük çarşıları içeren başka bir mahallede oturmaktadır. Şehirde oluşturulan mahallelerin etrafı bir sur ile çevrili olduğu gibi bütün mahallelerin etrafı da büyük bir sur ile çevrilidir[26]. İbn Batuta'nın Antalya ile ilgili verdiği bilgileri XV. yüzyılın başlarında yazılmış olan bir "Köln Seyahatnamesi" doğrulamaktadır. Bilgiler arasındaki tek fark İbn Batuta'nın kentin mahalleleri birbirinden surlar ile ayrılıyor derken, Köln Seyahatnamesi'nin mahalleler duvarlarla ve hendeklerle birbirinden ayrılıyor demesidir. Köln Seyahatnamesi Antalya'yı, "*Antalya güzel bir şehir. Duvarlarla ve hendeklerle üç kısma*

23 Osman Ergin, "Bedestan" , *İslam Ansiklopedisi*, c: 2, Eskişehir, 1997, s. 441.

24 Kadriye Hüseyin, *Mukaddes Ankara'dan Mektuplar*, (çev: Cemile Necmettin Sahir Sılan), Ankara, 1987, s.106-115.

25 Türklerin Kaleiçi'nde inşa ettikleri eserler ve Kaleiçi'ndeki iskan için bakınız: Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (II. – XV.)*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1987, s. 48-52.

26 İbn Batuta, *Ibn Batuta seyahatnamesinden Seçmeler*, s. 4.

ayrılmış, sanki üç ayrı şehirden oluşuyormuş gibi. Şehrin bir bölümünde Hıristiyanlar oturuyor, onlar pazar gününü, diğer bölümünde oturan Yahudiler cumartesiyi ve üçüncü bölümde oturan Türkler ise cuma gününü tatil sayıyorlar. Şehirde çok sayıda Hıristiyan tüccar var" diyerek tarif etmektedir[27].

XVI. yüzyılın ilk yarısını yansıtan Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriyesi*'nde Antalya ve limanı hakkında "*Antalya kalesi, burcu ve surları ile belli olur. Bu kalenin önünde bir liman vardır..... Limanın ağzının iki tarafında birer kule vardır. Bu kulelerden birbirine zincir gerilmiştir*" denmektedir[28]. Büyük surla çevrili olan ve bu gün Kaleiçi denilen yerde yerleşim sıkıntısı çekilmeye başlanınca; XV. yüzyıldan itibaren kale dışında kuzeye doğru Kalekapısı civarında mahalleler oluşmaya başladı. Bu mahalleler mescit, cami veya diğer sosyal yapıların da dahil olduğu bir külliyenin etrafında oluşmaktaydı. Bu görüşümüzü Kuyucu Murad Paşa camii, Balıbey (Balibey) ve Müsellim camii ve çevresinde oluşan mahalleler ile kanıtlayabiliriz[29].

Bilgilerimize göre Teke livasının ilk vakıf kaydı II. Murad döneminde muhtemelen 1423 yılında, Oruç Bey Çelebi ve Ethem Bey tarafından yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılan Teke livası vakıf kaydına göre, Karahisar nahiyesinde Balı zaviyesi (Balı Baba zaviyesi olarak ünlenmiştir)'nin adı geçmektedir. Balı zaviyesi, tarihi Sillyon (Asar-Yanköy hisarı) kentinin 5-6 km. kuzeyindeki Tekke köyünde bulunmaktadır. Balı zaviyesine Sultan Alaeddin-i Selçuki, Keçici köyünü vakf etmiştir[30]. Bu kayıttan Balı zaviyesinin Selçuklular dönemine kadar geri gittiğini söyleyebiliriz. Balıbey camiinin etrafında oluşan ve aynı adı taşıyan mahalle ile muhtemelen Balı zaviyesinin kurucuları arasında bir ilişki vardır. Buna göre Balıbey mahallesinin ilk nüvesinin Selçuklular döneminde atıldığını söyleyebiliriz. Balıbey camii ise

27 Wilfried Buch, "14./15. Yüzyılda Kudüs'e Giden Alman Hacıların Türkiye İzlenimleri", (çev: Yüksel Baypınar), *Belleten*, c: 46, No: 183, 1982, s. 532. Köln Seyahatnamesi ile İbn Batuta'ya benzer ifadeleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Antalya'ya gelen E. Sperling de kullanmakta ve şöyle demektedir. "*Şehrin geriye kalan kısmı dört köşe kuleleri bulunan ve şehrin en yüksekteki evlerinden daha yüksekte olan bir kale tarafından ve onun çevresini saran bir çukurla çevrili (dir). İç şehir ise iki yüksek duvarla üç ayrı kısma bölünmüştür*".

28 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, (ed: E. Zekai Ökte), [b.y.y.], 1988, s. 1611.

29 Sevgi Aktüre, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci", *M.E.T.U. Journal Of the Faculty of Architecutre*, Volume:I, Number: I, Spring 1975, s. 117.

30 Ahmet Refik, "Hazine-i Evrak Tedkikatı: Fatih Zamanında Teke-Eli", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, No: 2 (79), 1340, s. 65-76; S. Fikri Erten, *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul, 1940, s. 121-127; 1330 yılına ait Konya vilayet salnamesine göre Balı zaviyesinin Tekke köyünde yedi-sekiz bin dönüm arazisi olup, 2.700 guruş geliri vardır. Balı zaviyesi, XIX. yüzyılın sonlarında adı geçenin sülalesinden Tekemiş tarafından idare edilmektedir. Zaviyenin etrafında geniş bir mezarlık, bir cami ve gür bir su kaynağı vardır. Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, (yay. Haz.: Abdullah Tekin), Antalya, 1997, s. 142-143.

Yukarıpazar'da eski Demirciler çarşısı içindedir. Balıbey camii külliyesi içinde bir hamam ve bir han bulunmaktadır[31]. Balıbey camii ve ek tesislerini Sillyon yakınlarındaki Balı zaviyesi sakinleri kurmuş olabileceği gibi, II. Bayezid'in saltanatının ilk yıllarında Kubbe veziri olan ve Huma Sultan ile evlenen Enderun'da yetişen Antalyalı Bali Paşa da yaptırmış olabilir. 1495 yılında vefat eden Bali Bey, İstanbul'da eşinin tamamladığı bir cami de yaptırmıştır[32].

Muhtemelen Temmuz 1567 tarihinden evvel II. Selim'in ilk yıllarında hazırlanan ve bir cülus defteri olan *Defter-i Evkaf-ı Liva-ı Teke*'de (ki bu defter Teke livasının beşinci defteri olmalıdır) Balıbey camii mahallesini de görmekteyiz. Balıbey camii mahallesinde 12 hanede[33] 60 kişi yaşamaktadır. Ayrıca 25 nefer de görevli bulunmaktadır. Bu dönemde Antalya'da 41 mahalle[34] vardır. Kentte hane sayısı itibariyle 22 mahallenin hane sayısının 12'nin altında, 17 mahallenin hane sayının ise 12'nin üstünde olduğunu, bir mahallenin de hane sayısını 12 olduğunu görüyoruz. En az hane sayısı olan mahalle 3 hane ile Limon mescidi mahallesi, en fazla hane sayısı olan mahalle ise 133 hane ile Cemaat-ı Gebran (hıristiyan) mahallesidir Bu verilere göre Balıbey camii mahallesi hane sayısı bakımında kentte ortanın biraz üstünde bir hane sayısına sahiptir. II. Selim döneminin başlarına ait Teke livası vakıf defterine göre Balıbey camii vakfı kale haricindedir. Vakfın gelirleri arasında Balıbey hamamı ve hamam yakınındaki kervansarayın icar geliri, Köprü Pazarı dükkanlarının icar geliri, Antalya dışında cami yakınındaki dükkanların ve hane bahçelerinin icar geliri ve liva içindeki bazı vakıflardan sağlanan gelirler ile Antalya merkezde Meydan köyünün geliri vardı[35]. Ayrıca XX. yüzyılın başlarında Antalya'yı yansıtan müteahhit Iskarpa'nın kent planında göre Rağbetiye mahallesi (daha sonra yapılan düzenlemede Yeni Mahalle adını almıştır) görülmektedir. Bu mahallede bulunan Rumkuş yolu yakınında Balı

31 Burhanettin Onat, *Turistik Antalya*, [b.y.y.], 1952, s. 58.

32 Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, s. 101, 119; Kaynaklarda Rumeli'de sınır komutanı Malkoçoğlu Bali Bey'den bahsedilmektedir. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev: Coşkun Üçok), Ankara, 1982, s. 141.

33 Bir hanede kaç kişi yaşayabileceği konusundaki tartışmalar için bakınız: Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında" , *İÜ. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, No: 32, 1979, s. 331-348.

34 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 107 nolu ve XVI. yüzyıla *ait Kuyudu Kadime Defteri*'ne göre 41 mahallenin 39'u müslüman, biri hıristiyan ve biri de yahudi mahallesidir. Müslüman nüfus 1.058 nefer 577 hane, Hıristiyanlar 121 nefer 79 hane ve Yahudiler 9 nefer 4 hane idi. Şehrin toplam nüfusu ise 1.178 nefer, 660 hanedir. Bu verilere göre dini bakımdan şehirde en az sayıda olan kesimin yahudiler olduğunu görüyoruz. Zeki Arıkan, "Evliya Çelebi'nin Elmalı-Alanya Yolculuğu", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, No: 4, 1988, s. 207-208.

35 M. Akif Erdoğru, "Antalya ve Havalisi Tarihi için Bir Kaynak: Defter-i Evkaf-ı Liva-i Teke", *Ege Üniv. Tarih İncelemeleri Dergisi*, No: X, 1995, s. 93-94, 103-105.

bahçesi kaydı vardır. Bu kayda bakarak Balı Bey camii vakfının kent merkezinde gelir getirici bir bahçesi olduğunu söyleyebiliriz[36].

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Antalya'ya gelen ünlü seyyah Evliya Çelebi, kentin zengin tüccarları, dizdarı, 150 müslüman ve 150 hıristiyan kale neferi olduğunu vurgular. Kaleiçi'nin dört kapısı, dört mahallesi, 1.000 kiremit örtülü evi ve 70 sokağı vardır. Ayrıca kentin kale içinde ve dışında 13 cami (bunlardan biri Bali Paşa camiidir), bir çok mescit, 7 medrese, 7 sıbyan mektebi, bir darülhadis, bir darülkurra, 7 tekke, bir mevlevihane, 8 hamam, 11 vakıf hamamı (bunlardan birisi Balıbey hamamı idi), 9 han, bir bedesten bulunmaktadır. Kalenin kuzeyinde ise 20 Müslüman, 4 Rum mahallesi vardır. Evliya Çelebi, Rumlar için "*Amma keferesi asla Urumca bilmezler. Batıl Türk lisanı üzre kelimat ederler. Ve cümle yüzdoksan hanedir*" der[37]. Antalya kent merkezi hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, Bali Paşa camii, Balıbey hamamı ve Balıbey hanından bahseder. Bu bilgiler ile II. Selim döneminin vakıf kayıtları karşılaştırıldığı zaman Balıbey mahallesi açısından iki dönemin bilgileri arasında önemli ölçüde benzerlik olduğunu görüyoruz. Tanzimat'ın ilanından önce 1837 yılında düzenlenen *Tevzi Defterleri*'nde şehirde 47 mahallenin adı geçmektedir. Bu mahallelerden biri olan Balıbey/Bali Bey mahallesinde 15 hane, 93 ev, 540 nüfus vardı. Balıbey mahallesinin avarız hane sayısı 6 olup, 114 guruş vergi ödeyecektir[38]. Balıbey mahallesinin, nüfus ve ödenen vergi miktarı

36 Hasan Moğol, *Haritalarla Antalya*, Ankara, 1997, s. 41-41; Hüseyin Çimrin, *Yakın Geçmişe Yolculuk-Bir Zamanlar Antalya*, Antalya, 2002, s. 109'da Antalya Lisesi'nin arkasında bulunan Arık Sokağının doğusundaki ziraat bahçesine eskiden Pali bahçesi denirdi. Cumhuriyetten önce bahçenin sahibi olan Rum Pali burada ikamet ederdi. Cumhuriyet döneminde Pali bahçesi Yenikapı'da oturan gençlerin oyun sahası olarak işlev görürdü.

37 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c: IX, İstanbul, 1935, s. 288-28; Evliya Çelebi'den yaklaşık bir buçuk asır sonra 1812 yılının ortalarına doğru Antalya'ya gelen Tuğamiral Sir Francis Beaufort, *Karamanya*, (çev: Ali Neyzi-Doğan Türker), Antalya, 2002, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Çeviri Dizisi: 1, s. 129'da Evliya Çelebi'yi doğrulamakta ve Antalya'daki "Rumlar Türkçe dışında başka bir dil bilmezler; dualarından bazıları bu dile çevrilmiş olmakla beraber, ayinlerinin ana bölümü bir papaz tarafından Yunanca olarak tekrarlanır, ancak ne anlama geldiğinden bu papazların çoğu cemaatleri kadar habersizdir ... Küçük Asya'nın öbür kırsal kentlerinden Rumların azınlıkta kaldığı bazılarında da, Antalya'da olduğu gibi, efendilerinin dili egemendir" demektedir. Alanya hakkında aile büyüklerinin verdiği bilgiye dayanarak yakın dönemi yansıtan bir kitap yazan Vasos Voyacoglu, Rumca konusunda Evliya Çelebi ve Tuğamiral Sir Francis Beaufort'u destekler nitelikte bilgi vermektedir. "*Dinimiz Yunan dilini hâlâ yaşatıyordu. Erkeklerin çok azı Yunanca bilirdi, kadınlar ise hiç bilmezlerdi*" sözlerine devam eden Vasos Voyacoglu, mübadeleden sonra Alanya'dan gelen Rumlar Yunanistan'da Yunanca'yı baştan öğrendiler demektedir. Vasos Voyacoglu, *Alanya*, (çev: Ayşe Özdil), Alanya, 2002, s. 38, 103.

38 Rıfat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867), *Ege Ünvi. Tarih İncelemeleri Dergisi*, No: VII, 1992, s. 149-164; 1862 yılının son aylarında Antalya'ya gelen Prusya'nın İstanbul elçiliği tercümanı E. Sperling, Kaleiçi'nin üç kısma ayrıldığını, kentte 2.500-3.000 ev olduğunu ve çarşı, paşa konağı, şehrin en güzel hanının kale dışında inşa edildiğini

bakımından kentte bulunan 47 mahalle ile karşılaştırıldığında gelişmiş mahalleler arasında olduğu görülmektedir. Mahalle, nüfus ve ödenen vergi miktarı açılarından ilk altı mahalle arasında yer almaktadır. Çünkü kentin ticari hayatı büyük oranda Balıbey mahallesi içinde bulunan Loncaaltı denilen yerde icra ediliyordu. Aynı dönemde Balıbey camii külliyesi içine hamam ve hana ek olarak Balıbey medresesi ile Loncaaltı (Ekmekçibaşı camii)'nin (bu günkü vakıflar iş hanının olduğu yerde idi) de girdiğini görüyoruz. XIX. yüzyılda Balıbey mahallesi içinde Balıbey camii, Çifte hamam, Loncaaltı camii, Sisam medresesi, İsmail cami-i şerifi (?) ve Hoca Nebi camii gibi eserler bulunmaktadır [39].

IV. XX. Yüzyılda Balıbey/Bali Bey'den Balbey'e

Teke Sancağı vakıflarının isimlerini görebileceğimiz ve vakıfların *1911 Senesi Evkaf-ı Hümayun Nezaretine* ödemesi gereken miktar adlı cetvelde Balıbey camii vakfının adı belki bir yanlışlık olabilir ama yoktur. Ama Şeyh Balı zaviyesinin 3.643 kuruş ödeyeceğine dair bir kayıt vardır. Bu listedeki kayıtlardan Şeyh Balı zaviyesinin 57 vakıf arasında en yüksek miktarı ödeyen vakıflardan biri olduğunu görüyoruz. Bu bilgiler de bize Balıbey camii ve vakfını kuranların esas olarak Balı zaviyesi veya Balı Baba zaviyesi olarak bilinen zaviye ile bir ilişkisi olduğunu göstermektedir[40]. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Antalya'nın 1/500 ve 1/2 000 ölçekli iki haritası ile 1/2 000[41] ve 1/10 000 ölçekli iki imar planı mühendis ve müteahhit Rum asıllı Iskarpa tarafından yapılmıştır. Mühendis Iskarpa'nın yaptığı 1/10 000 ölçekli *Antalya Şehrinin Harita-i Umumisine* göre bugünkü Balbey mahallesinin sınırları içinde Demirci Süleyman mahallesinin de adını görüyoruz. Daha sonra yapılan düzenleme ile bu iki mahalle Balbey mahallesi olarak düzenlenmiştir. Bu haritaya göre Balbey mahallesinin kuzeyinde Demirci Süleyman mahallesi ile Tahıl Pazarı mahallesi, güneyinde Hastane caddesi ile Suzan harıkı(?) mezarlığı, doğuda Çavuşbahçe mahallesi, batıda ise Elmalı mahallesi ile üzerinde eski belediye binası bulunan Hükümet şosesi (Hükümet Caddesi) olduğunu görüyoruz[42]. Antalya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre Balbey mahallesi sınırları içinde Balbey camii ve Kavaklı mescidin vakıf eseri olduğunu görüyoruz. Bunun dışında mahallenin sınırları içinde Cumhuriyet döneminde Zeynel Ağa-Kofalık camii, H. Ali Ağa camii (İsmail Murat camii), Hoca Nebi camii, Ayan Ağa camii,

belirtmektedir. Bu bilgilerden Sperling'in dikkatini Balbey mahallesi içinde bulunan çarşı ve hanın çektiğini söyleyebiliriz. E. Sperling, "Antalya", *XIX. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, s. 121-127.

39 Hasan Moğol, *Haritalarla Antalya*, s. 92-95.

40 Evkaf-ı Hümayun Nezareti, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin 327 Senesi Bütçesine Merbut Esbab-ı Muc,be Mazbatasıdır*, İstanbul, 1327, s. 368-373.

41 *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl: 4, S: 5, 1937, s. 251; *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl: 9, S: 5-6, 1942, s. 240.

42 Mehmet Manavoğlu-Mehmet Remzi Sadi, *Muratpaşa 94/99*, [b.y.y.], Eki olan ve Mühendis Iskarpa tarafından yapılan *Antalya Şehrinin Harita-i Umumisi.*

Loncaaltı camii ve banisi Süleyman Efendi olan Sisam medresesi bulunmaktadır[43]. 1985 yılı verilerini kullandığını tahmin ettiğimiz ve 1990 yılında basılan *Antalya Şehir Rehberi*'ne göre Balbey mahallesi 193.000 m^2. üzerinde oturmakta olup, mahallede 806 bina ile 1.897 kişi yaşamaktadır[44].

Sonuç olarak Balıbey mahallesi kale dışında kurulmuştur. Mahallenin ilk nüvesi Selçuklular tarafından atılmıştır. Balıbey mahallesi muhtemelen Balı zaviyesi (Balı Baba zaviyesi)'nin sakinleri tarafından Balıbey camii etrafında kurulmuştur. Daha sonra mahallede Balıbey camii vakfı kurularak, mahallenin ve aynı adı taşıyan külliyenin devamı ve imarı sağlanmıştır. Mahallenin adı XIX. yüzyıla ait kaynaklarda Balibey mahallesi ve Balibey camii olarak geçmekte ise de Cumhuriyet döneminde Balbey şekline dönüştürülmüştür. Ancak doğru şeklinin Balıbey olması gerektiğini düşünüyorum. Balıbey mahallesi bünyesinde bulundurduğu Loncaaltı teşkilatı ile hemen hemen her dönem ticari yönü yüksek olan bir mahalle olmuştur. Bu mahalle ile ahiler teşkilatı ve Loncaaltı teşkilatı konumundan dolayı bütünleşmiştir denebilir.

Özet:

Antalya'da bulunan Balıbey mahallesi Selçuklular zamanında kale dışında kurulmuştur. Mahalle, muhtemelen Balıbey camii etrafında oluşmuştur. Daha sonra mahallede bir vakıf kurularak, mahallenin ve aynı adı taşıyan külliyenin devamı ve imarı sağlanmıştır. Mahallenin adı Cumhuriyet döneminde Balbey şekline dönüşmüştür. Mahalle, Antalya'nın ticari ve ekonomik tarihinde önemli bir yer tutmuştur.

Anahtar Sözcükler: Antalya, Osmanlılarda yerel yönetimler, Balbey mahallesi

Abstract:

Balıbey quarter of the city of Antalya, was founded outside the citadel during the Seljukid era, most probably around the Balıbey Mosque. A waqf endowment was later founded in the quarter and it contributed both to the maintenance of the *külliye* complex with the same name and to the development of the quarter as a whole. The name of the quarter, which had a central place in the economic and trade life of Antalya, was changed into Balbey in the Republican era.

Key words: Antalya, municipality in the Ottoman era, Balıbey quarter

43 S. Fikri Erten, *Antalya Tarihi-Üçüncü Kısım*, Antalya, 1948, s. 85-87; Veli Galip, " Antalya Vakıflar Bölge Müdürü İle Röportaj" , *Antalya*, No: I, 1979, s. 20; Antalya Vakıflar Bölge Müdürlüğü, "1923 Yılından Bu Yana Antalya Vakıflar Bölge Müdürlüğünün Yapmış Olduğu Hizmetleri Gösteren 12. 11. 1991 tarihli rapor".

44 *Antalya Şehir Rehberi*, Ankara, 1990, s. 12-13.

Pastör Usûlü Üzere İ'mâl Edilmiş Beyaz Bağdâd Harîr Tohumu

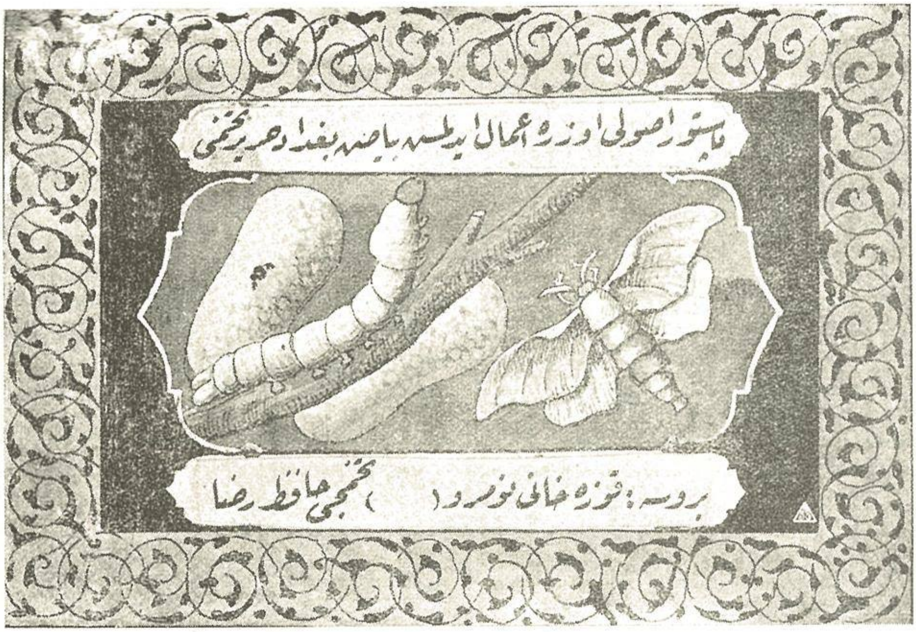

Bursa: Koza Hânı Numero ( ) Tohumcu Hâfız Rıza